

فرهنگستان خراسان

نخستین طبع

شماره نخست

فرهنگ

طبع

تألیف و تدوین

دکتر محمد علی افشاری

جلد اول

انگشت کتاب

சிவசுந்தரி கவிதைகள் - பதிப்பு

சுருதி

نیم شطرنج

شیرین

زبان

عاجیان

تبارک و بدوکان

نمایند از استادان

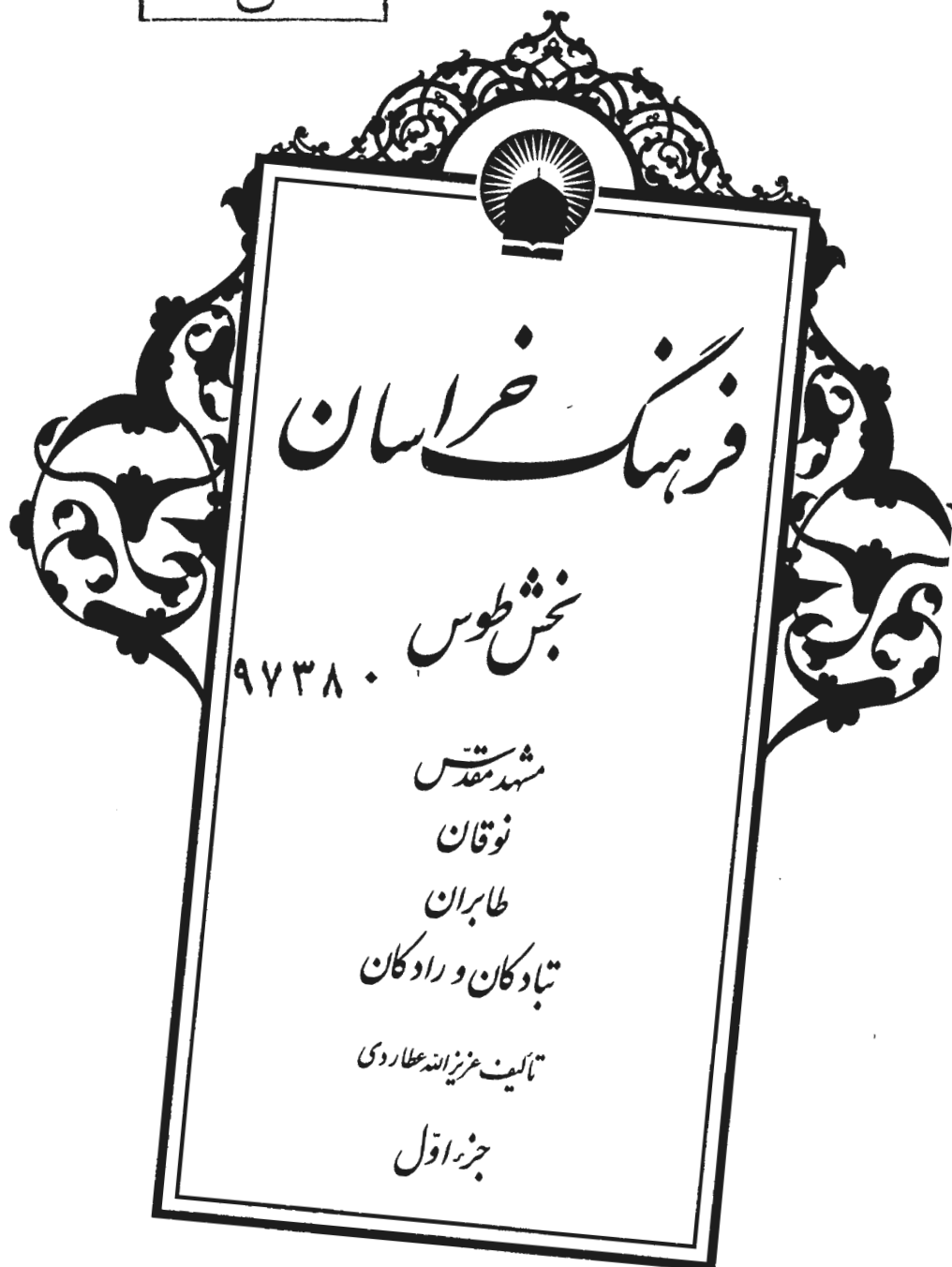
کتابخانه ملی ایران

۸	۰۲۶
۴	۲۸

آرامگاه علم

اسکن شد

انتشارات عطار

عطاردی قوچانی، عزیزالله، ۱۳۰۷ -
فرهنگ خراسان / مؤلف عزیزالله عطاردی . -
تهران: عطارد، ۱۳۸۱ . -
ج ۷ .: مصور، جدول .

ISBN : 964-7237-17-0 (دوره) . - ISBN
964-7237-11-1 (ج ۱) . - ISBN : 964-7237-10-3 (ج ۲)
ISBN : 964-7237-12-x (ج ۳) . - ISBN : 964-7237-13-8 (ج ۴)
ISBN : 964-7237-14-6 (ج ۵) . - ISBN : 964-7237-15-4 (ج ۶)
ISBN : 964-7237-16-2 (ج ۷)
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا .
کتابنامه .

۱. خراسان -- سرگذشتنامه . ۲. خراسان -- تاریخ .
۳. مشهد -- سرگذشتنامه . الف. عنوان .
۹۵۵/۸۲ DSR ۲۰۱۷ / ر ۳۳ ع ۶
کتابخانه ملی ایران ۱۶۵۷۴ - ۸۱ م

مرکز فرهنگی خراسان

۴۵

انتشارات عطارد

نام کتاب	فرهنگ خراسان - بخش طوس (جلد اول)
مؤلف	عزیزالله عطاردی
ناشر	انتشارات عطارد
چاپ	چاپخانه سپهر
نوبت چاپ	اول - پاییز ۱۳۸۱
تعداد	۳۰۰۰ دوره

مرکز پخش: تهران، میدان تجریش، میدان امامزاده قاسم، کوچه قنات، پلاک ۱۳
تلفن: ۲۷۳۳۳۸۴ - ۲۷۱۷۹۳۹

حق چاپ محفوظ است .

شابک . - (دوره) شابک : ۹۶۴ - ۷۲۳۷ - ۱۷ - ۰
(ج ۱۰) شابک : ۳ - ۱۰ - ۹۶۴ - ۷۲۳۷ - ۹۶۴ - ۷۲۳۷ - ۱۰ - ۳ ISBN : 964 - 7237 - 10 - 3

﴿ بنام خداوند مهربان ﴾

به آستان مقدس مهر تابان امامت و ماه فروزان ولایت حضرت
امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام تقدیم میشود.

فرزند نبی امین یزدان	ای حجت حق امام مطلق
ای وارث گنج علم و عرفان	ای پاک گهر ولی داور
گشتند تمام مات و حیران	هرگه به سخن دهان گشودی
هم اهل حدیث و هم فقیهان	بودند به محضر تو اخرس
هم اهل کتاب و هم حکیمان	هم موبد و صابئی و دهری
با منطق وحی و علم و برهان	مغلوب شدند دشمنانت
خورشید جهان مه «خراسان»	ای بوالحسن ای امام هشتم
بر خطه خاک پاک ایران	یکدم نظری ز لطف بنما
نصرت طلبی برای آنان	داریم امید کز خدایت
بر مرقد او رسان ز احسان	ای باد صبا ز ما سلامی
حاجات همه روا بگردان	یارب به رسول و خاندانش

بنده درگاه امام رضا، عزیزالله عطار دی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ وَعَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ، الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى
سَيِّدِنَا وَنَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ، وَالسَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ
الصَّالِحِينَ.

با لطف و عنایت خداوند متعال و استمداد از روح مقدس امام ثامن ضامن
حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام تنظیم کتاب بزرگ «فرهنگ خراسان» را از مشهد
مقدس آن بزرگوار آغاز می‌کنیم و امیدواریم این کار خطیر و عظیم را در پرتو عنایت و
توجهات آن امام همام بیایان برسانیم و یک کتاب جامع را که لایق شأن مشهد مقدس
امام هشتم باشد در اختیار اهل علم و ادب قرار دهیم و سرزمین علم و دانش، فرهنگ و
فضیلت و عرفان و هنر خراسان را بشناسانیم.

کتاب فرهنگ خراسان را از قبر مطهر امام ابوالحسن و روضه مبارکه آن حضرت که قلب خراسان می باشد شروع می نمائیم و بعد از آن به سایر شهرها و ولایات خراسان خواهیم پرداخت و همه مناطق و محدوده تاریخی آن را مورد بررسی و تحقیق قرار خواهیم داد، و از جهات گوناگون، علمی، فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و جغرافیائی بطور مشروح بحث خواهیم کرد.

در این بخش از جلگه طوس و شهرهای نوقان، طابران و رادکان که از شهرهای ناحیه طوس بوده و قبل از اسلام هم وجود داشته اند بحث می کنیم و ریشه تاریخی آنها را از منابع و مآخذ استخراج می نمائیم و بعد از آن از پیدایش شهر مقدس مشهد که اکنون جایگزین نوقان و طابران شده گفتگو خواهیم کرد.

در این بخش نخست از سوابق تاریخی، اوضاع جغرافیائی و فرهنگی، بناء شهر مشهد مقدس، اماکن متبرکه، مساجد، مدارس، دانشگاه ها، کتابخانه ها، کشاورزی، دامداری، صنعت، تجارت، بهداشت و درمان، هنر و صنایع، سازمانهای خدماتی تحقیق خواهد شد و خصوصیات هر یک از آنها بیان خواهد گردید.

بعد از این درباره رجال علم و ادب، عرفان، هنر و سیاست بطور مفصل و مشروح تحقیق می کنیم و رجال منسوب به ناحیه طوس، مشهد مقدس، نوقان، رادکان، و تبادکان را از کتب تاریخ، سیره و تذکره ها و طبقات رجال و اعلام استخراج نموده و بصورت الفبائی تنظیم می نمائیم.

درباره شهر مقدس مشهد و ناحیه طوس از قدیم و جدید. کتابها، جزوه ها و مقالاتی در جرائد و مجلات و نشریات به چاپ رسیده و از آثار تاریخی، فرهنگی و سیاسی این ناحیه تحقیقات و بررسیهایی انجام گرفته است، و هرکس در خور استعداد و اطلاعات خود مطالبی را برشته نگارش در آورده و به چاپ رسانیده است.

مقصود ما در این جا تألیف یک کتاب جامع و فراگیر می باشد که بتواند ابعاد گوناگون این شهر مقدس و تاریخی را بیان کند و حقائق تاریخی و سیر حوادث و

اوضاع علمی، فرهنگی، سیاسی و هنری آن را در قرون مختلف ارائه دهد، کتابی که در خور این شهر مقدس باشد و زوایای آن را روشن کند و برای اهل علم و محققان و توده مردم مفید باشد.

ما برای تألیف این کتاب صدها کتب چاپی و خطی را در طول سالها مورد بررسی و تحقیق قرار دادیم، اسناد و مدارک علمی، تاریخی و فرهنگی را مطالعه نمودیم، با رجال علم و اهل فضل و کمال به مصاحبه نشستیم، از آثار باستانی و مزارات ناحیه طوس در دشت و کوهستان دیدن کردیم و نوشته‌های موجود را یادداشت نمودیم.

با آهوی بیابان کوه‌ها، درّه‌ها، تپه‌ها و جلگه‌ها را طی کردیم، از درّه‌های هزار مسجد و بینالود گذشتیم و خود را بالای کوه هزار مسجد و در حقیقت بیام خراسان رساندیم. درّه‌های عمیق آن کوه تاریخی را پیمودیم و پیرامون آن را دور زدیم، چشمه‌ها، رودخانه‌ها، جویبارها و منابع آب مشهد مقدس را که از درّه‌های صعب‌العبور می‌گذرند و بطرف جلگه مشهد مقدس سرازیر می‌گردند مشاهده نمودیم.

از تعدادی دهات باستانی اطراف مشهد بازدید کردیم، و در گورستانها و مزارات به تحقیق و بررسی مشغول شدیم، کتیبه‌های روی قبور را یادداشت کردیم، ما از مزارع سرسبز و خرم و باغهای میوه و مجتمع‌های کشاورزی و صنعتی بازدید نمودیم، سدها، نیروگاهها و تصفیه‌خانه‌های آب را دیدیم، و با کارشناسان و مسئولان آنها به گفتگو نشستیم.

یا مقامات عالیه استان و مدیران و رؤسای کل ادارات و کارشناسان مصاحبه‌هایی انجام دادیم با مسئولان دانشگاه مشهد و دانشگاه آزاد، مدرسه عالی شهید مطهری، صدا و سیما، آموزش و پرورش، اوقاف، مخابرات، آب، برق، کشاورزی، دامداری، صنایع، هنرهای دستی، بیمارستانها، درمانگاه‌ها، تربیت بدنی، هواپیمائی کشوری و سازمان مسکن به گفتگو نشستیم.

با مسئولان راه آهن، اتوبوسرانی شهری، مؤسسات مسافربری، راه و ترابری، کتابخانه‌ها، هنرستانها، آموزشگاه‌های حرفه‌ای، شهرداری مشهد، انجمن‌های علمی، و دینی، بنیاد شهید، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات، بیمارستانها و درمانگاههای خیریه، صندوقهای قرض الحسنه، بنیادهای نیکوکاری و اتحادیه اصناف مشهد گفتگو نمودیم.

برای تهیه آماری جامع از مساجد مشهد مقدس با دبیر محترم ائمه جمعه و جماعات و اوقاف خراسان مصاحبه‌ای انجام دادیم و آمار بسیار جامعی دریافت کردیم، برای تهیه فهرست از مدارس دینی حوزه علمیه مشهد به سرپرست محترم مدارس مراجعه کردیم و اطلاعات لازم را دریافت نمودیم، و آمار حسینی‌ها را نیز از اداره اوقاف خراسان بدست آوردیم.

در مورد زیارتگاه‌های داخل شهر و حومه از مساعدت‌ها و راهنمایی‌های اداره کل اوقاف خراسان بسیار بهره‌مند شدیم، هرگاه مشکلی پیش می‌آمد در رفع آن کوشش کردند و همکاریهای لازم را انجام دادند، در مورد اسناد و مدارک وقفی که از نظر تاریخی برای ما اهمیت داشت همکاریهای سودمندی ارائه دادند.

ناحیه طوس و جلگه مشهد مقدس از نظر جغرافیائی محدود است، حدود آن از رادکان تا تبادکان و از اخلمد تا سنگبست می‌باشد و ما از آن محدوده فراتر نمی‌رویم، مهمترین هدف ما در تدوین این کتاب بیان اهمیت علمی و فرهنگی این ناحیه می‌باشد، و اینک توجه خوانندگان محترم را به موضوعات این کتاب که در دو بخش تألیف می‌شود جلب می‌کنیم:

بخش اول

- ۱ - طوس، نوقان، طابران، رادکان، تبادکان، سناباد
- ۲ - مشهد مقدس و تحولات آن
- ۳ - اماکن متبرکه، حرم، رواقها، صحن‌ها و مناره‌ها.
- ۴ - فضاهای زیارتی در ادوار مختلف.
- ۵ - احداث فلکه اول آستان قدس.
- ۶ - تخریب بزرگ سال ۱۳۵۴.
- ۷ - طرح حریم حرم رضوی و توسعه فضاهای زیارتی.
- ۸ - طرح مسکن سازان خراسان و تخریب اماکن باستانی.
- ۹ - خیابانها، میدانها، بزرگراهها، زیرگذرها و محلات مشهد.
- ۱۰ - مساجد مشهد مقدس از آغاز تا عصر حاضر.
- ۱۱ - حسینیه‌های مشهد مقدس
- ۱۲ - مزارات مشهد مقدس و حومه.
- ۱۳ - آثار تاریخی ناحیه طوس
- ۱۴ - موقوفات مشهد مقدس
- ۱۵ - مدارس علمیه مشهد از آغاز تا زمان حاضر.
- ۱۶ - مدارس جدید، دبستان، راهنمایی، دبیرستان و تربیت معلم.
- ۱۷ - دانشگاه مشهد و دانشگاه آزاد.
- ۱۸ - کتابخانه‌های مشهد مقدس
- ۱۹ - روزنامه‌های مشهد مقدس از آغاز تا امروز
- ۲۰ - چاپخانه‌های مشهد مقدس از آغاز تا امروز

- ۲۱ - صدا و سیمای مشهد از آغاز تا زمان حاضر
- ۲۲ - هنر و صنایع دستی در مشهد مقدس
- ۲۳ - آموزشگاههای حرفه‌ای و فنی مشهد مقدس
- ۲۴ - منابع آب مشهد، رودها، کاریزها، چاه‌ها، سدها و تصفیه خانه‌ها.
- ۲۵ - برق مشهد مقدس از آغاز تا عصر حاضر.
- ۲۶ - تجارت و اقتصاد و کسب و کار در مشهد مقدس.
- ۲۷ - کشاورزی، دامداری، باغداری در مشهد مقدس.
- ۲۸ - صنایع و کارخانجات در مشهد مقدس.
- ۲۹ - مخابرات و پست در مشهد مقدس
- ۳۰ - جهاد سازندگی در مشهد مقدس
- ۳۱ - بنیاد مسکن انقلاب اسلامی مشهد مقدس
- ۳۲ - تربیت بدنی مشهد مقدس، انواع ورزشها و باشگاه‌ها
- ۳۳ - شهرداری مشهد مقدس و کارهای آن.
- ۳۴ - هلال احمر مشهد مقدس و وظائف آن.
- ۳۵ - بیمارستانها، درمانگاه‌ها و مراکز درمانی و بهداشتی مشهد مقدس.
- ۳۶ - بنیاد شهید انقلاب اسلامی مشهد مقدس
- ۳۷ - مؤسسات و سازمانهای خیریه مشهد مقدس.
- ۳۸ - صندوقهای قرض الحسنه مشهد مقدس،
- ۳۹ - انجمن‌های مشهد مقدس از آغاز تا عصر حاضر.
- ۴۰ - احزاب و گروه‌های سیاسی مشهد مقدس.
- ۴۱ - تالارها و باشگاههای مشهد مقدس.
- ۴۲ - سینماها و تماشاخانه‌های مشهد مقدس.
- ۴۳ - وسائل نقلیه موتوری در مشهد مقدس

- ۴۴ - هواپیما در مشهد مقدس
- ۴۵ - راه آهن مشهد مقدس
- ۴۶ - پایانه مشهد مقدس و توقفگاه اتوبوسها.
- ۴۷ - اتوبوسرانی مشهد مقدس و حومه
- ۴۸ - مهمانخانه‌ها و مسافرخانه‌های مشهد مقدس
- ۴۹ - باغها و بوستانهای مشهد مقدس
- ۵۰ - آب انبارها و یخچالهای مشهد مقدس
- ۵۱ - آسیابهای مشهد مقدس
- ۵۲ - گرمابه‌های تاریخی مشهد مقدس
- ۵۳ - نفت و گاز در مشهد مقدس
- ۵۴ - راههای ارتباطی مشهد مقدس
- ۵۵ - ییلاقات مشهد مقدس
- ۵۶ - خوار و بار و مواد غذایی در مشهد مقدس
- ۵۷ - ملیت‌ها و اقوام گوناگون در مشهد مقدس
- ۵۸ - مشهد مقدس در هنگام انقلاب.
- ۵۹ - مشهد مقدس در جنگ تحمیلی و اسامی شهداء و ایثارگران.
- ۶۰ - مشهد و جهانگردان خارجی
- ۶۱ - بخش طرqbه
- ۶۲ - شهرستان چنازان
- ۶۳ - شهرک گلبهار
- ۶۴ - غارهای ناحیه طوس

بخش دوم

علماء و دانشمندان

در این بخش از علماء، فضلاء و رجال بزرگ ناحیه طوس به شرح ذیل تحقیق و بحث می‌گردد.

۱ - حالات و خصوصیات رجال و دانشمندی که در مشهد مقدس، نوقان، طابران رادکان و تبادکان متولد شده‌اند و یا در قراء و قصبات ناحیه طوس پا به عرصه وجود گذاشته‌اند و به عنوان مشهدی، طوسی، نوقانی، طابرانی، رادکانی و تبادکانی در کتابهای تاریخی و تذکره‌های رجال علم و ادب یاد شده‌اند.

۲ - علماء و دانشمندی که در شهرها و قراء و قصبات دیگر متولد شده‌اند و در حوزه‌های علمیه دیگر شهرها تحصیل کرده و به مقامی از فضل و کمال رسیده‌اند و بعد به مشهد مقدس مهاجرت کرده و در جوار حضرت رضا علیه السلام سکونت نموده‌اند و به تدریس و تألیف و تربیت شاگردان پرداخته و منشأ کارهای علمی و اجتماعی شده‌اند و یادگارهایی از خود به جای گذاشته‌اند.

۳ - طلاب و محصلانی که برای تحصیل معارف و علوم به مشهد مقدس آمده و در مدارس و آموزشگاههای این شهر درس خوانده و بعد از آن خود از علماء و مدرسان حوزه علمیه شدند شاگردانی تربیت کردند و یا آثار علمی و اجتماعی از خود به یادگار

گذاشتند و در زندگی خود مصدر خدمات شدند.

۴ - علماء و دانشمندانی که برای مدتی در مشهد مقدس اقامت نموده، اما در همین مدت اوقات خود را در تدریس و تحقیق در علوم و معارف گذرانیده و با بحث و گفتارهای سودمند در میان مردم اثرهای نیکوئی گذاشتند و اهل علم و ادب از محضر آنها منتفع بوده و کسب فیض نموده‌اند.

۵ - شخصیت‌های علمی و فرهنگی که برای زیارت به مشهد مقدس مشرف گردیده‌اند، اگر چه اقامتشان کوتاه بوده، ولی در همین مدت در مشهد مجالس علمی و تبلیغی تشکیل داده و طلاب علوم و محصلان و عموم مردم از آنها استفاده کرده و از آنان علوم و معارف آموخته و یا اجازه روایتی بین آنان رد و بدل شده باشد.

۶ - معماران، مهندسان، نقاشان، مذهبیان، کاشی سازان، صحافان، منبت کاران، خطاطان، حجاران، نجاران، کتیبه نویسان و کلیه کسانی که در بیوتات و اماکن مقدسه و مساجد و مدارس از خود یادگاری گذاشته‌اند، چه اکنون اثری از آنها باشد یا نباشد.

۷ - متولیان و کارگزاران آستان قدس رضوی و بنایان مؤسسات خیریه از قدیمترین زمان تا قرن معاصر و بیان کارها و خدمات آنها در توسعه اماکن زیارتی و کوشش در رفاه حال زائران و خدمت به مردم مشهد مقدس.

۸ - والیان و حاکمان ناحیه طوس و مشهد مقدس در اعصار گذشته تا قرن حاضر و شرح حال و خدمات آنها و کارهایی که در مشهد مقدس انجام داده‌اند.

۹ - سلاطین، پادشاهان ایران، امیران و خوانین منطقه خراسان که در مشهد مقدس از خود آثاری برجای گذاشته و یا در آن جا دفن شده باشند، بیان کارهای آنها در مشهد مقدس از نظر فرهنگی، سیاسی، عمرانی و اجتماعی.

۱۰ - شخصیت‌های مذهبی، علمی، فرهنگی و سیاسی که در شهرها و کشورهای مختلف در گذشته‌اند، جنازه‌های آنها به مشهد مقدس حمل گردیده و در آن جا به خاک سپرده شده‌اند و در این میان گروهی از مشاهیر و بزرگان هستند، اگرچه

اینگونه افراد نقشی در توسعه حرم رضوی و مشهد مقدس نداشته‌اند، ولی چون در این خاک مقدس خفته‌اند و در جوار رضا علیه السلام آرمیده‌اند، مختصری از حالات آنها در این کتاب خواهد آمد.

اکنون مقدمه را پایان می‌دهیم و شروع به نگارش اصل کتاب می‌نمائیم، و در آغاز نگاهی داریم به اوضاع جغرافیائی و سوابق تاریخی طوس، نوقان، طابران و رادکان و بعد از آن مشهد مقدس امام رضا علیه السلام که اکنون جای آنها را گرفته و ام‌البلاد استان خراسان می‌باشد و انوار فروزان آن حضرت بر همه جا می‌تابد.

۱

طوس، نوقان، طابران،
رادکان، تبادکان و سناباد.

طوس در خراسان

در کتب جغرافیائی قدیم طوس را به عنوان یک ناحیه در خراسان نوشته‌اند، طوس در یک درّه نسبتاً طولانی که حد شمالی آن دهکده رضا آباد در نزدیک شیروان و حد جنوبی آن آبادی سنگبست و پائین ولایت مشهد می‌باشد، درّه‌ای وسیع و پهناور خوش آب و هوا، آباد و حاصلخیز، دارای انواع میوه‌ها و اقسام محصولات و معادن. این درّه که طول آن در حدود دویست و پنجاه کیلومتر می‌باشد و چند شهر بزرگ و کوچک مانند مشهد مقدس، چناران، قوچان، فاروج و شیروان را در برگرفته و صدها آبادی را در خود جای داده، مبداء دو رود بزرگ خراسان «کشف رود» و «اترک» می‌باشد، مخصوصاً کشف رود که از کوه‌های طوس سرچشمه می‌گیرد.

این منطقه در میان دو رشته کوه قرار گرفته در شرق آن اژدر کوه و در شمال آن سلسله جبال هزار مسجد و در جنوب و غرب آن کوه بینالود قرار دارند. این دو رشته کوه‌های بهم پیوسته در هر جایی نام مخصوصی دارند، ولی مجموع آنها را هزار مسجد و بینالود می‌گویند، و از جاهای بسیار شاداب و حاصلخیز بشمار می‌روند.

سابقه تاریخی طوس

مورخان و جغرافی‌دانان در آثار و نوشته‌های خود گفته‌اند: منطقه طوس در

خراسان منسوب است به طوس فرزند نوذر از احفاد فریدون، پادشاه معروف ایران در عهد باستان، او در این ناحیه سکونت کرده از این جهت این دشت و جلگه بنام او مشهور گردیده است، در خراسان از زمانهای بسیار قدیم مردم به این موضوع اعتقاد داشته‌اند و در کتابها آورده‌اند.

براساس روایت حکیم ابوالقاسم فردوسی طوسی رحمة الله علیه در شاهنامه طوس یکی از سرداران و فرماندهان لشکر کیکاوس و کیخسرو از پادشاهان سلسله کیانی ایران بود، او در بسیاری از جنگهای زمان این دو پادشاه معروف شرکت داشته و او را طوس زرینه کفش هم می‌گفته‌اند.

بنا بر نقل فردوسی هنگامی که کیخسرو از توران به ایران آمد و به سلطنت ایران رسید، لشکری بفرماندهی طوس نوذر ترتیب داد و او را برای گرفتن انتقام خون پدرش که بدست نیای مادریش افراسیاب کشته شده بود، بطرف توران فرستاد، کیخسرو به طوس سفارش نمود که از طریق کلات عبور نکند.

در آن هنگام برادر پدری او فرود در کلات حکمران بود و از افراسیاب حمایت می‌کرد، مادر فرود دختر پیران ویسه وزیر و فرمانده لشکر افراسیاب بود که سیاوش او را بزنی گرفته بود، کیخسرو به طوس تأکید کرد که در سر راه خود به ترکستان از طریق کلات نرود، مبادا بین برادرش و لشکریان ایران زد و خوردی شود و یا جنگی درگیرد. طوس نوذر با لشکر خود بطرف شرق ایران حرکت کرد تا آنگاه که بر سر دو راهی کلات و سرخس رسید، او تصمیم گرفت برخلاف سفارش کیخسرو از طریق کلات برود، امیران لشکر و فرماندهان نیروهای ایران به او گفتند: با گفته‌های شاه مخالفت نکن و از رفتن بطرف کلات خودداری نما.

اما طوس که قبلاً هم با سلطنت کیخسرو مخالفت کرده بود به توصیه او توجه نکرد و از طریق «میامی» در شرق مشهد عازم کلات شد، فرود از آمدن طوس و لشکریان ایران مطلع شد و در قلعه کلات قرار گرفت و تسلیم لشکریان طوس نشد و

قلعه را هم به آنها نداد، طوس برآشت و با او به جنگ پرداخت و سرانجام فرود کشته شد.

کیخسرو پس از اینکه از جریان آگاه گشت بر طوس خشمگین شد و او را تهدید به مرگ کرد، طوس هم بطرف توران نرفت و از کلات به جایی بنام کاسه^(۱) رود عقب نشینی کرد و در آنجا فرود آمد، طوس با دوستان و خاندان خود در این منطقه که بعد بطوس مشهور گردید اقامت گزید و این ناحیه بنام او معروف شد.

اصطخری در کتاب مسالک و ممالک، طوس را یک ناحیه از توابع نیشابور نوشته، و رادکان، طابران و نوقان را از شهرهای آن به حساب آورده است.

ابن رسته در اعلاق النفیسه نیز طوس را یک ناحیه می داند و گوید: طوس در دو منزلی نیشابور قرار دارد و شهر بزرگ آن جا نوقان می باشد و خراج آن با خراج نیشابور محاسبه می گردد، او گوید: اکثر اهالی طوس بومی هستند و تعدادی هم عرب در آنجا زندگی می کنند.

ابن فقیه در کتاب مختصر البلدان گوید: مردی از اهل خراسان بر یکی از خلفاء وارد شد، خلیفه از خصوصیات مردم شهرهای خراسان از وی سؤالاتی کرد، او صفات و ویژگیهای مردم خراسان را برای او تعریف نمود، هنگامی که بطوس رسید، مردمان آنجا را به داشتن عقل و هوش توصیف کرد و آنان را مردمانی خردمند معرفی نمود.

یاقوت حموی در معجم البلدان گوید: طوس نام شهری است در خراسان که بین آن و نیشابور ده فرسنگ است، و بعد از آن گوید: طوس را دو شهر است یکی طابران و دیگری نوقان و در اینجا بیش از هزار قریه وجود دارد قبر علی بن موسی الرضا و هارون در آن جا قرار دارد، و طوس در زمان خلافت عثمان فتح گردید.

مسعر بن مهلهل گوید: در طوس چهار شهر وجود دارد، دو شهر آن بزرگ و دو

۱- گاش اکنون در شمال مشهد نزدیک یقمچ قرار دارد و سرچشمه کاش رود و یا کاسه رود می باشد.

شهر دیگر آن کوچک هستند، در طوس ابنیه و آثار اسلامی زیادی وجود دارند که بسیار عظیم و جلیل می‌باشند منزل حمید بن قحطبه که یک میل در یک میل وسعت دارد در آنجا قرار دارد در میان یکی از باغهای آن قبر علی بن موسی و هارون قرار گرفته است.

مسعر گوید: در بین طوس و نیشابور یک کاخ بسیار بزرگ و باشکوهی است که بسیار محکم و استوار بنا گردیده و دیوارهای بلندی دارد که من مانند آن را در جایی دیگر ندیده‌ام، در میان آن قصر عظیم ایوان‌ها و رواق‌هایی بود که از زیباییهای آن عقول انسانی متحیر می‌ماند، در آن کاخ اطاق‌هایی برای نشیمن ساخته شده و جاهائی هم برای نگهداشتن اموال و ذخایر وجود داشت.

از جریان و بناء این ساختمان بزرگ و شگفت‌انگیز سوال کردم، مردم آن ناحیه همه متفق‌القول بودند که این کاخ را بعضی از پادشاهان یمن هنگامی که عازم چین بود ساخته، او در نظر داشت سبکبار به چین برود و اموال و اثقالی با خود نبرد.

او بعد از ساختن این قصر یک نهر آبی هم بطرف آن کشید، زنان و فرزندان خود را در آنجا گذاشت و خود به چین رفت، بعد از بازگشت از سفر چین و رسیدن به مقصدش زنان و فرزندان و گنج‌های خود را برداشت و به یمن بازگشت، ولی مقداری از اموالش همچنان در آن کاخ به جای ماند و جای آنها را از انظار مخفی کرده بود.

این قصر بزرگ خالی و متروک مانده بود، کاروانیان و مسافران از آنجا عبور می‌کردند و تنها قصری باشکوه و عظیم را مشاهده می‌نمودند، و نمی‌دانستند درون قصر و زوایای آن چه چیزهایی مخفی شده است، سالها بر این منوال گذشت و مردم از آنجا می‌گذشتند و از دیدن آن انگشت حیرت بر دهان می‌گرفتند.

تا آن گاه که راز این کاخ اسرارآمیز فاش گردید و اسعد بن یعفر امیر کحلان از داستان آن آگاه گردید و فهمید در درون آن کاخ و زیر زمین‌های آن چه اسراری نهفته و گنج‌هایی در آن قرار گرفته است، او گروهی را به طوس اعزام کرد، و آن گنج‌ها و اموال

را از آن بیرون آوردند و به یمن انتقال دادند.

با مطالبی که از مصادر مذکوره نقل گردید، طوس نام منطقه و ناحیه‌ای در خراسان بوده و هرگز به شهر و جای مخصوصی اطلاق نشده است، و اغلب جغرافی نویسان همین مطالب را تکرار کرده‌اند، اما در پاره‌ای از کتب تاریخی و تذکره‌ها طوس را اختصاص به طابریان دومین شهر ناحیه طوس داده‌اند که در طابریان در این باره سخن خواهیم گفت.

نوقان

همان گونه که گذشت و در فصل طوس تذکر دادیم، نوقان یکی از دو شهر ناحیه طوس و سابقه تاریخی بسیار کهن دارد و از نامهای قبل از اسلام می‌باشد، این شهر در هنگام ورود مسلمانان به خراسان و ناحیه طوس آباده بوده و یکی از مشاهیر بلاد و خراسان به شمار می‌رفته و نام آن در تعدادی از کتب جغرافیائی آمده است.

ابراهیم بن محمد اصطخری که در نیمه اول قرن چهارم درگذشته در کتاب مسالک و ممالک خود ضمن ولایات و شهرهای تابعه نیشابور از نوقان نام می‌برد و گوید: نوقان یکی از نواحی نیشابور می‌باشد قبر علی بن موسی الرضا علیه السلام و هارون رشید در آن قرار دارد، و قبر رضا در حدود یک چهارم فرسخ از آن فاصله دارد.

احمد بن عمر بن رسته در اعلاق النقیسه گوید: شهر بزرگ ناحیه طوس را نوقان گویند، و خراج آن با خراج نیشابور محاسبه می‌گردد، مقصود این است که مالیات نوقان را به حاکم نیشابور پرداخت می‌کنند.

زکریابن محمود قزوینی در کتاب آثار البلاد نوقان را یکی از دو آبادی طوس یاد می‌کند و گوید: در کوه‌های آن معدن فیروزه می‌باشد، در آن شهر دیک‌هائی از سنگ می‌تراشند و نیز از سنگ ظروف و ادوات می‌سازند، بطوریکه بعضی گفته‌اند: خداوند برای اهل طوس سنگ را نرم کرده همان گونه که برای داود علیه السلام آهن را نرم فرمود.

ابن خردادبه در مسالک و معالک از نوقان یاد می‌کند و گوید: بین نوقان و مزدوران شش فرسخ است، نگارنده گوید: شاید فرسخ در آن زمان‌ها مسافت بیشتری داشته زیرا اکنون بین مشهد مقدس که در مجاور نوقان بوده بیش از شش فرسخ است، مزدوران بین مشهد و سرخس قرار دارد و گردنه آن معروف می‌باشد.

از مشهد مقدس تا سرخس در حدود سی فرسخ است و مزدوران تقریباً در میان راه قرار دارد، ممکن است در آن زمان راهی دیگر وجود داشته و این نیز بعید است، ابن خردادبه در دو جای کتابش به این مطلب اشاره می‌کند، او بین نوقان و مزدوران را شش فرسخ یک منزل و بین مزدوران و سرخس را چهارده فرسخ و دو منزل می‌داند.

مقدسی در احسن التقاسیم گوید: نوقان از طابران کوچکتر می‌باشد و از نظر شهری پائین‌تر از طابران قرار دارد و مانند آن دارای اهمیت و موقعیت نیست، بازارها و مسجد جامع آن را فرا گرفته‌اند، مردمان نوقان در هنر سنگتراشی بسیار ماهر می‌باشند و مردمانی نیک بشمار می‌روند ولی آب آنها اندک است.

یاقوت حموی در معجم البلدان گوید: نوقان بضم نون یکی از دو قصبه طوس می‌باشد، یکی را طابران و دیگری را نوقان گویند، در آن دیک‌های سنگی تراشیده می‌گردد و گروهی از علماء از آنجا برخواسته‌اند، یاقوت در پایان عنوان نوقان گفته: و نوقان نیز نام قریه‌ای است در نیشابور.

ابوسعبد سمعانی در انساب خود گوید: نوقان بفتح نون و سکون واو یکی از دو شهر ناحیه طوس می‌باشد که گروهی از فضلاء از آن برخواسته‌اند، و من شش بار از این شهر دیدن کرده‌ام، بطوریکه نقل شد سمعانی نوقان را بفتح نون ضبط کرده در صورتیکه یاقوت در این مورد گرفتار اشتباه شده است، سمعانی خود اهل خراسان و بازبان محلی آشنا بوده و ضبط صحیح آن را در کتاب خود آورده است.

دیگر اینکه نوقان طوس با نوقات سیستان در هم آمیخته شده و گروهی ندانسته این دو را با هم مخلوط کرده‌اند، در مواردی نوقاتی را نوقانی و یا نوقانی را نوقاتی ذکر

نموده‌اند. تشخیص صحیح آن از مضاف‌الیه بدست می‌آید، اگر نوقانی به سیستان اضافه شده بود آن نوقاتی است، و اگر نوقاتی به طوس اضافه گردیده یقیناً نوقانی درست می‌باشد.

از شهر باستانی نوقان اکنون اثری نیست و تنها در مشهد محله‌ای بنام دروازه نوقان وجود دارد و اکنون با همین نام در میان مردم مشهور و معروف است، خیابان بزرگ شمالی که از فلکه بزرگ حرم مطهر آغاز می‌گردد قبلاً بنام نوقان معروف بود و فلکه آن را هم فلکه نوقان می‌گفتند، ولی در اثر مرور زمان به طبرسی مشهور گردیده است.

جائی که اکنون بنام دروازه نوقان در مشهد مقدس معروف می‌باشد، دروازه مشهد به نوقان بوده است که مردم مشهد از آنجا به نوقان رفت و آمد می‌کرده‌اند، ظاهراً جای نوقان باستانی در حوالی خواجه ربیع و سمزقند بوده، و تا منطقه راه آهن امتداد داشته است.

در یک حدیث که شیخ صدوق در عیون اخبار الرضا علیه السلام نقل می‌کند آمده که خادم روضه رضویه می‌گفته: من شب‌ها در حرم شریف رضوی را می‌بندم و به منزل خود در نوقان می‌روم و شب را در آنجا استراحت می‌کنم و بین مرقد امام رضا سلام الله علیه تا نوقان مسافتی بیابان بوده است.

نوقان تا قرن هفتم هجری شهری آباد و پر جنب و جوش بوده، سکنه آن اکثر از اهل سنت و جماعت بوده‌اند، بین آنها و ساکنان مشهد مقدس که شیعه و علوی بودند پیوسته نزاع و کشمکش وجود داشته است، و ما ان شاء الله در عنوان مشهد رضا علیه السلام در این باره بیشتر بحث خواهیم کرد.

شهر نوقان در هنگام ظهور ترکان غز بسیار آسیب دید و گروهی از مردم آن بدست آنها کشته شدند، و در آغاز قرن هفتم با ظهور قوم مغول و تسلط آنها بر شهرهای خراسان نوقان هم بطور کلی آسیب دید و توسط آن گروه ویران‌گر ویران شد و دیگر

روی آبادی به خود ندید، و سرانجام از صفحه روزگار محو گردید و اکنون تنها یک کوچه در مشهد به عنوان دروازه نوقان از آن همه سابقه کهن باقی می‌باشد.

طابران

شهر دوم ناحیه طوس طابران بوده و در بعضی از طرق روایات و احادیث طبران هم آمده، و گروهی از رجال و مشایخ اهل حدیث و روایت در تعدادی از اسناد بنام طبرانی طوسی نام برده شده‌اند و نام آنها که اکنون در مصادر و منابع معتبر وجود دارد و به همین عنوان ذکر شده‌اند در این کتاب خواهد آمد.

طابران اکنون در زبان مردم این ناحیه مورد استعمال نیست، و از شهر هم اثری نمی‌باشد خرابه‌ها و آثار باروی آن در چند جا دیده می‌شود، و از همین آثار حدود شهر قدیمی طابران معلوم می‌گردد، تنها آثار کهن در طابران باستان مقبره حکیم ابوالقاسم فردوسی رحمه الله علیه است که آن هم جدید می‌باشد و وضع آن بطور قطع روشن نیست.

اصطخری در مسالک و ممالک از طابران یاد می‌کند و آن را یکی از شهرهای ناحیه طوس می‌داند ولی از خصوصیات آن چیزی نمی‌گوید.

ابوسعبد سمعانی در انساب گوید: طابرائی منسوب است به طابران و آن یکی از دو شهر ناحیه طوس می‌باشد، و گاهی برای تخفیف الف آن را حذف می‌کنند و طبرانی تلفظ می‌نمایند، سمعانی گوید: من چندبار از این جا دیدن کرده‌ام و در آن شهر مانده‌ام. او جز این چند کلمه چیزی درباره طابران و یا طبران نگفته است.

یاقوت حموی در معجم البلدان گوید: طابران یکی از دو شهر ناحیه طوس است از این شهر گروهی از اهل علم برخاسته‌اند که به طوسی معروف می‌باشند، و گروهی هم از اهل این جا نیز به طبرانی مشهور هستند.

طابران اکنون وجود خارجی ندارد و تنها به خاطر مقبره حکیم ابوالقاسم

فردوسی مردم از این محل دیدن می‌کنند، این منطقه اکنون در شمال مشهد مقدس قرار دارد و به آن تقریباً متصل است، اکنون با کشیدن یک بزرگ راه که از میدان فردوسی مشهد بطرف طابران کشیده شده در آینده نه چندان دور طابران هم داخل مشهد خواهد شد.

همان گونه که گذشت اکنون از طابران نه نامی هست و نه عنوانی، تنها آثار بازمانده از عهد باستان دیوارهای فرسوده و در هم ریخته باروی آن و مقبره فردوسی که در حدود شصت سال پیش بناء گردیده و یک بنای تاریخی کهن که شامل یک گنبد و یک ایوان می‌باشد و ما درباره این بناء در فصل آثار باستانی ناحیه مشهد مطالبی خواهیم آورد.

طابران را جغرافی دانان قدیم که ما نام چند نفر از آنها را در بالا نقل کردیم، یکی از دو شهر طوس نوشته‌اند، ولی بطوریکه از کتاب‌های قدیم معلوم می‌گردد آنجا را طوس هم می‌گفته‌اند، و طوس علاوه بر اینکه نام یک ناحیه بوده به یک جای خاصی هم که طابران باشد اطلاق می‌شده است.

ظاهراً این نام در تمام قرون و اعصار بر شهر طابران نهاده شده و مردمان آن ناحیه هنوز هم آنجا را به عنوان طوس یاد می‌کنند و در محاورات خود هرگز نام طابران را نمی‌برند، ما هیچ گاه در خراسان و مشهد مقدس از هیچ کس که آنجا را طابران تلفظ کند نشنیده‌ایم و این نام کاملاً از یادها رفته است.

در مشهد مقدس مردم آنجا را طوس نام می‌برند، و رانندگان مسافرکشی که زائران و مسافران را به اطراف مشهد مقدس و زیارت‌گاه‌های حومه این شهر می‌برند آنجا را به عنوان طوس فریاد می‌زنند، و در میان خطوط اتوبوسرانی مشهد خطی بنام شهر طوس هست که بین مشهد و آنجا تردد می‌کند و مسافران را به آنجا می‌برد.

در کتاب اسرار التوحید که در حالات ابوسعید ابوالخیر عارف مشهور قرن پنجم تألیف گردیده مکرراً از شهر طوس نام برده شده و مقصود همان طابران می‌باشد، شیخ

ابوسعید که ساکن مهنه و در شمال کلات زندگی می‌کرده هنگامیکه قصد نیشابور داشته از طریق طوس عبور می‌کرده و چند روزی هم در آنجا اقامت می‌نموده است.

بطوریکه از اسرار التوحید معلوم می‌گردد در طوس خانقاه‌های متعددی بوده و ابوسعید در آن خانقاه‌ها مجلس می‌گرفته و برای صوفیان و مریدانش صحبت می‌کرده است و در همه جا از آن به عنوان شهر طوس یاد می‌کند، و معلوم است که در آن زمان طابران را طوس می‌گفته‌اند و اینک دو نمونه آن را بنظر خوانندگان می‌رسانیم:

در فصل اول از باب دوم گوید: در آن وقت که شیخ ابوسعید قدس الله روحه العزیز از این ریاضت و مجاهدت فارغ شد و به مهنه باز آمد و حالت کشف بکمال رسید عزم نیشابور کرد، چون به شهر طوس رسید از دیه باژ که بر دو فرسنگی شهر است درویشی را پیش فرستاد و گفت: به شهر باید شد.^(۱)

در جای دیگری از همین کتاب گوید: هم از وی شنودم که گفت: روزی شیخ به شهر طوس می‌شد براه سرداوه تا بدیه رفیقان منزل کند، درویشی پیشتر روانه شد تا اهل ده را خبر کند کی شیخ می‌رسد، و بنگرد تا خانقاهی هست کی آنجا نزول توان کرد، چون آنجا رسید هیچ خانقاه نبود کی اهل ده همه راه زن بودند.^(۲)

از این نمونه‌ها در اسرار التوحید زیاد است و صراحت دارد که طابران را شهر طوس می‌گفته‌اند، یاقوت حموی نیز در معجم البلدان در ذیل کلمه طابران گوید: رجال و علماء این شهر همه به طوسی معروف می‌باشند.

ابوسعید سمعانی در انساب طابران را عنوان می‌کند ولی با مختصر ذکری از آن می‌گذرد و کسی را هم که عنوان طابرائی داشته باشد در آن جا نیاورده، و معلوم است که در میان مشایخ حدیث و رجال علم کسی بنام طابرائی نبوده تا آن را طبق معمول در ذیل عناوین کتاب خود بیاورد.

سمعانی در ذیل کلمه «طبرانی» اضافه می‌کند که طابران طوس را طبرانی هم

ضبط کرده‌اند ولی نسبت صحیح طابران با الف صحیح است، وی گوید: ابوسعید ناصر بن سهل بغدادی در نوقان به من گفتند: که ابوالحسن عبدالرحمن بن ابراهیم بن محمد طبرانی که یکی از محدثان می‌باشد از طابران طوس بوده و نه از طبران که منسوب است به طبریه شام.

مردم طابران یا طوس بنابر مشهور در قرون وسطی از اهل سنت بوده‌اند آنها بسیار متعصب و با شیعیان و علویان که در مشهد سکونت داشته‌اند همواره در مخاصمه و نزاع بسر می‌بردند، در اینجا مطالبی هست که در فصل خودش در این کتاب خواهد آمد و اطلاعاتی در اختیار خوانندگان قرار خواهد گرفت.

از مطالعه و تحقیق در تاریخ طوس و مشهد مقدس معلوم می‌گردد، طابران و یا شهر طوس تا قرن هفتم بسیار آباد و پرجمعیت بوده و از نظر سیاسی و اجتماعی دارای اهمیت بوده است، جریان‌های مخالف شیعه و مذهب اهل بیت علیهم‌السلام که در خراسان قدرت و نفوذ داشتند از آنها تقویت می‌کرده‌اند.

در حمله مغول به خراسان شهر طابران و یا شهر طوس کاملاً ویران گردید، مردمان آنجا یا در جنگ کشته شدند و یا اسیر گردیدند و یا از آن محل کوچ کردند، بعد از این طابران روی آبادی به خود ندید و در دوره مغولان و ایلخانیان و تیموریان هم کسی به فکر آبادی آن نبود و در دولت صفویه هم همه توجهات بطرف مشهد بود.

فضل بن روزبهان خنجی در کتاب مهمان نامه بخارا طابران را به عنوان شهر طوس ذکر می‌کند و درباره ورود محمدخان شیبانی سلطان ازبک به منطقه طوس گوید: مصدق این مقال و مبین این حال صورت تعمیر مدینه طوس است که در خاطر مبارک حضرت خلافت پناهی خلیفه الرحمانی خان عالی مکان الهام فرموده که شهر طوس را عمارت فرماید.

چه طوس از حوادث دبوس دوران بی سامان کمال اختلال یافته و پنجه اشتباک بنیان آن را دست نوائب روزگار برتافته بر معابر اسواق آن هیچ ساکن و غریبی نه و بر

منابر رسوم و اطلاش جز بوم و جغد خطیبی نه ویرانه‌های طوس بر معموری قصر
کیکاوس افسوس می‌کند.

مرغی دیدم نشسته بر باره طوس در پیش نهاده کسله کیکاوس
با کله هم گفت که افسوس افسوس کو بانگ جرسها و چه شد ناله کوس^(۱)
از سخنان خنجی معلوم می‌شود که در قرن دهم هجری طابران به شهر طوس
معروف بوده و در آن زمان کاملاً ویران و غیر مسکون افتاده بود، و به جای عالمان و
خطیبان جفدها در آنجا آواز می‌دادند، و از عمارت و ساختمان هیچ اثر و نشانه‌ای
وجود نداشته است، خنجی گوید:

شهر طوس از ظهور چنگیز خان	گشت چون مرو با زمین یکسان
در خراسان چه لشکرش زد کوس	قتل عامی نمود اندر طوس
لشکرش کرد همدمی آن جا	زنده نگذاشت آدمی آنجا
گر یکی را هزار سر بودی	تیغ ایشان همه بفرسودی
کله آدمی که آنجا بود	مردۀ از زمان حوا بود
آدم زنده در ولایت طوس	همچو عنقا وجود او افسوس
رای عالی خان چنگیزی	چون درآمد بعزم خون ریزی
آنکه را بهر قتل تعیین کرد	وقت رفتن چنینش تلقین کرد
که ز نسل محمد آقا	هست آسوده سیدی آنجا
حرمت قبر او نگه دارید	اهل آن مقبره نیازارید
تو نگه کن بزرگ چنگیزخان	مشهد شاه ساخت دار امان
حضرت خان امان زیاده نمود	شهر دیگر به پهلوش افزود
که عجم تا عرب اگر آیند	جمله در سایه‌اش بیاسایند
طوس مشهد اما ثانی شد	نام او یادگار خانی شد

شهر دانش محمد شییان کمترین شهر او تمام جهان^(۱)
 از این ابیات به خوبی معلوم می‌گردد که چنگیزخان در هنگام حمله بناحیه
 طوس به فرماندهان لشکر خود دستور می‌دهد که به مشهد حضرت رضا آسیبی
 نرسانند، و آنجا را محل امن قرار دهند، از این رو مشهد مقدس مصون ماند و به مردمان
 آنجا آسیبی نرسید کتیبه‌های سال ۶۱۲ که هم اکنون در حرم مبارک موجود است این
 مطالب را تأیید می‌کند.

اما طابریان و نوقان هر دو ویران شدند، مردمان و سکنه آن دو آبادی مهاجرت
 کردند، از آن تاریخ مشهد مقدس شهر منحصراً ناحیه طوس گردید و مورد توجه قرار
 گرفت و بر وسعت و آبادانی آن افزوده شد.

مطلب دیگری که از این منظومه استفاده می‌شود محمدخان شیانی تصمیم
 می‌گیرد شهر طوس یا طابریان قدیم را که حدود چهار صد سال ویران بوده و سکنه‌ای در
 آن وجود نداشته بار دیگر بناء کند و آنجا را بنام «یادگارخانی» نام گذارد، البته معلوم
 است که این کار بر اثر تحریک مشایخ اهل سنت که همراه او بوده‌اند انجام گرفته است.
 اما دولت مقتدر صفویه او را از منطقه طوس و خراسان بیرون کرد و شیانیان را شکست
 داد، و آنها نتوانستند طابریان و طوس را از نو بنیاد نهند و مقابر کهنه را دست‌آویز قرار
 دهند و در برابر مشهد رضا علیه السلام مزارات دیگری را علم کنند، طابریان هم چنان ویران ماند
 و هنوز هم اثری از آن نیست.

ساختن شهری بنام «یادگارخانی» یک توطئه‌ای بود که مخالفان شیعه و مذهب
 اهل بیت علیهم السلام می‌خواستند آن را به مرحله عمل برسانند، و بار دیگر در آنجا شهری
 بسازند، و چند مقبره موجود در آنجا را محور قرار دهند و با مشهد رضا علیه السلام به رقابت
 برخیزند و ما در فصول بعدی باز در این باره مطالبی ارائه خواهیم داد.

رادکان

یکی از قصبات تاریخی منطقه طوس «رادکان» می باشد، این قصبه آباد و خوش آب و هوا که در دامنه جنوبی کوه هزار مسجد قرار دارد و بین مشهد مقدس و شهرستان خبوشان (قوچان) واقع شده است یکی از آبادیهای کهن بشمار می رود و از روزگاران باستانی خبر می دهد و اکنون نیز با داشتن چند اثر تاریخی مشهور و معروف است.

اسحاق بن ابراهیم اصطخری در کتاب مسالک و ممالک خود از این قصبه یاد می کند و آن را یکی از شهرهای ناحیه طوس معرفی می نماید و در ردیف طابران می شمارد و با ذکر نام رادکان از آن می گذرد و دیگر توضیحی درباره آن نمی دهد.

ابوسعبد سمعانی در انساب ذیل کلمه «راذکانی» گوید: رادکان شهر کوچکی در بالای طوس می باشد و گروهی از اهل علم و فضل از آنجا برآمده اند، گفته می شود ابو علی حسن بن اسحاق معروف به نظام الملک طوسی از این ناحیه بوده است، و خداوند به آن داناتر می باشد.

یاقوت حموی در معجم البلدان از رادکان نام برده و گوید: رادکان یکی از قرای طوس است و گفته شده رادکان یک شهرک می باشد، و گروهی از علماء و رجال از آنجا برخاسته اند که یکی از آنها وزیر نظام الملک است و نیز عبدالله بن هاشم طوسی که در نیشابور سکونت داشت از این آبادی بود.

نگارنده گوید: رادکان در گذشته بر سر راه کاروان هائی بوده که از خبوشان (قوچان) جرمقان (بجنورد) و جرجان (گنبد کاووس) و استرآباد (گرگان) و یا نواحی غربی خوارزم به طوس و سرخس می رفته اند، و تا حدود پنجاه سال پیش رادکان یکی از منازل کاروانیان و مسافران و زائران امام رضا علیه السلام بود و در منطقه اهمیت و شهرت فراوانی داشت.

اما زمانی که جاده قوچان به مشهد از دامنه های جنوبی کوه هزار مسجد برداشته شد و راه ماشین تغییر مسیر پیدا کرد و به دامنه های بینالود و قسمت میانی دره طوس

نقل مکان کردو در مسیر خود از چناران عبور نمود رادکان منزوی گردید واز ترقی و پیشرفت بازماند.

اکنون رادکان با داشتن چند اثر باستانی هنوز جاذبه خود را از دست نداده و جهانگردان و علاقمندان آثار قدیمی را بطرف خود می کشاند، از نظر کشاورزی و دام داری هم بسیار معروف و سرزمینی حاصل خیز دارای انواع و اقسام میوه جات می باشد. من از رادکان مکرر دیدن کرده ام و از آثار باستانی آن مخصوصاً از میل معروف رادکان بازدید نموده ام، که در فصل آثار تاریخی ناحیه مشهد مقدس از آن هم بحث خواهم کرد، و هم چنین از سایر آثار تاریخی رادکان و مزارات آن مشروحاً سخن خواهم گفت و اطلاع لازم را در اختیار خوانندگان قرار خواهم داد.

رادکان در طول تاریخ دچار تحولات و تغییرات شده است، و محل آن چندبار عوض گردیده و از جایی به جایی دیگر منتقل شده است، در اطراف رادکان آثار باروهای قدیم هنوز در میان مزارع دیده می شود، و معلوم است که در زمان های قدیم رادکان در جای کنونی نبوده است.

در جنوب رادکان کنونی اثری از یک قلعه هنوز پیداست و مردم آن را قلعه گبرها می گویند. پیداست که این قلعه از آثار قبل از اسلام بوده است. پایه های این قلعه هنوز به هم نخورده و یکی از برجهای آن نیز کاملاً از بین نرفته است، از قراین معلوم می شود که این جا مقر حاکم رادکان بوده است.

رادکان امروز در دامنه کوه قرار دارد، و در دهانه دره ای می باشد که از آنجا به هزار مسجد می روند، و از این دره رودخانه ای از کوه ها و ارتفاعات هزار مسجد بطرف رادکان سرازیر است که مزارع و باغهای آنجا را سیراب می کند و سر سبز می نماید، تا آن جایی که نگارنده اطلاع دارد آب این رودخانه همیشه جریان دارد اگرچه به حسب فصول کم و زیاد می گردد.

رادکان کنونی شامل دو قسمت است بخشی از آن رادکان قدیمی که هنوز آثار

برج و باروی آن کاملاً مشهود است، دیوار آن با گل ساده ساخته شده و سنگ و آجر در آن به کار نرفته است، در سال‌های اخیر که رادکان توسعه پیدا کرده این دیوار در وسط آبادی مانده است و مردم در بیرون باروی قدیم منازل مسکونی ساخته‌اند.

این بخش که در خارج قلعه قدیم ساخته شده بسیار توسعه پیدا کرده است و مانند اکثر قراء و قصبات در اثر ازدیاد جمعیت منازل مسکونی رو باز دیاد نهاده و تعدادی از باغات و مزارع را زیر بناء برده و بر وسعت و مساحت آن افزوده و قصبه رادکان در میان باغها و اشجار از انظار مخفی مانده است.

رادکان از نقطه نظر محلی در جای بسیار مناسبی ساخته شده و در زمینی مسطح و هموار بناء گردیده، شمال آن سلسله جبال هزار مسجد می‌باشد که در آن مراتع و چراگاه‌های بسیاری وجود دارند که برای دام‌داری و تولید لبنیات حایز اهمیت می‌باشند و یکی از مراکز مهم در خراسان به حساب می‌آید.

جنوب آن دشتی وسیع که تا دامنه‌های بینالود امتداد دارد، مناسب برای کشاورزی و تاسیس باغهای انگور و انواع و اقسام میوه‌جات و کشت چغندر، در این دشت حاصلخیز مردمانی فعال به کشاورزی اشتغال دارند و منطقه خود را همواره آباد و پر ثمر نگه داشته‌اند خود سود می‌برند و دیگران را نیز به سود می‌رسانند.

رادکان از نظر تاریخی و فرهنگی سابقه‌ای کهن دارد، و در کتب تاریخی و تذکره‌ها از مرغزار رادکان سخن بمیان آمده و از فضلاء و دانشمندان آن سرزمین گفتگو گردیده، تعدادی از بزرگان و شخصیت‌های منسوب به طوس از رادکان و قراء اطراف آن بوده‌اند، و ما انشاء الله در این کتاب همه آنها را در جای خود خواهیم آورد.

مرغزار رادکان در تاریخ مشهور بوده، پادشاهان ایران و مالداران و رؤساء عشایر و قبایل خراسان در آنجا اقامت می‌کردند، و عروسی‌ها و جشن و سرورها را در آن مرغزار برگزار می‌نمودند، اکنون از آن مرغزار خبری نیست و همه زیر کشت رفته و مردم در آن به کشاورزی مشغول هستند.

ما در مطاوی این کتاب از حوادث سیاسی ناحیه رادکان و جشن و سرور شاهان ایران و عیش و نوش آنها مطالبی به نظر خوانندگان خواهیم رسانید، و از مرغزار رادکان هم سخن خواهیم گفت، مقصود ما در اینجا تنها معرفی رادکان از نظر جغرافیائی و سابقه تاریخی آن می باشد، و اخبار و حوادث آن در فصول کتاب در جای خود خواهد آمد.

تبادکان

یکی از بخشهای مشهد مقدس اکنون بنام «تبادکان» مشهور است، این بخش در شرق و شمال شرق مشهد قرار دارد، و یک بخش وسیع و پرجمعیت می باشد، مرکز این بخش دهی بنام «تبادکوه» است که در پشت کوه کارخانه سیمان می باشد. تبادکان سابقه تاریخی زیادی ندارد، و از قرن نهم هجری به خاطر تعدادی از اهل علم و ادب که از آنجا برخاسته اند به تذکرها راه پیدا کرده است، مانند محمدبن محمد تبادکانی شاعر و عارف قرن نهم هجری و دیگران که نام آنها در این کتاب خواهد آمد.

تبادکان و یا تبادکوه همان گونه که مردم امروز تلفظ می کنند یک دهکده می باشد تنها به خواطر اینکه در تقسیمات کشوری بخشی از مشهد مقدس را به آن اختصاص داده اند، نام آن مشهور گردیده و روی تابلوها آمده است، والا چند نفر شاعر و عارف در شهرت آن موثر نبوده اند.

سناباد

یکی از دهات ناحیه طوس که در حومه شهر نوقان قرار داشت سناباد بود، در این دهکده باغی قرار داشت که در آن عمارتی مجلل و باشکوه بناء کرده بودند، و حاکمان ناحیه طوس در آنجا زندگی می کردند، حمید بن قحطبة طائی طوسی در زمان خلافت عباسیان در این باغ سکونت داشت و این باغ بنام او مشهور گردید.

این باغ بزرگ که وسعت آن را یک میل در یک میل نوشته‌اند قناتی داشته که از سناباد به آنجا می‌رفته و آن باغ را مشروب می‌کرده است، محل دهکده سناباد در غرب این باغ قرار داشته و حدود آن که درچه جایی قرار داشته و فاصله باغ تا دهکده چه اندازه بوده در مصادر چیزی نیامده است.

نام سناباد از قدیم در کتابها آمده و شاعران در زبان عربی و فارسی آن را ذکر کرده‌اند، اکنون در مشهد مقدس خیابانی بنام سناباد وجود دارد که نشانی از این دهکده باستانی است، و جایی هم بنام دروازه سراب و فلکه سراب در مشهد مقدس معروف و مشهور می‌باشد که قبلاً مظهر قنات سناباد بوده است.

سراب یعنی محل ظهور قنات سناباد که مردم مشهد و زائران از آنجا آب برمی‌داشته‌اند، و به آن تبرک می‌جستند، این قنات تا هشتاد سال پیش در مشهد بوده و آب آن جریان داشته است، زائران امام رضا (ع) و ساکنان مشهد از آن استفاده کرده و کفن‌های خود را در آن به آب می‌زدند.

اکنون از آن قنات و آب خبری نیست، و به عللی آب آن قنات خشک و تنها نام آن بنام «دروازه سرآب» باقی مانده است، علی بن عبدالله خوافی در رثاء حضرت رضا (ع) گوید:

یا ارض طوس سقاك الله رحمة ماذا حویت من الخیرات یا طوس
طابت بقاعك فی الدنيا و طیها قبر ثوی بسناباذ مرموس^(۱)

یاقوت حموی در معجم البلدان ذیل کلمه «سناباذ» گوید: سناباد بفتح یکی از آبادیهای طوس می‌باشد که بین آن و شهر طوس یک میل فاصله دارد، قبر علی بن موسی الرضا و هارون در آنجا قرار دارد، ابوالبركات محمد بن اسماعیل حسینی علوی از اهل مشهد رضوی از این دهکده می‌باشد که در سال ۵۴۱ درگذشت.

این دهکده تاریخی نزدیکترین آبادی به بقعه مبارکه رضویه بوده، و امام رضا

سلام الله علیه در سال ۲۰۳ در باغ حمید بن قحطبة که در کنار این آبادی بود به شهادت رسید و در همین باغ به خاک سپرده شد، و نام سناباد از برکت وجود قبر مطهر امام علیه السلام در تاریخ جاودان ماند و نام آن در کتب و اسناد تاریخی به ثبت رسید.

آبادیهای تاریخی طوس

در جلگه طوس و ناحیه کوهستانی آن تعدادی قراء و دهات تاریخی هستند که نام آنها در کتب تاریخی و جغرافیائی، و تذکره‌های رجال علم و ادب آمده و یا در اسناد وقفی ذکر شده‌اند، ما نام آنها را از مصادر و مآخذ استخراج کرده‌ایم، انشاء الله آنها را در یک کتاب مستقل و جداگانه‌ای تحت عنوان «شهرها و قصبات و دهات تاریخی خراسان» ذکر می‌کنیم، برای این جهت از ذکر آنها در اینجا خود داری کردیم.

۲

مشهد مقدس و تحولات آن

مشهد مقدس

اکنون به جای نوقان، طایران و طوس باستانی تنها مشهد مقدس رضوی باقی مانده و به اطراف و اکناف پرتو افشانی می‌کند، مشهد شهر شهادت، شهر عشق و عرفان، و اخلاص و ایمان، سرزمین ایثار، شهر عابدان و زاهدان، شهر عالمان و عارفان و عاشقان بوده است.

مشهد مقدس رضوی بیش از یک‌هزار و دویست سال است بر خراسان و ایران پرتو افشانی می‌کند، و هزاران هزار دل را در قرون و اعصار بطرف خود جلب می‌نماید، و دوستان و شیعیان را از سراسر جهان بسوی خود می‌کشاند، و روز بروز بر عظمت و وسعت آن افزوده می‌گردد.

دشمنان امام رضا علیه السلام و مخالفان خاندان عصمت و طهارت، آن امام معصوم را دور از خاندان و فرزندان در میان یک باغی مسموم کردند، و جنازه‌اش را در همان باغ به خاک سپردند و خود را در جهان مورد لعنت و نفرین قرار دادند، اما با گذشت روزگار آن باغ یکی از بزرگترین و باشکوه‌ترین زیارت‌گاه‌های جهان گردید.

خطیبان و فقیهان متعصب و تهی مغز گروه کرامیه و سلفیه در نیشابور استقرار پیدا کرده بودند و عوامل خود را در نوقان و طایران و قصبات طوس پراکنده کرده و با شیعیان و دوستان امام رضا علیه السلام مخالفت می‌کردند، و زائران امام علیه السلام را آزار می‌دادند

و پیوسته با اهل مشهد مبارزه می‌کردند.

بر اساس شواهد تاریخی خلفای بنی عباس و امیران و سلاطین حنفی ناحیه خراسان از رشد و توسعه و نفوذ شیعیان در خراسان جلوگیری می‌کردند، محدثان ساده لوح و خطیبان ماجراجو در این میان نقش بسزائی داشتند، آنها مردمان ساده لوح را تحریک می‌کردند تا از فعالیت شیعیان در مشهد جلوگیری کنند.

بطور کلی شهر طابران یک مرکز ضد شیعه بوده و سران مخالفین در آنجا فعالیت داشتند، آنها نمی‌خواستند مشهد رضا رونق بگیرد، و در آنجا حوزه‌های علمیه و نماز جمعه و جماعت برقرار گردد، و برای ساکنان مشهد امنیت برقرار شود، و مردم از اطراف برای زیارت به آنجا بیایند.

از قرائن و امارات معلوم می‌گردد که مخالفان تعدادی از قبور صوفیه و مشاهیر اهل علم و ادب را در ناحیه طوس مورد عنایت قرار دادند، و خواستند با جذب مردم به آن طرف از قدر و منزلت مشهد رضا علیه السلام بکاهند، ولی هرگز به این کار موفق نگردیدند. نوقان و طابران در اثر حوادث از بین رفتند و ویران گردیدند، سلفیان و کرامیان در خراسان برفتادند، امیران و عمال خلفاء همه نابود شدند، قبرهائی که در مقابل امام رضا علیه السلام قرار گرفته بودند همه از بین رفتند، اکنون اثری از آنها نیست و کسی از آنها آگاهی ندارد، جز ویرانه‌هائی که جغدها در آن نوحه سرائی می‌کنند.

اما از آن طرف مشهد مقدس رضا سلام الله علیه، از همه حوادث مصون ماند، و بارگاه ملکوتی آن حضرت همچنان پرتو افشانی می‌کند، شهر مقدس مشهد روز بروز آباد و پر جمعیت گردید، زائران و عاشقان کوی رضا از هر طرف به آنجا مشرف می‌گردند و جبین بر آستانه آن امام همام می‌گذارند.

مرقد مطهر امام رضا علیه السلام

مضجع منور و مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام نقطه مرکزی شهر مشهد مقدس می باشد، و بلده طیبیه از آنجا آغاز می گردد و همه چیز در آنجا ختم می گردد و عزت، و شوکت خویش را از مرقد منور امام علیه السلام اخذ می کند.

همان گونه که مکه معظمه شهرت خود را از خانه خدا گرفته و هسته مرکزی آن کعبه مشرفه می باشد، و یا نجف اشرف که روضه مبارکه امیرالمؤمنین علیه السلام نقطه شروع شهر به حساب می آید، و یا کربلای معلی که بارگاه سیدالشهداء سلام الله علیه اصل و اساس کربلا است، قبر امام رضا علیه السلام هم نقطه اصلی شهر مشهد به حساب می آید.

مأمون بدن مقدس امام رضا علیه السلام را در کنار قبر پدرش هارون به خاک سپرد و هارون سالها قبل از ورود امام به خراسان در آنجا دفن شده بود، مأمون بر فراز قبر پدرش گنبدی بناء کرد و آن گنبد به قبه هارونیه معروف گردید، در روایت ابوصلت هروی به این موضوع تصریح شده است.

ابوصلت هروی که در هنگام ورود حضرت رضا علیه السلام به نیشابور در این شهر بود، و به آن جناب پیوست گوید: همراه حضرت رضا سلام الله علیه از نیشابور بیرون شدیم هنگامیکه به طوس رسیدیم، همراه آن جناب داخل قبه هارونیه شدیم، امام علیه السلام در کنار قبر هارون جایی را به من نشان دادند و فرمودند:

من بزودی از دنیا می روم و در زیر همین قبه کنار هارون مدفون می شوم، مأمون کوشش می کند مرا پشت سر پدرش دفن کند، ولی او به این کار موفق نخواهد شد. ^(۱)

آری همان گونه که فرموده بودند در آن باغ به شهادت رسیدند و در کنار هارون رشید به خاک سپرده شدند، و قبه هارونیه به مشهد رضا معروف گردید.

بنابراین قبر مطهر امام رضا علیه السلام مرکز شهر مقدس و نقطه شروع این بلده طیبیه

می‌باشد و تمام شهر مشهد هویت خود را از آنجا می‌گیرد، و کلاً به آن وابستگی دارد اینک بسیار به جا و به مورد است که ما هم کتاب «فرهنگ خراسان» را از مشهد رضا و قبر مبارک آن حضرت آغاز نمائیم.

بر اساس روایات مستند، قبر مبارک حضرت رضا سلام الله علیه از همان آغاز شهادت آن بزرگوار سادن و خادم و نگهبان داشته، و فردی مامور خدمت در آنجا بوده است وجود نگهبان و خادم نشان می‌دهد که گروهی برای زیارت به آنجا می‌رفته‌اند و در آن مشهد مبارک به دعا و عبادت و راز و نیاز مشغول می‌شده‌اند.

در یک حدیثی که در صفحه ۲۴۷ جزء دوم مسند الامام الرضا علیه السلام روایت شده مردی بنام حسین بن علی بن صاعد بربری سرپرستی قبر مطهر امام ثامن را در اختیار داشت، پدر او علی بن صاعد از راویان امام رضا بوده و حدیثی هم از آن بزرگوار نقل می‌کند، و چنان پیداست که فرزند او هم امام را درک کرده باشد.

از این رو می‌توان حسین بن علی بن صاعد بربری را نخستین خادم و نگهبان هم بشمار آورد، از آن رو که پدرش از اصحاب امام رضا بوده و محتمل است که او هم از یاران و یا خدمت گذاران آن حضرت بوده است، او بعد از شهادت امام در خراسان مانده و قبر مبارک آن حضرت را ترک نکرده و سرپرستی قبر او را به عهده گرفته است. معلوم است که خادم و سادن در کنار قبر مبارک امام علیه السلام مقام و مکانی داشته که در آنجا قرار می‌گرفته و روضه مطهره را سرپرستی می‌کرده است، بنابراین نگهبان حرم مبارک از نخستین ساکنان آنجا بوده است، و در میان باغ افرادی هم سکونت داشته‌اند، تردد در آن مکان برقرار و مردم در رفت و آمد آزاد بوده‌اند.

در اخبار و روایات آمده که مرقد پاک امام رضا علیه السلام مورد عنایت و توجه دوستان و شیعیان بوده و درب روضه منوره از اذان صبح تا مغرب باز بوده، مؤمنان در هنگام اوقات نماز در آنجا نماز می‌گذاشتند و مناجات می‌کردند و با خدای خود راز و نیاز داشتند، و در گرفتاریها به آنجا پناه می‌بردند.

از داستانهای که در این مورد رسیده معلوم می شود که خادمان و نگهبانان شب در آنجا اقامت نداشته اند، آنها هنگام شب درب حرم مطهر را می بستند و به نوقان می رفتند و بار دیگر هنگام اذان صبح می آمدند و درب حرم را باز می کردند، و مردم برای زیارت و عبادت به آنجا مشرف می شدند.

بناء شهر مشهد مقدس

بناء شهر مشهد مقدس

روضه منوره امام رضا سلام الله عليه نخست به مشهد طوس و مشهد رضا معروف و مشهور بود و در مکالمات و مکاتبات به این دو عنوان یاد می شد، ولی در اثر مرور زمان و کثرت استعمال کلمه طوس و رضا از آن حذف گردید و به صورت مشهد معروف و علم گردید و یکی از شهرهای مشهور جهان شد.

از مصادر و مآخذ موجود معلوم نمی گردد که در چه زمانی سکونت در کنار قبر مطهر حضرت رضا علیه السلام آغاز گردیده و نخستین ساکنان و مجاوان آن چه کسانی بوده اند، ولی بطور قطع و یقین در اواخر قرن سوم مردمانی در آنجا سکونت داشته اند و آنجا را برای خود مسکن و مأمن قرار داده اند.

ظاهراً نخستین ساکنان مشهد مقدس خادمان روضه مبارکه رضویه و گروهی از علویان و سادات بوده اند، تعدادی از خویشاوندان حضرت رضا سلام الله عليه در کنار قبر آن بزرگوار سکونت کردند، آنها زائران و مجاوران را تعلیم می دادند، و مسایل دینی مردم را بیان می کردند.

پس از گذشت زمان و ازدیاد زائران روضه مقدسه، محل هائی برای استراحت زائران ساخته می شود، گروهی هم برای خدمت به زائران و تهیه وسایل زندگی برای

آنها و ساکنان مشهد در آنجا اقامت می‌کنند، بازار و دکان ساخته می‌شوند، زوارخانه، مسافرخانه و رباطها پدید می‌آیند.

محبت اهل بیت علیهم‌السلام و تشیع در خراسان ریشه قدیمی داشت، از زمان خلافت علی علیه‌السلام گروه زیادی محبت خاندان رسالت را در دل داشتند و به آنها عشق می‌ورزیدند، این علاقه چنان رسوخ داشت که عمال فاسدبنی امیه و بنی عباس هم نتوانستند محبت خاندان پیغمبر را از دلها بیرون کنند.

روضة مطهره امام هشتم سلام الله علیه و پیکر پاک آن حضرت در خراسان موجب شد تا دوستان و ارادتمندان خاندان نبوت پیرامون روضه پاک آن جناب اجتماع کنند، مجالس و محافل دینی ترتیب دهند، و از فضایل و مناقب آنها سخن بگویند خطیبان خطبه بخوانند و شاعران قصاید خود را انشاء نمایند.

در کنار روضه منوره امام علیه‌السلام مسجدها و رواقها بناء گردید، نماز جمعه و جماعات برگزار شد، خطباء و گویندگان بالای منابر قرار گرفتند و از معارف اسلامی و فرهنگ و سنن مذهبی سخن گفتند، مداحان مدیحه خوانی کردند و مرثیه خوانان از مصایب وارده بر اهل بیت علیهم‌السلام نوحه سرائی نمودند و بر ظالمان و ستمگران نفرین کردند.

حوزه‌های تدریس در جوار مشهد مقدس تشکیل گردید، فقیهان، محدثان و مفسران در آن حوزه‌ها به تدریس علوم و معارف و تفسیر قرآن پرداختند، طلاب علوم از هر طرف به سوی مشهد روان شدند، جنب و جوشی در آنجا پدید آمد، و رفت و آمدها زیاد گردید و بر تعداد زائران و ساکنان افزوده شد.

اندک اندک مشهد رضا علیه‌السلام به صورت یک آبادی در کنار شهر باستانی نوقان وجود پیدا کرد و جای خود را در خراسان باز نمود و مردم از اطراف و اکناف در آنجا گرد آمدند و چون پروانه گرد شمع نورانی رضا علیه‌السلام به گردش در آمدند، و همه خطرات را که از جانب دشمنان اعمال می‌گردید به جان خریدند.

در قرن چهارم هجری مشهد مقدس بصورت یک قصبه در آمد، بر جمعیت آن افزوده گردید، اکثر ساکنان آن از شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم السلام بودند و گروهی از علویان هم از اطراف و اکناف به آنجا رهسپار شدند و در کنار روضه مبارکه رضویه مجاورت اختیار کردند و به ترویج و تبلیغ احکام اسلامی پرداختند.

در این قرن مجالس و محافل در مشهد روبفزونی نهاد، رفت و آمد علماء و دانشمندان و شخصیت‌های بزرگ علمی و سیاسی برای زیارت قبر مطهر امام هشتم زیاد شد، محدثان بزرگ خراسان در بارگاه ملکوتی آن حضرت حضور پیدا کردند و مجلس املاء و قرائت حدیث تشکیل دادند و اجازات خود را رد و بدل نمودند.

در این قرن شیخ ابوجعفر صدوق رحمه الله علیه چند بار از ری به مشهد مقدس مشرف شدند و در کنار روضه مبارکه رضویه حدیث املاء فرمودند، و اکنون سه مجلس از امالی او که در مشهد رضا املاء گردیده در امالی او موجود است، و ما انشاء الله در شرح حال شیخ صدوق در همین کتاب در آن باره به تفصیل بحث خواهیم کرد.

قرن چهارم مقارن حکومت و سلطنت خاندان آل بویه در ایران می‌باشد، این خاندان شیعه و از پیروان اهل بیت علیهم السلام بودند، آنها در غرب و جنوب و مرکز ایران حکومت می‌کردند و بغداد را هم تصرف نمودند و قدرت را در آنجا بدست گرفتند، و خلیفه را هم تحت الشعاع قرار دادند و او را به یک مقام تشریفاتی تبدیل نمودند.

آل بویه که معاصر با سامانیان و غزنویان بودند، متوجه خراسان شدند، امیران خراسان از خلیفه عباسی حمایت می‌کردند و با نفوذ شیعیان مخالفت می‌نمودند، از اخبار و حوادث سیاسی به خوبی معلوم می‌شود که آل بویه به خراسان نظر داشته‌اند، آنها می‌خواستند خراسان را هم زیر نفوذ خود در آورند و عمال خلفاء را در آن ناحیه براندازند.

در این قرن در مشهد مقدس مساجد، مدارس و مؤسساتی پدید آمد، علماء و فضلاء در آنجا زیاد شدند. معارف اهل بیت علیهم السلام در آنجا آشکارا تبلیغ می‌گردید و

عالمان و فقیهان شیعه به نشر احکام و مذهب شیعه مشغول شدند، زائران و ساکنان مشهد در امن و آسایش قرار داشتند.

قیام مخالفان

اجتماع شیعیان و دوستان امام رضا علیه السلام در مشهد آن حضرت و تشکیل محافل و مجالس و حلقات تدریس و قرائت حدیث و جمعه و جماعات موجب ناراحتی مخالفان و معاندان گردید، آنها از نفوذ شیعیان در آن شهر مقدس به هراس افتادند و شروع به تبلیغات وسیعی نمودند.

در قرن چهارم سامانیان بر خراسان فرمان روائی داشتند و مرکز حکومت آنها بخارا بود، سامانیان از خلفاء بغداد حمایت می کردند و از نظر مذهبی حنفی بودند، سامانیان در برانداختن کانون های مخالف بنی عباس بسیار کوشش می کردند و زیدیان گرگان و طبرستان را آنها از بین بردند و با شیعیان نیز مخالف بودند.

اما در هنگام حکومت سامانیان به مشهد رضا علیه السلام آسیبی نرسید، و آنها نسبت به مردم مشهد سخت گیری نکردند، ولی گروهی از عوامل آنها که از حنفیان متعصب بودند زائران امام رضا علیه السلام را در راه ها و بیابان ها اذیت می کردند و اموال آنها را غارت می نمودند و بطور کلی تا می توانستند راه ها را ناامن می ساختند.

بعد از انقراض سامانیان و به حکومت رسیدن غزنویان که در نیمه دوم قرن چهارم پدید آمد و امیر سبکتکین که نخست به امارت خراسان و بعد به سلطنت رسید تحت تاثیر مخالفان شیعه قرار گرفت و به کارهای بسیار زشتی دست زد، و نام خود را در تاریخ سیاه کرد و مورد لعن و نفرین شیعیان واقع شد.

ضدیت کرامیه با ساکنان مشهد

بطوریکه از منابع و اسناد تاریخی استفاده می شود، گروه کرامیه بیش از همه با

زائران قبر حضرت رضا علیه السلام و ساکنان مشهد مقدس عناد و دشمنی داشتند، آنها ظواهر تعدادی روایات و احادیث را وسیله قرار داده زیارت قبور و توسل را بدعت می‌دانستند و از آن جلوگیری می‌نمودند.

رهبر کرامیه شخصی از اهالی سیستان بنام ابو عبدالله محمد بن کرام بود، او بعد از اینکه در موطن خود تحصیلات معمولی را انجام داد، به مکه معظمه رفت و پنجاه سال در آنجا اقامت گزید، او در مکه با محدثان سلفی که ظواهر حدیث را حجت می‌دانند ارتباط برقرار کرد و بعد از آن به خراسان برگشت و در نیشابور به فعالیت پرداخت.

او در نیشابور قرن سوم که مرکز فرهنگ و معارف اسلامی بود طریق سلفیه و اهل ظاهر را پیش گرفت، و با اجتهاد و رای مخالفت نمود، تبلیغات او گروهی را بر ضد وی تحریک کرد و جماعتی هم از وی حمایت کردند، او در نیشابور مجالس سخنرانی تشکیل می‌داد و گروهی هم پیرامون او را گرفتند.

محمد بن کرام معتقد بود که خداوند جسم است و در بالای عرش مکان دارد، او به ظاهر آیه قرآن و تعدادی از روایات که حنبلیان آن را مستمسک قرار می‌دهند استدلال می‌کرد، و با بسیاری از شعایر مسلمانان که در آن ایام معمول بود به مخالفت برخاست و با شیعیان و پیروان مذهب اهل بیت علیهم السلام نیز در ستیز بود.

فعالیت‌های او موجب ناراحتی عامه مردم نیشابور گردید، و در جامعه ناراحتی و تفرقه ایجاد کرد، محمد بن طاهر والی و حاکم خراسان که مقر او در نیشابور بود او را دستگیر کرد و بزدان افکند، ولی بعد از مدتی از زندان بیرون شد و در سال ۲۵۱ نیشابور را ترک گفت و به بیت المقدس رفت و در سال ۲۵۵ در آنجا در گذشت.

محمد بن کرام در گذشت ولی شاگردان و پیروان او در خراسان افکار او را زنده نگهداشتند و بعد از آن یک جریان فکری، دینی و سیاسی شد و تا قرن هفتم نیز ادامه پیدا کرد و با ظهور مغول و ویرانی شهر های خراسان و تخریب آثار علمی، فرهنگی و

مساجد و معابد این گروه نیز از بین رفتند.

درباره کرامیه سخن بسیار است، آنها مخالفان خود را تکفیر می‌کردند، و مانند جماعت سلفیه امروز بسیار متعصب و لجوج بودند، سلفیه ظاهر آیات قرآن و اخبار و روایات را حجت می‌دانند و هرگونه تفسیر و تحلیل عقلی و منطقی را جایز نمی‌دانند و اخبار معارض را هم قبول ندارند، ما درباره عقاید کرامیه و کارهای آنها در شرح حال محمد بن کرام در بخش نیشابور به تفصیل سخن خواهیم گفت.

کرامیه به خاطر ضدیت با شیعیان مورد استفاده سیاست بازان و رجال و امیران اهل سنت قرار گرفتند، و با خلفای بغداد و عوامل آنها در خراسان ارتباط داشتند، آن جماعت از مشهد مقدس رضوی و بارگاه ملکوتی امام هشتم علیه السلام بسیار ناراحت بودند و همواره بر ضد شیعیان تبلیغ می‌کردند.

امیران و حاکمان خراسان و خلفای بغداد از نفوذ پادشاهان آل بویه که خود را به خراسان رسانیده بودند سخت واهمه داشتند، و رفت و آمد رجال آل بویه را به مشهد مقدس بهانه کردند و در فکر تخریب مشهد مقدس برآمدند، از این رو با دربار امیر سبکتکین ارتباط برقرار کردند و او را به تخریب مشهد تحریک نمودند.

تخریب مشهد مقدس

بطوریکه قبلاً نقل گردید مشهد مقدس رضوی در قرن چهارم بصورت یک شهر درآمد و بانوقان و طابران دو شهر بزرگ و باستانی ناحیه طوس رقابت می‌کرد، این شهر به خاطر جاذبه زیارتی مورد توجه قرار گرفت روز بروز بر توسعه آن افزوده گشت و بصورت یک مرکز زیارتی، فرهنگی، مذهبی و تجارتی درآمد.

اکثر ساکنان مشهد شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم السلام بودند، علماء و دانشمندان شیعه در آنجا معارف اهل بیت عصمت و طهارت را ترویج می‌کردند و از فضایل و مناقب آنان سخن می‌گفتند، این جریان مخالفان حرفه‌ای راناراحت می‌کرد و آنها به

خوابر کینه توزی همواره نقشه انهدام مشهد را داشتند.

امیران سامانی که در خراسان حکومت می‌کردند و ناحیه طوس هم در قلمرو حکومت آنها بود در عین اینکه با شیعیان و علویان مخالف بودند و از خلفای بغداد حمایت می‌کردند تحت تاثیر تلقینات مخالفان شیعه قرار نگرفتند، و به مشهد مقدس رضوی آسیبی وارد نساختند.

اما پس از انقضاء سامانیان و روی کار آمدن غزنویان، اوضاع سیاسی در خراسان دگرگون شد، و ترکان غزنوی به خاطر ضدیت با شیعه و یا علل سیاسی دیگری که بر ما پوشیده است تحت تاثیر تبلیغات مخالفان مذهب اهل بیت علیهم السلام قرار گرفتند و تصمیمات شدیدی را آغاز کردند.

امیر سبکتکین دستور داد شهر مشهد را ویران کنند، و گنبد مطهر را تخریب نمایند، و زائران را به آنجا راه ندهند، و ساکنان را هم اخراج نمایند، کارگذاران به دستور او منازل و مساکن آنجا را ویران ساختند، و شهر آباد مشهد به یک ویرانه تبدیل گردید.^(۱)

این حادثه باید بین سالهای ۳۷۰ تا ۳۸۰ پیش آمده باشد. چون امیر سبکتکین در سال ۳۶۳ سامانیان را برانداخت و خود به امارت خراسان نشست و بعد هم به عنوان سلطان در غزنین بساط حکومت خود را گستراند و در سال ۳۸۷ درگذشت و فرزندش محمود پس از برانداختن برادرش به جای او قرار گرفت.

مشهد مقدس پس از تخریب از سکنه خالی شد، و روضه رضویه دیگر زائری نداشت و خادمان و نگهبانان حرم رضوی از آنجا رانده شدند، نماز جمعه و جماعت تعطیل گردید، اذان و نمازی در آنجا نبود، قاریانی نبودند که در روضه منوره قرآن بخوانند، و یا خطیبانی که برای مردم از فضایل و مناقب اهل بیت سخن بگویند. حوزه‌های تدریس تعطیل شدند، طلاب علوم از آنجا مهاجرت کردند، کسبه و

اصناف شهر را ترک نمودند، و بازار کسب و کار و تجارت در آنجا از بین رفت، خانه‌ها خراب گردید، مساجد و معابد مهجور ماند، تنها تیره دلان متعصب از این کارها خوشحال بودند و عمل سبکتکین را تحسین می‌کردند.

بناء مجدد مشهد رضا علیه السلام

سبکتکین در سال ۳۸۷ درگذشت، او فرزند کوچک خود را به عنوان ولیعهد برگزیده بود، پس از اینکه جنازه سبکتکین را به غزنین بردند و در آنجا دفن کردند، فرزندش به جای پدر نشست، اما محمود فرزند بزرگ سبکتکین که در نیشابور حکومت می‌کرد، بطرف غزنه حرکت کرد و برادر را از تخت بزیر کشید و خود جای او را گرفت.

محمود غزنوی هنگامیکه بر اوضاع مسلط شد به کشورگشائی پرداخت، او قلمرو حکومت خود را بسیار توسعه داد، و مملکت‌های زیادی را در شرق و غرب ضمیمه مملکت خود ساخت و بعد از آن به هندوستان لشکر کشید و اسلام را در آنجا گسترش داد و آثار زیادی از خود به جای گذاشت.

سلطان محمود غزنوی تصمیم می‌گیرد روضه مبارکه رضویه و شهر مقدس مشهد را از نو بسازد و عمران و آباد نماید، و آن را بار دیگر به صورت شهری درآورد، و جلو زائران کوی رضا علیه السلام را باز کند، و راه مردم را به طرف مشهد هموار سازد، و ویرانی‌ها را تبدیل به بناهای جدید نماید.

مورخان گویند: سلطان محمود غزنوی علی علیه السلام را در خواب مشاهده کردند، امیرالمؤمنین سلام الله علیه به او فرمودند: این وضع تاکی باید ادامه داشته باشد، محمود سرآسیمه از خواب برمی‌خیزد و در باره این خواب شگفت انگیز در بهت و حیرت فرو می‌رود و در جستجوی تعبیر آن بر می‌آید.

گویند: او بعد از مدتی متوجه می‌شود که مقصود امیرالمؤمنین علیه السلام «این وضع تا

کی باید ادامه داشته باشد» جریان ویرانی روضه مبارکه رضویه است که بامر پدر او تخریب گردید، محمود از این خواب متنبه می‌گردد و دستور می‌دهد بار دیگر مرقد مطهر امام رضا سلام الله علیه را از نو بسازند.

کارگذاران محمود دستور او را به کار بستند و روضه مبارکه رضویه را از نو بناء کردند و آن را با نقش و نگار بیاراستاند، با باز شدن در حرم مطهر زائران از اطراف و اکناف بسوی مشهد روان شدند، و شهر بار دیگر رونق خود را باز یافت و جنب و جوشی در آن پدید آمد، و نماز جمعه و جماعات و خطابه و ارشاد آغاز گردید.

بطور قطع معلوم نیست بناء مجدد حرم رضوی در چه سالی انجام گرفته محمود در سال ۳۸۷ پس از مرگ پدر به سلطنت رسید و در سال ۴۲۱ درگذشت، او مدت ۳۴ سال با کمال قدرت و شوکت سلطنت کرد و همه رقبای خود را از صحنه بیرون نمود، و منطقه حکومت خود را بسیار توسعه داد.

پس از اینکه درب روضه مبارکه رضویه بروی زائران گشوده شد، و عاشقان کوی رضا به آن مکان مقدس روی آوردند و مشهد رضا حیات جدید خود را باز یافت و امنیت و آسایش برای زائران و ساکنان فراهم گردید، شیعیان و دوستان خاندان عصمت و طهارت به مشهد روی آوردند و در آنجا مجاور شدند.

علماء و فقهاء شیعه به مشهد مقدس رهسپار شدند و در آنجا حوزه های علمیة تاسیس نمودند، مجالس و محافل و خطبه و خطابه در آنجا دایر گردید، و معارف اهل بیت علیهم السلام تبلیغ و ترویج می‌شد، مخالفان و معاندان هم توانائی نداشتند جلو فعالیت مردم مشهد را بگیرند.

بطوریکه از اوضاع و احوال تاریخ معلوم می‌گردد مشهد مقدس رضوی در تمام دوره حکومت غزنویان مخصوصا محمود و مسعود در امنیت و آسایش بود، و در این مدت هیچ حادثه‌ای در آنجا روی نداده و ما در کتاب‌های تاریخی که حوادث و وقایع را ثبت می‌کنند در مشهد هیچ حادثه‌ای را مشاهده نمی‌کنیم و مولفان در این باره چیزی

نگفته‌اند.

مخالفان شیعه هرگز نمی‌خواستند مشهد رضا علیه السلام رونق بگیرد و یا بر آبادی و توسعه آن افزوده گردد، و شیعیان در آنجا برای خود مدرسه و مسجد بسازند، و نماز جمعه و جماعت داشته باشند، و منابر تبلیغ و ارشاد راه بباندازند، و یا مشهد مرکزی باشد که با نوقان و طابران رقابت کند و یا بخواهد آن دو شهر تاریخی را تحت الشعاع خود قرار دهد.

آنها قبلاً توانستند با لطایف الحیل و فریب و تبلیغات سوء شخصی مانند امیر سبکتکین را واردار کنند تا او دستور تخریب مشهد مقدس را صادر کند. و مردم را از زیارت منع نماید، او با این عمل نام خود را در تاریخ ننگین کرد، و مردم خراسان نسبت به آن خاندان بدبین شدند و آنها را به عنوان دشمنان آل رسول تلقی کردند.

از این رو بعد از اینکه سبکتکین درگذشت و فرزندش محمود به جای او نشست دستور بازسازی روضه مبارکه رضویه و مشهد مقدس را صادر کرد، و این ننگ را که گریبان آنها را گرفته بود پاک ساخت، مشهد در عصر محمود و فرزندان او آباد شد و زائران و ساکنان در آرامش بسر بردند و از کید و مکر مخالفان آسوده شدند.

در قرن پنجم سلجوقیان در خراسان قیام کردند و با غزنویان مشغول کازار شدند، آنها در یک جنگ شدیدی که در منطقه سرخس روی داد توانستند مسعود را شکست دهند، و بر بخشی از خراسان مسلط گردند، و بعد از چند سال توانستند نفوذ خود را در سراسر ایران به جز بخش کوچکی که در دست غزنویان ماند گسترش دهند. ترکان سلجوقی اگر چه حنفی مذهب بودند و در ظاهر با خلفای بنی عباس ارتباط داشتند و در هنگام نیاز به یاری خلیفه می‌شتافتند ولی نسبت به حرم مطهر رضوی علیه السلام احترام قایل بودند و بزیارت قبر مطهر آن جناب می‌رفتند، و در آنجا برای انجام مقاصد خود دعا می‌کردند.

علی بن ناصر حسینی در زبده التواریخ گوید: سلطان ملکشاه سلجوقی همراه

وزیر خود خواجه نظام الملک طوسی بزیارت علی بن موسی الرضا علیه السلام رفتند، پس از اینکه از زیارت فارغ شدند: ملک‌شاه به نظام الملک گفت: در دعای خود از خداوند چه خواستی؟

نظام الملک طوسی وزیرش در پاسخ گفت: از خداوند خواستم شما را بر برادران پیروز گرداند، در آن هنگام برادرش تکش بر ضد او قیام کرده بود، ملک‌شاه گفت: اما من در کنار قبر علی بن موسی الرضا علیه السلام از خداوند خواستم اگر برادرم برای مسلمانان شایسته است او را پیروز گرداند و اگر من شایسته‌ام مرا نصرت دهد.

توجه سلاطین و امیران آل سلجوق به مشهد امام رضا سلام الله علیه موجب عمران و آبادی شهر مقدس مشهد و توسعه آن شد، و انتظار عامه و خاصه را بطرف خود جلب کرد، سلطان سنجر سلجوقی نیز عنایت خاصی به روضه رضویه داشت و یک بار با غزالی در مشهد مقدس ملاقات داشته است و ما در همین کتاب در این باره به تفصیل بحث خواهیم کرد.

این توجهات و رفت و آمدها موجب شکوه و عظمت بارگاه رضوی شد، ساکنان مشهد و زائران در امن و آسایش بسر می‌بردند، راه‌های منتهی به مشهد امن گردید، راه زنان جرات نمی‌کردند کاروان زائران را غارت کنند، و دشمنان و معاندان نمی‌توانستند مانع رفت و آمد مردم به مشهد گردند.

آشوب در ناحیه طوس و مشهد

در اوایل قرن ششم هجری هنگام سلطنت سنجر سلجوقی در ناحیه طوس و شهر مقدس مشهد بین سنی و شیعه نزاع در می‌گیرد، و در نتیجه شهر مقدس مشهد به آتش کشیده می‌شود، فتنه و آشوب به طابریان و نوقان و قراء و قصبات سرایت می‌کند، مخالفان و دشمنان شیعه از هر طرف به مشهد حمله می‌کنند.

ابن اثیر جزیری در کامل التواریخ در حوادث سال ۵۱۰ هجری می‌نویسد: در این .

سال روز عاشورا در مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام فتنه و آشوبی پدید آمد، و علت بروز فتنه آن بود که بین یک نفر از علویان و فقیهی از اهل سنت در طوس مشاجره شد و گفتگوی آنها به نزاع کشید.

آنها در اثر مشاحره به زد و خورد پرداختند، و بعد از چندی از هم دست برداشتند و آشوب فرو نشست، اما بعد از آن طرفداران آن علوی و فقیه سنی به حمایت از هم فکran خود پرداختند و بار دیگر نزاع شروع گردید. بطوریکه همه ناحیه طوس را در بر گرفت، و اهل سنت از آن فقیه حمایت کردند.

در آن ایام اکثر اهالی طوس سنی بودند و جمعیت آنان از شیعیان بیشتر بود، آنها از قراء و قصبات به مشهد مقدس حمله آوردند و شهر را در محاصره گرفتند، و بقعه را خراب کردند و هرکس را در آنجا یافتند از پا درآوردند، در این حادثه گروهی کشته شدند و اموال زیادی غارت گردید و مردم پراکنده شدند.

این بار یک نزاع فرقه‌ای و تعصب فردی موجب آشوب گردید، و گروهی که معلوم نبود از چه ناحیه‌ای تحریک شده بودند مشهد مقدس را خراب کردند، و هتک حرمت حرم رضوی را نمودند، و گروهی را کشتند و اموال مردم را غارت کردند، و شهر مقدس را به خاک و خون کشیدند.

سال ۵۱۰ سالی است که سلطان سنجر سلجوقی به غزنین حمله آورده بود، او مدتی غزنین را در محاصره داشت و سرانجام آنها را گرفت و یکی از فرزندان محمود غزنوی را که از وی کمک خواسته بود به تخت سلطنت غزنه نشاند، و سلطان رسمی را از تخت بزیر کشید.

از نظر تاریخی قضیه همان است که ما از ابن اثیر نقل کردیم، و او می‌گوید: این قضیه از نزاع و مجادله یک علوی و یک فقیه سنی آغاز گردید، و مشهد و اطراف آن به آشوب و فساد کشانیده شد، و سرانجام اهل سنت که اکثریت داشتند پیروز شدند و شیعیان و زائران قبر حضرت رضا را کشتند و شهر را غارت کردند و آنها را ویران

نمودند.

ظاهر قضیه این است که بین یک علوی و یک فقیه سنی نزاعی در گرفت و بعد طرفداران هر یک از آنها به میدان آمدند و نزاع و کشمکش و جنگ میان دو گروه آغاز گردید و همه طوس را در بر گرفت و شیعه و سنی به جان یکدیگر افتادند و چون اهل سنت زیاد بودند، شیعیان شکست خوردند و میدان را رها کردند.

موضوع نزاع چه بوده معلوم نیست، مرد علوی و فقیه سنی چه مقام و عنوانی داشته‌اند، از آن هم خبری در کتاب‌ها نیامده، ولی از این که حادثه در روز دهم محرم روز عاشورا پیش آمده پیداست که مورد نزاع یک مسئله اعتقادی بوده که مورد اعتراض فقیه سنی قرار گرفته است.

در روایت آمده که آن دو نفر علوی و فقیه با هم آشتی کردند و کنار رفتند، و ظاهراً مخاصمه پایان گرفت و موضوع خاتمه یافت، ولی بعد از این گروه دیگری به میدان آمدند و آشوب و فتنه ایجاد کردند، و اوضاع و احوال شهر را بر هم زدند و به جریان ابعاد دیگری بخشیدند و از آن بهره برداری نمودند.

جماعت سلفیه و اصحاب حدیث که مراسم روز عاشورا و عزاداری سیدالشهداء علیه السلام را بدعت می‌دانند، در این ماجرا موثر بوده‌اند، این جماعت که در فرقه کرامیه در خراسان گرد هم آمده بودند در فتنه و آشوب روز عاشورای سال ۵۱۰ دخالت داشته‌اند، آن جماعت از فرصت پیش آمده استفاده کردند و آن حادثه را ایجاد نمودند.

گروه سلفیه همواره در تاریخ بوده‌اند، و در هر جایی عنوانی دارند، در مکه و مدینه و نجف و حجاز آنها را «وهابی» می‌گویند، در پاکستان از آنها به عنوان «سپاه صحابه» یاد می‌کنند، در هندوستان آنها را «جماعت اهل حدیث» می‌گویند، این گروه‌ها با عزاداری و مراسم عاشورای حسینی مخالفت می‌کنند.

اکنون چند سال است در پاکستان روز عاشورا حوادث اسفباری پیش می‌آید،

در سالها یش روزهای عاشورا دستجات عزاداری را در خیابان‌ها سنگباران می‌کردند ولی اکنون چند سال است پا را فراتر نهاده، عزاداران امام حسین علیه السلام را در خیابان‌ها و مساجد و تکایا و امام بارها به رگبار می‌بندند.

مفتی عربستان سعودی عزاداری را در روز عاشورا یک بدعت اعلام کرده و جراید و مجلات و رسانه‌ها آن را اعلام کردند، پس بنابراین حمله به عزاداران و به خاک و خون کشانیدن آنها تازگی ندارد، در قرن‌ها پیش در خراسان و بغداد از این گونه حوادث پیش آمده است.

بناء مجدد روضه مبارکه رضویه

قبلا تذکر دادیم که تخریب شهر مقدس مشهد و روضه مبارکه امام رضا علیه السلام در سال ۵۱۰ هجری هنگام سلطنت سنجر سلجوقی روی داده و این حادثه در سالی اتفاق افتاده که سلطان سنجر غزنین را در محاصره داشته و در نظر داشته بهرام شاه غزنوی را بر تخت سلطنت بنشانند.

مخالقان و معاندان در طوس از این فرصت که بین دو سلطان مقتدر جنگ در گرفته و هر کدام در فکر خود بوده‌اند، استفاده کردند و در مشهد مقدس بلوا و آشوب براه انداختند، و زائران و ساکنان مشهد را به خاک و خون کشیدند، و تمام آثار و ابنیه و اماکن را ویران نمودند.

جریان و حوادث طوس و مشهد به سلطان سنجر می‌رسد، او پس از آگاهی از قضیه فرمانی بنام مجد الملک قمی وزیر خود صادر می‌کند و دستور می‌دهد، گنبد حضرت رضا علیه السلام را از نو بسازند، شهر مشهد را تجدید عمارت کنند و وسایل رفت و آمد زائران را فراهم نمایند.

مجدالدین شرف الملک قمی، پس از اینکه فرمان بناء روضه رضویه را می‌گیرد، معماران عالی مقام را دعوت به کار می‌کند، از قراین و امارات تاریخی معلوم می‌گردد

که ساختمان مجدد حرم رضوی و شهر مشهد اندکی پس از تخریب آغاز می‌گردد، و تاریخ سنگ قبر مبارک حضرت رضا علیه السلام سال ۵۱۶ می‌باشد.

بنابر قول مشهور در میان مورخان و سیره نویسان گنبدی که اکنون بر فراز قبر مطهر امام هشتم علیه السلام قرار گرفته همان گنبدی است که در سال‌های بین ۵۱۰ و ۵۱۶ گردیده و آن بناء تا امروز پا بر جا می‌باشد اگر چه تغییراتی در خارج و داخل گنبد پدید آمده است.

ترکان غز در مشهد مقدس

در زمان سلجوقیان ترکان غز در خراسان شورش کردند، شهرها و آبادیها و قراء و قصبات خراسان را به فساد و تباهی کشیدند، آنها در ناحیه مشهد مقدس رضوی نیز دست به قتل و خونریزی و غارت زدند، جماعت زیادی در نوقان و طابران بدست آن قوم بی رحم و خون خوار کشته شدند.

اما نسبت به شهر مقدس مشهد و بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام به احترام رفتار کردند و آسیبی به حرم مطهر و ساکنان مشهد نرسانیدند، اخبار ترکان غز و شورش آنها در خراسان در این کتاب در جای خود خواهد آمد، و به تفصیل درباره آن و علل و عواملی که موجب این حادثه گردید بحث خواهیم کرد.

سلاطین غور در مشهد

سلاطین غور که مورخان آنها را آل شنسب هم می‌گویند، یکی از سلسله ملوک و سلاطین هستند که در خراسان ظهور و طلوع کردند و غزنویان را بر انداختند و خود به جای آنها نشستند، غوریان بخشی از خراسان را تا هندوستان در اختیار داشتند و در یک منطقه پهناوری حکومت می‌کردند.

غوریان شیعه بودند ولی به خواطر رعایت افکار عامه مردم که اهل سنت بودند

به خلفای بغداد هم احترام می‌گذاشتند، جد آنها شنسب بدست علی علیه السلام در کوفه مسلمان گردید و بعد به غور برگشت و در همان جا به حکومت پرداخت و فرزندانش پس از وی حکومت غور را در اختیار داشتند.

یکی از پادشاهان غوری که بسیار هم مشهور می‌باشد سلطان شهاب‌الدین غوری است که همراه فخرالدین رازی بزیارت حضرت رضا علیه السلام آمده‌اند،^(۱) و ما تفصیل آن را در همین کتاب در جای خود خواهیم آورد، غور و غرjestان نام یک ناحیه‌ای وسیع در مشرق هرات می‌باشد که مرکز آن فیروزکوه است.

خوارزمشاهیان در مشهد

پادشاهان معروف به خوارزمشاهیان حنفی بودند و بعد از سلجوقیان بر خراسان و بخشی از ایران حکومت می‌کردند، مشهورترین سلاطین این سلسله محمد خوارزمشاه است که با خلیفه عباسی سرستیز داشت و با او مبارزه می‌کرد و یک بار نیز بطرف بغداد لشکر کشید ولی از بین راه برگشت.

اکنون در موزه آستان قدس رضوی یک سنگابی هست که توسط محمد خوارزمشاه به حرم مبارک رضوی وقف شده و زائران در آن زمان از آن آب می‌نوشیدند. اخبار سلطان محمد در جای خودش در کتاب خراسان خواهد آمد و حوادث و زمان او را به تفصیل ذکر خواهیم کرد.

مغولان و مشهد مقدس

در سال ۶۱۷ در هنگام سلطنت سلطان محمد خوارزمشاه چنگیزخان مغول به ایران حمله آورد و نخست منطقه خراسان را مورد حمله قرار داد، شهرها را به آتش کشید و مردمان زیادی را کشت و صدها مسجد، مدرسه و مؤسسات اسلامی را ویران

کرد، فجایع مغول و کارهای وحشیانه و زشت آنها صفحات کتب را پر کرده است. آنها هنگامیکه به ناحیه طوس رسیدند، هر کس از آنها طرفداری می‌کرد و به جنگ بیرون نمی‌شد سالم می‌ماند و هر شهری که دروازه را روی آنها نمی‌گشود و در مقابل لشکریان مغول صف آرائی می‌کرد مورد بی‌رحمی و قساوت از طرف مغولان قرار می‌گرفت، آنها مردم شهر را از دم تیغ می‌گذرانیدند و شهر را هم ویران می‌ساختند. سبتای یکی از فرماندهان لشکر مغول از راه جام وارد ناحیه طوس شد، طبق معمول آنهایی که از در اطاعت در آمدند و از مغولان حمایت کردند، مصون ماندند ولی مردمانی که در برابر آنها صف آرائی نمودند به سختی سرکوب شدند، خود کشته شده و منازل آنان هم ویران گردید.^(۱)

فضل‌الله بن روزبهان خنجی در کتاب مهمان نامه بخارا گوید: چنگیزخان مغول مشهد مقدس حضرت رضا علیه السلام را برای مردم مامن قرار داد و گفت: هر کس به آنجا برود در امان خواهد بود، ما در چند صفحه قبل در ذیل عنوان «طابران» اشعار فضل‌الله را در این مورد نقل کردیم.

در اثر این دستور چنگیز مردم از هر سو بطرف مشهد رفتند و در آنجا سکونت اختیار کردند، روضه مبارکه رضویه و شهر مشهد از تعرض لشکریان مغول مصون ماند و به آن شهر آسیبی نرسید، حرمت حریم رضوی از طرف مغولان مراعات گردید، و در آن شهر مقدس حادثه‌ای پیش نیامد.

اما نوقان و طابران دو شهر باستانی ناحیه طوس و تعدادی از قراء و قصبات آن ویران گردیدند و گروه بی‌شماری در آن ناحیه کشته شدند، از آن تاریخ دیگر کسی در فکر آبادی نوقان و طابران برنیامد، نوقان بطور کلی از روی زمین محو شد و اکنون هیچ اثری از آن وجود ندارد و تنها جایی بنام دروازه نوقان در مشهد باقی مانده است. از طابران هم تنها یک بناء بنام هارونی اکنون باقی است و ما در همین کتاب در

جای خود از آن سخن خواهیم گفت، مقبره حکیم ابوالقاسم فردوسی هم جدید می باشد که در اوایل قرن معاصر ساخته شده، و نشانه هائی هم بطور پراکنده از باروی آن به جای مانده که وسعت طابریان را در گذشته نشان می دهد.

مردمان نوقان و طابریان که مخالف سرسخت شیعیان و اهالی مشهد مقدس بودند، و همواره با آنها در حال نزاع و کشمکش بسر می بردند، و پیوسته در حال مجادله و مخاصمه روزگار می گذرانید، و هر چند گاه بطرف مشهد هجوم می بردند، و به بارگاه ملکوتی امام علیه السلام اسائه ادب می کردند بطور کلی نابود شدند.

از قرن ششم هجری تا زمان معاصر گنبد مطهر حضرت رضا علیه السلام و روضه مطهره آن حضرت از تخریب مصون مانده و کسی بقعه منوره امام رضا را به طور مستقیم هدف و نشان قرار نداده است، و اگر هم در آنجا حوادثی روی داده مقصود غارت اموال و یا تسلط سیاسی و رفع دشمنان و مخالفان حکام وقت بوده است.

باروی مشهد مقدس

ابوالفضل در تاریخ مسعودی گوید: سوری صاحب دیوان خراسان را آثار خوشی بطوس هست، از آن جمله آنکه مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام را که بوبکر شهرد که خدای فائق الخادم آبادان کرده بود، سوری در آن زیادهای بسیار فرموده بود، و مناره ای کرد و دهی خرید فاخرو بر آن وقف کرد.^(۱)

بنابر نوشته ابن اثیر فرامرز بن علی در سال ۵۱۵ که مقارن با بناء گنبد حضرت رضا علیه السلام بوده پیرامون مشهد مقدس باروئی کشید تا شهر از گزند دشمنان مصون و محفوظ بماند و مخالفان نتوانند به آسانی وارد شهر شوند و در آنجا فتنه و آشوب بر پا نمایند.^(۲)

قبل از این تاریخ مشهد مقدس بارو و حصاری نداشته، مردم از هر طرف

می توانستند به مشهد بیایند و از هرجا بخواهند بیرون گردند، نبودن حصار و بارو موجب می شد دشمنان و بدخواهان و کج اندیشان هرگاه اراده نمایند به آسانی می توانند وارد شهر بشوند.

کشیدن بارو و حصار دور شهر درهای ورودی و خروجی را محدود کرد، و طرق متعدد را بروی واردین بست. اینک هرکس می خواهد وارد مشهد گردد باید از در مخصوص وارد گردد، درها نیز نگهبان دارند و مراقب اوضاع و احوال می باشند و رفت و آمدها را زیر نظر دارند.

کارگزاران دولت در آن ایام و متصدیان شهر مشهد و متولیان روضه مبارکه رضویه ساختن بارو و دیوار بلند را برای شهر مقدس مشهد لازم تشخیص دادند، چون مخالفان و دشمنان شیعه و اهل بیت علیهم السلام در هر وقت و زمان آماده حمله به مشهد مقدس بوده اند.

این برج و باروها در طی قرون چند بار تجدید بناء گردید، و هرگاه شهر توسعه پیدا می کرد بارو و حصار آن نیز عقب می رفت، در زمان صفویه که مشهد مقدس مورد تاخت و تاز شیعیان ماوراءالنهر قرار گرفت شاه طهماسب صفوی برج و باروی مشهد را تجدید بناء کرد تا از آسیب دشمن محفوظ بماند، و تا عصر قاجاریه برج و باروی شهر مشهد وجود داشت و اینک اثری از آن وجود ندارد.

مشهد در زمان ایلخانیان

در زمان حکومت و سلطنت ایلخانیان در مشهد هیچ حادثه مهمی روی نداد، زیرا نوقان و طابران دیگر وجود نداشتند که مخالفان در آنجا توطئه کنند، کانون های فساد و تبلیغات سوء دیگر مکان و موقعیت خود را از دست داده بودند، نفاق افکنان و انحصار طلبان فعالیتی نداشتند.

مشهد مقدس رضوی تنها شهر و آبادی ناحیه طوس بود، و مرکزیت یافته بود،

فرق مسلمین در آنجا با هم زندگی می‌کردند و با هم خو گرفته بودند، ما در کتب تاریخ و سیره از قرن هفتم به بعد نزاع شیعه و سنی مشاهده نمی‌کنیم، نقباء شهر طوس و متولیان روضه رضویه در آرامش زندگی می‌کردند و شیعیان و زائران در آسایش بودند. ایلخانیان به مشهد رضا علیه السلام و بارگاه ملکوتی آن بزرگوار، علاقمند بودند، و در توسعه شهر مشهد و ایجاد رفاه برای زائران کوشش داشته‌اند، و بعضی از سلاطین این سلسله بزیارت مشرف شده‌اند و در عمران و آبادی مشهد گام‌هایی برداشته‌اند.

مشهد مقدس در عصر تیموریان

در زمان تیموریان بر عمران و آبادی مشهد افزوده گشت، در حالات امیر تیمور آمده که وی به مشهد رضا علیه السلام آمده و روضه مبارکه رضویه را زیارت کرده است، زوجه او که به بی‌بی خانم معروف بود و مسجدی به همین نام اکنون در سمرقند موجود است به زیارت حضرت رضا علیه السلام آمده است.

جانشینان امیر تیمور مخصوصاً شاه‌رخ که مقرر سلطنت او در هرات بود عنایت و توجه خاصی به مشهد مقدس داشت، او در مشهد یک چهار باغی به وجود آورد و قصری در آنجا ساخت، شاه‌رخ سالی چند ماه در مشهد مقدس زندگی می‌کرد و مجاور آستان قدس رضوی می‌شد.

زوجه او گوهرشاد خاتون هم مانند شوهرش به مشهد رضا علیه السلام عنایت داشت و مسجد مجلل و باشکوه گوهرشاد در جوار آستان قدس رضوی حاکی از علاقه و اعتقاد او به امام رضا سلام الله علیه می‌باشد، گوهرشاد علاوه بر مسجد چند رواق هم در کنار حرم مطهر بناء کرد که هم اکنون موجود و مورد استفاده زائران قرار دارد.

در وقفنامه مسجد گوهرشاد که هم اکنون موجود است، واقف تصریح می‌کند که مسجد گوهرشاد باید راهی به حرم داشته باشد و در همه زمان‌ها درهای مسجد بطرف حرم رضوی باید برای رفت و آمد زوار باز باشد و تصریح می‌کند که قسمت شرقی

مسجد متصل به تربت مقدس و روضه منوره است «داخلا فیها».

در زمان تیموریان نیز هیچ حادثه‌ای که موجب خرابی در مشهد مقدس باشد دیده نشده و بطوریکه از مصادر و منابع عصر تیموریان دیده می‌شود، گاهی مجالس بحث و مناظره بین علمای شیعه و سنی در مشهد تشکیل می‌کرده که ما در فصل خودش در این کتاب از آن بحث خواهیم کرد.

در اواخر حکومت تیموریان مخصوصاً دوره سلطنت سلطان حسین میرزای بایقر او صدارت امیرشیر علی نوائی مشهد بسیار آباد گردید و بیوتات متبرکه توسعه پیدا کرد و در این زمان سادات رضوی در مشهد مستقر شدند و شیعیان رسماً وارد کارهای حکومتی شدند و تولیت آستان قدس در دست آنها قرار گرفت.

مشهد در زمان صفویه

با ظهور حکومت صفویه در ایران و شعار ترویج مذهب تشیع و رسمیت دادن به آن مشهد مقدس یکی از کانونهای مهم و پایگاههای درجه اول نشر آثار و احکام اهل بیت علیهم‌السلام در آمد، با ظهور شاه اسماعیل صفوی و رفتن او به خراسان مخالفان مذهب تشیع اغلب منطقه را ترک کردند و یا تسلیم وی شدند.

پادشاهان صفویه در طول سلطنت خود در عمران و آبادی مشهد بسیار کوشش کردند، به روضه مقدسه رضویه عنایت و توجه خاصی داشتند. اماکن زیارتی جدیدی ساخته شد، صحن شمالی آستان قدس که اکنون به صحن کهنه معروف است توسعه پیدا کرد.

رواق‌های جدیدی احداث گردید، گنبد امام رضا علیه‌السلام توسط آنها طلائی شد. آب چشمه کلاس به مشهد مقدس انتقال پیدا کرد، باروی مشهد از نو ساخته شد و حصار آن محکم و استوار گردید، امور کشاورزی، تجاری و صنعت در مشهد توسعه پیدا کرد. علماء و رجال شیعه از اطراف و اکناف به آنجا عزیمت کردند، مدارس زیادی در

مشهد بناء گردید، طلاب علوم در آن مدارس گرد آمدند، و به فراگیری علوم و فرهنگ اسلامی مشغول شدند، جریان آن به تفصیل و در فصل مربوط به دانشمندان خواهد آمد و نام هر یک از آنها در جای خودش ذکر خواهد شد.

توطئه مخالفان

قیام شاه اسماعیل صفوی با شعار تبلیغ مذهب شیعه موجب ناراحتی و وحشت حاکمان و امیران اهل سنت در خراسان شد، آنها برای رفع این خطر به فکر چاره جوئی برآمدند، و تصمیم گرفتند شخصی را در برابر شاه اسماعیل علم کنند تا جلو فعالیت او را بگیرند و او را از خراسان بیرون نمایند.

آنها سرانجام دور شیبانی‌ها را که در بخارا زندگی می‌کردند و از حاکمان آن ناحیه بشمار می‌رفتند جمع شدند. یکی از افراد فعال در این مورد فضل بن روزبهان خنجی بود که همواره امیران و سلاطین سنی مذهب را بر علیه صفویه تحریک می‌کرد و آنها را به جنگیدن با این حکومت نوپا تشویق می‌نمود.

در نتیجه اغوای عالمان حنفی که پیرامون شیبانیان را گرفته بودند، محمدخان شیبانی معروف به شیبک خان بطرف مشهد مقدس لشکر کشید، و با قهر و غلبه وارد مشهد شد و گروه بی‌شماری را به قتل رسانید، و اموال زیادی را غارت کرد و گروهی را نیز به اسارت گرفت و بر مشهد مقدس مسلط گردید.

علمای حنفی ماوراءالنهر که در اردوی او حضور داشتند و فضل بن روزبهان نیز در کنار او بود همواره با وی حرکت می‌کرد و او را به تشدید جنگ بر علیه صفویان تشویق می‌نمود، او را به ویرانه‌های شهر طوس بردند، و گذشته این شهر را به نظر خان شیبانی رسانیدند و او را وادار کردند تا این شهر را بار دیگر آباد کند.

از قرائن و امارات و حوادث تاریخی آن ایام به خوبی روشن می‌گردد که هدف مخالفان شیعه این بوده که طابران را بار دیگر بسازند و مردمان اهل سنت را از اطراف و

اکتاف بیاورند و در آنجا اسکان دهند و آن را وسیله بر ضد اهالی مشهد مقدس درآورند.

محمدخان شیبانی که او را شیبک خان می‌گفتند و داعیه حکومت و سلطنت داشت، دستور داد نام طوس و طابران را به عنوان «یادگارخانی» از نو بسازند و مردم را در آنجا اسکان دهند. نقشه دیگر مخالفان این بود که تعدادی از قبور علماء و عرفاء اهل سنت را که در اطراف طابران بود تجدید بناء کنند.

مخالفان شیعه و مشهد رضا علیه السلام در نظر داشتند با احیاء چند قبر متروکه و کشانیدن افراد به آن طرف از موقعیت مشهد رضا بکاهند و انظار را به آن طرف بکشانند، طراحان این نقشه که یکی از آنها فضل بن روزبهان بود مشغول بفعالیت بودند و کار را هم آغاز کرده بودند.

اما ورود شاه اسماعیل جوان صفوی و لشکریان قزلباش به خراسان تمام این توطئه‌ها و نقشه‌ها را از بین برد، شاه اسماعیل با محمدخان شیبانی وارد جنگ شد و در بیابان مرو شیبک خان را کشت و لشکریان او تار و مار شدند و همه کسانی که همراه او بودند کشته شدند و یا فرار کردند و یا به اسارت درآمدند.

طوس و یا طابران که مرکز فساد بود و چند قرن مشهد مقدس از دست آنها در خوف و وحشت بسر می‌برد، آباد نگردید و آن قبرها هم احیاء نشدند، و اکنون نیز همچنان ویران هستند و جفدها بر خرابه‌های باروی آن ناله سر می‌دهند و چه نیکو گوید شاعری که در این مورد سروده:

دیدم مرغی نشسته بر باره طوس در پیشنهاد کله کیکاووس
با کله همی گفت که افسوس افسوس کو بانگ جرسها و چه شد ناله کوس
ما تمام این حوادث و تفصیل آنها را در همین کتاب در حالات شاه اسماعیل و فضل بن روزبهان خنجی ذکر می‌کنیم و جزئیات آنها را بیان خواهیم کرد.

مشهد مقدس در زمان افشاریه

نادر شاه افشار پس از اینکه کشور ایران را از وجود شورشیان پاکسازی کرد و حدود ایران را به مرزهای تاریخی خود رسانید، مشهد مقدس را به عنوان پایتخت خود برگزید، و در عمران و آبادی آن بسیار کوشش کرد، او مناره‌های آستان قدس رضوی را طلائ نمود و سقاخانه صحن کهنه را بناء کرد.

در زمان نادر شاه در مشهد حادثه فوق العاده روی نداد و مردم تقریباً در حال آرامش بسر می‌بردند، و تنها کاری که در آستان مقدس رضوی در عصر نادر پدید آمد، مصادره املاک و اموال آستان قدس بود که به نفع دولت انجام گرفت ولی بعد از کشته شد نادر شاه بار دیگر توسط جانشینان او به آستان قدس برگردانیده شد.

مشهد در زمان قاجاریه

در عصر قاجاریه مشهد توسعه پیدا کرد، بازارها، تیمچه‌ها و کاروانسراهائی در مشهد احداث گردید و ارک حکومتی برای سکونت والیان و کارگذاران دولت ساخته شد. در حوزه اماکن متبرکه، صحن نو احداث گردید و ایوان‌های صحن نو و کهنه طلائ شد. رواق‌های متعددی در بخش شرقی حرم مطهر ساخته شد و حرم امام علیه السلام و رواق‌های دارالسیاده و دارالحفاظ آینه کاری گردید.

در عصر قاجاریه حوادث زیادی در مشهد پدید آمد، خاندان نادرشاه از سلطنت برکنار شدند، و با ورود محمدخان قاجار، و عباس میرزا و فتحعلی شاه به مشهد تحولاتی در اینجا پدید آمد، گروهی از والیان و حاکمان از اطاعت دولت مرکزی سر پیچیدند و بر علیه آنها قیام کردند.

روسهای تزاری چندبار مشهد مقدس را مورد حمله قرار دادند و یکبار حرم مطهر رضوی را به توپ بستند، و تعدادی را کشتند، یکی از یاغیان بر مشهد مسلط

گردید و اموال آستان قدس را به غارت برد و طلاها را از خزانه حضرت رضا علیه السلام بیرون کشید و آنها را بنام خود سکه زد.

این حوادث که از آغاز سلطنت قاجاریه در مشهد مقدس به وقوع پیوست و تا پایان حکومت و سلطنت آنها ادامه داشت، در همین کتاب هر کدام در جای خود در شرح حال پدید آورندگان آن داستان‌ها مشروحاً ذکر خواهد شد، و علل و عوامل آن را بنظر خوانندگان خواهیم رسانید.

مشهد مقدس در زمان پهلوی

در قرن چهاردهم هجری که مصادف با حکومت و سلطنت خاندان پهلوی بود، مشهد مقدس بیش از گذشته توسعه پیدا کرد، در حوزه اماکن متبرکه یک صحن بزرگ که به صحن موزه معروف می‌باشد، بناء گردید، و عمارتی برای کتابخانه مبارکه رضویه ساخته شد، رواق دارالزهد، دارالسرور و دارالشرف در این قرن پدید آمد.

در مشهد مقدس محلات و خیابان‌هایی ساخته شد، در این زمان که مقارن با ورود وسایل نقلیه موتوری بود خیابان‌های ماشین رو احداث گردید و میادین بزرگی برای تردد ماشین‌ها بوجود آمد. خیابان‌ها و کوچه‌ها اسفالت گردید و مشهد رضا سلام الله علیه چهره یک شهر بزرگ به خود گرفت.

در این زمان فرودگاه، راه آهن، جاده‌های شوسه و اسفالت بین مشهد و مراکز استانها و شهرهای خراسان بناء گردید، و ورود و خروج زائران با وسایل موتوری به سهولت انجام گرفت و بر تعداد زائران افزوده گردید، و کسب و کار و تجارت در مشهد رونق گرفت.

مسافرخانه‌ها، و مهمانخانه‌های زیادی بناء گردید که برای رفاه حال زائران بسیار مفید بود. در این عصر مدارس جدید تاسیس شد، دبستان‌ها، دبیرستان‌ها، آموزشگاه‌ها ساخته شد و در اختیار عموم قرار گرفت.

در این قرن بیمارستانها، درمانگاه‌های متعددی در مشهد بناء گردید. آب لوله کشی در اختیار زائران و ساکنان قرار داده شد. اتوبوسرانی شهری به وجود آمد و سازمانهای خدماتی گسترش پیدا کرد و کارخانه‌های گوناگونی در مشهد مقدس رضوی تاسیس گردید، و ما اکنون به چند مورد که در زمان خاندان پهلوی در آستان قدس رضوی انجام گرفت، اشاره می‌کنیم.

**ایجاد فلکه در اطراف
حرم رضوی**

ایجاد فلکه در اطراف حرم رضوی

۱- در سال ۱۳۰۸ شمسی در اطراف حرم مطهر امام رضا علیه السلام فلکه‌ای ایجاد شد، تا وسائط نقلیه حرم مطهر را دور بزنند و با قسمت‌های شرقی و جنوبی و شمالی و غربی اماکن متبرکه رفت و آمد داشته باشند، در آن زمان در مشهد دو خیابان معروف بالا خیابان و پائین خیابان بودند که مردم از آنها به حرم مشرف می‌شدند. در بخش جنوبی و شمالی اماکن شریفه خیابانی وجود نداشت و وسائط نقلیه نمی‌توانستند به آن طرف تردد داشته باشند، از این رو در قسمت جنوبی حرم خیابانی بنام «خیابان تهران» و در قسمت شمالی خیابانی بنام «خیابان نوقان» ساخته شد و چهار خیابان اصلی شهر از طریق یک فلکه به هم ارتباط پیدا کردند. هنگام احداث این فلکه تعدادی از مدارس، مساجد، حمام، کاروانسرا و منازل تخریب گردید، و از بازار معروف مشهد هم مقداری منهدم شد، و برای رفت و آمد آماده گردید. این فلکه در حدود چهل سال مرکز تجارت و کسب و کار و محل رفت و آمد زائران و مسافران بود.

از سال ۱۳۴۰ بر تعداد زائران بارگاه ملکوتی حضرت رضا سلام الله علیه افزوده شد. راه‌های ارتباطی بین شهرستانها و مشهد مقدس برگزار گردید، وسائط نقلیه

عمومی و شخصی رو بفزونی نهاد، خیل زائران و مشتاقان امام هشتم علیه السلام بطرف مشهد مقدس روانه شدند و جنب و جوش زیادی در مشهد پدید آمد.

از این جهت مسئولان و کارگذاران دولت و آستان قدس رضوی در نظر گرفتند فلکه قدیم را توسعه دهند و برای رفاه حال زائران تنگناها را برطرف نمایند، پس از سالها مطالعه و نقشه برداری توسط کارشناسان و مهندسان اقدام به تخریب اماکن اطراف و داخل فلکه کردند، و یک میدان بزرگ در اطراف حرم به وجود آوردند.

ما درباره این میدان بزرگ و تاسیسات و سازمانهایی که در اطراف آن ایجاد خواهد شد و هم چنین درباره طرح عظیم زیرگذر آستان قدس در فصل خودش گفتگو خواهیم کرد و اطلاعات لازم را در اختیار خوانندگان قرار خواهیم داد، و هم چنین درباره همه مؤسسات فرهنگی، بهداشتی، خدماتی و صنعتی بحث خواهیم نمود.

در این زمان در آستان قدس تحولاتی روی داد و حوادثی در حوزه اماکن متبرکه پدید آمد، نخستین حادثه جریان مسجد گوهرشاد بود که در هنگام کشف حجاب در مشهد پدید آمد، مردم مشهد و حومه آن در مسجد گوهرشاد گرد آمدند و مخالفت خود را با کشف حجاب اعلام نمودند.

دولت وقت با مردم مسلمان مشهد با خشونت رفتار کرد، و با قساوت قلب مردم را در مسجد گوهرشاد و اماکن متبرکه به رگبار پست و گروهی را به خاک و خون کشید. ما ان شاء الله تفصیل این قضیه را در جای خودش در این کتاب خواهیم آورد، و گزارشهای مستند را به نظر خوانندگان خواهیم رسانید.

۲ - تاسیس دفتر درآمد و مخارج آستان قدس، تا قبل از حکومت پهلوی موقوفات آستان قدس رضوی طبق نظر واقفان در مورد خودش خرج می شد، و نذورات و هدایا هم در مصارف خودش هزینه می گردید، ولی در زمان پهلوی صندوق درآمد آستان قدس به وجود آمد و همه موقوفات و نذورات در یک جا متمرکز گردید و خرج شد.

۳- تاسیس شرکت فلاحتی بود که تمام اموال و املاک مزروعی آستان قدس به دولت اجاره داده شد، و وزارت دارائی تمام مستغلات آستان قدس را به عنوان اجاره در اختیار گرفت و سالیانه مقداری به آستان قدس می پرداخت، ولی بعد از شهریور ۱۳۲۰ قرارداد لغو شد و بار دیگر در اختیار آستان قدس قرار گرفت.

۴- انتقال طلاهای آستان قدس به تهران و در اختیار قرار دادن آنها بدست بانک ملی ایران بود، که در آن زمان در خراسان گفتگوهای درباره طلاها در میان مردم جریان داشت و این طلاها را نیز در سال ۱۳۲۷ به مشهد آوردند و در حضور گروهی تحویل آستان قدس دادند و در روزنامه ها هم جریان تحویل و تحول آن را نوشتند.

۵- فروختن املاک مزروعی آستان قدس به زارعان در هنگام اصلاحات ارضی بود، برابر قانون اصلاحات ارضی زمین های مزروعی آستان قدس را به زارعان فروختند و به موقوفات تعدی کردند، ولی بعد از انقلاب اسلامی این املاک به آستان قدس برگشت و قوانین قبلی ملغی گردید.

مشهد مقدس در جمهوری اسلامی

پس از انقلاب اسلامی ایران مشهد مقدس رضوی بسار گسترش یافته است. نخست در حوزه اماکن متبرکه فضاهای زیادی برای زائران و مشتاقان کوی رضاء علیه السلام ساخته شد و در اختیار مؤمنان و عاشقان حرم پاک رضوی قرار گرفت و مردم با سهولت در آن به زیارت و ادعیه و قرائت قرآن و عبادت مشغول می شوند.

صحن مبارک جمهوری اسلامی، صحن قدس، رواق دارالولایة، رواق دارالرحمة و دارالهدایة و ورودیهای متعدد به اماکن متبرکه و کفشداری های جدید و بست های شیخ بهاء الدین عاملی و شیخ طبرسی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، تعمیر و نوسازی مدرسه خیرات خان، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه دو درب و مدرسه پریزاد بعد از انقلاب انجام گرفته است.

شهر مقدس مشهد اکنون دومین شهر بزرگ ایران می‌باشد، از نظر وسعت و جمعیت بعد از تهران قرار دارد، و در جهان نیز به عنوان بزرگ شهر شناخته شده است، وسعت و پهنای آن از رباط طرق در جنوب، تا کال زرکش در شمال، و از قلعه خیابان در شرق تا پل وکیل آباد در غرب امتداد دارد.

ده‌ها محله و کوی نوبنیاد در اطراف شهر ساخته شده و صدها خیابان و بزرگ راه‌های وسیع و پهناور بناء گردیده که شرق و غرب و جنوب و شمال مشهد مقدس را به هم ارتباط می‌دهد، میدان‌های وسیع پارک‌های با شکوه و مجلل در گوشه و کنار شهر ساخته شده که زائران و ساکنان مشهد مقدس از آنها استفاده می‌کنند.

گذرگاه‌های زیرزمینی برای عابران و وسایط نقلیه ساخته شده، مخصوصاً زیرگذر فلکه آستان قدس که همه شهر مشهد را به هم پیوند می‌دهد و همه اماکن متبرکه را در برمی‌گیرد و موجب سهولت و تردد زائران و ساکنان می‌شود، به بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام زینت بخشیده است.

ده‌ها بیمارستان، درمان‌گاه، مراکز بهداشتی، درمانی و پزشکی از طرف دولت آستان قدس، و افراد نیکوکار در مشهد مقدس بناء گردیده که زائران و ساکنان و افراد کم درآمد و محروم از آنها استفاده می‌کنند، و با پرداختن مختصری به صندوق بیمارستان و درمانگاه مشکلات خود را حل می‌نمایند.

بهد از انقلاب در مشهد، مهمانخانه‌ها، مهمان‌سراها، مسافرخانه‌ها و سالن‌های غذا خوری زیادی ساخته شده و همه گونه وسایل آسایش و رفاه در اختیار مردم می‌باشد و هرکس طبق درآمد و موقعیت خود از آنها استفاده می‌کند، و ایام اقامت خود را در مشهد ب راحتی پر می‌نماید.

ارتباط هوایی مشهد مقدس بعد از انقلاب با اکثر مراکز استانها و شهرهای بزرگ ایران برقرار شده و روزانه ده‌ها پرواز بین مشهد و شهرهای مختلف انجام می‌گیرد و هزاران زائر را به مشهد منتقل می‌کنند و یا از مشهد به جاهای دیگر می‌برند و زائران امام

هشتم علیه السلام را جابجا می نمایند.

اکنون شهر مقدس مشهد از طریق هوا با چند کشور خارج در ارتباط می باشد، و زائران از کشورهای خارج مستقیماً وارد فرودگاه می شوند و بعد از زیارت از طریق هوا به کشورهای خود بر می گردند، و این خود موجب ازدیاد زائران گردیده و مشتاقان حرم رضوی با سهولت و آرامش به مشهد مشرف می گردند.

در مشهد مقدس مدارس علوم دینی زیادی هم بناء گردیده است و طلاب علوم اسلامی در آن به تحصیل معارف دینی اشتغال دارند، و از محضر اساتید استفاده می کنند، تعدادی از این مدارس بزرگ و مجلل هستند، و برخی از آنها نیز متوسط می باشند و طلاب مقدمات را در آنجا فرا می گیرند.

در مشهد مساجد زیادی هم ساخته شده و در هر محله یک و یا چند مسجد به تناسب وسعت منطقه و یا کثرت جمعیت بناء گردیده است. مؤمنان در آنجا به عبادت پرداخته و مجالس سخنرانی و ذکر مصیبت تشکیل می دهند و از آنها در امور دین و دنیای خود استفاده می کنند.

دانشگاه مشهد بعد از انقلاب توسعه پیدا کرده و تعدادی دانشکده بر آن افزوده گردیده، تعداد دانشجویان زیاد شده و رشته های متعددی ایجاد گردیده و در حال توسعه می باشد، دانشگاه آزاد اسلامی نیز فعال است و چند دانشکده تاسیس کرده و صدها دانشجو راد رشته های مختلف پذیرفته است.

آموزش و پرورش مشهد بسیار توسعه پیدا کرده، تعداد دبستان ها، مدارس راهنمایی دبیرستانها افزایش یافته، تربیت معلم، آموزشگاه های هنری، حرفه ای، صدا و سیمای خراسان، کتابخانه ها، مراکز هنری، خدمات، آب و برق، گاز، مخابرات بسیار توسعه یافته و در اختیار زائران و ساکنان قرار دادند.

راه آهن و وسایل حمل و نقل بسیار وسعت یافته و اکنون سالی در حدود دوازده میلیون نفر به مشهد مقدس مشرف می شوند و مرقد حضرت رضا علیه السلام را زیارت می کنند،

تجارت و کسب و کار رونق یافته و به خاطر کثرت زائر و مسافر بازار و کسب و کار گرم است.

ما در اینجا مؤسسات دینی، فرهنگی، بهداشتی، آموزشی و خدمات را بطور فهرست وار بنظر خوانندگان رسانیدیم، و ان شاء الله در همین کتاب در جای خود درباره هر یک از آنها به تفصیل بحث می‌کنیم و اطلاعات جامع و مفیدی را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهیم.

عاشورای خونین در حرم رضوی

یکی از حوادث مهم تاریخی که در بعد از انقلاب در حرم مطهر رضوی روی داد و همه مردم را در اندوه و تأثر قرار داد حادثه انفجار بمب در کنار قبر مبارک امام رضا سلام الله علیه بود، این واقعه مولمه و فاجعه بزرگ در روز عاشورای سال ۱۴۱۵ واقع شد، و گروهی را در حرم پاک آن حضرت به خاک و خون کشید.

روز عاشورا حدود دو ساعت بعد از ظهر در حالیکه انبوه جمعیت زائران پیرامون ضریح مطهر و حرم مقدس آن جناب اجتماع کرده بودند، و بر سر و سینه خود می‌زدند، و گروهی زیارت می‌خواندند، و جماعتی نماز می‌گذاشتند، و عده قرآن تلاوت می‌کردند ناگهان انفجاری روی داد و تعدادی به شهادت رسیدند.

بمب را در کنار دیوار بالای سر مبارک کار گذاشته بودند، جایی پر جمعیت و محل تردد زائران به حرم مطهر و مسجد بالا سر، محلی که همواره زائران در آنجا به راز و نیاز و تضرع و زاری بدرگاه خداوند مشغول می‌باشند، و در آن لحظات هر کس می‌خواهد خود را به مبدا متعال متصل کند و دردهای خود را با امام رضا علیه السلام در میان بگذارد.

در این هنگام که همه روی به خدا آورده‌اند، و با امام رضا سلام الله علیه سخن می‌گویند و خواسته‌های خود را بر زبان جاری می‌سازند، و راز دل خود را آشکار

می‌نمایند و دل از هر جاکنده و به خداوند توجه کرده‌اند، ناگهان صدای مهیبی در فضای حرم شنیده می‌شود و بعد دودی مکان مقدس را می‌پوشاند و فریادهائی به گوش می‌رسد.

این حادثه بسیار بی‌نظیر بود، و مانند آن در تاریخ روضه مطهره دیده نشده است، این کار با برنامه‌ریزی انجام گرفت، و کسانی که در پشت این حادثه بودند قصد توطئه و آشوب داشتند، و در نظر گرفته بودند بین مسلمانان تفرقه ایجاد کنند و آشوب و بلوا راه بیاندازند و در مشهد مقدس خرابکاری نمایند.

آنها از همان حربه‌های قدیم استفاده کردند، و با روش سلفیان کهن که زیارت و عزاداری را در روز عاشورا بدعت می‌دانند، و به عزاداران امام حسین علیه السلام حمله می‌کردند وارد میدان شدند. انتخاب روز عاشورا و حرم امام رضا علیه السلام برای این بود که آن را به مخالفان شیعه نسبت دهند و جنگ مذهبی در ایران ایجاد نمایند.

درباره این حادثه مقالات زیادی در روزنامه‌ها و مجلات نوشته شد، و مفسران سیاسی در این موضوع سخن گفتند، حادثه در سراسر دنیا منتشر شد، و وسایل ارتباط جمعی در این باره مطالبی منتشر نمودند، و رجال و شخصیتها این واقعه را محکوم کردند و از آن ابرازانزجار نمودند، بر اساس آمار رسمی در این حادثه ۲۷ نفر برحمت خداوند واصل شدند و ۱۴۱ نفر هم زخم برداشتند.

مشهد مقدس شهر زائر و زیارت

از آنجا که شهر مقدس مشهد از کنار قبر مطهر امام رضا علیه السلام شکل گرفته و توسعه پیدا کرده است، گسترش و آبادی آن به جهت آسایش و رفاه زائران بوده و در تمام ادوار تاریخ زیارت و زائر در اولویت متولیان و کارگذاران روضه رضویه و مقامات حکومتی در مشهد مقدس بشمار می‌رفته است.

هرگاه زائران بارگاه قدس رضوی زیاد می‌شدند و ازدحام در آنجا پدید می‌آمده،

فضاهای جدیدی در اختیار زوار قرار می‌گرفته، از این روحاکمان مشهد و متولیان بقعه مطهره همواره در فکر آسایش زائران و تهیه جا و مکان برای زیارت و عبادت و یا اسکان آنها بوده‌اند.

توسعه حرم مطهر و ایجاد رواق‌ها، ایوان‌ها، صفه‌ها، حجره‌ها و صحن‌ها، همه برای آسایش و رفاه زائران بوده، و این سیاست در همه قرون و اعصار مورد عمل قرار گرفته است، هرگاه فضای موجود متناسب با وضع زائران نبوده و یا اینکه برای زوار مشکلی پیش می‌آمد برفضای زیارتی افزوده می‌گردید.

بطور مسلم در قرون اولیه حرم مطهر یک در داشته و آن هم از طرف قبله بوده است زیرا شجره‌نامه حضرت رضا سلام الله علیه اکنون در حاشیه درب قبله قرار دارد، و این نوشته یکی از قدیمی‌ترین نوشته‌های اماکن متبرکه می‌باشد و از نقایس هنری در آستان قدس رضوی به حساب می‌آید.

در سه طرف دیگر حرم مطهر صفه‌هایی ساخته شده بود که زائران در آنجا نماز می‌گذاشتند، و یا قرآن تلاوت می‌کردند، و یا زیارت می‌خواندند، و یا به راز و نیاز مشغول می‌شدند. در قرون بعدی اطراف حرم رواق و مسجد احداث می‌گردد و آن صفه‌ها را بطرف بناهای جدید باز کرده‌اند و رواق‌ها را به حرم ارتباط داده‌اند.

در اطراف رواق و مسجدهای مردانه و زنانه صحن‌های وسیع احداث شد، و در صحن‌ها حجره‌ها و اطاقهایی برای سکونت زائران بناء گردید، بعد از آن در کنار صحن‌ها و درهای ورودی اماکن متبرکه بست‌هایی به وجود آمد، و حریم بارگاه ملکوتی امام هشتم مشخص گردید و از سایر اماکن جدا شد.

قنات سناباد در حوزه اماکن شریفه جاری بود، زائران و ساکنان مشهد مقدس از آن استفاده می‌کردند، هنگامیکه زائران زیاد شدند، و شهر توسعه پیدا کرد و قنات سناباد کفایت نمی‌کرد، قنات‌های دیگری حفر گردید و آب آنها به مشهد آورده شد، در قرون بعد آب چشمه‌ها را از خارج به شهر آوردند و در اختیار زائران و ساکنان قرار دادند.

در مشهد مقدس رباطها، کاروان‌سراها، مسافرخانه و مهمانخانه‌های زیادی گردید و در اختیار زائران قرار گرفت، هرکس در مشهد زوارخانه‌ای ساخت و یا کاروانسرائی تاسیس کرد و یا مغازه و فروشگاه‌ی بنا کرد باز هم برای استفاده از زائران بود و بطور کلی هر شغلی در مشهد به زائران بستگی داشت.

مراکز بازرگانی و کسب و کار در مشهد در نزدیک اماکن متبرکه و محل تردد زائران از اهمیت خاصی برخوردار بوده و می‌باشد و همواره صاحبان پیشه و حرف کوشش کرده و می‌کنند که در کوچه‌ها و خیابان‌های نزدیک حرم مطهر برای خود جایی پیدا کنند تا از زائران امام رضا (ع) سود برند و بر درآمدهای خود بیافزایند.

در مواقع مخصوصی هجوم زائران به مشهد زیاد می‌گردد، ایام عاشورا، دهه آخر ماه صفر و وفات امام رضا (ع)، عید نوروز، و فصل تابستان که هنگام تعطیل مدارس می‌باشد در مشهد مقدس بسیار ازدحام می‌شود و تقریباً در خیابان‌های منتهی به حرم مطهر رفت و آمدها به کندی صورت می‌گیرد.

در سالهای اخیر به علت ازدیاد وسیله نقلیه عمومی و شخصی و توسعه راه آهن و هواپیما زائران بسیاری به مشهد مشرف می‌گردند و گاهی تعداد زائران از ساکنان مشهد هم زیادتر می‌شوند، زائران بارگاه ملکوتی بطور منفرد و یا با افراد خانواده خود و یا بصورت کاروانی به مشهد مشرف می‌شوند.

گروهی بطور دسته جمعی برای زیارت و درک فیض به حرم مطهر می‌روند، و در نظر دارند ساعت تحویل عید نوروز را در مشهد باشند و یا در مراسم عزاداری عاشورا و وفات حضرت رضا در آنجا حضور داشته باشند، این گونه زائران با ماشین‌های شخصی، وانت‌ها و کامیون‌ها به مشهد می‌آیند و در میدان‌ها، کنار خیابان‌ها و یا بلوارها سکونت می‌کنند.

در سالهای اخیر به علت کثرت جمعیت زائران، و نبودن محل سکونت در مشهد مقامات دولتی و مسئولان در جاهائی چادرهائی نصب کرده‌اند، و در اختیار زائران

قرار می‌دهند و در کنار این چادرها آب لوله‌کشی و وسایل تطهیر و نظافت هم ساخته شده و در اختیار زائران قرار گرفته است.

تعدادی از شهرستانها برای زائران خود در مشهد حسینی‌ها و مراکز اقامت زائران درست کرده‌اند، اکنون تعداد این زوارخانه‌ها رو به ازدیاد است، در این اماکن از زائران کرایه مختصری دریافت می‌گردد و وسایل آسایش و رفاه در اختیار زائران قرار می‌گیرد و مشکلی برای آنان پیش نمی‌آید.

در این میان گروهی سودجود از زمان و ایام زیارتی سوء استفاده کرده کرایه‌های مهمانخانه‌ها، و مسافرخانه‌ها و منازل زواری را تا چند برابر افزایش می‌دهند، بطوریکه مردمان متوسط و کم درآمد دچار مشکلات می‌گردند و ناگزیر به چادرهایی که شهرداری در میادین و پارکها نصب کرده پناه می‌برند.

باید ساکنان مشهد مقدس و صاحبان مراکز مسافر پذیر در این مورد اندکی انصاف داشته باشند و نسبت به زائران بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) توجه بیشتری نمایند و بدانند احترام زائران احترام به امام رضا می‌باشد و از زیاده روی و تعدی و اجحاف درباره زائران خودداری کنند و با آنها عادلانه رفتار نمایند.

مشهد مقدس از نظر علمی و فرهنگی

از روزی که مشهد مقدس رضوی شکل آبادی به خود گرفت و بصورت یک شهر و قصبه در آمد، در آن کوچه‌ها و محلات و کوی و برزن پدید آمد و مسجد، مدرسه و مراکز تبلیغ و ارشاد بناء گردید، بازار علم و فضیلت رونق گرفت، و رفت و آمدها آغاز گردید و مردمان از هر سو برای تحصیل در آنجا گرد آمدند و سکونت اختیار کردند.

در آن میان گروهی از اهل علم و ادب و در آنجا مقیم شدند و حوزه‌های تدریس و تعلیم بناء گردید، طلاب علوم از اطراف و اکناف خراسان و سایر ولایات به مشهد مقدس مهاجرت کردند تا ضمن اقامت در جوار روضه مبارکه رضویه از حوزه‌های

علمیه و محضر علماء و اهل فضل استفاده کنند.

علمای شیعه از همان روزهای نخست در مشهد سکونت داشته‌اند، آنها علوم و معارف اهل بیت علیهم‌السلام را تدریس می‌کردند و اخبار و احادیث خاندان عصمت و طهارت را برای شاگردان خود قرائت و املا می‌نمودند، در حالات مشایخ حدیث و اجازه به این موارد اشاره شده است.

در طول تاریخ مدارس زیادی پی ریزی شد و آموزشگاه‌هایی بناء گردید، امیران و رجال و شخصیت‌های شیعه از فقهاء و علماء امامیه حمایت می‌کردند و وسایل کار را برای آنان فراهم می‌ساختند، بطوریکه از اسناد و مدارک تاریخی معلوم می‌گردد از قرن چهارم در آنجا حوزه‌هایی به وجود آمده و گروهی در مشهد تدریس می‌کرده‌اند. در کنار مدرسه‌ها و مؤسسات تبلیغی و ارشادی کتابخانه‌هایی هم بوده، در جوار روضه مبارکه رضویه کتابخانه‌ای ساخته شد، از آثار باقی مانده در کتابخانه مبارکه رضویه پیداست که در عصر سامانیان در آنجا کتابخانه و قرائت‌خانه بوده و مردم قرآن‌ها و کتابهای خود را به روضه شریفه وقف می‌کرده‌اند.

اگرچه در حوادث گوناگون و منازعات فرقه‌ای و مذهبی و یا غارت‌ها آسیبی به مدرسه‌ها و کتابخانه‌ها رسید، ولی هنوز تعدادی کتاب و قرآن در کتابخانه مبارکه محفوظ است که حاکی از قدمت این مؤسسه فرهنگی و مذهبی می‌باشد، ما انشاء الله در فصل مخصوصی در این کتاب درباره مدرسه‌ها و کتابخانه‌ها بحث خواهیم کرد.

بازرگانی، کشاورزی، و صنعت در مشهد

مشهد مقدس رضوی در طول قرون یک مرکز تجارتی بوده، از هنگامی که صورت شهری به خود گرفت و رفت و آمد در آنجا آغاز گردید، تجارت و کسب و کار هم در آنجا رونق پیدا کرد. مشهد بر سر راه کاروان‌هایی قرار داشت که از ری و نیشابور به مشهد می‌رفتند و از آنجا از طریق سرخس به خوارزم و ماوراءالنهر و ترکستان و

چین رهسپار می شدند.

مشهد مقدس از نظر کشاورزی و دامداری و فراوانی میوه‌های گوناگون بسیار با اهمیت می باشد، وجود کوهستان‌های بلند و دره‌های پر آب و حاصلخیز و مراتع فراوان در رشته کوه‌های هزار مسجد و بینالود موجب رونق دامداری و کشاورزی بوده و از این جهت ممتاز می باشد.

مشهد مقدس از نظر صنایع کوچک و بزرگ نیز دارای اهمیت بوده و در کارخانجات آن انواع محصولات تولید می گردد و در بازارهای داخل و خارج به مصرف می رسد، مخصوصاً کارخانجات قند آنجا بسیار شهرت دارند و کام همه مردم ایران را شیرین می کنند.

صنایع دستی مشهد مقدس نیز در نوع خود بسیار مهم و ممتاز هستند، مخصوصاً فرش مشهد از ویژگی‌های خاصی برخوردار است، تراشیدن دیگ‌های سنگی برای طبخ غذا و سایر آلات و ادوات سنگی از قدیم در مشهد معمول بوده است، و ما در همین کتاب در این موضوعات به تفصیل مطالب لازم را ارائه خواهیم داد.

مشهد شهر مهاجر پذیر

مشهد مقدس رضوی به خاطر خصوصیتی که دارد شهر مهاجر پذیر است، در این شهر در تمام قرون و اعصار گروهی مهاجر زندگی می کرده‌اند، این جماعت یک نواخت نبوده و دارای افکار و آراء متفاوتی بوده‌اند، و از نظر طبقاتی هم یکسان زندگی نمی کردند. هرکس با قصد و نیت ویژه خود به مشهد مهاجرت می کند و سکونت اختیار می نماید.

اول- مهاجرت علماء، فقها و رجال علم و دین بود. آنها برای تدریس و تحقیق و اقامه جمعه و جماعات و تشکیل مجالس و محافل علمی و تبلیغی به این شهر مقدس می آمدند و در مدارس و مساجد به کارهای علمی و دینی مشغول می شدند، شاگردان

زیادی در حوزه آنها تربیت شدند و علم و فضل در آنجا رونق پیدا کرد.

دوم - خطباء، وعاظ و اهل منبر و خطابه از مهاجران به این شهر مقدس بوده‌اند، آنها نیز به مشهد مهاجرت می‌کردند تا در مجالس و محافل وعظ و ارشاد این شهر به سخنرانی و راهنمایی مؤمنان بپردازند، آنها در مساجد و رواق‌ها و صحن‌های آستان قدس برای زائران و ساکنان مشهد خطبه می‌خواندند و مردم را موعظه می‌نمودند.

سوم - طلاب علوم و محصلان معارف اسلامی بودند، آنها از قرا و قصبات و شهرهای دور و نزدیک خراسان و سایر ولایات به مشهد مقدس مشرف می‌شوند، و در جوار روضه رضویه به کسب علوم و فضایل مشغول می‌کردند، و بعد از مدتی خود از رجال علم و ادب به حساب می‌آمدند و در مشهد انجام وظیفه می‌کردند.

چهارم - بازرگانان، کسبه و اهل حرفه و صنعت از مهاجران به این شهر بودند. این جماعت به دو منظور به مشهد مهاجرت می‌کنند گروهی برای سود و طلب دنیا در این شهر سکونت می‌کنند و با دنیاداران و بازیگران تبانی می‌کنند و به مال و منال و جاه و مقام می‌رسند و غرضی هم جز این ندارند.

اما عده‌ای با نیت زیارت و مجاورت به مشهد مقدس مهاجرت می‌نمایند و سرمایه خود را بر می‌دارند و در جوار آستان قدس به کسب و کار و تجارت مشغول می‌شوند، و به سود اندکی قناعت می‌کنند و از عبادت و زیارت لذت می‌برند و خیر دنیا و آخرت را بدست می‌آورند.

پنجم - کسانی هستند که ایام جوانی و نشاط را پشت سر گذاشته‌اند، و می‌خواهند بقیه عمر خود را در کنار روضه منوره، امام هشتم سپری کنند و در همان جا درگذرند و در آن تربت پاک دفن شوند، آنها بارها کردن فرزندان خود در محل به مشهد مهاجرت می‌کنند و اوقات خود را در ایام زندگی در اماکن متبرکه به عبادت و زیارت می‌گذرانند.

ششم - اصحاب ادب و اهل فن و هنر، مانند معماران، خطاطان، کاشی کاران

مذهبان، نقاشان، شاعران و منبت کاران بودند. این گروه در آستان قدس رضوی به کار مشغول شدند و یا در نزد رجال و اعیان به کارهای هنری روزگار خود را گذرانیدند و در مشهد درگذشتند.

هفتم - حاکمان، امیران و رجال سیاست و حکومت که پس از گذرانیدن وظایف محوله و سپری شدن روزگار جوانی، از کارهای خود دست کشیده و به مشهد رضا علیه السلام مهاجرت می کنند، تا بقیه عمر خود را در کنار روضه مطهره آن حضرت سپری کنند و در همان جا درگذرند و در جوار امام علیه السلام مدفون گردند.

هشتم - حاکمان، امیران و سران قبایل و شخصیت‌های بزرگ زمان که در ولایات و شهرها حکمرانی داشتند و در منازعات و کشمکش‌های سیاسی مورد سوءظن سلاطین و پادشاهان قرار می گرفتند، به مشهد مقدس رضوی پناهنده می شدند تا خود را از تعذیب و شکنجه نجات دهند و جان خود را حفظ نمایند.

نهم - رمالان، دعانویسان، جادوگران و مدعیان علوم خفیه به مشهد مقدس مهاجرت می کردند و در این شهر بساط خود را پهن می نمودند، تا از اجتماع زائران در این شهر استفاده کنند و بر شهرت خود بیفزایند. افراد ساده لوح دور این جماعت را می گرفتند و برای آنها تبلیغ می کردند. مشهد در طول تاریخ خود همواره از این گونه آدم‌ها را داشته و هنوز هم دارد.

دهم - افراد بی هدف و بی کاره که حرفه و کار خاصی ندارند، و همواره در حاشیه زندگی می کنند. از شهرها و ولایات خود به شهر بزرگ مشهد مهاجرت می کردند، آنها خیال می نمودند با اقامت در مشهد می توانند برای خود محل درآمدی تهیه کنند و بزندگی خود ادامه دهند، این گونه جماعت همواره در مشهد مزاحم بوده و آلت دست گروه‌ها و مفسدین قرار می گیرند.

دارالشفاء رضوی

در جوار روضه مبارکه از زمان‌های بسیار قدیم شفاخانه‌ای وجود داشته است. زائران و ساکنان مشهد مقدس در آنجا بیماران خود را معالجه می‌کرده‌اند، حکیم و طبیبی در آنجا بوده و طبق معمول زمان خود بیماران را مداوا می‌کرده و درمان و دارو در اختیار آنها قرار می‌داده است.

اخبار مستند در این مورد از زمان صفویه در دست می‌باشد. از آن زمان گروهی حکیم و طبیب که نام آنها در کتب آمده در مشهد مقدس مقیم بوده‌اند و به کارهای پزشکی اشتغال داشته‌اند، و این جریان هم چنان ادامه دارد. ما انشاءالله در فصل خودش در این کتاب درباره طب و بهداشت در مشهد بتفصیل بحث خواهیم کرد.

دفن اموات در مشهد

یکی از ویژگیهای مشهد مقدس، حمل اجساد و ابدان مردگان از نقاط مختلف به این شهر می‌باشد، گروهی از علماء و رجال و اعیان و شاهان و امیران و روساء قبایل و یا مردمان توانگر وصیت می‌کردند که بدن آنها را به مشهد مقدس رضوی حمل کرده و در جوار آن بزرگوار دفن کنند.

در کتاب‌های تاریخی و تذکره‌های رجال علم و ادب نام گروهی که در مشهد مقدس به خاک سپرده شده‌اند آمده که ما در فصل خود در این باره مطالبی را ذکر خواهیم کرد، بطور کلی در قرون گذشته پیرامون روضه رضویه قبرستانهایی بوده که مردم مردگان خود را در آنجا دفن می‌کرده‌اند.

در بیرون دروازه نوقان، و دروازه طرق و دروازه سراب و دروازه قوچان و دروازه پائین خیابان قبرستانهای متعددی بوده که مردگان را در آنجا به خاک می‌سپردند، در کتابهای قرن پنجم و ششم از این قبرستان‌ها نام برده‌اند، ما ان شاءالله در فصل مربوط به گورستانهای مشهد مقدس در این باره به تفصیل گفتگو خواهیم کرد.

مرکزیت مشهد مقدس

همان گونه که در این کتاب مکرر آمده شهر مقدس از کنار قبر مطهر امام رضا علیه السلام گسترش پیدا کرده و این بلده طیبه هویت خود را از آنجا بدست می آورد و همه احترام و موقعیت خود را از آنجا می گیرد، موقعیت و عظمت خود را از قبر مبارک امام سلام الله علیه بدست می آورد و شهرت خود را نیز از همان جا کسب می کند.

از روزی که آن امام همام در آنجا مدفون شدند، و منطقه بنام «مشهد طوس» و یا «مشهد رضا» معروف گردید، نام آن در کتب تاریخی و تذکره های رجال علم و ادب ثبت شد، و مرکزیت جدید در کنار نوقان و طابران پدید آمد، و یک شهر جدید با ویژه گی های خود در خراسان پا به عرصه وجود گذاشت.

شیعیان و دوستان اهل بیت عصمت و طهارت از شهرها و کشورهای گوناگون به آنجا روی آوردند و در جوار روضه مقدسه رضویه ساکن شدند، مشهد اندک اندک بزرگ شد و توسعه پیدا کرد، در آن شهر مساجد، مدارس، رباط، کاروان سرا بازار و محله هائی بناء گردید و جنب و جوشی در آنجا پیدا شد.

ساکنان کوی رضا که اغلب از شیعیان بودند، و همواره از فضایل و مناقب حضرت رضا و پدران او علیهم السلام سخن می گفتند و از مصایب وارده بر اهل بیت عصمت و طهارت دم می زدند و از قبائح اعمال و زشتی کارهای مخالفان آنان پرده برمی داشتند موجب ناراحتی دشمنان اهل بیت علیهم السلام می گردید.

مخالفان و معاندان که در شهر نوقان و طابران مقیم بودند، و از مرکزیت مشهد رضا در ناراحتی بسر می بردند و هرگز نمی خواستند آنجا به صورت یک شهر فعال و پر جنب و جوش درآید، از هر کاری که موجب تضعیف ساکنان مشهد می شد خودداری نمی کردند، و همواره موجب آزار و اذیت آنان می گردیدند.

مخالفان کارهای شیعیان را بدعت تلقی می کردند، و زیارت قبر و خواندن نماز رادر کنار روضه رضویه خلاف شرع می دانستند. آنها چند حدیث را دست آویز قرار

داده و عوام اهل سنت را بر علیه آنها تحریک می نمودند، و هر چند سال یک بار از فرصت استفاده می کردند و به مشهد مقدس و زائران آسیب می رساندند.

این فتنه ها چند قرن ادامه داشت، تا آنگاه که در زمان سلطان سنجر سلجوقی توسط فرامرز بن علی پیرامون مشهد مقدس بارویی کشیده شد و حصار محکم گرداگرد آن بنا گردید. شهر مشهد و روضه مطهره از آسیب محفوظ ماند و از کید و مکر دشمنان مصونیت پیدا کرد و ساکنان و زائران آن از گزند مخالفان در امان بودند.

باحمله مغولان به خراسان و ویرانی شهرهای نوقان و طابران مردم از آن دو شهر مهاجرت کردند، گروهی به جاهای دیگر رفتند و جماعتی هم به مشهد منتقل شدند و در آنجا ساکن گردیدند، بر طبق اسناد و مدارک تاریخی چنگیزخان دستور داده بود لشکریانش به مشهد مقدس آسیبی نرسانند و آنجا را مرکز امن اعلام کرده بود.

از قرن هفتم هجری نوقان و طابران از صفحه روزگار محو شدند و این دو شهر تاریخی و کهن از بین رفتند و مشهد مقدس رضوی مرکزیت پیدا کرد و تنها شهر ناحیه طوس گردید. انتظار مردم متوجه آنجا شد و حاکمان و والیان خراسان به آنجا توجه کردند و شیعیان و دوستان امام رضا (ع) در آنجا اجتماع کردند و آزادانه به کارهای خود مشغول شدند.

بطوریکه از کتب تاریخ و تذکره ها معلوم می شود، مسلمانان پس از اینکه خراسان را گرفتند مرو را مرکز خراسان قرار دادند، این سیاست تا زمان مامون خلیفه مشهور عباسی ادامه پیدا کرد، ولی در زمان خلافت وی طاهریان که در خراسان والی بودند، مرکز ولایت خود را از مرو به نیشابور انتقال دادند و تا ظهور عمربن لیث نیشابور مرکز خراسان بود.

در عصر سامانیان بخارا مرکزیت پیدا کرد و امارت خراسان به آنجا منتقل گردید. سامانیان خود را امیر خراسان معرفی می کردند و در عین طرفداری و حمایت از خلفای بغداد حکومت مستقلی داشتند. آنها از آداب و رسوم محلی و زبان فارسی در

قلمرو حکومت خود حمایت نمودند.

در ایام سلطنت غزنویان که حکومت در غزنه مستقر گردید، بار دیگر نیشابور مورد توجه غزنویان شد، و آنجا به صورت یک پایگاه در آمد و سلطان گاهی در آنجا مقیم می شد، در حالات طغرل بک سلجوقی آمده پس از اینکه در سرخس سلطان مسعود غزنوی را شکست داد به نیشابور رفت و بر تخت او جلوس نمود.

در عصر سلجوقیان گاهی نیشابور و زمانی مرو مرکز حکومت بوده است آنها به خراسان بسنده نکردند و همه فلات ایران را قلمرو و حکومت خود می دانستند و حتی به روم حمله آوردند و آن مناطق را تصرف کردند. خوارزمشاهیان نیز مقرر حکومت خود را به خوارزم بردند و در آنجا استقرار پیدا کردند.

ایلخانان مغول هم در جای خاصی استقرار نداشتند و هر کدام شهری را برای خود برگزیدند، محل حکومت بستگی بنظر حاکم داشت او از هرجا خوشش می آمد و یا از نظر سیاسی و امنیتی مناسب تشخیص می داد در همان جا اقامت می کرد. در زمان ایلخانان شهرهای معروف خراسان به ویرانه تبدیل شده بودند و تنها مشهد مقدس از تعرض مصون ماند.

در دوره تیموریان سمرقند مرکزیت یافت. امیر تیمور به این شهر بسیار علاقه داشت و در توسعه و عمران و آبادی آن کوشش کرد، معروف است که تیمور هر شهری را که می گرفت علماء و دانشمندان و اهل حرفه و فن و صنعت و هنر را به سمرقند روانه می کرد. در ایام امیر تیمور سمرقند یکی از شهرهای مشهور و آباد جهان گردید.

فرزندان او که در شهرهای مختلف زندگی می کردند، بعد از درگذشت پدر هر کدام در منطقه خود ادعای استقلال نمودند. فرزند او شاهرخ هرات را مرکز حکومت خود قرار داد و تا پایان زندگی خود در این شهر سلطنت می کرد، و در ایام سلطنت شاهرخ مشهد مقدس برای نخستین بار مرکزیت سیاسی پیدا کرد.

شاهرخ نخستین سلطان و پادشاه ایران بود که در مشهد مقدس چهار باغی برای

خود ساخت، و کاخی در آنجا بناء کرد و سالی چند ماه در مشهد مقیم می‌شد، و رجال دربار او نیز برای خود در آنجا منازل و مساکنی ساختند و در جوار روضه رضویه مقیم شدند، و مشهد مقدس رو به توسعه نهاد.

در عصر صفویه مشهد مقدس یک شهر بزرگ و پرجمعیت بود. اهل علم و ادب و هنر در آنجا زیاد بودند، شاهان صفوی به این شهر مقدس عنایت و توجه خاص داشتند و در عمران و آبادی آن بسیار کوشش می‌کردند، وقف نامه‌های آنها هم اکنون وجود دارد و توجه آنان را به بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام نشان می‌دهد.

صفویه غیر از مشهد به هرات هم که در جنوب مشهد قرار دارد توجه داشتند. بطور کلی در عصر آنها دو شهر در خراسان مورد عنایت بود، نخست مشهد و بعد از آن هرات. قلمرو حکومت صفویه و نفوذ آنان از جنوب تا قندهار و از شرق تا رود بزرگ جیحون بود.

در زمان افشاریه مشهد بصورت پای تخت ایران درآمد. نادر و جانشینان او مشهد را مرکز حکومت خود قرار دادند. در این هنگام این شهر مقدس غیر از موقعیت معنوی خود مرکزیت سیاسی هم پیدا کرد و انظار جهانیان را متوجه خود نمود، و بر اهمیت آن افزوده گردید.

در عصر قاجاریه مشهد مقدس به عنوان مرکز ایالت خراسان برگزیده شد و والی خراسان در آنجا مستقر گردید، و این سیاست در زمان پهلوی و تا امروز، هم چنان ادامه دارد، و مشهد رضا سلام الله علیه تقریباً از زمان صفویه تاکنون مرکز خراسان بوده و روز بروز بر عمران و آبادی و توسعه آن افزوده شده است.

مشهد مقدس رضوی بر خلاف نظر بدخواهان و مخالفان و معاندان از قرن هفتم هجری به عنوان یک شهر بزرگ در خراسان مرکزیت پیدا کرد، و در تمام قرون و اعصار مورد توجه و عنایت مسلمانان و شیعیان گردید. دو شهر نوقان و طابران که دشمنان اهل بیت علیهم السلام در آنجا سنگر گرفته بودند و همواره فتنه و فساد راه می‌انداختند از نقشه‌های

جغرافیائی محو شدند.

نیشابور، مرو، بلخ، بخارا و هرات که از امهات بلاد خراسان بودند اهمیت خود را از دست دادند، و دیگر آبادی و توسعه سابق را پیدا نکردند، از زمان تیموریان همه انظار متوجه مشهد مقدس گردید، و این شهر رو به آبادانی و عمران نهاد، فضلاء و دانشمندان و رجال حرفه و فن به آنجا مهاجرت کردند.

مردم مسلمان از صغد، خوارزم، قبادیان، صغانیان، بدخشان، طخارستان، غور، غرجستان، بلخ، بامیان و شهرهای ماوراءالنهر می آمدند، و بارگاه ملکوتی امام رضا سلام الله علیه رازیارت می کردند. مشهد مرکز تجارت و مبادله کالاهای بازرگانی گردید و بازرگانان در این شهر به فعالیت پرداختند.

در زمان قاجاریه در اثر تجاوز دولت روسیه تزاری به حدود خراسان، بخش بزرگی از سرزمین های بین رود جیحون و سیحون تا سواحل دریای مازندران به روسها واگذار گردید، و بعد هم شورویها جانشین آنها شدند و سیاست آنها را ادامه دادند.

ارتباط مشهد مقدس با ولایات و شهرهای شمالی و شرقی قطع گردید، و مردمان صغد و خوارزم و ماوراءالنهر از زیارت حضرت رضا علیه السلام محروم شدند، و در آن سرزمین ها ده ها هزار شیعه و پیروان اهل بیت علیهم السلام زندگی می کردند ولی همه آنها از مسافرت و زیارت امام رضا منع گردیدند.

در کنار مرزهای شمالی و شرقی ایران از پل خاتون در جنوب سرخس تا خلیج حسین قلی در کنار دریای مازندران یک حکومت مستبد و ستمگر و دشمن سر سخت اسلام پدید آمد و یک دیوار محکم و استوار در آنجا ایجاد کرد و ارتباط مردم منطقه را از هم قطع نمود، و راه زیارت حضرت رضا علیه السلام را بروی مسلمانان بست.

در سال ۱۳۶۶ شمسی برای تحقیق و مطالعه به اتحاد جماهیر شوروی رفته بودم، هنگام اقامت در لنینگراد روز جمعه به اتفاق مترجم خود به مسجد مسلمانان رفتم، تا در نماز جمعه آنها شرکت نمایم، هنگامیکه از مسجد برآمدم نمازگزاران متوجه

من که ملبس به لباس روحانی بودم، شدند.

مسلمانان زن و مرد بطرف من آمدند و اظهار محبت نمودند، تعدادی از آنها لباس مرا گرفته و از شانه‌هایم می‌بوسیدند، به من گفتند: اینها از دیدن شما که لباس روحانیون، مسلمان را در بردارید خوشحال شده‌اند و ابراز علاقه می‌کنند، و احساسات مذهبی خود را نشان می‌دهند، آنها مقداری میوه به من هدیه کردند و رفتند.

در تاشکند، سمرقند، بخارا، دوشنبه و ختلان به مساجد مسلمانان رفتم، مردمان نمازگذار همه لباسهای محلی در برداشتند و جبه‌هائی را پوشیده بودند که پدران و اجداد ما در پنجاه سال پیش در قوچان، بجنورد و نیشابور آنها را در بر می‌کردند. آن لباسهای بومی هم اکنون در آنجا معمول است.

هنگامیکه در شهرهای ماوراءالنهر به بازار میوه فروشان می‌رفتم تا مقداری میوه تهیه کنم، مشاهده کردم انگورها، خربزه‌ها، هندوانه‌ها و سایر میوه‌ها مانند میوه‌های مشهد می‌باشند، خیال کردم اکنون در یکی از میادین مشهد هستم، قیافه‌های مردم نیز همانند مردم مشهد و نیشابور و قوچان بود.

روزی به یکی از میادین میوه فروشی در شهر دوشنبه مراجعه کردم، در مدخل میدان شخصی میان سال پاکت میوه می‌فروخت، مردم از او پاکت می‌خریدند تا میوه‌های خریداری شده را در آن بگذارند، زیرا میوه فروشان پاکت نداشتند تا میوه‌ها را در آن بگذارند، من هم بطرف او رفتم تا پاکتی از وی بخرم.

نزدیک او رفتم و پاکتی از وی گرفتم، هنگامیکه خواستم پول پاکت را به او بدهم، وی از گرفتن بهای آن خودداری کرد، هرچه اصرار نمودم پول پاکت را دریافت کند، او نپذیرفت. او هنگامیکه متوجه شد من یک روحانی ایرانی و اهل خراسان هستم و با زبان فارسی با وی سخن می‌گویم تحت تاثیر قرار گرفت و گفت:

من پول پاکت را از شما نمی‌گیرم، و بعد به کودکی که در کنارش نشسته بود اشاره کرد و در حالیکه رو به قبله کرده به من گفت: در حق این کودک من دعا کنید که عاقبت

به خیر شود، فروشنده پاکت یک مرد معمولی بنظر می‌رسید و با دیگران که در آن میدان میوه می‌فروختند در ظاهر امتیازی نداشت.

از گفته‌های او تحت تاثیر قرار گرفتم و دلم به حال او بدرد آمد، معلوم بود که او از محیط سخت ناراحت می‌باشد، فرزند او به مدرسه می‌رود، معلمان کمونیست و ضد مذهب او را با اصول و مبانی مادی پرورش می‌دهند و از خدا و مذهب دور می‌گردانند، تفکر آزاد را از او می‌گیرند و وی را از همه فضایل و خصایص انسانی دور می‌کنند، از این جهت پدران مسلمان از تربیت فرزندان خود در مدارس ناراحت بودند.

بیاد دارم در یکی از مراکز فرهنگی ترکمنستان با یک مرد بسیار فاضل و شیرین سخن که قیافه جذاب و متینی داشت گفتگو می‌کردم. او یک ترکمن مسلمان بود که در تشکیلات و سازمان‌های فرهنگی کار می‌کرد و مدیر یکی از مراکز فرهنگی بود، که اکنون نام و سمت او را بیاد ندارم زیرا من نام اشخاص را به عللی در دفترم یادداشت نمی‌کردم.

او که انسانی عالم و محقق بود و اطلاعات زیادی از فرهنگ و تاریخ منطقه داشت و معلوم بود در باطن یک مسلمان معتقد می‌باشد و در محیط کمونیستی نمی‌تواند از دین و مذهب سخن بگوید. او در گفتگوهای خود از امام رضا علیه السلام سخن می‌گفت، و اظهار می‌کرد ما اکنون سالیان درازی است که از فیض زیارت آن حضرت محروم هستیم.

در طول مسافرت خود در مناطق مسلمان نشین این علاقه‌ها را مشاهده می‌کردم، و در مجالس و محافل فرهنگی و گفتگو با رجال علم و ادب، ایمان آنها را به اصول و مبانی اسلام درک می‌نمودم، اما آنها مسئولیت اداری و دولتی داشتند و ناگزیر بودند در محاورات خود در موضوعات مذهبی سکوت کنند.

هنگام اقامت در تاشکند اغلب اوقات خود را در کتابخانه مرکز خاورشناسی می‌گذراندم، در یکی از روزها که در سالن مخصوص محققان مطالعه می‌کردم کتابدار

سالخورده کتابخانه نزد من آمد، و با من که در لباس رجال مذهبی ایران بودم به گفتگو نشست و درباره کتابخانه‌های خطی ماوراءالنهر سخن می‌گفت.

او ضمن گفتگوهایش اظهار داشت ما در تاشکند یک مجله علمی و تحقیقی منتشر می‌کنیم، و در موضوع فرهنگ، تاریخ، و آداب و سنن منطقه آسیای میانه بررسی‌هایی داریم، از شما درخواست می‌کنیم در این موضوع با ما همکاری کنید، ولی باید از اسلام و مذهب چیزی نگوئید، فقط درباره آسیای میانه باشد!

آری روسهای تزاری و بعد کمونیستها در حدود یکصد سال بر آن منطقه فرمانروائی کردند، مسجدها و مدرسه‌های دینی را بصورت موزه درآوردند، خط مسلمانان را به خط روسی تبدیل کردند و ارتباط چند نسل را با آثار علمی و فرهنگی گذشته قطع نمودند، معلمان مسیحی و کمونیست هرچه خواستند به آنها آموختند و آداب و رسوم اسلامی را از میان برداشتند.

اسامی ولایات و نواحی و شهرها را تغییر دادند، اکنون در آن مناطق دیگر جائی بنام خوارزم، ماوراءالنهر، قبادیان، جیحون، سیحون و دریاچه خوارزم وجود ندارد و برای هر ناحیه‌ای نامی جدید برگزیدند، تاریخ را تحریف کردند، اسامی شهرها را بصورت محرف و روسی شده تلفظ می‌کنند.

یکی از روزها به موزه ازبکستان در تاشکند رفتم، و یک نفر از فرهنگیان محلی هم با من همراه بود، هنگامیکه وارد موزه شدم طبق معمول به اطاق مدیر موزه که یک مسلمان بود رفتیم و با ایشان آشنا شدیم، بعد از پذیرائی و تعارفات قرار شد از موزه دیدن کنیم، قبل از این که بازدید آغاز گردد یک راهنما برای اطلاع از آثار موزه به ما معرفی شد.

این راهنما یک زن روسی بود که جهانگردان و بازدیدکنندگان از موزه را هدایت می‌کرد و درباره محتویات موزه توضیحاتی می‌داد، راهنما جلو افتاد و شروع به معرفی اشیاء موزه نمود و مترجم هم سخنان او را برایم ترجمه می‌کرد، او از اشیاء ماقبل تاریخ

برای ما صحبت کرد تا آنگاه که به آثار دوره اسلامی رسید.

هنگامیکه به آثار اسلامی رسید، بدون اینکه نامی از اسلام ببرد گفت: در این زمان عرب‌ها به این سرزمین آمدند و دین خود را در اینجا ترویج نمودند، اینها هم آثار همان عرب‌ها می‌باشند، بعد از آن مطالبی درباره اشیاء و فرهنگ دوره اسلامی بیان می‌کرد که هیچ کدام با حقیقت مطابقت نداشت.

به مترجم گفتم: به این خانم راهنما بگوئید؛ بسیاری از سخن‌های شما با حقیقت و واقعیت مطابقت ندارد، و اطلاعات شما در این مورد ناقص می‌باشد، و یا کسانیکه این مطلب را برای شما تهیه کرده‌اند از مسایل تاریخی و مسیر فرهنگ‌ها بی اطلاع بوده‌اند و از این رو گفته‌های شما خالی از واقعیت می‌باشد.

مترجم ما که یک مسلمان فارسی زبان بود گفته‌های مرا برای او ترجمه کرد و او هم گفت: اطلاعات من چنین است و خواهش می‌کنم شما مطالب درست را بگوئید تا من هم استفاده کنم، البته این یک تعارف بود. او نمی‌توانست آن چه را من بگویم برای بازدیدکنندگان بازگو کند، زیرا در آنجا باید نامی از اسلام برده نشود.

در آنجا فقط سخن از نژادها، قومیت‌ها و آداب و رسوم محلی و منطقه‌ای است، مدیران و گردانندگان امور فرهنگی و سیاست‌گذاران همه روس و کمونیست بودند، متن‌هایی تهیه می‌کردند و بدست راهنمایان موزه‌ها می‌گذاشتند و آنها هم طوطی‌وار آن را حفظ می‌کردند و برای بازدیدکنندگان توضیح می‌دادند.

آری در حدود صد سال این سیاست‌ها در ماورای مرزهای شرقی و شمالی کشور ایران اجراء گردید و هرچه در توان داشتند برضد اسلام و زبان فارسی و آن چه مربوط به ایران بود گفتند کتابها تألیف کردند، مقاله‌ها نوشتند، گروهی مزدور را به نام خاورشناس اجیر گردیدند، و در تاریخ مرتکب خیانت شدند و آلت دست سیاست‌بازان قرار گرفتند.

بیش از صد سال ارتباط مردم آن مناطق با مرکز خراسان یعنی مشهد مقدس قطع

گردید، و راه رفت و آمد بسته شد، اما ملیون‌ها دل در آن طرف مرزها متوجه مشهد و روضه مبارکه رضویه بود. علاقمندان همواره در این آرزو بودند که روزی این دیوار آهنین بشکند و این موانع برطرف گردد و راه مشهد رضا باز شود.

بالطف و عنایت خداوند متعال آن دیوار آهنین خودبخود بدون اینکه کسی به آن دیوار حمله نظامی بکند و یا با وسیله مادی آن را تخریب نماید فرو ریخت. مردمان منطقه از بند رستند و آزاد شدند و بال و پر گشودند، عقیده‌ها و عقده‌های سالیان دراز بر ملا گردید. در مساجد و مدارس و حسینیه‌ها باز شد و مجالس و محافل دینی رونق پیدا کرد.

اکنون همه آن کارها و برنامه به هم ریخت. کاخ‌های ظلم و ستم برانداخته شد، معلمان خود فروخته کمونیست از صحنه بیرون شدند، کتابها، جزوه‌ها و نوشت‌های آنها از کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی جمع‌آوری گردید. دیگر در فرودگاه‌ها، مراکز مسافرتی، کارخانه‌ها و مجامع عمومی از اوراق تبلیغاتی کمونیستی خبری نیست.

اکنون مرزهای خراسان از چند نقطه روی آنها گشوده شده هرکس تصمیم بگیرد می‌تواند خود را به مشهد مقدس برساند و بارگاه ملکوتی امام هشتم علیه السلام را زیارت کند، و بار دیگر بدون هیچ مانع بطرف شهر و دیار خود برگردد، و از مشهد و حضرت رضا علیه السلام برای دوستان و هم‌فکران خود سخن بگوید.

خلاصه مطلب این که اکنون بار دیگر مشهد مقدس رضوی مرکزیت خود را باز می‌یابد. مسلمانان و علاقمندان، از خوارزم، صغد، ماوراءالنهر، قبادیان، صغانیان، ختلان و بدخشان و از شهرهای سمرقند، بخارا، تاشکند، ترمذ، گرگانج، مرو و دیگر اماکن تاریخی به مشهد مقدس می‌آیند و روضه منوره امام ثامن را زیارت می‌کنند.

۳

اماکن متبرکه
سازمانهای خدماتی
و فرهنگی آستان قدس رضوی

اماکن متبرکه

در صفحات گذشته پیرامون مشهد مقدس رضوی از نظر تحولات تاریخی بحث نمودیم و از شکل‌گیری این شهر سخن گفتیم، از حوادثی که در آن روی داده بطور اختصار مطالبی را آوردیم. اینک در این فصل از تاریخ ابنیه متبرکه، رواق‌ها، صحن‌ها و سازمانهای فرهنگی، خدماتی، عمرانی و درمانی آستان قدس رضوی بحث خواهیم کرد.

در آغاز از اماکن شریفه حرم مطهر و رواق‌ها مطلب را آغاز می‌کنیم، و بعد از آن از فلکه بزرگ آستان قدس و زیرگذر و ساختمانهایی که قرار است در آنجا احداث گردد، اطلاعات جامعی در اختیار خوانندگان این کتاب خواهیم گذاشت و بعد از آن به ذکر محلات شهر و مناطق مسکونی خواهیم پرداخت.

قبلاً بنظر خوانندگان محترم می‌رساند که ما درباره ابنیه و اماکن مقدسه روضه مبارکه رضویه و تشکیلات و مؤسسات آستانه مبارکه کتابی تحت عنوان «تاریخ آستان قدس رضوی» تألیف و چاپ کرده‌ایم، و در این کتاب درباره بناهای مقدسه به اختصار خواهیم پرداخت، جویندگان می‌توانند تفصیل مطالب را در آنجا بجویند.

درباره مناطق مسکونی شهر مقدس مشهد، محلات قدیم و جدید، کوی و برزنهای مختلف که اکنون در محدوده شهری هستند، خیابان‌های مشهور، میدان‌های

شماره ۱ - ضریح مطهر صفحه ۹۸ (عکسهای اماکن رضویه از آقای حسن توکلی)

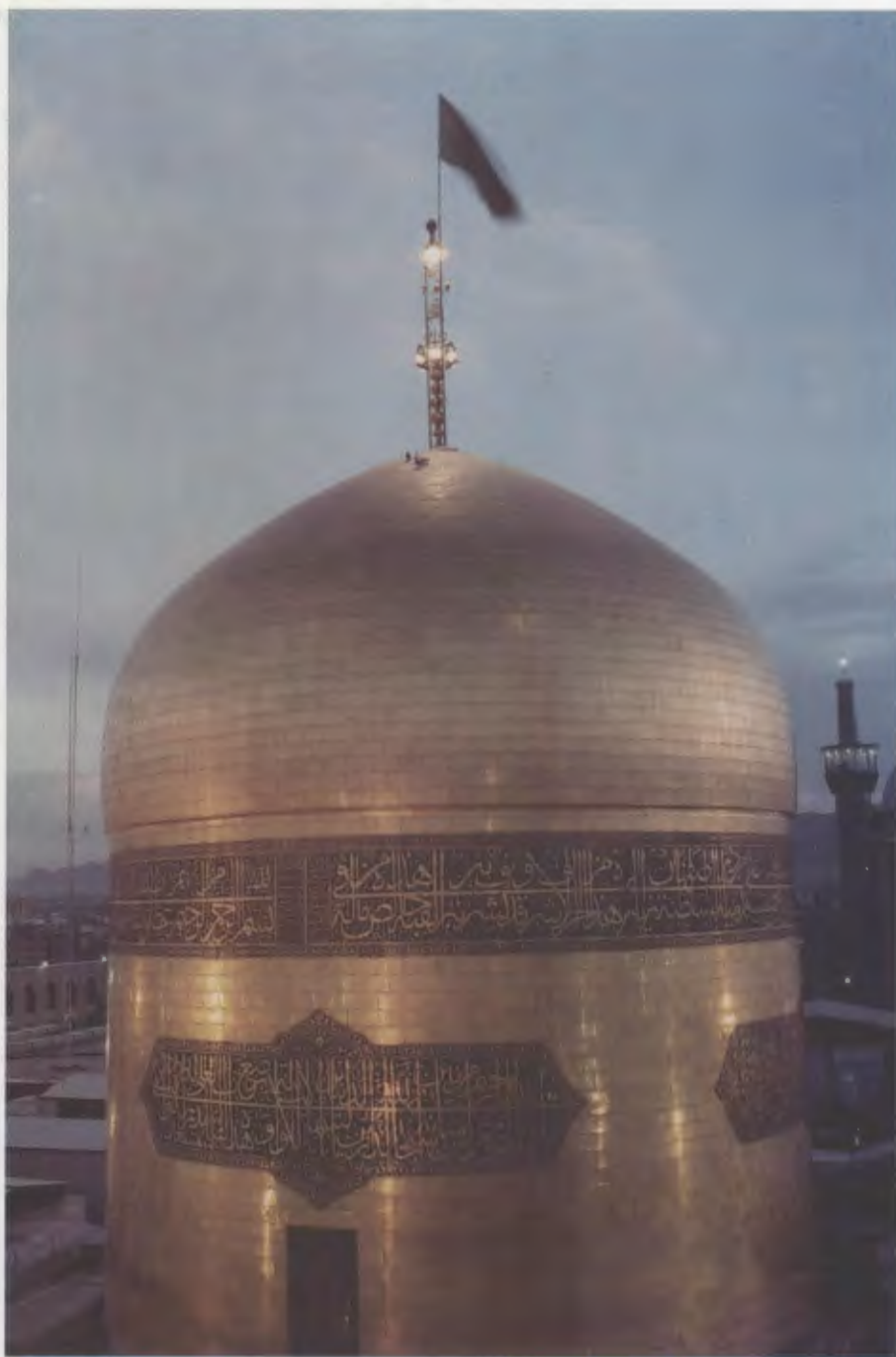
شماره ۲ - درب قبله حرم مطهر صفحه ۱۰۶

شماره ۳- کتیبه‌های سنجری حرم مطهر صفحه ۱۰۱

شماره ۴ - کاشیهای درب ورودی حرم مطهر از طرف قبله ضفحه ۱۰۰

شماره ۵ - گنبد روضه منوره رضویه صفحه ۱۰۲

شماره ۶ - گلدسته ایوان عباسی در صحن کهنه صفحه ۱۰۳

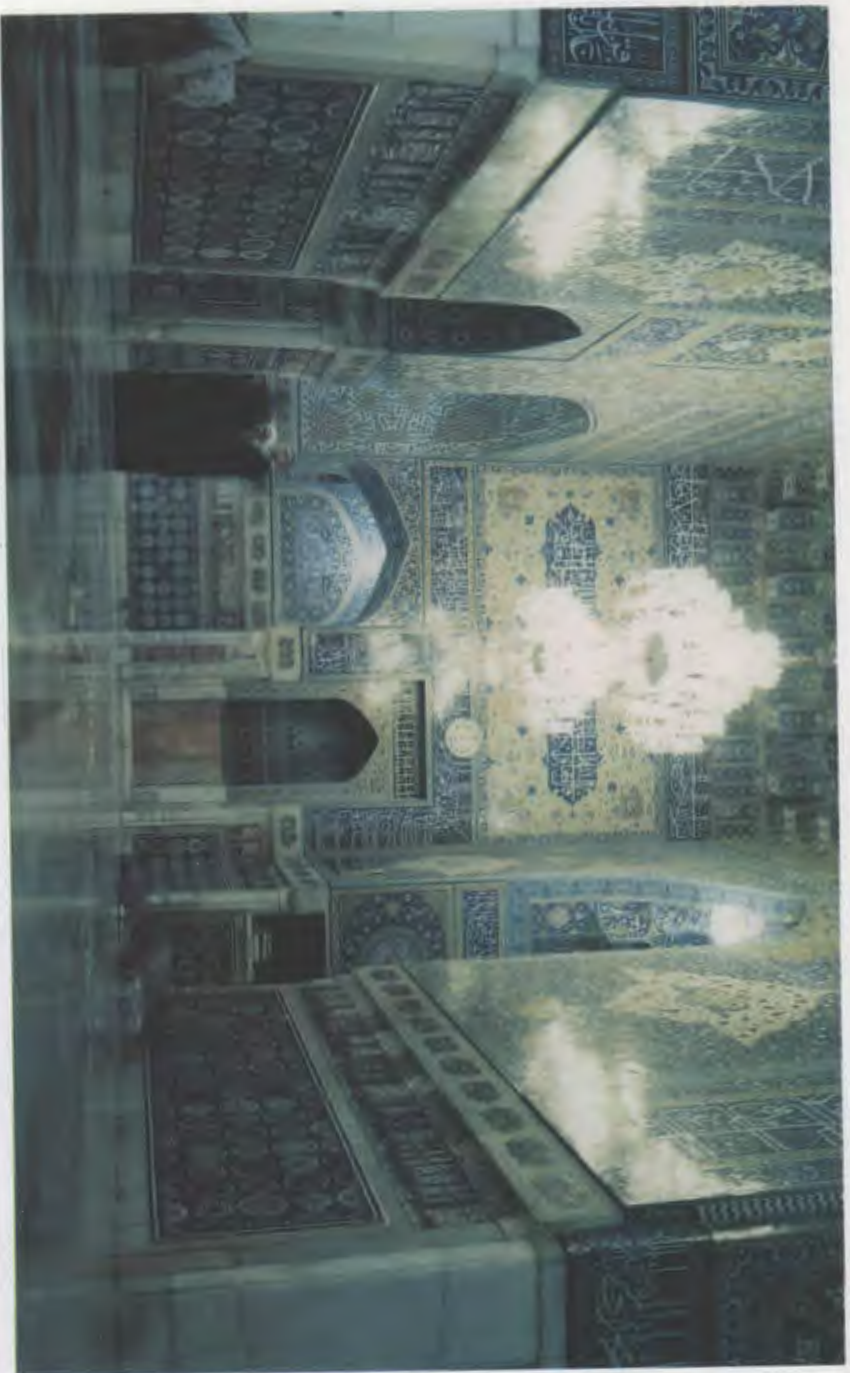
شماره ۷ - گلدسته ایوان طلای صحن کهنه صفحه ۱۰۳

شماره ۸ - گلستانه جغوری اسلامی صفه ۱۲۱

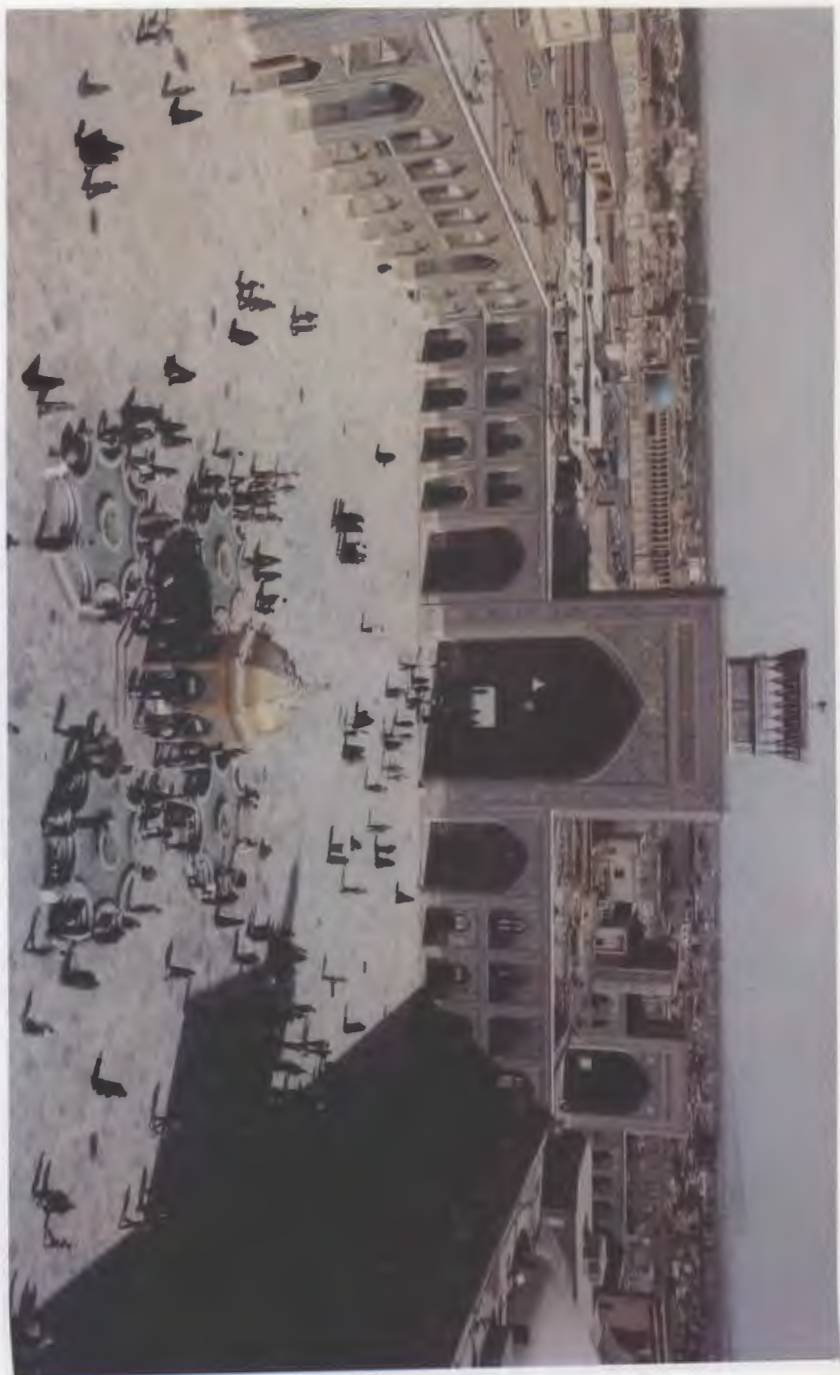
شماره ۹ - کتیبه در ورودی حرم مطهر از طرف قبله صفحه ۱۰۶

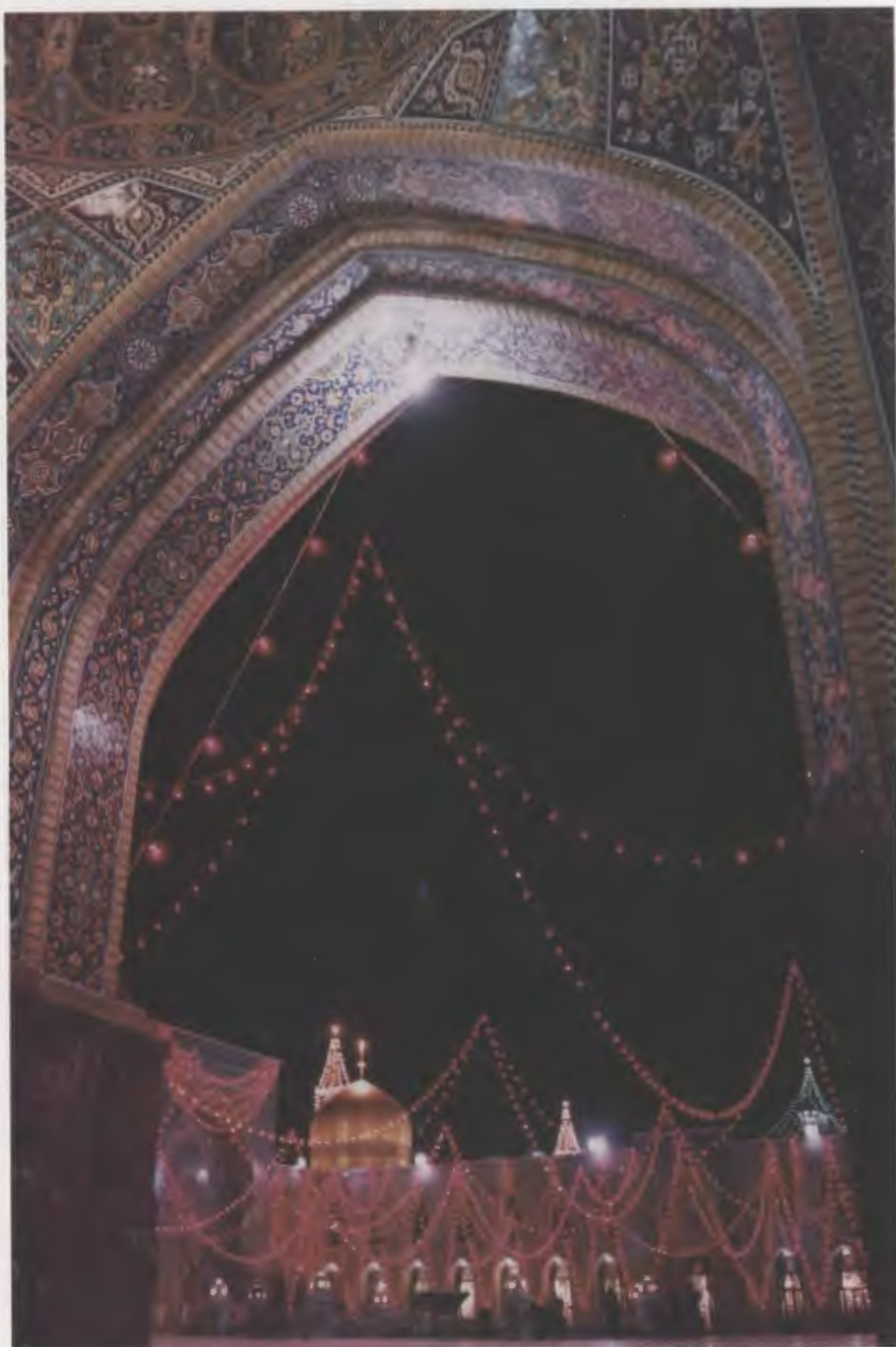
شماره ۱۰ - مسجد بالاسر مبارک صفحه ۱۰۶

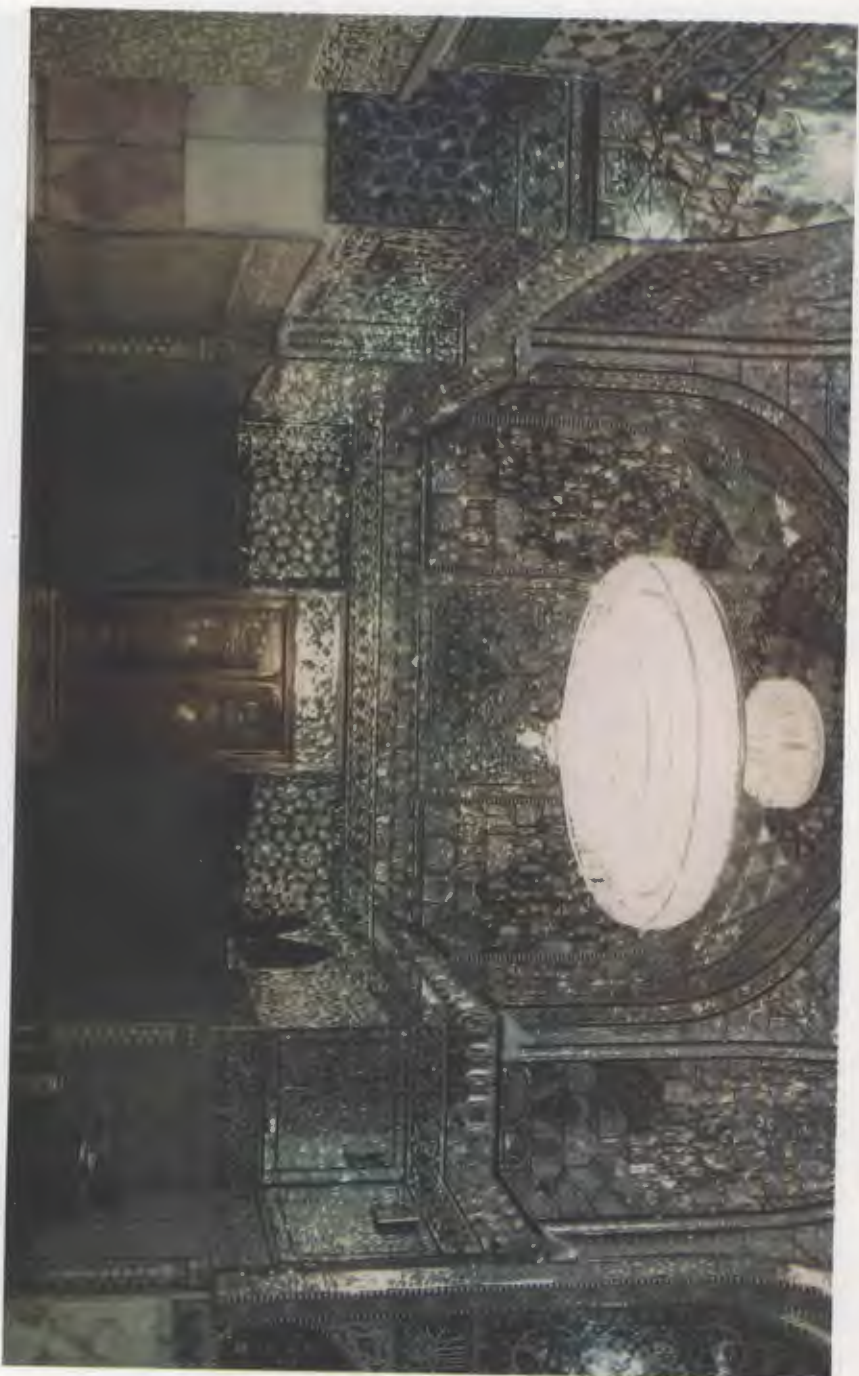
شماره ۱۱ - بست شیخ طوسی صفحه ۱۰۲

شماره ۱۲ - منظرهای از صحن کهنه نقاره خانه صفحه ۱۱۳

شماره ۱۳ - یکی از ورودیهای صحن موزه صفحه ۱۱۸

شماره ۱۴ - رواق دارالفيض صفحه ۱۱۲

شماره ۱۵ - درب قبله حرم مطهر صفحه ۱۰۰

شماره ۱۶ رواق دارالرحمه

معروف و بزرگ مشهد، بزرگراه‌ها، پارک‌ها، بازارها و بازارچه‌ها مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرند و معرفی می‌شوند.

قبر مطهر امام رضا علیه السلام

مرقد پاک امام هشتم سلام الله علیه هم اکنون در وسط یک سرداب در زیر ضریح مطهر قرار دارد در ورودی آن در قسمت پائین پا در داخل ضریح مبارک می‌باشد، از قراری که مطلعین اظهار می‌داشتند عرض و طول این سرداب در حدود دو متر و سی سانتی متر می‌باشد. و روی قبر مبارک سنگی از نوع مرمر سفید و آهکی گذاشته شده است و ابعاد آن شصت در چهل می‌باشد.

یکی از معماران آستان قدس که در حدود سی سال قبل برای مرمت این سرداب به زیر رفته بود به نگارنده گفتند: سنگی روی قبر مبارک در وسط سرداب گذاشته شده، و در آن نوشته‌هایی دیدم که تنها کلمه «دفن فی هذا البلد الامین» را به خواطر دارم. او گفت: با اینکه دیوارهای سرداب همیشه بسته است و هیچ منفذی به خارج ندارد، روی دیوارها هیچ ذره‌ای از غبار و یا شوره ندیدم و دیوار کاملاً تمیز بود.

صندوق مطهر

از اینکه در چه زمانی روی قبر مبارک حضرت رضا سلام الله علیه صندوقی گذاشته شده مطلبی در منابع و مأخذ نیامده است، از روایتی که ابراهیم بن محمد جوینی در فرائد خود نقل می‌کند معلوم می‌گردد از قرن ششم روی قبر شریف آن بزرگوار صندوقی بوده که زائران در کنار آن قرار گرفته و زیارت می‌خوانده‌اند.

او در کتاب فرائد السمطين از کتاب نزهة الاخبار نقل می‌کند که ابوالفتوح محمد بن محمد بن عبدالکریم می‌گفت: از شیخ ابوالحسن محمد بن قاسم فارسی نیشابوری شنیدم می‌گفت: من با کسانی که زیارت مشهد طوس می‌رفتند مخالف بودم و زائران را از

رفتن به مشهد منع می‌کردم و در این مورد اصرار هم داشتم.

یکی از شبها رسول خدا ﷺ را در عالم رویا دیدم که در مشهد طوس پشت صندوق ایستاده و نماز می‌گذارد، شنیدم هاتقی ندا می‌کند و این شعرها را می‌خواند:

من سره ان یری قبراً برؤیته یفرج الله عمن زاره کربه
فهاث ذالقبر ان الله اسکنه سلاله من رسول الله منتجبه

من از خواب بیدار شدم، در حالیکه غرق عرق بودم، در همان وقت به خدمت کار خود گفتم: مرکب مرا حاضر کن، سوار شدم و برای زیارت عازم طوس شدم و مشهد را زیارت نمودم و بعد از این سالی دوبار به مشهد می‌رفتم.^(۱)

ابن بطوطه مغربی نیز که در قرن هشتم هجری از مشهد مقدس دیدن کرده از وجود یک صندوق چوبی روی قبر مبارک امام رضا ﷺ خبر می‌دهد،^(۲) صندوق قبر مطهر در طول قرون و اعصار چندبار عوض گردیده، سلاطین ایران، و امیران خراسان گاهی آن را مرمت کرده و یا تعویض می‌نمودند.

صندوقی که اکنون بالای قبر مبارک و داخل ضریح قرار دارد در سال ۱۳۱۱ شمسی در آنجا نصب گردیده، این صندوق از سنگ است و توسط مرحوم حسین خان حجار باشی زنجانی ساخته شده است. این سنگ از نوع مرمر می‌باشد و از معدن سنگ شاندیز در حومه شهر مشهد تهیه گردیده است.

ضریح مقدس امام هشتم ﷺ

نهادن ضریح روی قبر حضرت رضا ﷺ نیز معلوم نیست از چه زمان و عصری بوده، کتابهای تاریخی و تذکرها در این باره چیزی نگفته‌اند، آن چه مسلم است در زمان صفویه روی قبر مبارک امام ﷺ ضریحی بوده، و بسیار محتمل است که از عصر تیموریان نهادن ضریح روی قبر معمول شده باشد، زیرا نفوذ شیعیان از آن زمان در

مشهد رو بفزونی نهاده بود.

در زمان قاجاریه در یک زمان سه ضریح روی قبر شریف بوده نخست ضریحی از فولاد ساده که روی همه نصب گردیده و مردم آن را لمس می کرده‌اند، دوم ضریحی از فولاد مرصع که آن را با نگین‌هائی آراسته بودند، سوم ضریحی از چوب و آهن که زیر آن دو ضریح قرار داشته و از آثار زمان صفویه بوده است.

ضریحی که اکنون روی قبر مطهر قرار دارد در سال ۱۳۳۶ شمسی ساخته شده است، بانی این ضریح مرحوم حاج سیدابوالحسن حافظیان که از رجال با فضل مشهد مقدس بودند می‌باشد، او با کمک افراد خیر و مشارکت آستان قدس اقدام به ساختن این ضریح کرد و با پیگیری و کوشش خود کار را تمام نمود.

سازنده ضریح مرحوم حاج محمدتقی ذوفن اصفهانی بود، او که یکی از هنرمندان بنام کشور بشمار می‌رفت به کمک هنرمندان اصفهانی طرح این ضریح زیبا را ریخت و این اثر بدیع و هنری را خلق کرد و یادگاری بس ارزشمند از خود به جای گذاشت.

در حدود هفت هزار و پنجاه و دو مثقال طلا، و سیصد و هشت هزار و چهارصد مثقال نقره و یک تن مفرغ در آن بکار رفته و بدنه آن نیز از چوب گردو می‌باشد، کتیبه‌های آن به خط مرحوم حاج شیخ احمد زنجانی و فضائلی اصفهانی است، ضریح جدید در سال ۱۳۳۸ شمسی نصب گردیده و هنوز هم روی قبر مبارک قرار دارد.

ما درباره این ضریح و سایر ضریح‌ها در تاریخ آستان قدس مشروحاً بحث کرده‌ایم. مرحوم حافظیان که از دوستان بسیار نزدیک نگارنده این کتاب بودند شرح حال بسیار جالبی دارد و ما انشاءالله در همین کتاب در بخش رجال مشهد شرح حال ایشان را خواهیم آورد، در گوشه‌ای از این ضریح رباعی ذیل نوشته شده است:

بنهاد ضریحی ز سر صدق بدستور بر مرقد شاهی که به خورشید دهد نور
هرکس که ببوسد ز سر صدق بگوید ای بوالحسن حافظیان سعی تو مشکور

حرم مطهر امام رضا (ع)

ساختمان حرم امام رضا سلام الله عليه معلوم نیست در چه عصری بناء گردیده است. همان گونه که در صفحات قبل متذکر شدیم، امام رضا (ع) را در باغ حمید بن قحطبة طوسی در کنار هارون خلیفه عباسی به خاک سپردند، قبل از حضرت رضا که هارون در آنجا دفن شده بود مأمون گنبدی بر روی قبر پدرش ساخته بود که آنجا را قبه هارونیه می گفتند.

پس از اینکه حضرت رضا سلام الله عليه در باغ سناباد به شهادت رسید در کنار هارون دفن گردید. آنجا به مشهد طوس و یا مشهد رضا معروف گردید، و هارون فراموش شد. شیعیان و دوستان اهل بیت از هر طرف به مشهد رضا روی آوردند و در آنجا زندگی جدیدی آغاز گردید و جنب و جوشی پدید آمد.

مخالفان شیعه و دشمنان اهل بیت از اوضاع و احوال ناراحت گردیدند و امیر سبکتکین را وادار کردند تا گنبد روضه مبارکه رضویه را ویران کند. او نیز تحت تأثیر بدخواهان قرار گرفت و روضه مبارکه را تخریب کرد، ولی بعد از مدتی فرزندش سلطان محمود روضه مبارکه را از نو بناء نمود و آن را برای زائران مهیا ساخت.

در اوایل قرن ششم هجری در مشهد بین شیعیان و اهل سنت نزاع و کشمکش روی داد و در اثر حمله مخالفان از نوقان و طابران به مشهد مقدس، شهر در آتش سوخت و مردم از آنجا مهاجرت کردند، اما بعد از چند سال به امر سلطان سنجر سلجوقی روضه رضویه بار دیگر تعمیر و آباد گردید و مردم در آنجا سکونت کردند.

گنبدی که اکنون بر فراز قبر مطهر حضرت رضا (ع) قرار دارد بناء بر مشهور بین مورخان در زمان سلطان سنجر و به مباشرت شرف الدین ابوطاهر قمی ساخته شده است، و اکنون نهصد سال است که ثابت و پایرجا مانده. اگرچه تغییرات و تحولاتی در درون و بیرون آن انجام گرفته است، ولی اصل بناء همان است که در قرن ششم ساخته شده است.

در داخل حرم مطهر کتیبه‌هایی با خطوط گوناگون نوشته شده، آیات و سوره‌هایی از قرآن مجید روی کاشی‌های بسیار زیبا که به کاشی‌های سنجری معروف می‌باشند، نوشته شده، و در بدنه حرم کاشی‌هایی هشت گوش و شش گوش نصب گردیده که در آن اخبار و روایات گوناگون اخلاقی در آداب و سنن آمده است.

اکنون سقف گنبد با مقرنس‌های بسیار زیبا آراسته گردیده، قسمت زیر طاق یا کاشی‌های رنگارنگ پوشیده شده و بالای طاق هم آینه کاری و تذهیب گردیده است. بالای ازاره‌ها اشعار فارسی با خط نستعلیق در مدح حضرت رضا سلام الله علیه نصب گردیده و اهل ادب و ذوق را بطرف خود می‌کشاند.

مساحت حرم مطهر تا سال ۱۳۴۲ شمسی تقریباً ده زرع در ده زرع بوده است. از طرف جنوب ۱۰/۴۰ و از طرف شرق ۱۰/۹۰ و از طرف شمال ۱۰/۱۴ و از طرف غرب ۱۰/۹۰ بوده است و در کتابهای مطلع الشمس و منتخب این چنین ذکر شده، بعد از آن در حرم مطهر تغییراتی پدید آمد و توسعه پیدا کرد.

در سال‌های ۱۳۴۰ شمسی بر تعداد زائران افزوده شد. وسائط نقلیه عمومی و شخصی رو بفزونی نهاده قطارهای راه آهن و هواپیما در مشهد فعال شدند. زائران از اطراف و اکناف به مشهد مقدس روی آوردند، حرم مطهر پذیرش این همه زائر را نداشت و مردم در سختی و فشار زیارت می‌کردند.

مخصوصاً قسمت بالا سر مبارک امام علیه السلام بسیار باریک بود. در آنجا ازدحام می‌شد. از این رو کارگذاران آستان قدس رضوی در فکر توسعه حرم برآمدند. مهندسان و معماران ورزیده و کارشناس در فکر تهیه نقشه توسعه حرم برآمدند، کار بسیار مشکل و موضوع فوق العاده حساس بود.

نخست قسمت بالا سر مبارک را که فاصله بین دیوار و ضریح معبری در حدود ۸۵ سانت وجود داشت توسعه پیدا کرد و رفت و آمد زائران اندکی آسان گردید. بعد از اینکه این طرح با موفقیت انجام گرفت قسمت‌های دیگر حرم نیز توسعه یافت و در

حدود هشتاد متر بر مساحت حرم افزوده گردید. بخشی از این توسعه قبل از انقلاب و قسمتی هم بعد از انقلاب انجام گرفت، خداوند به بانیان این عمل اجر و پاداش عطا کند. ما در تاریخ آستان قدس رضوی درباره بناء حرم مطهر رضوی و بانیان و ساعیان آن از قرن ششم تا عصر حاضر مطالب مفصلی آورده‌ایم که نقل همه آنها در اینجا مناسب نیست، و درباره توسعه حرم نیز بسیار مطلب آورده‌ایم و کتیبه‌ها را نیز ترجمه کرده‌ایم. جویندگان می‌توانند به آن کتاب مراجعه کنند و از سوابق تاریخی و تحولات حرم مطهر رضوی اطلاعات مبسوطی بدست آورند.

گنبد روضه منوره رضویه

گنبدی که اکنون بر فراز قبر مطهر حضرت رضا علیه السلام قرار دارد همان گنبدی است که در قرن ششم هجری در زمان سلطنت سلطان سنجر سلجوقی ساخته شده و از همه حوادث و زلزله‌های قرون و اعصار محفوظ مانده اگرچه گاهی در اثر بعضی از زلزله‌ها شکافهائی ایجاد گردیده و مرمت شده است.

از قراری که مطلعین و کارشناسان اظهار می‌کنند قبل از صفویه گنبد پوششی از کاشی داشته است، و ظاهراً در زمان حکومت ایلخانیان گنبد کاشی شده است. در زمان صفویه روی گنبد سابق گنبدی دیگر ساخته می‌شود و بعد از آن خشت‌هایی از مس روی آن قرار می‌دهند و سپس روی آنها را طلا می‌کنند.

این کار در زمان شاه عباس در سال یک هزارونه انجام گرفت. شاه عباس صفوی از اصفهان پیاده به مشهد مقدس مشرف شد و در آستان قدس رضوی تعمیرات و نوسازی‌هایی انجام داد که یکی از آنها طلا کردن گنبد مطهر حضرت رضا علیه السلام بود. در دور گنبد کتیبه‌ای به خط علی رضا عباسی نوشته شده و تاریخ ساختن گنبد را سال ۱۰۱۶ ذکر کرده است.

ارتفاع گنبد حرم رضوی از کف حرم تا زیر سقف ۸/۱۸ متر ارتفاع از کف حرم

تا انتهای گنبد ۳۱/۲۰ متر دو در گنبد از سطح خارج ۴۲/۱ متر، ارتفاع از اول طلاکاری تا تیزه گنبد ۱۶/۴۰ متر، ارتفاع سر طوق گنبد ۳/۵۰ متر می‌باشد. گنبد طلایی مرقد امام رضا در زیر نور آفتاب در روزها و در پرتو چراغها در شب درخشندگی خاصی دارد.

مناره‌های حرم مطهر

در مجموعه اماکن متبرکه اکنون چهار مناره که مشهدی‌ها آنها را گلدسته می‌گویند وجود دارد. دو مناره آن در صحن عتیق و دو مناره در صحن جمهوری اسلامی قرار دارند، و این مناره‌ها مقابل هم ساخته شده‌اند. دو عدد آنها در شمال صحن و دو عدد در جنوب بناء گردیده‌اند، و هر چهار مناره هم با طلا تزیین شده‌اند.

مناره نزدیک گنبد به احتمال قوی همزمان با گنبد ساخته شده و از آثار قرن ششم می‌باشد، زیرا در آن زمان ساختن یک مناره در کنار گنبد معمول بوده و شاهد بر این گنبد سنگ بست در حومه مشهد می‌باشد که اکنون یک مناره در کنار گنبد وجود دارد و یکی از آثار باستانی بشمار می‌رود. در تاریخ مسعودی آمده که سوری صاحب دیوان خراسان مناره‌ای در مشهد علی بن موسی بناء کرد و دهی فاخر بر آن وقف نمود. در بعضی از کتابها نوشته‌اند مناره کنار گنبد را در زمان شاه طهماسب ساخته‌اند، ولی این نظریه درست نیست، احتمال دارد در آن زمان مناره را تعمیر کرده باشند. مشهور چنان است که شاه طهماسب صفوی آن را طلا کرده، و بعد از اینکه نادر شاه افشار ایوان امیر علی شیر نوائی را طلاکاری می‌کند، این مناره را نیز مجدداً تذهیب می‌نماید.

مناره شمالی که روی ایوان عباسی در صحن کهنه بناء گردیده از آثار نادرشاه افشار می‌باشد. این مناره در همان زمان توسط نادرشاه افشار طلا گردیده است. با اینکه فاصله این دو مناره زیاد است ولی کسانی که از طرف جنوب اماکن متبرکه بطرف

حرم می‌روند مخصوصاً از طرف خیابان تهران گنبد را وسط دو مناره مشاهده می‌کنند. این مناره‌ها در گذشته محل اذان و مناجات بودند. در هنگام صبح، ظهر، و مغرب مؤذنین در بالای مناره‌ها اذان می‌گفتند، و مؤمنان را برای اداء نماز فرا می‌خواندند. در سحرها در آن مناجات می‌کردند، و زائران و ساکنان مشهد را برای تشرف به حرم و خواندن نماز شب از خواب بیدار می‌نمودند.

مناره‌های صحن جمهوری اسلامی که بعد از انقلاب اسلامی بناء گردیده‌اند، در قسمت شمال و جنوب این صحن مقابل هم قرار دارند، این دو مناره با طرز بسیار زیبایی بناء گردیده و طلاکاری و تذهیب شده‌اند و در قسمت جنوبی صحن موزه نیز دو مناره کوچک ساخته شده که بر زیبایی صحن افزوده است.

مسجد بالاسر مبارک

در بالا سر مبارک حضرت رضا علیه السلام محلی هست که از قدیم آنجا را مسجد بالاسر مبارک می‌گویند. این مکان همواره محل عبادت زائران می‌باشد و در همه ساعات گروهی در آنجا به قرائت قرآن و اداء نماز و اوراد و اذکار مشغول می‌باشند. ما درباره این مسجد و سایر مساجد در حوزه اماکن متبرکه در باب مساجد مشهد بحث خواهیم نمود.

رواق دارالشکر

این رواق در قسمت شمالی حرم مطهر قرار دارد. طول آن ۶/۵۰، عرض آن ۶/۵ و ارتفاع آن ۹/۵۰ متر می‌باشد. کف رواق با سنگ مرمر مفروش و ازاره‌ها به ارتفاع ۱/۷۰ از سنگ مرمر سفید و از بالای ازاره تا زیر سقف بطرز زیبایی آئینه کاری و تزئین گردیده. در سه طرف رواق سه صفا بناء گردیده و با سنگ مرمر تزئین شده‌اند

رواق دارالشرف

این رواق نیز در قسمت شمالی حرم مطهر قرار دارد و به ایوان طلای صحن کهنه و رواق دارالولایه ارتباط دارد. کف آن با سنگ مرمر مفروش شده و از راه‌ها نیز از سنگ مرمر می‌باشد. بالای ازاره‌ها تا سقف با آئینه کاری تزئین گردیده است. این رواق دارای ۱۲/۸۰ متر طول و ده متر عرض و ۹/۵۰ متر ارتفاع می‌باشد.

رواق دارالخلاص

این رواق کوچکترین رواق در حوزه اماکن متبرکه می‌باشد، و اکنون بصورت یک راه رو از آن استفاده می‌گردد. این رواق بین دارالسیاده و دارالولایه قرار گرفته و یک پنجره فولادی بین این دو رواق نصب گردیده و از طریق دارالسیاده به حرم متصل می‌باشد. این رواق در سابق به مسجد زنانه هم معروف بود.

از قرائن و امارات پیداست که این محل به مسجد بالای سر مبارک متصل بوده و در گذشته به زنان زائر اختصاص داشت، و اکنون هم آن قسمت به مردان اختصاص پیدا کرده و به هم پیوسته‌اند. ما ان شاء الله در فصل مساجد مشهد مقدس در این باره مطالبی خواهیم آورد و جویندگان به آنجا رجوع نمایند.

رواق دارالولایه

این رواق بزرگ و با شکوه و مجلل که بزرگترین رواق در ابنیه و اماکن متبرکه می‌باشد بعد از انقلاب اسلامی بناء گردیده است. این رواق ۹۷۰۰ متر مربع زیر بناء دارد و ارتفاع آن ۱۲ متر می‌باشد. یک طبقه آن سرداب، طبقه دوم رواق برای زائران و طبقه سوم آسایشگاه خدام و نگهبانان است.

رواق دارالولایه در محل مدرسه بالاسر و بازار کفاش‌ها که در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید بناء شده است. این رواق از سوئی به صحن کهنه و از جانبی به صحن

جمهوری و از طرفی به بست شیخ بهاء الدین عاملی ارتباط دارد. کف آن سنگ مرمر و بالای ازاره تا سقف آئینه کاری گردیده است.

رواق دارالسیادة

این رواق از نظر مساحت دومین رواق در حوزه اماکن متبرکه می باشد. این رواق از طرف شمال به دارالشرف و مسجد بالاسر مبارک، و از شرق به دارالحفاظ و از غرب به مدرسه پریرزاد اتصال دارد و نیز با رواق دارالولاية در ارتباط است و از جنوب به مسجد گوهرشاد.

بنابر مشهور این رواق توسط گوهرشاد زوجه شاهرخ تیموری بناء گردیده مساحت این بناء از شمال به جنوب ۳۱/۸۶ متر و عرض آن در سه بخش به اختلاف می باشد. قسمت وسط آن به انضمام دو صفا شرقی و غربی بصورت یک کثیرالاضلاع درآمده ۱۹/۳۰ متر است و قسمت طرف شمال و جنوب هریک ۷/۷۶ متر است.

از کف تا زیر طاق ۲۰/۸۷ متر می باشد. کف دارالسیادة تماما با سنگ مرمر فرش گردیده، بالای ازاره ها قصیده ای از صبوری ملک الشعراء با خط نستعلیق روی سنگ نوشته شده و نصب گردیده است. بالای سر ازاره ها تا سقف آئینه کاری شده، و آیاتی از قرآن مجید و اشعار گوناگونی در آن آمده است.

رواق دارالحفاظ

این رواق در قبله حرم مطهر قرار دارد و زائران بارگاه ملکوتی حضرت رضا (ع) از آنجا به حرم مشرف می گردند. رواق مزبور از بناهای گوهرشاد آغا بانی مسجد گوهرشاد می باشد و در قرن نهم هجری بناء گردیده است. این رواق بسیار مجلل بناء شده و یادگاری از گذشته می باشد.

رواق دارالحفاظ از شمال به حرم مطهر و از جنوب به مسجد گوهرشاد، و از

غرب به دارالسیاده و از شرق به دارالسلام ارتباط دارد. این رواق هفت صفه دارد که سه صفه آن بطرف دارالسیاده و سه صفه آن بطرف دارالسلام، و یک صفه بطرف مسجد گوهرشاد می‌باشد.

کف دارالحفاظ با سنگ مرمر سفید مفروش گردیده و ازاره‌های آن نیز سنگ مرمر است بالای ازاره‌ها اشعاری بزبان فارسی در مدح امام رضا علیه السلام روی سنگ نوشته شده، و بالای ازاره‌ها تا سقف آئینه کاری گردیده و در کتیبه در حرم مطهر نیز نسب نامه حضرت رضا علیه السلام که بسیار عتیق می‌باشد، روی کاشیهای سال ۶۱۲ نوشته شده است.

رواق دارالسلام

رواق نامبرده در قسمت جنوبی حرم مطهر قرار دارد، مورخان و کارشناسان این رواق را نیز از آثار و بناهای گوهرشاد می‌دانند. طول رواق ۲۰ و عرض آن ۱۰ و ارتفاع آن ۹/۵ متر می‌باشد. رواق مزبور از غرب به دارالحفاظ، و از شرق به گنبد حاتم خانی و از جنوب به مسجد گوهرشاد و رواق دارالعزة در ارتباط است.

کف این رواق با سنگ مرمر مفروش گردیده و ازاره آن نیز از سنگ مرمر است. بالای ازاره‌ها تا زیر سقف آئینه کاری گردیده است. این رواق یکی از بناهای مجلل آستان قدس بوده و هموار مردم در آنجا به قرائت قرآن و عبادت مشغول هستند و گاهی هم در آنجا مجالس تبلیغ و ارشاد برقرار می‌گردد.

رواق دارالسرور

این رواق یک راه رو باریکی است که چند رواق را به هم ارتباط می‌دهد، و ضمناً زائرانی که از طرف صحن نو به حرم مطهر مشرف می‌شوند از این رواق عبور می‌نمایند. این رواق بصورت مستطیل بوده، عرض آن ۴/۸۲ و طول ۲۴/۱۰ و ارتفاع آن ۴/۷۵ متر می‌باشد. کف و ازاره‌های آن سنگ مرمر و سقف آن آئینه کاری شده

است.

رواق دارالعزة

این رواق در گذشته محل کشیک خانه خادمان و نگهبانان آستان قدس بوده است. در سالهای ۱۳۴۲ متصدیان و کارگذاران آستانه رضویه این محل را بصورت یک رواق درآورده و در اختیار زائران قرار می دهند. عرض آن ۳/۱۲ متر، طول ۱۱/۶ متر و ارتفاع ۴/۳۵ متر می باشد.

کف رواق با سنگ مرمر مفروش است و ازاره ها به ارتفاع ۱/۴۸ متر سنگ مرمر و بالای ازاره تا زیر سقف آئینه کاری گردیده است. رواق مزبور از طرف غرب به رواق دارالسلام و از جنوب به مسجد گوهرشاد، و از طرف شرق به رواق دارالذکر و از شمال به رواق دارالسرور ارتباط دارد.

رواق دارالذکر

محل این رواق در گذشته زمینی بوده متعلق به مسجد گوهرشاد، و بعد توسط علی نقی میرزا والی خراسان به صورت یک مدرسه مذهبی در آمده و طلاب علوم دینی در آن تحصیل می کردند. در زمان تولیت محمد ولی خان اسدی مدرسه تخریب می گردد و برفهای پشت بام اماکن به آنجا ریخته می شود.

در سال ۱۳۴۲ آنجا را به صورت یک رواق در می آورند و بنام رواق دارالذکر نام گذاری می کنند و در اختیار زائران قرار می دهند. در این رواق اخبار و روایاتی از امام رضا (ع) به صورت کتیبه روی کاشی ها نوشته شده است، عرض آن ۱۲/۱۹ و طول ۱۵/۷۲ و ارتفاع ۶ متر می باشد.

رواق دارالزهد

این رواق از جنوب به صحن موزه و از شرق به مقبره شیخ بهاء الدین عاملی، از

شمال به رواق دارالذکر و از غرب به راه روی تالار بزرگ اماکن متبرکه ارتباط دارد. این رواق در سال ۱۳۵۰ شمسی ساخته شده ابعاد آن ۱۷/۵۰ و ۱۶/۵۰ و ارتفاع ۵/۹۰ متر می باشد. کف آن سنگ مرمر و دیوارها و سقف آن آئینه کاری گردیده است. نام این رواق را «دارالزهد» گذاشته اند. این نام هیچ تناسبی به زهد و یا زاهد ندارد. اکنون آستان قدس رضوی از این رواق به عنوان یک مرکز تبلیغی و ارشادی استفاده می کند و در ایام جشن و سرور و یا عزاداری در آنجا مجالسی برپا می گردد.

رواق شیخ بهاء الدین عاملی

این رواق در اصل مقبره شیخ بهاء الدین محمد بن حسین عاملی رضوان الله علیه بود که چند سال است از آن به عنوان یک رواق استفاده می گردد. این رواق از طرف جنوب به صحن موزه و از طرف شرق به رواق دارالعبادة و از طرف غرب به دارالزهد و از طرف شرق به صحن نو در ارتباط می باشد. کف آن سنگ مرمر و ازاره آن نیز سنگ مرمر و قبر شیخ در وسط قرار دارد. بالای ازاره تا زیر سقف با طرز زیبایی آئینه کاری گردیده است. زیر سقف کتیبه ای قرار دارد که در آن شرح حال و آثار و تألیفات شیخ بهاء الدین را نوشته اند. این بناء در سال ۱۳۲۳ شمسی پایان یافته است.

رواق دارالعبادة

این رواق در سال ۱۳۵۳ بناء گردیده است. از طرف جنوب و شرق به صحن موزه و از غرب به مقبره شیخ بهاء الدین، و از شمال به صحن نو مربوط است. ابعاد آن ۱۴/۷۴ و ۱۰/۷۴ و ارتفاع ۵/۹۰ متر می باشد. کف ازاره آن سنگ مرمر و بالای ازاره تا سقف آئینه کاری شده است و یک کفشداری نیز در آنجا قرار دارد.

گنبد حاتم خانی

این رواق زیبا و با شکوه که از بناهای عصر صفوی می باشد از طرف غرب به حرم مطهر و از شرق به رواق دارالسعادة و از شمال به گنبد الله وردی خان و از جنوب به رواق دارالسلام ارتباط دارد. عرض آن ۷/۳۰، طول ۱۳/۵ و ارتفاع آن ۱۱/۶۰ متر می باشد، و در سال ۱۰۱۰ ساخته شده است.

کف رواق با سنگ مرمر فرش گردیده و ازاره های آن به ارتفاع ۱/۵۰ متر از سنگهای منبت می باشد و از بالای کتیبه تا سقف کاشی کاری است. این کاشی ها از نوع معرق و با رنگهای گوناگون و نقش و نگار آراسته گردیده و منتهای هنر و ظرافت در آنها بکار گرفته شده است.

رواق دارالسعادة

رواق مزبور در شرق حرم مطهر واقع گردیده است. از طرف جنوب به رواق گنبد حاتم خانی و از شرق به ایوان طلای صحن نو، و از جنوب به دارالسرور و از شمال به رواق دارالضیافة مربوط می باشد و بانی آن اللهیار خان آصف الدوله بوده است طول این رواق ۴/۹۰ و عرض آن ۱۲/۸۰ و ارتفاع آن ۱۴/۸۰ متر می باشد.

کف دارالسعادة از سنگ مرمر و ازاره آن به ارتفاع ۱/۴۰ متر از سنگ مرمر است. بالای ازاره تا سقف آئینه کاری شده و صفه هائی نیز در آن بناء گردیده است. در این رواق قصیده ای از صبوری ملک الشعراء آستان قدس به خط نستعلیق روی سنگ نوشته شده و بالای ازاره هانصب گردیده است.

رواق دارالضیافة

این رواق از طرف شرق به صحن نو، از طرف جنوب به دارالسعادة، از سوی غرب به گنبد الله وردی خان ارتباط دارد. در زمان های گذشته از این رواق به عنوان

دارالضیافه استفاده می‌شد و تا سالهای ۱۳۳۵ در اینجا از مهمانان پذیرایی می‌گردید و مجالسی در آنجا تشکیل داده می‌شد.

عرض دارالضیافه ۱۵/۵ متر، طول آن ۹/۲۵ و ارتفاع آن از زمین تا وسط ۵/۱۵ متر است. در این رواق دو صفه ساخته شده که در آن آیاتی از قرآن مجید روی کاشی‌های رنگارنگ نوشته شده است. کف آن با ازاره‌ها از سنگ مرمر و بالای ازاره‌ها تا سقف همه کاشیکاری گردیده است.

رواق الله وردی خان

رواق مذکور که به گنبد الله وردی خان مشهور می‌باشد، یکی از باشکوه‌ترین و زیباترین بناهای آستان قدس رضوی است. این رواق از طرف شمال به صحن کهنه و از شرق به دارالضیافه و از جنوب به رواق دارالسعادة و از غرب به رواق حاتم خانی مربوط می‌باشد.

بانی این گنبد و رواق الله وردی خان یکی از رجال بزرگ عصر صفوی می‌باشد، او اصلاً اهل اردوباد بود و بعد از وفات در همین گنبد به خاک سپرده شد. ساختمان این گنبد در سال ۱۰۲۰ پایان گرفت. در این رواق باشکوه هشت صفه در پائین و هشت غرفه در بالا ساخته شده و با کاشی‌های الوان تزئین یافته‌اند.

شکل این بناء هشت گوش است و سقف زیبای آن که با انواع کاشیها آراسته گردیده بینندگان را بطرف خود جذب می‌کند. ابعاد این گنبد در سطح زمین فاصله اقصر بین اضلاع متقابل ۷/۵۷ سول آنها ۱۱/۲۰ متر و ارتفاع کف تا سقف ۱۶/۱۹ متر و کف رواق از سنگهای مرمر الوان فرش شده است.

ازاره بناء تا ارتفاع ۱/۹۰ متر سنگ مرمر و از بالای ازاره روی تمام بدنه‌ها و پایه‌ها و دیوارها و سقف زیر گنبد کاشی معرق نصب گردیده کاشیهای رنگارنگ با خطوط و نقوش زیبا و دلفریب در کمال ظرافت و استادی ساخته شده که نظیر آن کمتر

دیده می‌شود و از نفائس آثار هنری می‌باشند.

رواق دارالفیض

این رواق از جنوب به حرم مطهر، و از شرق به گنبد الله وردی خان و از غرب به رواق دارالشکر و از شمال به صحن کهنه ارتباط دارد، طول این رواق ۸۵/۱۵ و عرض آن ۵/۹۰ و ارتفاع ۹/۵۴ متر می‌باشد. کف رواق و ازاره‌ها از سنگ مرمر سفید، بالای ازاره‌ها تا سقف با کاشیهای معرق و مقرنس تزئین گردیده است.

رواق توحید خانه

رواق مزبور از شرق به گنبدالله وردی خان، از شمال به صحن کهنه، از غرب به ایوان امیرعلی شیر نوائی و از جنوب به رواق دارالفیض ارتباط دارد. کف این رواق با سنگ مرمر مفروش گردیده و ازاره‌ها با سنگ منبت گردیده است، عرض آن ۷/۳۵ و طول ۸/۶۰ و ارتفاع ۱۵ متر است.

رواق دارالهدایة

در شماره ۴۳ سال ۱۳۷۶ مجله حرم درباره این رواق آمده است: این رواق جدیداً لایحه‌ای یکی از رواق‌های جنوب غربی حرم مطهر که از طرف شمال به دارالولایة از جنوب به دارالرحمة و از مشرق به مدرسه دو در و صحن جمهوری اسلامی محدود است. این بنا به شکل مستطیل است و ۳۵/۴۵ متر طول و ۲۶ متر عرض و ۷ متر ارتفاع دارد که پس از کسر ستونهای وسط ۸۴۴ متر مربع مساحت دارد.

بنای زیبای دارالهدایة دارای ده ورودی و دو کفشداری است که نه ورودی و یک کفشداری آن در ضلع شرقی صحن جمهوری اسلامی و یک ورودی و کفشداری دیگر در هشتی کنار بست شیخ بهائی واقع شده است. در ضلع شمالی دارالهدایة سه

دهانه مجزا به صورت دفتر رواق و درکنار آن یک آبدار خانه ساخته شده که با کارگره، گچ بری و آئینه کاری بسیار زیبایی تزئین یافته است.

در ضلع جنوبی رواق محرابی قرار دارد. کف رواق از سنگ خلیج مفروش شده و ازاره به ارتفاع ۱/۵۴ متر از سنگ چینی پوشش یافته است. بناء اصلی رواق به سبک معماری سنتی است و ستونهای میانی حجیمی دارد که از این جهت با شبستانهای مسجد گوهرشاد دارای تقارن است و به شکل صندوقهای انجام شده است.

این بنای مجلل چهار در، پنج دهنه با شصت نورگیر دارد که به صورت صندوقهای اجرا شده و از کانال داخلی آن برای هوادهی استفاده می‌شود. رواق دارالهدایه با رواقهای دیگر تفاوت دارد، زیرا در تزئین آن از نقاشی با آب و رنگ و ورقه‌های طلائی استفاده شده و نقاشیها روی گچ و به صورت تابلو انجام می‌گیرد. نمای داخلی آن با سبکهای بسیار زیبایی گچ بری شده و لایه چینی و آئینه کاری و با کارگره تزئین یافته است. سقف رواق با کارهای رسمی بندی و معماری سنتی ساخته و به سبک قدیمی آراسته شده است.

رواق دارالرحمة

بین صحن جمهوری اسلامی و بست شیخ بهاءالدین عاملی رواقی بنام دارالرحمة بناء گردیده. این رواق هم بسیار با شکوه و مجلل همانند رواق دارالهدایه می‌باشد. دیوارها و سقف آن با نقوش و خطوط زیبایی آراسته گردیده و بسیار جذاب و دیدنی است.

صحن کهنه

این صحن مربع مستطیل از کهن ترین صحن‌های اماکن متبرکه می‌باشد. مورخان و مؤلفان و کارشناسان آستان قدس رضوی و تاریخ مشهد مقدس گفته‌اند: که نیمه

غربی آن از بناهای امیرعلی شیر نوائی و نیمه شرقی آن از ابنیه شاه عباس صفوی می باشد، و ایوان جنوبی صحن عتیق در آن هنگام در گوشه قرار داشته است.

زائران روضه مبارکه رضویه در زمان امیرعلی شیر نوائی از آن ایوان به حرم مطهر مشرف می شده اند، امیر علی شیر وزیر سلطان حسین میرزا بایقرا که مدتی در مشهد مقدس مقیم بوده آثاری از خود در آنجا باقی گذاشت از آن جمله ایوان معروف به ایوان امیر علی شیر می باشد.

در زمان صفویه که جمعیت مشهد رو بفزونی نهاد و زائران روضه رضویه زیاد شدند، صحن مبارک هم توسعه پیدا کرد. اسکندر بک ترکمان گوید: رای جهان آراء که به معموری اقطاع و آباد این اصقاع و تعمیر بقاع و رباع مفطور و همگی نیت خیر بدان مقصود است به توسیع صحن مبارک روضه مقدس متعلق گشت.

چون صحن سابق در نظر همت والا تنگ و حقیر می نمود و ایوان امیرعلی شیر که درگاه روضه مطهره از آنجا است و در جانب جنوبی صحن واقع شده و روی به شمال دارد در یک گوشه صحن افتاده بغایت بد نما بود. طبع سلیم و دانش مستقیم آن حضرت که دانش آموز مهندسان فنون بدایع است.

اقتضای آن کرد که عمارت سابق جانب شرقی را که انهدام پذیرفته بود برداشته اضافه صحن نماید. بنوعی که ایوان مذکور در وسط حقیقی واقع شود، و ایوان دیگر که جانب شمال صحن و روی به جنوب داشته باشد و دو ایوان دیگر در طرف شرقی و غربی عمارت کنند^(۱)

در صحن کهنه چهار ایوان و دوازده صفه و چهل حجره و ایوان کوچک و چهل غرفه و حجره در طبقه دوم قرار دارند، حجره های طبقه اول و صفها اکنون بصورت مقبره درآمده اند، و حجره های فوقانی نیز در گذشته در اختیار طلاب علوم دینی بوده ولی اکنون در اختیار اداره خدمات آستان قدس می باشند.

سقاخانه طلائی

در وسط صحن کهنه یک سقاخانه بنام سقاخانه اسماعیل طلائی ساخته شده که زایران از آن آب می‌نوشند. مخزن آب آن یک سنگ بزرگ مرمر می‌باشد که در زمان نادرشاه افشار تهیه و نصب گردیده است، روی سقاخانه گنبدی از طلا ساخته شده که جلوه و شکوه خاصی به صحن مقدس می‌دهد.

در کنار سقاخانه چهار حوض کوچک برای وضوء زائران ساخته شده که همواره آب تمیز و سالم در آن جریان دارد. کف صحن با سنگ مفروش گردیده و تمام دیوارها و بدنه‌های این صحن با کاشی‌هی الوان و رنگارنگ زینت یافته و سوره‌ها و آیاتی از قرآن مجید و تعدادی اخبار و روایات در آنجا نوشته شده است.

سابقاً آب چشمه کلاس از شش فرسنگی مشهد مقدس بطرف شهر جریان داشت و بعد از عبور از بالا خیابان وارد صحن کهنه می‌شد و بعد از طریق پائین خیابان از شهر بیرون می‌گردید، ولی اکنون چند سال است روی نهر را پوشیده‌اند و آب چشمه کلاس به مشهد نمی‌رسد.

ایوان‌های صحن کهنه

در این صحن چهار ایوان بزرگ در جنوب، شمال، شرق و غرب قرار دارند. ایوان جنوبی که به ایوان امیر علی شیر معروف است و در سالهای ۸۷۵ تا ۸۸۵ گردیده، توسط نادر شاه افشار طلاکاری گردید. ایوان شمالی که به ایوان عباسی معروف می‌باشد، توسط شاه عباس صفوی ساخته شده است، و اکنون از آنجا بطرف بست طبرسی رفت و آمد می‌شود.

ایوان شرقی که آن را ایوان نقاره خانه هم می‌گویند، زیرا بامداد و شامگاه در بالای آن نقاره می‌زنند، از این ایوان بطرف پائین خیابان رفت و آمد می‌گردد، و این ایوان نیز در عصر صفویه ساخته شده و یکی از ایوان‌های مجلل در حوزه اماکن متبرکه

می باشد.

ایوان غربی که آن را ایوان ساعت هم می گویند، زیرا ساعت بزرگ آستان قدس از قدیم در بالای آن نصب بوده است، ساعت های آستان قدس نخست در زمان قاجاریه نصب گردیده و بعد از آن در طی سالها تغییرات و تبدیل هایی در آنها صورت گرفته است.

مساحت صحن کهنه از شرق به غرب $۱۰۴/۳۸$ و عرض آن از شمال به جنوب $۶۴/۵۲$ متر می باشد. ایوان امیرعلی شیر عرض آن $۷/۸۰$ و طول $۱۴/۷۰$ و ارتفاع $۲۱/۴۴$ متر است. ایوان غربی صحن کهنه عرض $۶/۹۰$ و ارتفاع $۲۴/۱۰$ متر، ایوان عباسی عرض $۸/۲۰$ ، طول $۱۴/۸۰$ و ارتفاع $۲۲/۵۰$ ، و ایوان شرقی عرض $۷/۸$ طول $۱۸/۲۰$ و ارتفاع ۲۶ متر می باشد.

صحن نو

این صحن در قسمت شرقی حرم مطهر رضوی قرار دارد و یکی از صحنهای با شکوه و زیبای آستان قدس می باشد. سازندگان این صحن را مانند صحن کهنه ساخته اند، با اینکه تاریخ بناء آن دو در حدود سه قرن با هم فاصله داشته اند، ولی با هم چندان فرقی ندارند.

این صحن بزرگ در زمان فتحعلی شاه قاجار بناء گردیده است. نوروزعلی بسطامی از علماء و دانشمندان مقیم مشهد مقدس در فردوس التواریخ گوید: صحن جدید که در پائین پای مبارک آن امام شهید واقع است اولاً باغی بود و قدری از مزارات و خانات و دکاکین در آن واقع بود.

او گوید: خود در اول ورود به ارض اقدس در آنجا به مکتب می رفتم. ابعاد این صحن مقدس بدین شرح است، طول از شرق به $۸۱/۵$ متر و عرض از شمال به جنوب ۵۱ متر می باشد. ازاره های صحن به ارتفاع $۱/۴۴$ متر با سنگ پوشانیده شده و از بالای

ازاره تا لب بام با کاشی‌های الوان تزئین یافته است.

در این صحن ایوان‌ها، حجره‌ها و غرفه‌های متعددی ساخته شده، کتیبه‌ها به خط نستعلیق و ثلث روی کاشی‌ها جلوه خاصی به این مکان می‌دهد. کاشی‌های این صحن بسیار زیبا و با خطوط و نقوش مختلف هنرمندان و اهل ذوق و فن را به طرف خود جلب می‌کنند.

ایوان‌های صحن نو

در اینجا چهار ایوان بزرگ در طرف شرق، غرب، جنوب و شمال قرار دارند، و ایوان‌های کوچکی هم در مقابل حجرات بالا و پائین بناء گردیده و حجرات طبقه اول اکنون بعنوان مقبره مورد استفاده قرار می‌گیرند، و حجره‌های طبقه بالا در اختیار خدمات آستان قدس می‌باشند.

ایوان طلا در قسمت غرب صحن قرار دارد و از آنجا به حرم مطهر مشرف می‌گردند. عرض این ایوان ۷/۲۵ و طول آن ۱۵/۳۰ و ارتفاع ۲۰/۱۰ متر می‌باشد. کف آن با سنگ مرمر مفروش گردیده است. ازاره ایوان به ارتفاع دو متر سنگ مرمر نصب گردیده و بالای آن تا سقف طلاکاری و مقرنس شده است.

این ایوان در زمان ناصرالدین شاه و حکومت حسام السلطنه طلاکاری گردیده، و در آن چهار غرفه بناء شده که بدنه آنها خشتهای مطلا می‌باشد و کتیبه‌های زیبایی در بدنه ایوان نقش بسته است و در آن آیاتی از قرآن مجید و اشعاری به فارسی نوشته شده که بسیار جالب و زیبا هستند.

ایوان جنوبی صحن نو که روی آن ساعت نصب گردیده و از آنجا به صحن موزه رفت و آمد می‌شود یکی از بناهای بلند و مجلل آستان قدس می‌باشد، عرض ایوان ۷/۳۰ و طول آن ۱۸/۳۰ و ارتفاع آن ۲۰ متر است، کف ایوان با سنگ خلیج پوشیده شده و ازاره آن سنگ سیاه و بالای ازاره تا سقف کاشیکاری است.

ایوان شرقی صحن نو که از آنجا به طرف پائین خیابان و فلکه بزرگ آستان قدس رفت و آمد می‌شود، با خطوط و نقوش و کاشی‌های الوان مزین گردیده است، عرض آن ۷/۱۰ و طول ۱۵/۸ و ارتفاع ۲۰/۱۰ متر می‌باشد، کف ایوان با سنگ خلیج و ازاره آن با سنگ مرمر پوشانیده شده است.

ایوان شمالی صحن نو که از آنجا بطرف بست پائین خیابان رفت و آمد می‌شود، عرض آن ۷/۱۹ و طول ۷/۲۰ و ارتفاع آن ۲۰ متر است. کف ایوان سنگ خلیج و ازاره‌ها نیز سنگ خلیج است، بالای ازاره تا سقف کاشی کاری شده و کتیبه زیبایی به خط نستعلیق در حاشیه ایوان نصب گردیده است.

صحن موزه

این صحن بزرگ و زیبا که یکی از اماکن با شکوه آستان قدس رضوی می‌باشد از طرف جنوب به فلکه بزرگ و خیابان تهران و از طرف شرق به ساختمان موزه و از طرف شمال به صحن نو و وراق دارالزهد و مقبره شیخ بهاء‌الدین عاملی و از غرب به مسجد گوهرشاد و صحن قدس ارتباط دارد.

ساختمان این صحن مقدس در زمان رضا شاه آغاز گردید و در زمان فرزندش محمدرضا شاه پایان یافت. در این صحن تحولاتی در طول سی سال انجام گرفت، در آنجا بناهایی به وجود آمد و بعد تخریب گردید. در مجاورت آن ساختمانهایی پدید آمد که به عنوان کتابخانه و موزه از آن استفاده شد.

قسمت جنوبی آن نرده آهنی داشت، بعد از انقلاب نرده‌ها برداشته شد و به جای آنها دیوارهای ضخیم از آجر بنا گردید. روی آجرها با کاشی‌های الوان و زیبا مانند سایر اماکن متبرکه آستان قدس یکنواخت گردید و درب ورودی از طرف فلکه باز شد و تعدادی اطاق هم برای کارهای خدماتی بنا گردید.

محل صحن موزه در گذشته مغازه، تیمچه و مدرسه بوده و تعدادی هم منازل

مسکونی در آنجا قرار داشته است. در سال ۱۳۱۶ شمسی بناها را خراب می‌کنند و در آنجا بنای صحن را می‌گذارند، و در کنار آن یک ساختمان برای کتابخانه و موزه می‌سازند، و تالاری هم بنام «تالار تشریفات» به وجود می‌آورند.

مساحت کل این صحن در سابق ۹۳۹۸ متر مربع بود. در سال‌های ۱۳۵۰ بنای کتابخانه تخریب گردید و در کنار صحن ساختمانی برای موزه و کتابخانه ساخته شد، و یک تالار مجلل هم برای تشریفات و مراسم رسمی در آنجا بناء گردید و بعد از انقلاب به عنوان قرائت خانه عمومی از آن استفاده شد.

صحن موزه با کاشی‌های الوان و معرق و خطوط و نقوش زیبا آراسته گردیده و کتیبه‌هایی با خط ثلث که در آن روایاتی از حضرت رضا علیه السلام نوشته شده بر بدنه‌های صحن نصب گردیده، و بر شکوه و جلال آن افزوده است. طول آن ۶۷/۷۰ و ارتفاع آن ۱۲/۱۰ متر می‌باشد.

صحن موزه قبل از انقلاب اسلامی یک صحن تشریفاتی بود. درهای آن روی زائران باز نمی‌شد و در مواقع خاصی در آنجا مجالسی برقرار می‌گردید و گروهی خاص در آن شرکت می‌کردند و مراسمی صرفاً تشریفاتی انجام می‌گرفت، و مجلس با پذیرائی از افراد رسمی و اعیان و اشراف بامدح و ثنای اولیای آستان قدس به پایان می‌رسید. اما اکنون صحن موزه از حالت سابق درآمده و در اختیار زائران قرار گرفته. در آنجا مجالس سخنرانی، دعا و مناجات و مراسم جشن و سرور در ایام موالید و اعیاد و ذکر مصیبت در ایام سوگواری برگزار می‌گردد و تعدادی حوضهای کوچک برای زائران ساخته شده، که از آنها وضو می‌گیرند و به حرم مشرف می‌شوند.

ایوان‌های صحن موزه

در قسمت شمالی صحن موزه ایوان بلند و با شکوهی بناء گردیده که از آنجا به صحن نورفت و آمد می‌گردد. تمام این ایوان‌ها با کاشی‌های رنگارنگ و معرق تزئین

شده و کتیبه‌های زیبایی با خط ثلث در آن نوشته شده و بالای آن یک ساعت هم نصب گردیده که اوقات را به زائران نشان می‌دهد.

در قسمت غربی صحن موزه ایوانی رفیع و مجلل ساخته شده که بینندگان هنر دوست را بطرف خود جلب می‌کند. از این ایوان بطرف مسجد گوهرشاد رفت و آمد می‌گردد. این ایوان نیز با کاشی‌های الوان و کتیبه‌های زیبا جلوه‌ای خاص به بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام می‌دهد.

صحن قدس

از فضای بازی که در قسمت جنوبی مسجد گوهرشاد بود صحن مبارک قدس به وجود آمد، و این صحن از بناهای بعد از انقلاب اسلامی می‌باشد و کوچکترین صحن در اماکن مقدسه بشمار می‌رود. این صحن در دو طبقه بناء گردیده و طبقه زیرین ۷۵۰۰ مترمربع زیر بناء دارد.

در قسمت همکف ۳۲۰۰ متر بناء قرار دارد، در این صحن ۲۸ حجره ساخته شده و ارتفاع آن از کف تا لب بام شش متر است. در صحن قدس چهار ایوان بناء گردیده و ایوان قبله آن از همه بزرگتر است و محراب ایوان این صحن جنوبی‌ترین محراب در کلیه اماکن متبرکه می‌باشد.

صحن مبارک قدس از طرف شرق به صحن موزه و از شمال به مسجد گوهرشاد و از غرب به بست شیخ بهاء‌الدین عاملی و از جنوب به فلکه بزرگ ارتباط دارد. در وسط صحن سقاخانه‌ای ساخته شده که بسیار زیبا و جذاب می‌باشد.

در این سقاخانه شیرهایی نصب گردیده و هرگاه جام‌ها در زیر شیرها قرار گیرند، بلافاصله بطور خودکار شیرها باز می‌گردند و آب در جام فرو می‌ریزد و هرگاه جام از آن دور گردد، آب هم قطع می‌شود. در صحن قدس کتیبه‌های گوناگونی با خط ثلث و نستعلیق نوشته شده است.

محل صحن قدس قبلا یک کوچه‌ای بود که از مسجد گوهرشاد بطرف محلات مشهد کشیده شده و در آن کوچه تعدادی دکانین وجود داشت و ساختمانی هم که محل کتابخانه مسجد گوهرشاد بود در کنار کوچه قرار داشت، در آن محل سرای بزرگی هم بنام «سرای مینو» که یک مرکز تجارتي مهم بشمار می‌رفت و مورد استفاده بود، در سال ۱۳۵۴ تخریب گردیدند و به فضای سبز تبدیل شدند.

صحن جمهوری اسلامی

این صحن یکی از بزرگترین صحن‌ها در حوزه اماکن متبرکه می‌باشد. بعد از انقلاب اسلامی بناء گردیده. صحنی است بسیار وسیع، مجلل و باشکوه که با سایر صحنهای تاریخی و کهن می‌تواند رقابت کند. صحن مزبور در یک طبقه ساخته شده و دو مناره در طرف جنوب و شمال صحن بناء گردیده است.

در هر طرف یک ایوان بزرگ و بلند مانند سایر ایوان‌ها قرار گرفته و ایوان متصل به رواق دارالولایة طلاکاری شده است. این صحن از طرف شرق به اماکن متبرکه، و از طرف شمال به بست شیخ طوسی و از طرف غرب و جنوب به فلکه بزرگ ارتباط دارد و در کنار رواق دارالولایة یک پنجره فولادی هم نصب گردیده است.

کلیه دیوارها و بدنه‌های این صحن مبارک با کاشی‌های الوان و خطوط و نقوش تزئین گردیده و گلدسته‌های آن هم طلاکاری شده است. در وسط صحن یک سقاخانه برای زوار بناء گردیده که از آن آب می‌نوشند، و یک حوض بزرگی هم برای وضوء ساخته شده، کف صحن و ازاره‌های آن از سنگ پوشیده شده است.

مساحت کل ابنیه صحن جمهوری اسلامی در یک طبقه چهار هزار متر مربع است و صحن نه هزار و پانصد متر مربع می‌باشد. در تمام اطراف صحن حجره‌های متعددی بنا گردیده که در اختیار اداره امور فرهنگی و خدمات آستان قدس قرار دارند، و ارتفاع حجره‌ها هفت متر می‌باشند.

بست‌های حرم مطهر

در حوزه اماکن متبرکه بارگاه رضوی اکنون چهار بست قرار دارد، که زایران از آنها به حرم مطهر مشرف می‌شوند، یکی از آنها در طرف غرب که از آنجا به بالا خیابان می‌روند، دوم در طرف شمال که از آنجا به محله نوقان و خیابان طبرسی رفت و آمد می‌شود.

سوم بطرف پائین خیابان و چهارم در طرف جنوب مقابل بازار بزرگ. این بست‌ها را بعد از انقلاب بسیار مجلل و وسیع ساخته‌اند. دو عدد از بست‌ها از قدیم بوده و دو عدد را بعد از انقلاب بناء کرده‌اند. اکنون بست‌ها بنام شیخ طوسی، شیخ طبرسی، شیخ حر عاملی و شیخ بهاء‌الدین عاملی نام گذاری شده‌اند.

این بستهای چهارگانه که دو عدد آن جدیداً بناء گردیده و دو عدد آن هم نوسازی شده‌اند، محل تردد زائران می‌باشند. کف آنها با سنگ‌های مرمر مفروش شده و آزاره‌ها همه از سنگ پوشیده گردیده و بالای آزاره‌ها با کاشی‌های الوان تزئین یافته است، وسط آنها چمن کاری شده و فواره‌هایی هم نصب گردیده است.

بست در اینجا یک معنای ظریفی هم دارد و آن اینست که حریم حضرت رضا (ع) از این نقطه آغاز می‌گردد. مأموران دولتی و کارگذاران حکومت‌ها از این نقطه نمی‌توانند فراتر بروند. محدوده حرم از بست‌ها شروع می‌شود. انتظامات و اداره آن توسط کارگذاران آستان قدس انجام می‌گیرد.

تمام خدمات در این محدوده توسط آستان قدس به مرحله عمل گذارده می‌شود. درمان، بهداشت، نظافت محیط، امنیت، جلوگیری از مفاسد و دستگیری مجرمان و بازداشت سارقان توسط مأموران اماکن متبرکه انجام می‌شود و مأموران دولتی در اینجا نقش مستقیم ندارند.

اگر کسی در محدوده اماکن متبرکه مرتکب جرمی گردید، مأموران آستان قدس او را بازداشت می‌کنند و بعد از بازجوئی و تشکیل پرونده او را در اختیار مقامات

قضائی می‌گذارند، تا برابر مقررات کشوری مجازات گردد و به کیفر اعمالش برسد. این روش در طول تاریخ ادامه داشته و دارد.

بست در ادوار گذشته بصورت دیگری هم مورد استفاده قرار می‌گرفته، جریان آن چنین بوده است که هرگاه شخصی مورد ظلم و ستم یکی از حاکمان و امیران قرار می‌گرفت و می‌خواستند او را دستگیر کنند و کسی هم به فریاد او نمی‌رسید، وی به حوزه اماکن متبرکه می‌رفت و در آنجا بست می‌نشست و به امام رضا علیه السلام پناه می‌برد. از طرف دیگر افرادی هم که مرتکب قتل می‌شدند و یا در منطقه‌ای ایجاد فتنه و فساد می‌نمودند، و بعد از طرف حکام و والیان و یا کسان مقتول مورد تعقیب قرار می‌گرفتند به آستان قدس پناه می‌بردند و به اصطلاح در آنجا بست می‌نشستند، و کسی هم توانایی نداشت او را از بست بیرون کند.

کتابخانه آستان قدس رضوی

در قسمت شمالی اماکن شریفه ساختمان بزرگ و مجللی برای کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی بناء گردیده، این ساختمان با شکوه که در نوع خود بی‌نظیر و یاکم نظیر می‌باشد، در زمین‌هایی که در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید، بناء شده است و ما انشاء الله در فصل کتابخانه‌های مشهد در این باره به تفصیل بحث می‌کنیم.

دارالشفاء آستان قدس

در جوار بارگاه ملکوتی حضرت رضا سلام الله علیه از زمان‌های بسیار قدیم دارالشفائی بوده که در آن زائران و ساکنان مشهد مقدس رضوی را معالجه می‌کرده‌اند. اکنون هم در کنار بست پائین خیابان ساختمانی برای همین منظور اختصاص داده شده و روزی صدها بیمار از زائران و ساکنان مشهد به آنجا مراجعه می‌کنند و ما انشاء الله در فصل بیمارستانها و مراکز درمانی و بهداشتی مشهد در این باره بحث خواهیم کرد.

مدارس دینی در جوار حرم مطهر

در حوزه اماکن متبرکه و متصل به بیوتات و رواق‌ها چند مدرسه علوم دینی و دانشگاه علوم اسلامی رضوی قرار دارند. مانند مدرسه دو درب، مدرسه پریزاد، مدرسه میرزا جعفر، مدرسه خیرات خان و دانشگاه رضوی. ما ان شاء الله در فصل مدارس دینیه و دانشگاه‌های مشهد درباره این مدارس بحث خواهیم کرد.

دفاتر خدماتی آستان قدس

در محدوده اماکن متبرکه تعدادی اداره و دفاتر خدماتی برای زائران تاسیس گردیده است که هریک از آنها کاری را بر عهده دارند و انجام وظیفه می‌نمایند، نخست دفتر تولیت آستان مقدس رضوی است که در قسمت شمالی صحن موزه و بالای رواق دارالعباده قرار دارد و افراد و اشخاص در آنجا با متولی آستانه دیدار می‌کنند. در کنار دفتر تولیت آستانه تالار بزرگ اجتماعات قرار دارد، که گاهی مراسمی در آنجا برگزار می‌گردد، و کسانی که به طور گروهی با تولیت آستان قدس دیدار می‌کنند در آنجا ملاقات‌ها انجام می‌گیرد. تالاری بسیار مجلل و باشکوه که بینندگان را بطرف خود جلب می‌کند.

دفتر اداره اماکن نیز در این محدوده است، و ادارات نگهبانی، روشنائی، خادمان فراشان، سرای داران، امور فرهنگی، تبلیغات، آگاهی، انتظامات، کفشداری، نظافت، ارشاد گم شدگان، دفتر امانات، دفتر نذورات و دفتر هیئت‌های عزاداری که در حجره‌های صحن‌های چهارگانه قرار دارند.

موزه آستان قدس رضوی

در آستان قدس رضوی محلی برای نگهداری اشیاء گرانبها از زمان‌های بسیار قدیم وجود داشت. این محل در یکی از بیوتات متبرکه بود و زیر نظر افراد مورد اعتماد

مقامات آستان قدس نگهداری می‌شد، و از انتظار نیز مخفی بود و تنها گروهی از خواص از آن دیدن می‌کردند.

در سال ۱۳۱۶ پس از اینکه صحن موزه بناء گردید مقامات و کارگذاران روضه مبارکه رضویه تصمیم گرفتند برای آستان قدس موزه‌ای ترتیب دهند و پاره‌ای از اشیاء نفیس را در آنجا بنظر مردم برسانند. مقدمات کار از هر جهت فراهم شد و در سال ۱۳۲۴ شمس موزه افتتاح گردید.

اشیاء موزه آستان قدس در طول تاریخ از راه نذورات و هدایای مردم فراهم شده، آنچه مسلم است آن اشیاء برای تماشای زائران در حرم مطهر یا سائر اماکن شریفه قرار داشته و بعد از ساختمان اداره موزه، به آن مکان انتقال پیدا کردند و در معرض دید مردم گذاشته شدند.

تمام اشیائی که اکنون در موزه قرار دارند دارای ارزش تاریخی، فرهنگی و هنری هستند که در طول قرون و اعصار، از طرف پادشاهان، امیران، سرداران، توانگران و زائران عادی تقدیم آستان قدس گردیده است. موزه آستانه مبارکه اکنون در جوار صحن موزه در یک ساختمان مستقل و بزرگ قرار دارد.

مهمان‌سرای آستان قدس

از زمان‌های بسیار قدیم در جوار روضه مبارکه رضویه «دارالضیافة» و یا «مضيف خانه» ای بوده که زائران در آن اطعام می‌شده‌اند، گروهی از مؤمنان نذر می‌کردند اگر خداوند فلان حاجت مرا روا کند گوسفندی به روضه مبارکه تقدیم می‌کنم، از این رو گوسفندهای زیادی به آنجا هدیه می‌گردید.

کارگذاران آستان قدس از این گوشت‌ها استفاده کرده و در مطبخ خانه از آنها غذاهای گوناگون تهیه می‌کردند و به زائران می‌دادند. این سنت هنوز هم جریان دارد و مردم گوسفندهای نذری را تحویل مهمانخانه می‌دهند، آنها هم گوسفند را ذبح کرده و به

مصرف می‌رسانند.

مهمان‌سرای آستان قدس در تمام ایام سال باز است و شب و روز از زائران و مهمانان پذیرائی می‌کند. در این مکان سفره اطعام گسترده است از ضعیف و شریف و پیر و جوان، پذیرایی می‌گردد. محل مهمان‌سرا اکنون در بست پائین خیابان قرار دارد و اخیراً ساختمان آن نوسازی شده است.

۴

**فضاهای زیارتی
در ادوار مختلف**

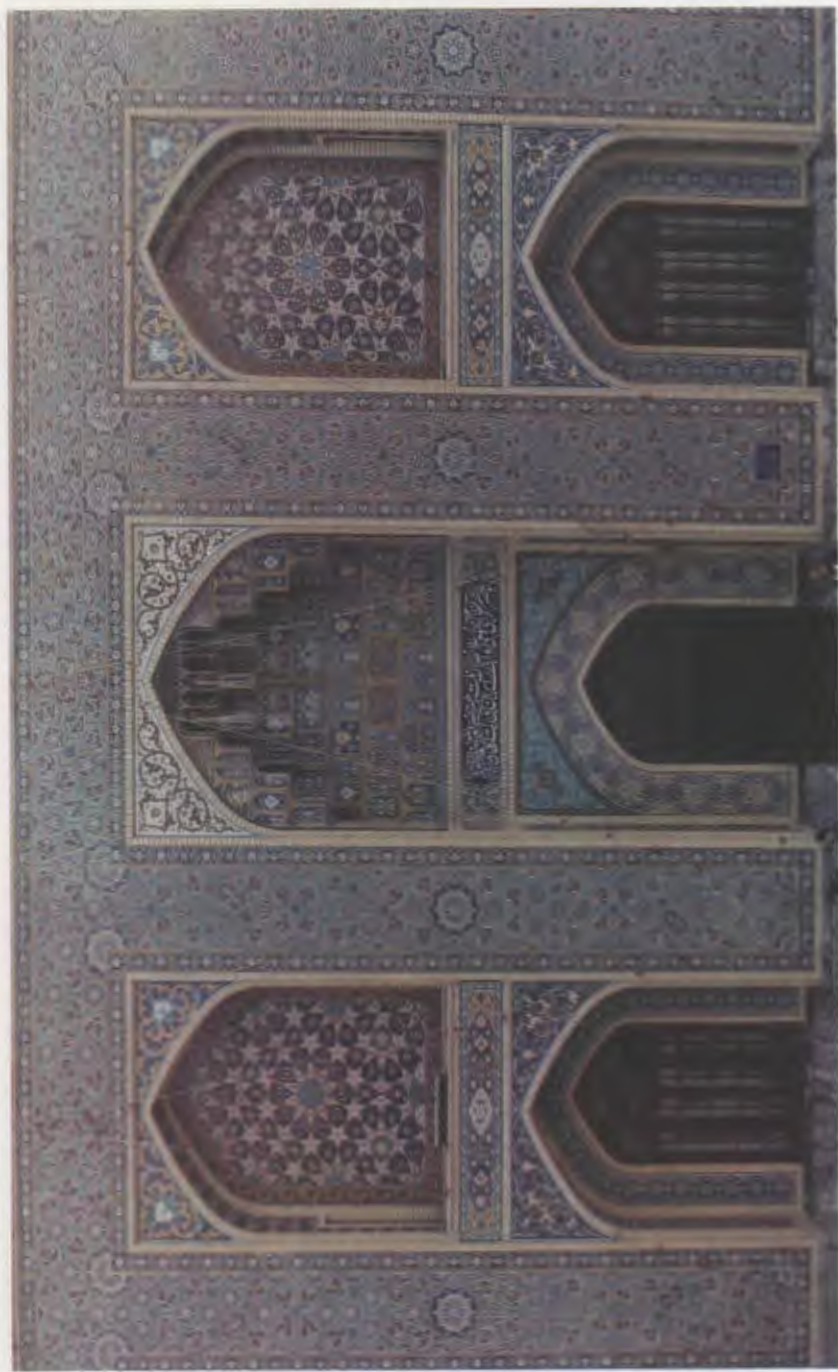
فضاهای زیارتی

ما در فصول گذشته تذکر دادیم که حاکمان مشهد مقدس و کارگذاران آستان قدس رضوی همواره در فکر توسعه فضاهای زیارتی بوده‌اند و همواره به زائر اهمیت می‌داده‌اند. چون عمران و آبادی مشهد بستگی به زائران داشته است. هرگاه وسائل رفاه و آسایش و امنیت زیاد گردیده بر تعداد زائران افزوده شده است.

در سال ۵۱۵ هجری حرم مقدس رضوی بازسازی شد و دشمنان و مخالفان از آن تاریخ تا کنون نتوانستند گزندی به آن مکان مقدس وارد سازند، و بارگاه ملکوتی حضرت رضا (ع) در تمام قرون و اعصار رو به توسعه بوده و هم چنان در حال گسترش می‌باشد.

از قرن ششم هجری دوره جدیدی در مشهد مقدس آغاز می‌گردد، و بناها از نو تجدید می‌شوند و اماکن مقدسه توسعه پیدا می‌کنند. زائران حضرت رضا (ع) بدون ترس و دلهره برای زیارت به آن مکان مقدس مسافرت می‌کنند، و ما اکنون در اینجا از فضاهای زیارتی در طول قرون تا زمان معاصر اطلاعاتی در اختیار خوانندگان قرار می‌دهیم.

ما در تاریخ آستان قدس رضوی در این باره به تفصیل مطالبی آورده‌ایم و اکنون همان مطالب را در اینجا هم ذکر می‌کنیم تا این مبحث از هر جهت کامل گردد و

شماره ۱۷ - در ورودی موزه مرکزی صفحه ۱۲۴

شماره ۱۸ - یکی از درهای ضریح مطهر صفحه ۹۹

شماره ۱۹ - نمای از صحن نو صفحه ۳۶۸

شماره ۲۰ - ستاخانه اسماعیل طلالی در صحن کهنه صفحه ۱۱۵

شماره ۲۱ - سقاخانه صحن قدس صفحه ۱۲۰

شماره ۲۲ - رواق دارالذکر صفحه ۱۰۸

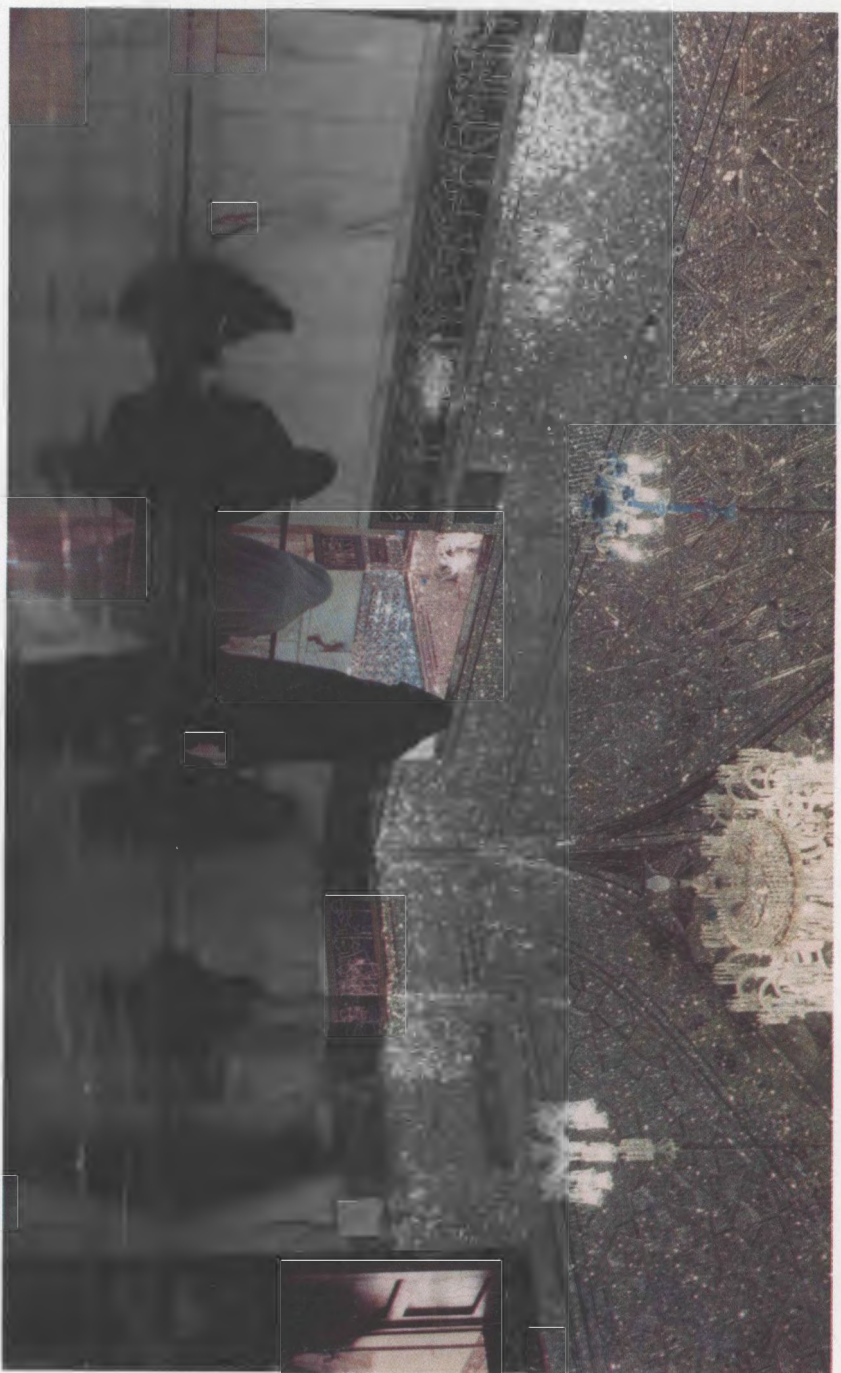
شماره ۲۳ - کتبه بایسنغر در جامع گهرشاد صفحه ۲۵۰

شماره ٢٤ - مقبره شيخ بهاء الدين صفحه ١٠٩

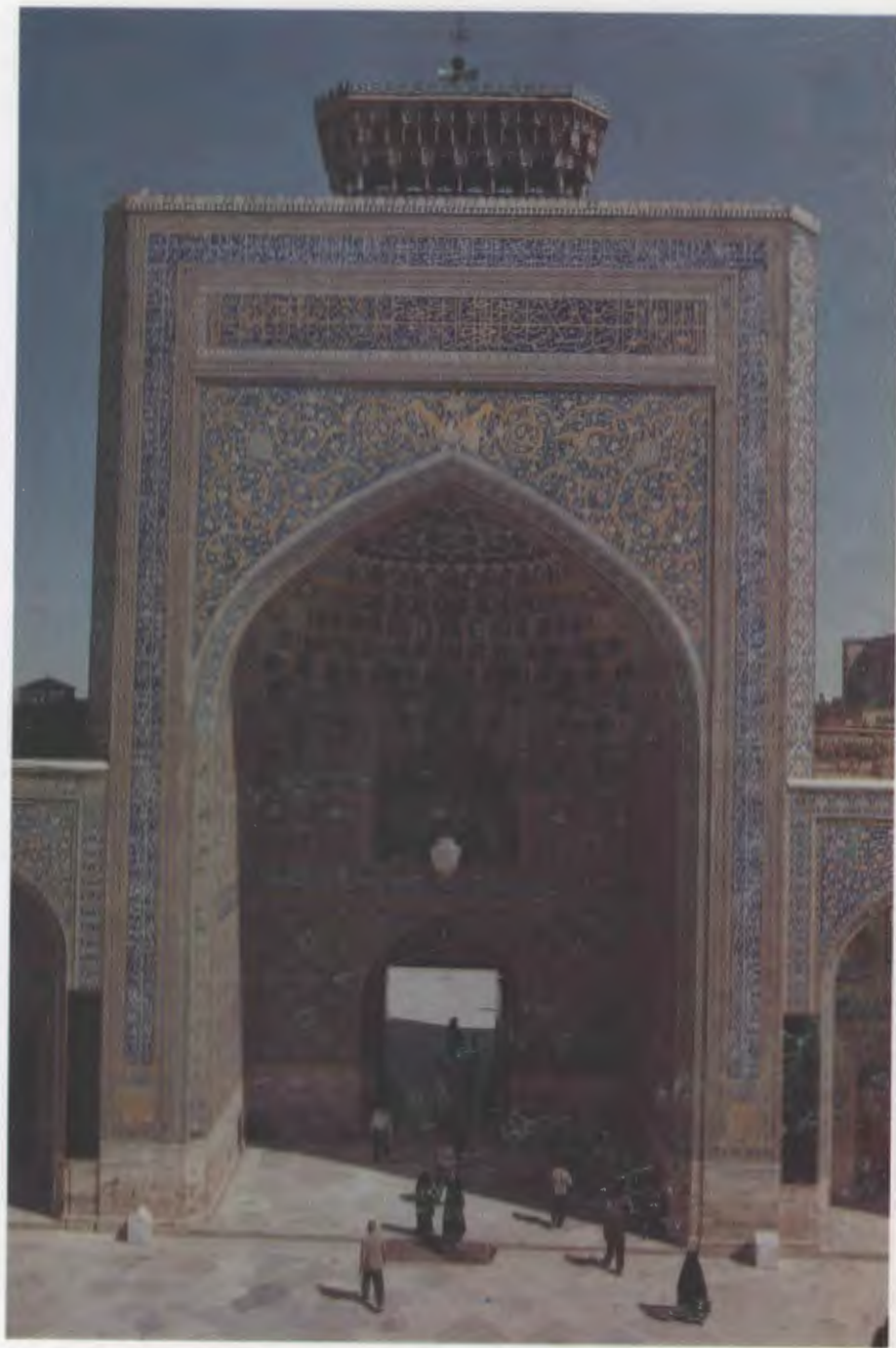
شماره ۲۵ - بست شیخ بهاء الدین صفحه ۱۲۲

شماره ۲۶ - رواق دالاسرف صفحه ۱۰۵

شماره ۲۷ - ایوان طلای صحن عتیق صفحه ۱۱۵

شماره ۲۸ - ایوان نقاره خانه صفحه ۱۱۵

شماره ۲۹ - رواق دارالضیافه صفحه ۱۱۰

شماره ۳۰ - تالار اجتماعات آستان قدس صفحه ۱۱۶

شماره ۳۱ - در ورودی صحن موزه صفحه ۱۱۸

شماره ۳۲ - نمایی از صحن نو صفحه ۱۱۶

خوانندگان این کتاب هم از آن مطالب آگاه گردند.

از سال ۵۱۵ هجری در جوار قبر مبارک حضرت رضا علیه السلام رواق‌ها و مسجدهائی ساخته می‌شوند و در اختیار زائران قرار می‌گیرند، و برای سکونت زائران نیز رباطهائی بنا می‌گردد، قبل از بازسازی گنبد مطهر رباطی توسط خواجه نظام الملک طوسی در مشهد مقدس بناء شده بود.

این رباط تا قرن نهم در مشهد باقی مانده و مورد استفاده بوده است. از قرن ششم تا قرن نهم در حوزه اماکن متبرکه و شهر مقدس حادثه‌ای که موجب تخریب روضه منوره گردد پیش نیامده است، و از اینکه در اطراف حرم مطهر چه بناهائی بوده اطلاع درستی در دست نیست از قرائن و شواهد روشن می‌شود که در فاصله قرن ششم تا قرن نهم بناهای زیادی در اطراف حرم مطهر بناء گردیده، عنایات و توجهات امیران و حاکمان خراسان و سلاطین ایران از عصر سلجوقیان و تیموریان موجب گردید تا مشهد مقدس مرکزیت خود را حفظ کند و جلال و شکوه خود را نگهدارد.

اماکن زیارتی در قرن نهم

در قرن نهم هجری که مصادف با سلطنت تیموریان می‌باشد، مشهد مقدس رضوی بصورت یک مرکز دینی، فرهنگی، اقتصادی و هنری جلوه می‌کند. مردم از اطراف و اکناف در این شهر مقدس جمع می‌شوند. شاهرخ فرزند امیر تیمور که در هرات حکومت می‌کرد به مشهد مقدس عنایت داشت.

او در محله چهار باغ مشهد عمارات و کاخهائی برای خود می‌سازد و سالی چند ماه در مشهد سکونت می‌کند. اقامت او در مشهد موجب می‌گردد تا سایر امیران و درباریان او هم در آنجا برای خود خانه‌های مسکونی بسازند، و در مشهد ساکن شوند، و مشهد مقدس بصورت شهری بزرگ درآمد.

در این ایام به خاطر امنیتی که در خراسان و مخصوصاً مشهد مقدس وجود

داشت بار دیگر بر تعداد زائران قبر مطهر اضافه گردید و مردم از اطراف به مشهد مشرف شدند و بدون هیچگونه نگرانی به زیارت و عبادت مشغول شدند در این زمان فضاهای جدیدی برای عبادت و زیارت ساخته شد و در اختیار زائران حضرت رضا علیه السلام قرار گرفت. رواق بزرگ دارالسیاده و رواق دارالحفاظ و رواق دارالسلام در این زمان توسط گوهرشاد زوجه شاهرخ بناء گردید و در همین زمان مسجد مجلل و زیبای گوهرشاد هم ساخته شد.

قطعاً محل این بناها و رواقها در جوار حرم مطهر زمینهای بایر نبوده‌اند. در آنجا بناهایی بوده که تخریب گردیده و از نو ساخته شده‌اند و در اختیار زائران قرار گرفته‌اند. در همین قرن صحنی در قسمت شمالی حرم مطهر و یک ایوان بزرگ توسط امیر علی شیرنوائی ساخته می‌شود و در اختیار زائران قرار می‌گیرد.

فضاهای زیارتی در قرن دهم و یازدهم

این دو قرن مصادف با حکومت صفویه در ایران می‌باشد. همه می‌دانند که صفویان ترویج مذهب تشیع را شعار خود قرار دادند، و مبنای سیاست آنها تبلیغ مذهب اهل بیت علیهم السلام و ترویج احکام آنها بود، تجلیل از ائمه اطهار سلام الله علیهم و بناهای مذهبی در دولت آنها بسیار اهمیت داشت.

آنها توانستند حاکمان و امیران محلی را که اغلب حنفی و از اهل سنت بودند، از صحنه‌های سیاست و قدرت خارج کنند و دست آنها را از حکومت بر مردم کوتاه نمایند. آنان یک کشور وسیع و پهناوری را از دربند قفقاز تا خلیج فارس و از قندهار تا سرچشمه ارس و دجله بنیاد کنند و از جیحون تا فرات را تصرف نمایند و یک دولت واحد در این سرزمین‌ها تشکیل دهند.

در اثر کوشش آنها نفوذ شیعه در این سرزمین‌ها گسترش پیدا کرد. شیعیان و محبان اهل بیت علیهم السلام از تقیه و تحقیر بیرون شدند، و بدون ترس و وحشت عقاید خود

را آشکار نمودند، مجالس و محافل مذهبی تشکیل دادند و آزادانه به زیارت اماکن متبرکه روی آوردند و بار سفر به اعتاب مقدسه را بستند.

در این زمان مشهد مقدس و طوس نیز رونق پیدا کرد و مردم گروه گروه از شهرها و ولایات به این سرزمین مقدس روی آوردند، به خاطر امنیت راهها و سرکوب شدن مخالفان و معاندان زائران خود را از اقصی نقاط آذربایجان، قفقاز، صغد خوارزم، بدخشان و طخارستان و هند و سند خود را به مشهد مقدس می‌رساندند.

مشهد مقدس در این عصر بصورت یک مرکز و پایگاه در شرق ایران درآمد. علماء، دانشمندان، اهل ادب و هنر، صاحب حرفه و صنعت در آنجا جمع شدند، و شهر مشهد بزرگ گردید و توسعه یافت. حاکمان مشهد و کارگزاران آستان قدس بار دیگر در فکر توسعه فضای زیارتی جدید برآمدند.

در این هنگام صحن کهنه توسعه پیدا کرد و قسمت شرقی آن از حد فاصل ایوان امیر علی شیر نوائی تا زیر نقاره خانه که چند مدرسه دینی بود تخریب گردید و به صحن بزرگ تبدیل شد و در اختیار زائران قرار گرفت و بصورتی که هم اکنون موجود می‌باشد درآمد. در همین زمان گنبد الله وردی خان و رواق حاتم خانی بناء گردید.

فضاهای زیارتی در قرن سیزدهم

در قرن سیزدهم هجری که مقارن حکومت نادرشاه افشار و اعقاب او بود، در آستان قدس رواق و صحنی ساخته نشد، و اماکن متبرکه توسعه پیدا نکرد. تنها بعضی از رواقها نقاشی و یاکاشی کاری شدند، و ایوان امیر علی شیر نوائی در صحن کهنه طلا گردید و مناره بالای ایوان عباسی هم طلا شد.

سقاخانه طلائی صحن کهنه معروف به حوض اسماعیل طلائی هم در زمان نادر شاه افشار بناء گردید، و در مهمانخانه رضوی هم تغییراتی پدید آمد. از قرائن معلوم است که نادرشاه به مشهد بسیار علاقه داشته و آنجا را مرکز حکومت خود قرار داد ولی

گرفتاری‌های او اجازه نمی‌داد تا به کارهای عمرانی برسد.

بعد از استقرار قاجاریه بر اریکه قدرت و حکومت بار دیگر در مشهد امنیت و آسایش برقرار گردید، و زائران بطرف مشهد مقدس روی آوردند، کثرت زائران و ازدیاد جمعیت مشهد موجب گردید تا بار دیگر مقامات حکومتی و کارگذاران آستان قدس رضوی در فکر فضاهای زیارتی دیگر باشند.

در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار صحن نو بناء گردید. محل این صحن کاروان‌سرا، مناطق مسکونی و تعدادی مقابر بوده که توسط حکومت تخریب گردید و به صورت یک صحن بسیار مجلل و زیبا در آمد. همان گونه که اکنون مشاهده می‌شود و یکی از اماکن پرجمعیت در حوزه متبرکه می‌باشد.

در همین قرن رواق دارالسعادة و دارالضيافة و دارالشفاء رضوی نیز از جای خود به محلی در بالا خیابان منتقل می‌گردد، و تعدادی از رواق‌ها در این زمان تعمیر می‌شوند، و ایوان صحن نو هم طلاکاری می‌شود، و کتابخانه رضویه که در جوار حرم مطهره بوده بازگشائی می‌گردد.

اماکن زیارتی در قرن چهاردهم

در این قرن نیز اماکن زیارتی توسعه پیدا کرد. تعدادی از منازل مسکونی و تجارتی تخریب گردید، و در محل آنها صحن موزه بناء شد. رواق دارالسرور، دارالذکر، دارالزهد، دارالعبادة، مقبره شیخ بهاء الدین، کتابخانه و موزه در این قرن بناء گردید و در اختیار زائران قرار گرفت.

ساختن این رواق‌ها و مؤسسات فرهنگی و صحن موزه در زمان رضا شاه آغاز شد و در عصر محمدرضا شاه پایان یافت. در این محدوده در طول چند سال تحولاتی ایجاد شد و ساختمان‌هایی بناء گردید و بعد تخریب شد و وسعت پیدا کرد همان گونه که اکنون وجود دارد.

۵

احداث فلکه اول

احداث فلکه اول

از سال ۱۳۰۰ شمسی استانداری خراسان و کارگذاران آستان قدس رضوی به خاطر تنگی معابر و شکستن بن بست بالا خیابان و پائین خیابان تصمیم گرفتند در اطراف حرم مطهر راهی برای دور زدن وسائط نقلیه ایجاد کنند و فضاهای اطراف حرم را توسعه داده و شهر مشهد را به هم ارتباط دهند.

آنهایی که سنشان متجاوز از هفتاد سال می باشد، متوجه هستند که مشهد مقدس تا قبل از احداث فلکه اول تنها دو خیابان بزرگ داشته است. خیابانی در غرب بنام بالا خیابان و خیابانی در شرق بنام پائین خیابان، و نهر آبی هم از بالا خیابان بطرف صحن جاری بود و پس از عبور از صحن به پائین خیابان می رفت.

در طرفین رودخانه در دو خیابان بالا و پایین محلی برای عابران اختصاص داشت و جایی هم برای وسائط نقلیه بود، و در کنار آن هم مغازه ها، مسافرخانه ها، کاروان سراها، بازارچه ها و تیمچه ها قرار داشتند، و تعدادی هم از مدارس علوم دینیّه در این خیابان بودند.

در آن زمان بخشهای جنوبی و شمالی حرم مطهر خیابان نداشت و مردم از کوچه های قدیمی رفت و آمد می کردند و یک بازار بزرگ هم در آنجا وجود داشت که از صحن کهنه تا سر شور امتداد داشت. بالا خیابان و پائین خیابان در حرم مطهر به انتها

می‌رسیدند و عابران از طریق بست وارد صحن گردیده و بطرف پائین خیابان و یا بالا خیابان رفت و آمد می‌کردند.

در هنگام کشیدن فلکه اول وسایل نقلیه موتوری در شهر مورد استفاده قرار گرفت و تعدادی ماشین‌های شخصی و عمومی در سطح شهر مشهد مقدس براه افتاد. در این زمان به خیابان‌ها و میدان‌های بزرگ نیاز پیدا شد و می‌بایست برای عبور آنها راه‌های جدید احداث شود و بن بست‌ها بر طرف گردد.

در سال ۱۳۰۸ شمسی هنگام استانداری محمود جم و نیابت تولیت محمدولی خان اسدی تصمیم به احداث فلکه‌ای گرفته شد. پس از مطالعات لازم طرح فلکه تهیه گردید و به مرحله اجرا درآمد. این فلکه سی متر عرض داشت. تمام اماکن متبرکه و مسجد جامع گوهرشاد و تعدادی اماکن مسکونی و تجارتنی در داخل فلکه قرار گرفتند. بعد از آن در قسمت جنوبی حرم مطهر خیابانی بنام، خیابان تهران و در بخش شمالی هم خیابانی بنام خیابان نوقان ساخته شد. ماشین‌ها و وسایل نقلیه از بالا خیابان و پائین خیابان وارد فلکه شده و از آنجا بطرف جنوب و شمال می‌رفتند. در حقیقت حرم مطهر را دور می‌زدند و به محلات می‌رفتند.

هنگام احداث فلکه تعدادی از مدارس، مساجد، حمام، کاروان‌سرا، منازل مسکونی، مسافرخانه و مغازه تخریب گردید، که از همه مهمتر مدرسه مرحوم فاضل خان بود، که در آن ایام یکی از مدارس معموره مشهد مقدس بشمار می‌رفت، که علماء زیادی از آن مدرسه مبارکه بیرون آمده بودند.

این فلکه تا سال ۱۳۵۴ مورد استفاده زائران و اهالی مشهد مقدس بود، این فلکه در زمان خود موقعیت بسیار ممتازی پیدا کرد. در طرفین آن مغازه‌ها و بنگاه‌های مسافربری و شعبات بانگها و مسافرخانه‌هایی تاسیس گردید. فروشگاه‌ها و مراکز اقتصادی در آن محل پدید آمد.

ورود و خروج زائران و مسافران اکثر از این محل انجام می‌گرفت. مسافرت‌ها از

آنجا شروع می‌شد و یا در آنجا پایان می‌گرفت. روزی صدها اتوبوس هزاران زایر و مسافر را در این فلکه پیاده می‌کردند و یا از آنجا به جاهای دیگر حمل می‌نمودند، روی هم رفته محلی بسیار فعال و پرجنب و جوش بود.

احداث فلکه بزرگ

از اسناد و مدارک آستان قدس و بررسی نوشته‌ها معلوم می‌گردد که کارگزاران آستان قدس رضوی از هنگام احداث فلکه اول در سال ۱۳۰۸ در نظر داشته‌اند، قسمت داخلی فلکه را بردارند و آنجا را فضای سبز قرار دهند، اما به علل گوناگون این کار به تاخیر افتاد و روی آن کاری انجام نگرفت.

متصدیان آستان قدس و مسئولان درجه اول دولت که نقشی در آستان پاک رضوی داشتند، می‌خواستند تمام ابنیه وسط فلکه را بردارند و مانند صحن موزه که در کنار آن قرار گرفته بود یکسان قرار دهند، ولی از دو جهت اجرای آن به مشکلاتی برخورد می‌کرد و کسی زیر بار آن نمی‌رفت.

نخست تعداد بی شماری منازل مسکونی، مسافرخانه‌ها، کاروانسراها، بازارها، بازارچه‌ها، تیمچه‌ها و مغازه بود که هزاران نفر در آنجا ساکن بودند و به کسب و کار اشتغال داشتند، بیرون کردن مردم از خانه‌ها و محل کسب و کار بسیار مشکل بود، مسئولان می‌گفتند نخست باید محل کسب و کار برای مردم تهیه کرد و بعد خراب نمود. دوم تعدادی مدارس دینی و آثار باستانی در آن محدوده بود، که علماء باخراب کردن آن مدارس مخالف بودند. اداره باستان شناسی هم با خراب کردن تعدادی از کاروانسراها و بناهای تاریخی که در آن محل قرار داشت طبق قوانین و ضوابط دولتی مخالف تخریب آنها بود و با توسل به قانون جلو آن را می‌گرفتند.

از سالهای ۱۳۴۰ شمسی تعداد زائران حضرت رضا (ع) رو به فزونی نهاد، علت آن هم کثرت وسائط نقلیه شخصی و عمومی بود، در این سالها طرق ارتباط بین مشهد

مقدس و آستانهای شمالی و جنوبی و شرقی کشور برقرار گردید، راه‌ها آسفالت شد و وسائل مسافرت آسان گردید، راه آهن به مشهد وصل و فرودگاه تکمیل شد.

روزی چندین قطار و ده‌ها پرواز هواپیماهای بزرگ و صدها اتوبوس با هزاران مسافر و زائر و صدها اتومبیل شخصی وارد مشهد مقدس می‌شدند، و جمعیت خود مشهد نیز رو بفزونی نهاد، در ایام تابستان و تعطیل و یا ایام عید نوروز و محرم و صفر مشهد مقدس و اطراف روضه مبارکه رضویه پراز جمعیت می‌شد و ازدحام فوق‌العاده‌ای پیش می‌آمد.

خیل زایران و مشتاقان حضرت رضا علیه السلام بطرف اماکن متبرکه و حرم مطهر هجوم می‌آوردند، مخصوصاً هنگام ظهر و مغرب که برای اداء نماز و زیارت مشرف می‌شدند، مرافق حرم مطهر بسیار پر ازدحام بود، مخصوصاً بازارهای تنگ و کوچه‌های قدیمی که یادگار قرون گذشته بودند پذیرای این همه جمعیت را نداشت.

از این جهت مسئولان دولتی و کارگذاران آستان قدس تصمیم گرفتند برنامه‌های خود را تنظیم کنند و به مرحله اجرا گذارند. طرحهای مختلفی، در این مورد پیشنهاد شد و مهندسان و کارشناسان و متخصصان مسائل شهری دست به کار شدند و طرح مورد عمل را ارائه دادند. طرح به امضاء محمدرضا شاه رسید و دستور اجرای آن صادر گردید.

اما به علت مشکلات زیاد که در اجرای این طرح بود نائب التولیه‌ها از انجام آن خودداری می‌کردند. مهمترین مشکل همان بیرون کردن کسبه و بازرگانان و یا تخلیه مسافرخانه‌ها بود، اداره باستان شناسی به علت اینکه محمدرضا شاه طرح را امضا کرده بود دست از مخالفت برداشت.

نگارنده این کتاب گوید: یکی از روزها در منزل مرحوم سید جلال‌الدین تهرانی بودم، آن مرحوم که در سال‌های ۱۳۳۰ و بار دوم از سال ۱۳۴۱ تا سال ۱۳۴۳ نائب التولیه و استاندار بود در ضمن سخنان خود می‌گفت: روزی شاه به من گفت، چرا طرح

فلکه را اجرا نمی‌کنی؟ گفتم: بیست و پنج میلیون تومان بدهید تا طرح را اجرا کنم. مرحوم سید جلال‌الدین می‌گفتند: در اینجا هزاران نفر کاسب، بازرگان، پیشه‌ور، و مسافرخانه دار زندگی می‌کنند. امرار معاش آنها از محل کسب آنها تامین می‌گردد. من باید نخست برای آنها محلی برای کسب و کار تهیه کنم و بعد طرح را به مورد اجرا بگذارم، این طرح سالها ماند و کسی آن را اجرا نکرد، زیرا همه مانند سید جلال‌الدین فکر می‌کردند.

٦

تخریب بزرگ
سال ۱۳۵۴

تخریب بزرگ

همان گونه که در سطور گذشته تذکر دادیم طرح توسعه فلکه سالها در دستور کار استانداران خراسان و نائب التولیه‌های آستان قدس رضوی قرار داشت، ولی به علت مشکلاتی که در اجرای آن بود، مسئولان زیر بار مسئولیت‌های اجتماعی نمی‌رفتند و برای خود در دسر ایجاد نمی‌کردند، از این جهت دربار پهلوی در فکر بود کسی را به خراسان بفرستد که در سمت نیابت تولیت و استانداری خراسان انجام وظیفه کند و طرح فلکه را که بسیار تاخیر افتاده بود به اجرا درآورد، درباریان عبدالعظیم ولیان را برای این کار مناسب تشخیص دادند، چون وی در هنگام وزارت خود برنامه‌ها را خوب اجرا کرده بود و دستگاه از او رضایت داشت.

ولیان یکی از مجریان سیاست محمدرضا شاه بود، او در ارتش درجه سرهنگی و در علم حقوق دکترا داشت. و سالها وزیر کشاورزی بود و سیاست‌های اصلاحات ارضی شاه را به مورد اجرا می‌گذاشت. او بعد از چند سال وزارت از کار کنار بود و کار رسمی در دولت نداشت.

در آن ایام در محافل تهران مشهور بود که وزیر دربار امیر اسدالله علم او را احضار می‌کند و به او پیشنهاد می‌نماید که باید برای تصدی نیابت تولیت آستان قدس رضوی و استانداری خراسان خود را آماده سازد، ولی مشروط بر اینکه طرح فلکه را

هم به مورد اجرا گذارد و به موانع موجود توجه نداشته باشد.

عبدالعظیم ولیان پیشنهاد را قبول می‌کند و عازم مشهد مقدس می‌گردد و پس از اشغال مقام نیابت تولیت و استانداری خراسان مقدمات اجرای طرح فلکه را آماده می‌کند. مأموریت اصلی او در خراسان توسعه فلکه است و تصمیم می‌گیرد به هر صورت این کار را آغاز کند و برنامه‌های معوقه را مورد عمل قرار دهد.

ولیان نخست دستور داد جلسه‌ای با حضور بازرگانان و کسبه و مدیران و صاحبان مسافرخانه‌های اطراف فلکه تشکیل دهند، پس از انعقاد جلسه و حضور افراد خود نیز در آن جلسه شرکت کرد و خطاب به حاضران گفت: من برای اجرای این طرح به مشهد آمده‌ام و باید در این مورد با من همکاری کنید.

او گفت: چند سال است این کار به تعویق افتاده و باید هرچه زودتر این کار به مرحله عمل برسد. مسافرخانه داران، بازرگانان و کسبه مخالفت کردند و همان سخنان قبلی را که با استانداران و نیابت تولیت‌های قبل در میان گذاشته بودند، به عبدالعظیم ولیان هم اظهار داشتند.

او به گفته مخالفان توجه نکرد و در تاریخ ۱۳۵۳/۱۱/۱۳ دعوتی از طرف نیابت تولیت به عمل آمد که کلیه اصناف و بازرگانان و مسافرخانه داران که در محدوده طرح فلکه قرار گرفته‌اند، در صحن موزه اجتماع کنند، تا سخنان نیابت تولیت را در این مورد بشنوند.

صاحبان مشاغل و کسبه اطراف فلکه در آنجا حاضر شدند. ولیان مدت دو ساعت با آنان مذاکره کرد و آخرین سخن را با آنان در میان گذاشت و گفت: من به امر شاه باید این برنامه‌ها را انجام دهم و طرح را به مورد اجرا بگذارم. او گفت: باید معابر توسعه پیدا کنند و این تنگناها بر طرف شوند.

نیابت تولیت اظهار داشت: اکنون یک هیئت پنج نفری مرکب از فرماندار دادستان، رئیس ثبت مشهد و دو نفر از دستگاه انتظامی مأموریت خواهند داشت تا با

شما گفتگو کنند، این هیئت نسبت به ارزیابی و اعلام حقوق صاحبان حق اقدام خواهد کرد و تصمیماتی اتخاذ خواهد نمود.

اکنون صاحبان مسافرخانه‌ها، زوارخانه‌ها، بازرگانان، و مغازه داران اطراف فلکه با تشکیل شرکت‌ها و با برخورداری از حق اولویت و سایر تسهیلات که برای آنان فراهم خواهد شد نسبت به ساختن زائر سراها و بازارهای جدید اقدام کنند و به دفتری که در این مورد باز شده مراجعه نمایند.

او نخستین کاری که در این مورد انجام داد، این بود که به ادارات دولتی و شعبات بانکها که در اطراف فلکه مستقر بودند دستور داد محلهای خود را تخلیه کنند و به جاهای دیگری که برای آنها در نظر گرفته شده منتقل گردند، بعد از اینکه این محل تخلیه گردید بلافاصله تخریب شروع شد و مردم دانستند کار جدی است و دیگر مقاومت سودی ندارد.

در اوایل اسفند ماه سال ۱۳۵۳ نخست سقف بازار زنجیر را که در مجاوزت صحن کهنه بود برداشتند، و از حساسترین مکان کار را شروع کردند. با اینکه هنوز زمستان بود و برف و باران ادامه داشت آنها برنامه خود را شروع کردند، و بازاریان را در برابر عمل انجام شده قرار دادند.

روزنامه خراسان در آن ایام یکی از روزنامه‌های وابسته بود، در شماره ۷۴۵۲ مورخ یکشنبه ۱۳۵۳/۱۲/۶ نوشت: پس از سالیان دراز گفتگو و بحث سرانجام طلسم شکسته شد و کلنگ آغاز اجرای طرح نوسازی اطراف حرم مطهر زده شد و هر روز که می‌گذرد انجام این طرح لازم و ضروری سرعت بیشتری به خود می‌گیرد.

در یکی دو روز اخیر قسمتی از سقف بازار برداشته شده و بدنبال آن بقیه کارها یکی پس از دیگری به مورد اجرا در می‌آید و برنامه‌های تهیه شده پیاده خواهند شد. اجرای این طرح لازم بود که خیلی سالها قبل آغاز گردد، زیرا خیابان‌های مشهد، کوچه‌ها و بازارهای آن ده و صدها سال خیلی دیمی و بدون طرح و نقشه بوجود آمده

است.

دلیل آن هم وجود کوچه‌ها و معابر خیلی تنگ و باریک خیابان‌های مجاور آستان قدس است. این خیابان‌ها و بازارها و کوچه‌ها و بطور کلی معابر در زمانی احداث شده که شهر مشهد دارای چهار محله معروف، سراب، نوقان، سرشور و عیدگاه بوده و جمعیت آن زمان شهر هم مجموعاً کمتر از سکنه فعلی خیابان خواجه ربیع بوده است.

در آن سالها عده مسافرانی که به این شهر می‌آمدند خیلی اندک بود. تنها وسیله نقلیه آن زمان چهارپا و چاپار و دلیجان بود، و حالا سالی بیش از هفت میلیون نفر زائر و مسافر به این شهر می‌آیند و جمعیت خود شهر در اکثر مواقع کمتر از یک میلیون نفر نیست.

درست است که شهر مشهد خیلی وسعت پیدا کرده، خیابان‌های بسیاری در آن بوجود آمده و امروز یکی از بزرگترین شهرهای ایران است. لکن بسیاری از خیابان‌های قدیمی آن همان معابری است که در عصر دلیجان و چاپار ایجاد شده و پاسخگوی عصر و زمان جت و بوئینگ و قطار سریع‌السير و توربو ترن نمی‌باشد.

اماکن موجود هم پاسخگوی نیاز هفت میلیون نفر زائر و مسافر نیست. در این شکی نیست که شهر مشهد به خاطر وجود مقدس و مبارک حضرت رضا علیه السلام، هشتمین امام برحق جهان تشیع از موقعیت خاصی برخوردار است و وجود بارگاه مقدس رضوی قطب بسیار مهم و ارزشمندی است که چشم‌ها را از نقاط مختلف جهان به سوی این بارگاه متوجه ساخته است.

سوی این امتیاز ویژه روحانی شهر مقدس از امتیازات و موقعیتهای طبیعی بسیار دیگری هم برخوردار است، که هر یک به نوبه خود یک جاذبه توریستی بشمار می‌رود و با همه این تفصیلات بیوتات متبرکه و اماکن مقدس متناسب و جوابگوی نیاز زائران بنوده و نیست و اجراء و انجام یک فرم و طرح نوسازی در آن کاملاً ضروری

می نمود.

بنا به ضرورت زمان فرمان همایون دایر به اجرای طرح نوسازی اطراف حرم مطهر از مدتی قبل صادر گردیده، تا طرح جدیدی که متناسب با شئونات این دستگاه پر جلال و عظمت باشد، پیاده گردد. خوشبختانه اجراء و انجام این طرح با استقبال گرم و طبقات مختلف روبرو شده و گروههای مختلف برای حسن اجرای آن به عناوین مختلف اعلام آمادگی کرده اند.

زیرا یقین دارند که با اجرای این طرح شهر مشهد از موقعیت بهتر و عالی تری برخوردار خواهد شد. هم اکنون شهر مشهد از طریق زمین با قطارهای مدرن و مجهز و راه های شوسه و آسفالت به نقاط مختلف مملکت مربوط می شود، و تعداد این راه ها در آینده فزونی خواهد یافت و راه آهن مشهد - تهران دو خطه برقی خواهد شد. سرویس های هوایی روز بروز توسعه و گسترش میابد و بالا رفتن سطح درآمد عمومی و بهبود امکانات مالی اکثریت قریب به اتفاق مردم صاحب اتومبیل و وسیله نقلیه شخصی شده اند، پیش بینی می شود که آمار زائران و مسافران مشهد در سالهای آینده به سی میلیون برسد.

طبعاً باید برای این سی میلیون وسیله پذیرائی و آسایش و آرامش فراهم آید که اجرای طرح نوسازی گام اساسی و عمده آن است. امید آنکه با پشت کار و پی گیری کامل طرح های تهیه شده یکی پس از دیگری پیاده شود و به مورد اجرا درآید.

سخنرانی های مسئولان آستان قدس و مصاحبه های آنها در روزنامه ها و مقالات جراید حکایت از این داشت که طرح نوسازی اطراف حرم مطهر و تخریب اماکن پیرامون روضه منوره رضویه در حال اجراء است و کسی توانائی ندارد جلو آن را بگیرد، و مخالفان کاملاً سرکوب خواهند شد.

بطوریکه قبلاً تذکر دادیم. دست اندرکاران طرح توسعه فلکه نخست سقف بازار زنجیر را از مدخل صحن کهنه برداشتند. از طرف کسبه و پیشه وران این ناحیه

عکس‌العملی مشاهده نگردید، تخریب عمومی و اساسی از روز دوشنبه ۱۳۵۴/۱/۱۸ شروع گردید، و کار را هم از قسمت بیرونی فلکه آغاز کردند.

مشهور است که عبدالعظیم ولیان استاندار و نیابت تولیت آستان قدس در یک ماشین ضد گلوله قرار گرفت و در کنار صحن موزه توقف کرد و دستور تخریب اولین مغازه را صادر نمود. نخستین مغازه‌ای که باید تخریب می‌گردید یک مغازه فرش فروشی بود که نبش فلکه خیابان تهران قرار داشت.

صاحب مغازه حاضر نبود آن را تخلیه کند، زیرا از نظر تجارتي در بهترین محل قرار داشت. او درون دکان خود نشست و گفت: من از محل کارم خارج نمی‌کردم مگر اینکه آن را بر سرم خراب کنند. ولیان دستور می‌دهد مغازه را خراب کنند. کارگران مشغول کار شدند. او هنگامیکه مشاهده کرد مغازه در حال فرو ریختن می‌باشد و جاننش در خطر است مغازه را رها کرد و از آن خارج شد.

کار تخریب آغاز گردید و به اعتراض هیچ کس توجه نشد. صدها ماشین راه سازی از اطراف و اکناف آورده شد. تخریب به سرعت ادامه پیدا کرد و بدون وقفه انجام گرفت، نخست قسمت‌های بیرونی فلکه را خراب نمودند و بعد از تخریب محل را تسطیح کردند و بعد از آن بخش داخل فلکه را که متصل به حرم بود ویران ساختند.

بعد از آن یک دیوار بلندی گرد اماکن متبرکه کشیدند و همه راه‌ها منتهی به فلکه را بستند و تنها چهار خیابان اصلی شهر مشهد را که منتهی بفلکه بزرگ می‌گردید برای عبور و مرور مردم و زائران و وسائط نقلیه آزاد گذاشتند، و ارتباط شهر با مجموعه حرم مطهر از این چهار خیابان انجام می‌گرفت و جلو همه کوچه‌ها مسدود گردید.

در این هنگام فضای بسیار وسیعی پیرامون حرم مطهر به وجود آمد. زائران و مسافرانی که تازه وارد مشهد مقدس می‌شدند از دیدن آن میدان بزرگ در شگفت می‌ماندند. دیگر پیرامون بقعه مطهره ازدحام نبود، کوچه‌های تنگ و تاریک، بازارها و بازارچه‌ها، تیمچه‌ها، سراها، مسافرخانه و منازل مسکونی وجود نداشتند.

میدان جدید را چمن کاشتند، از کنار دیوارهای بلند راهی برای حرکت وسائط نقلیه باز کردند، زائران فضای بزرگی پیدا نمودند. در آنجا به استراحت و آسایش مشغول شدند. کسبه و اصناف هم از اطراف حرم مطهر پراکنده و هرکدام به جایی رهسپار گردیدند و زندگی جدیدی را آغاز نمودند و اندک اندک جایی برای خود بدست آوردند.

بدین صورت طرح عظیم فلکه آستان قدس رضوی که سالها در برنامه‌های کار آستانداران و نایب التولیه‌ها بود به مرحله اجرا درآمد، عبدالعظیم ولیان با انجام این کار بزرگ یادگاری از خود در تاریخ به جای گذاشت، اگرچه گروهی از کسبه و اصناف در اجرای آن متضرر شدند و محل کسب و کار خود را از دست دادند.

کسانیکه وضع فلکه را قبل از سال ۱۳۵۴ دیده بودند، از دیاد جمعیت و ازدحام زائران در هنگام عبور و مرور از کوچه‌ها، بازارهای اطراف حرم چه فشارهایی به مردم وارد می‌شد مشاهده کرده‌اند، اکنون با دیدن این میدان بزرگ اجرای طرح فلکه را امری لازم و ضروری می‌دانند و مورد تایید قرار می‌دهند.

اگر در سالهای ۱۳۵۰ مشهد مقدس سالی هفت میلیون زائر داشت اکنون در سال ۱۳۷۷ بیش از دوازده میلیون زائر و مسافر دارد، اگر در آن روز مشهد یک میلیون نفر جمعیت داشت اکنون بیش از دو میلیون نفر در مشهد ساکن می‌باشند و این شهر مقدس دومین شهر بزرگ ایران می‌باشد و از طرف سازمان‌های جهانی به عنوان بزرگ شهر شناخته شده است.

در حال حاضر مرزهای شمالی و شرقی خراسان بازگشائی شده و مردمان صغد و خوارزم و ماوراءالنهر و ساکنان شهرهای سمرقند، بخارا، مرو، و ده‌ها شهر بزرگ و کوچک در آن طرف مرزها به مشهد مقدس رفت و آمد می‌کنند، و شهر مشهد به عنوان مرکز خراسان بار دیگر رونق تاریخی خود را باز یافته است.

قبل از تخریب بناهای اطراف حرم مطهر طبق دستور مقامات مربوطه از همه آنها

عکسبردای گردید، یکی از عکاسان آستان قدس اظهار می‌داشت به ما دستور دادند از ساختمانهایی که در فلکه قرار دارند و در معرض تخریب قرار گرفته‌اند عکس تهیه کنیم و ما هم طبق دستور عمل کردیم و به آنها تحویل دادیم.

برنامه‌های بعد از تخریب

کارگزاران آستان قدس رضوی پس از تخریب بناها و تسطیح آنها طرحهایی برای نوسازی آن داشتند و با مهندسان مشاور و معماران در این باره مذاکرات و مشورت‌هایی به عمل آمده بود، از قراری که مطلعین اظهار می‌داشتند قرار بود در فلکه جدید ساختمان‌های چند طبقه بسازند و آنجا را بصورت یک مرکز بازرگانی درآورند. مؤلف گوید: مرحله اول تخریب و تسطیح و دیوارکشی بود که انجام گرفت. آنها دیواری بلند گرد اماکن متبرکه کشیدند و زمین‌ها را هم چمن کاری کردند، ولی مراحل بعدی آن مصادف با ایام انقلاب اسلامی گردید. کارگزاران و مسئولان رده بالای آستان قدس در طوقان انقلاب گرفتار شدند و هرکدام در گوشه‌ای پنهان شدند، طرح‌ها و نقشه‌های آنان نیز بایگانی گردید.

طرح فلکه بعد از انقلاب اسلامی

کارگزاران روضه مبارکه رضویه بعد از انقلاب با یک فضای وسیع که شبیه به یک بیابان در اطراف ابنیه و اماکن متبرکه بود مواجه شدند. آنها تصمیم گرفتند که از این میدان و فلکه بزرگ که اکنون در اختیار آستان قدس قرار گرفته باید استفاده کرد و از آن جهت رفاه و آسایش زائران بارگاه ملکوتی امام علیه السلام بهره برداری نمود.

در این باره مشورت‌هایی با متخصصان، مهندسان، معماران و کارشناسان مسائل شهری انجام گرفت و مذاکرات لازم به عمل آمد. نخستین گام در این باره ساختن تعدادی مراکز زیارتی مانند صحن جمهوری اسلامی و صحن قدس، و دانشگاه علوم

اسلامی رضوی و کتابخانه آستان قدس بود.

مسئولان آستان قدس رضوی بعد از انقلاب طرح‌های سابق را که در مورد فلکه تنظیم و ترسیم شده بود کنار گذاشتند، زیرا در آن طرح اطراف فلکه بصورت تجارتي در نظر گرفته شده بود. آنها می‌خواستند در آنجا مسافرخانه، مهمان‌سرا و ساختمان چند طبقه بسازند و در اختیار بازرگانان و صاحبان حرف و صنایع قرار دهند.

اولیاء آستان قدس بعد از انقلاب این طرح را بکلی کنار گذاشتند و تصمیم گرفتند این منطقه وسیع را در اختیار زائران بگذارند، و در آنجا بناهای خدماتی بسازند، در این باره مطالعات آغاز گردید. مهندسان مشاور و متخصصان برای مشورت فرا خوانده شدند و از آنان خواسته شد تا نظریات خود را در مورد طرح فلکه بیان کنند.

مطالعات و مشورت‌ها مدت‌ها طول کشید و مذاکرات متعددی با حضور کارشناسان مسائل شهری و اجتماعی انجام گرفت. هرکدام نظریات خود را گفتند و طرح‌هایی را ارائه دادند. گزارش کار این مذاکرات بسیار مفصل و مشروح است که شرح آنها در اینجا امکان ندارد و خود یک کتاب مستقل می‌باشد.

از میان طرح‌های گوناگون طرح مهندسان مشاور شرکت خانه سازی ایران پذیرفته شد و مورد عمل قرار گرفت، زیرا این طرح از میان همه طرح‌ها جامع‌تر بود و نیازها را برطرف می‌کرد. در این طرح یک زیرگذر برای عبور وسایل نقلیه از زیر فلکه و ساختن بناهای خدماتی برای زائران در نظر گرفته شده است.

زیرگذر فلکه آستان قدس

این طرح عظیم که در ایران بی سابقه بوده و اکنون به عنوان یک طرح ملی از آن عنوان می‌گردد، یکی از بزرگترین کارهای خدماتی و عمرانی آستان قدس رضوی در تاریخ معاصر می‌باشد و چند سال است که گروهی از مهندسان و کارشناسان مسائل شهری روی آن کار می‌کنند و از جهات مختلف راجع به آن بررسی کرده و به مورد اجرا

گذاشته‌اند.

افرادی که در سال‌های اخیر به مشهد مقدس مشرف می‌گردند در وسط فلکه بزرگ دیواری کوتاه را مشاهده می‌کنند که پیرامون اماکن متبرکه رضویه کشیده شده است. افرادی که از جریان و کارهایی که در پشت دیوارها انجام می‌گردد اطلاع ندارند و همواره سؤال می‌کنند این دیوارها برای چه کشیده شده است.

اما آنهایی که از جریان کارها آگاه می‌باشند و طرح و نقشه‌ها را مشاهده کرده‌اند از عظمت کار اطلاع دارند و می‌دانند که آستان قدس رضوی یک کار اساسی و بنیانی را که در توسعه شهر مشهد مقدس و رفاه و آسایش زائران بارگاه رضوی بسیار موثر می‌باشد آغاز کرده و با همت مهندسان و معماران کارها به سرعت ادامه دارد.

بالجرای این طرح وسائط نقلیه دیگر وارد فلکه بزرگ حرم مطهر نخواهند شد و از چهار محور بزرگ شهر مشهد و خیابان‌های اصلی منتهی به فلکه یعنی از بالا خیابان و پائین خیابان و خیابان تهران و خیابان نوقان به هنگام رسیدن فلکه وارد زیرزمین خواهند شد و به مسیر خود ادامه خواهند داد.

وسائط نقلیه بعد از وارد شدن به زیرگذر بار دیگر از آنجا بیرون شده و به یکی از خیابان‌های چهارگانه فوق وارد خواهند شد، در این طرح که بسیار با دقت و مطالعه انجام گرفته است فلکه آستان قدس در اختیار زائران قرار می‌گیرد و هیچ وسیله نقلیه ای حق ورود به آنجا را نخواهد داشت.

زیرگذری که اکنون ساخته شده است به عرض ۲۳ متر، ارتفاع شش متر بصورت خالص و دایره‌ای شکل به شعاع ۲۰۸ متر از مرکز گنبد مطهر تا ضلع داخل زیرگذر طراحی شده و عرض ۲۳ متر این زیرگذر طوری محاسبه شده که چنانچه چهار خیابانی که از این زیرگذر منشعب می‌شود با عرض ۴۵ متر بصورت کامل مملو از اتومبیل باشد، زیرگذر بتواند این ترافیک را عبور دهد.

در سطح هم کف‌ها دور برگردان بصورت دایره و به قطر پنجاه متر از جلوی هر

یک از خیابان‌ها پیش بینی شده که بتواند در نصف دایره اتومبیل‌ها مسافرین خود را پیاده و از نصف دیگر سوار نمایند و در حقیقت بصورت یک ترمینال عمل نمایند. در قسمت جداره خارجی زیرگذر تا انتهای مجموعه بناها کلاً بصورت پارکینگ خواهد بود و در طراز کف زیرگذر حجم این پارکینگ‌ها بیش از چهار هزار اتومبیل خواهد بود. کار احداث زیرگذر فلکه آستان قدس رضوی در سال ۱۳۶۳ شروع گردید و با کوشش و فعالیت کارگزاران، مسئولان امور فنی و مهندسان و کارگران سرانجام در سال ۱۳۷۲ بهره برداری از آن آغاز گردید و اتومبیل‌ها از آن در رفت و آمد می‌باشند.

روشنائی زیرگذر

این زیرگذر پر تردد که حوزه اماکن متبرکه را به شهر بزرگ مشهد ارتباط می‌دهد نیازمند یک شبکه قوی برای روشنائی محل بود. از این رو کارگزاران و مسئولان آستان قدس و مقامات دولتی در استان خراسان در مورد روشنائی زیرگذر اقدام کردند و فضای زیرگذر را بصورت زیبایی منور نمودند.

در شماره ۳۵ مجله حرم بهار ۱۳۷۵ در این مورد گزارشی تهیه شده که اکنون خلاصه‌ای از آن را در این مورد بنظر خوانندگان می‌رساند: همزمان با خجسته سالروز ولادت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه پروژه تامین روشنایی زیرگذر حرم مطهر رضوی با صرف یک میلیارد و دویست ملیون ریال اعتبار توسط شرکت توزیع نیروی برق مشهد به بهره برداری رسید.

مدیر عامل شرکت توزیع نیروی برق مشهد طول شبکه را شامل هشت کیلومتر اصلی و بیست و پنج کیلومتر کامل سرویس عنوان کرد و گفت: برای تامین برق این پروژه دو دستگاه ترانسفورماتور جمعاً بقدرت یک هزار و دویست و شصت کیلو وات آمپر در محل پست‌های دارالشفای امام و کتابخانه حضرت نصب شده است.

وی با بیان این که پروژه روشنائی زیرگذر حرم مطهر با صرف هزینه‌ای بالغ بر

یک میلیارد و دویست ملیون ریال انجام شده است افزود برای روشنائی کامل زیرگذر یکهزار و دویست دستگاه پروژکتور هر یک به قدرت چهارصد وات بخار سدیم استفاده شده است. او خاطر نشان کرد هم چنین یکصد و شش دستگاه تابلو توزیع در ظرفیتهای ۶۳- ۱۰۰ و ۱۰۰۰ آمپر در کل این پروژه نصب شده است.

او تصریح کرد: شرکت توزیع نیروی برق مشهد با بهره گیری از حمایتهای مدیر عامل برق منطقه‌ای خراسان و همکاری شرکت فنی طوس نیرو و شرکت جار پروژه تامین روشنائی زیرگذر فلکه حرم مطهر را تقبل نمود.

او یادآور شد عملیات طراحی و اجرایی این طرح با تلاش شبانه روزی کارکنان قسمت برق ناحیه ۲ مشهد در مدت دوماه به پایان رسیده است، که بناء به اظهار کارشناسان و متخصصان اجرای این چنین طرح روشنائی در سطح کشور از لحاظ کیفیت بی نظیر است.

وی اظهار داشت: رعایت استانداردهای بین‌المللی، یک نواختی روشنائی و رعایت جوانب سازه مانند ارتفاع، زاویه نصب چراغ‌ها، تعداد و محل نصب چراغ‌ها، تعداد و محل نصب پایه‌ها که در نهایت موجب پیشگیری از تابش نور مستقیم در دید رانندگان خواهد شد، این پروژه را از دیگر موارد مشابه متمایز می‌کند.

گزارش شرکت خانه سازی در مورد طرح فلکه

شهر مشهد به علت قرار گرفتن حرم مطهر امام هشتم شیعیان در آن همواره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. رشد و گسترش مشهد بطور مشخص از اطراف بقعه مطهره بعنوان هسته اولیه شهر آغاز شده و هر دوره تاریخی جزئی و عنصری در تکامل مجموعه بناها در ارتباط با فضای شهری پیرامون اضافه گردیده است.

مجموعه بناهای حرم مطهر و عناصر معماری وابسته به آن شاهکارهایی از معماری و هنر اسلامی ایران را در بر دارد. از طرف دیگر مجموعه‌های مذهبی تاریخی

و نقاط بیلاقی و خوش آب و هوای اطراف شهر به خصوص فضا و روحیه این شهر موقعیتی را در مجموعه ایجاد کرده که مشهد را یکی از پرجاذبه‌ترین شهرهای جهان نموده است.

مسافرت به این شهر همواره جنبه‌های زیارتی، سیاحتی، و شغلی داشته است. که جنبه زیارتی آن عمده می‌باشد. با رشد جمعیتی سالیانه زوار به خصوص پس از سالهای ۱۳۳۰ بناهایی به تناسب نیازهای زواری پیرامون مجموعه بناهای حرم مطهر و فلکه سابق شکل گرفت.

شهر مشهد در مرکز قطب شهری استان خراسان قرار گرفته است و سالیانه به غیر از زوار صاحبان کسب و کار و حرفه‌های مختلف و بخصوص کشاورزان برای خرید و فروش محصولات خود از روستاها و شهرهای استان خراسان و حتی نقاط مختلف کشور به این شهر مسافرت می‌نمایند.

جواب‌گویی به نیازهای این قشرهای اجتماعی نیز در ارتباط با مراکز تجاری و انبارهای کالا در سطح بافت قدیمی مشهد شکل گرفته است. فلکه حرم مطهر و پیرامون آن که هسته قدیمی مشهد را در بر دارد یک مرکز مهم شهری است که عملکردهای مختلفی در سطح‌های مختلف جهانی، کشوری، ناحیه‌ای و محلی دارد.

تا قبل از برنامه گسترده و وسیع سال ۱۳۵۴ که یک مداخله شدید در بافت همگون و پیوسته پیرامون بناهای حرم مطهر بود، این مرکز با کلیه روابط و پیوندهای ارکانیگ خود با منطقه اطراف به صورتی زنده و پر تحرک عمل می‌کرد. با وجود ظهور و توسعه محورها و مراکز قدیمی و محیط اطراف پاسخگوی نیازهای ساکنین و زوار بود. از سالها پیش به خصوص از سال ۱۳۳۰ به بعد مکانهای اقامتی نامناسبی به تدریج در اطراف بوجود آمد که ناهماهنگی و مشکلاتی را در کل مجموعه فلکه ایجاد می‌نمود. از طرف دیگر مشکلات شهری در اثر عدم تطبیق فضاها و روابط عملکردی آنها با شرایط موجود بروز نمود.

بدیهی است که از همان سالها می‌بایست مسائل شهری در ارتباط با نیازهای زواری و ساکنین با حفظ و تقویت ویژه گیهای شهرسازی، معماری تاریخی مکان در قالب یک برنامه و طرح جامع مطالعه و حل گردد، در حالی که برنامه وسیع سال ۱۳۵۴ به حل این مشکلات کاملاً موضعی و از یک دید خاص برخوردار نمود.

این برنامه برای مدتی مکان‌های نامناسب و غیر بهداشتی را حذف نمود، ولی از آنجا که به وحدت مجموعه مذهبی تاریخی با فضاهاى مسکونی و تجاری اطراف لطمه زد و با ایجاد دیواری در دور فلکه جدید روابط و پیوندهای شهری را قطع کرد، و خود موجب بروز مشکلات دیگری در سالهای بعد گردید.

از همان سالها طرح عمران یا نوسازی اطراف فلکه حرم مطهر مطرح شده بود و طرح‌های متعددی نیز تهیه گردید، که هیچ کدام اجرا نشد. فقط در محدوده طرح مهندس بور بور که برنده شده بود. اقدام به پاکسازی در شعاع ۳۲۰ متر از مرکز گنبد حرم مطهر گردید.

خیابان امام رضا علیه السلام به عرض ۴۵ متر تعریض شد و مجموعه بازار رضا روی شاخه اصلی مسیر کمربندی عبوری میانی بافت قدیمی طرح جامع مشهد احداث شد، در نتیجه بار ترافیکی قابل توجهی که می‌بایست از آن مسیر کمربندی گذر نماید به فلکه جدید تحمیل گردید.

هم اکنون با محیط وسیع و بازی در اطراف مجموعه داخلی روبرو هستیم که دارای مسائل و مشکلات شهری است. از طرفی فلکه حرم مطهر هنوز هم دارای جاذبه‌ای نیرومند برای جذب جمعیت می‌باشد. موقعیت خاص آن که هسته قدیمی شهر بوده و محورهای عمده شهری از چهارسو به آن وارد می‌شود، این مرکز با وجود جدا بودن از بافت اطراف در وضعیت تثبیت شده‌ای قرار داده است.

ابعاد استثنائی جمعیت زواری مشهد، ضعف شدید خدمات شهری در اطراف فلکه حاضر، سطح کوچک این فلکه و محیط پیرامون آن نسبت به منطقه بزرگ

زوارپذیر مشهد و به خصوص ویژگی‌های یک مرکز مهم مذهبی، فرهنگی و تاریخی که در هر حال اجراء و عناصر معماری پیرامونش باید درخور و مناسب آن باشد و انتظار حل مسائل زواری مشهد را در آن سطح کاملاً نامعقول می‌نماید.

از اینجا است که لزوم برنامه ریزی جامع و گسترده شهری همان طور که در تمام گزارش‌های این مشاور تا کنون منعکس گردیده است، کاملاً مشخص می‌باشد. به این منظور بار دیگر پیشنهاد می‌شود که با تعیین منطقه زواری برای شهر اقدام به مطالعه همه جانبه برای به اجرا درآوردن طرح‌های خدماتی در قالب یک شبکه خدمات زواری گردد.

این شبکه شامل حمل و نقل و ارتباطات، اقامت، غذا، بهداشت و درمان و استفاده از اوقات فراغت خواهد بود. هرکدام از اجزاء این شبکه تحت یک نظام برنامه‌ریزی و سازماندهی با همکاری سازمانهای مسئول عمل می‌نماید.

از آنجا که آستان قدس رضوی با تأثیر معنوی و اقتصادی خود نقش بسیار مهمی در سازماندهی و اجرای برنامه‌های عمرانی دارد و تا کنون نیز به پیاده شدن طرح‌های شهری کمکهای اساسی نموده است، در این امر نیز کمک شایانی به رفاه معنوی و مادی زوار حضرت رضا علیه السلام می‌تواند بنماید.

برنامه‌های نوسازی و بهسازی در زمینه خدمات زواری قطعاً بنفع ساکنان شهر نیز خواهد بود، و مطمئناً با مرمت و اصلاح بافت قدیمی، توسعه معابر و تطبیق و هماهنگ کردن آن با کل برنامه توسعه خدمات شهری مشهد همراه باشد.

شروع چنین برنامه‌هایی بطور معقول می‌تواند از اطراف فلکه فعلی در محدوده مطالعاتی ۵۸ هکتاری که بوسیله این مشاور شناسائی شده و سطح بافت قدیمی شهر باشد، و از طرفی با ایجاد مجتمع‌های زیارتی و سیاحتی ارزان قیمت در اطراف شهر بار عظیم تراکم جمعیتی در نقاط مسکونی، تجاری اطراف فلکه کاسته گردد.

طرح فلکه حرم

شرکت خانه سازی ایران از مهر ماه ۱۳۶۲ تاکنون با تحقیقات وسیعی که درباره مسائل معماری و شهرسازی مجموعه عظیم مذهبی، فرهنگی و تاریخی حرم مطهر و پیرامون آن و مسائل و مشکلات زواری نموده است، و با گذشتن از مراحل مختلف طراحی اینک مدارک مربوط به قسمت دوم از مرحله اول را ارائه می نماید.

این طرح حاصل تلاش همه جانبه و جمعی گروهی از متخصصین متعهد این کشور بوده و با توجه به اهداف و طرح و با بهره گیری از ویژگی های معماری اسلامی ایران مطالعات و نظرات ابراز شده به نتیجه رسیده است. مهمترین موارد که در اصول طراحی شهرسازی و معماری این پروژه مطرح بوده است بشرح زیر می باشد.

۱- تطبیق اصولی با طرح جامع شهر مشهد و طرح تفصیلی آن پیوستگی طرح با بافت اطراف فلکه، حذف دیوار فعلی دور فلکه و تلفیق فضاها.

۲- بر قرار کردن ارتباطات محوری بین مجموعه بناهای مذهبی، فرهنگی و تاریخی حرم مطهر با بافت اطراف از طریق محورهای طرح

۳- تنظیم مسیرهای عابر پیاده بطرزی که از هر نقطه در خارج مجموعه بتواند سهولت و بدون تداخل با ترافیک موتوری به مرکز مجموعه دسترسی پیدا کند.

۴- جایگزینی عملکردهای جدید و مناسب معماری بطوریکه بتواند بین مجموعه مذهبی، فرهنگی داخل و محیط مسکونی و تجاری اطراف قرار گیرد، این جایگزینی خود سلسله مراتبی از داخل و خارج و برعکس دارد.

۵- ایجاد بافت پیوسته معماری با ترکیب حیاطها و معابر سرباز و سر پوشیده باز و بسته و جایگزینی عناصر معماری در اطراف آنها.

۶- استفاده از اصول ارتباط فضاهای بیرون و درون از طریق فضاهای میانی در معماری اسلامی ایران و نیز در معماری مجموعه بناهای وابسته به حرم مطهر - رابطه بست، صحن رواق و حرم

۷- استفاده از سادگی در نماهای خارجی و توجه بیشتر به ورودی‌های اصلی و فضاهای درونی از جمله حیاط‌ها

اهداف مربوط به شبکه و شریان ارتباطی طرح

۱- تردد تعداد کثیر عابر پیاده و حجم فوق‌العاده آن بخصوص در روزهای مذهبی و تعطیلات در محور فلکه حرم مطهر و فضای داخلی صحنها از ابعاد استثنائی و خاص در جهان برخوردار است. بنابراین هر طرح پیشنهادی بایستی به سهولت دسترسی و تردد عابرین پیاده پیش از وسائط نقلیه بها دهد.

۲- در شکل‌گیری و نحوه استقرار بناهایی در رابطه با نیازهای زواری هماهنگی با مجموعه بناهای حرم مطهر از نظر مسیر حرکت مردم به طرف بستها و سایر ورودی‌ها حائز اهمیت فراوان است، محورهای مهم مجموعه و ارتباط محوری با طرح

۳- رفع آلودگی‌های دیداری و شنیداری حاصله از حرکت تعداد زیادی وسائط نقلیه موتوری در محوطه فلکه بمنظور ایجاد محیطی آرام و مناسب برای انجام فرائض مذهبی زوار

۴- کاهش حجم و تراکم ترافیک و نیز کاهش تداخل حرکات ترافیک موتوری به منظور فوق از اهداف مهم و با ارزش طرح می‌باشد. در ارتباط با این امر مهم باید به مجموعه اقدامات ممکن در سطح شهر مانند ایجاد تسهیلات در حمل و نقل درون شهری با وسائط نقلیه عمومی استفاده از خطوط کمربندی عبوری و ایجاد ترمینال قدیمی شهر.

ایجاد پارکینگ برای منطقه مسکونی و تجاری اطراف فلکه و ایجاد ترمینال اتوبوس‌های برون شهری و درون شهری.

۵- تنظیم و تفکیک حرکت انواع ترافیک به منظور کاهش احتمال روی داد تصادف.

۶- رسیدن به اهداف نباید منجر به ارایه طرحی پیچیده و خارج از مقیاس انسانی شود، بلکه سهولت و سادگی در انتخاب مسیر و راه حل در کنار سایر اهداف باید مد نظر گرفته شود.

اهداف مربوط به معماری طرح

- ۱- تکیه بر ویژگی‌های بارز معماری مکان
- ۲- در طرز قرار گرفتن فضاهای مجموعه اطراف فلکه باید خصوصیات فضاهای داخلی و خارجی مجموعه بناهای حرم مطهر مورد توجه قرار گیرد. رابطه بست، صحن، رواق و حرم.
- ۳- برای از بین بردن جدائی که بین مجموعه بناهای حرم مطهر و فلکه با بافت دائر و زنده اطراف بوجود آمده است، و یک پارچه شدن کاربرها، تلفیق و پیوند خطوط طرح با فضاهای منطقه اطراف فلکه لازم و ضروری می‌باشد.
- در این تلفیق گذرگاه‌های مهمی مانند بازار بزرگ، بازارچه حاج آقا جان و برخی معابر دیگر در فلکه و نیز فضای اطراف بقعه پیر پالاندوز نقاط گره‌ای قوی و فصل مشترک‌های حیاتی است.
- ۴- ایجاد امکانات و تنظیم مسیرها برای عابرین پیاده بوسیله فضای سبز مناسب و قابل استفاده و سایر فضاهای رابط بین بناهای قدیمی و جدید دارای اهمیت فراوان است.
- ۵- مجموعه بایستی دارای فضاهای سرپوشیده برای استراحت کوتاه مدت زوار باشد.
- ۶- پاسخگویی به نیازهای زوار از نظر اقامتی، درمانی و بهداشتی و غذایی از نیازهای ساکنین منطقه اطراف فلکه، خدمات شهری جدا نیست. در این رابطه باید به کاربری زمین مناسب با محیط، ضوابط شهرسازی و معماری و ترافیک ناشی از

عملکردهای جدید توجه کافی نمود.

شرکت خانه سازی ایران مطالعاتی نیز که شامل مسائل و موضوعات ذیل می باشد بعمل آورده است. شناسائی موقعیت جغرافیائی و اقلیمی مشهد، شناسائی تاریخی شهر، سیر تاریخی تکامل مجموعه بناهای حرم مطهر، رشد جمعیت شهر مشهد، سیمای شهر و تغییرات آن و به وجود آمدن اولین فلکه.

تخریب بناهای اطراف فلکه حرم مطهر و پیامدهای آن، بررسی طرح جامع و طرح تفصیلی، طرح جامع مشهد و ارتباط آن با طرح نوسازی اطراف فلکه، بررسی و ارزیابی طرح های نوسازی فلکه حرم مطهر، شامل هفده طرح ارائه شده قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران از جمله طرح پیشنهادی آستان قدس.

رشد جمعیت زوار در سال های اخیر، کاربری زمین در منطقه اطراف فلکه قبل از تخریب، بررسی مسائل و مشکلات در داخل و خارج فلکه با آمارگیری و مصاحبه، بررسی وضع خدمات شهری در اطراف فلکه، شناسائی وضع ترافیک موتور و عابر پیاده با آمارگیری و مصاحبه.

بررسی ضرورت احداث زیرگذر عبوری با تجزیه و تحلیل آمار ترافیک، شناسائی وضع موجود فلکه تاسیسات آب، فاضلاب، برق، تلفن، و گاز.

در جای دیگر گذارش آمده است: طرح فلکه حرم مطهر حضرت رضا (ع) طرحی است در مقیاس شهری. بنابراین باید روابط آن را با شهر و محیط مسکونی و تجارتي اطراف فلکه و بالعکس در نظر گرفت. اجرای طرح فلکه که با ایجاد مکان های عبادی و استراحتی در قالب فضا های معماری و همراه با آن بهبود وضع ترافیک معنوی و مادی برای زوار.

هدف زنده تر نمودن مرکز مذهبی، فرهنگی و تاریخی شهر را به عینیت در می آورد، خود می تواند موجب ظهور یک نظام شهری در این محیط گردد، متناسب و همراه با اجرای چنین طرحی باید سیستم های ارتباطی از شهر به فلکه و برعکس،

سازمان یابد. تراکم غیر متعارف جمعیتی در اطراف فلکه باید تعدیل شده و اجرای طرح‌های خدمات شهری آغاز گردد.

در این پروژه چهار خیابان ۴۵ متری که امتداد و خیابان آن محور عمده شکل دهنده و ستون فقرات شهر بوده و می‌باشد. بالا خیابان و پائین خیابان ارتباط مرکز و هسته قدیمی شهر و مجموعه طرح نوسازی آن را بناء با سایر مراکز شهری و مراکز حمل و نقل برون شهری برقرار می‌کند، مانند راه آهن، فرودگاه و ترمینال اتوبوس‌ها.

برای ارتباط بین نقاط مختلف شهر از طریق چهار خیابان اصلی منتهی به فلکه یک کمربند زیرگذر برای عبور و سائط نقلیه در سطح زیر فلکه در نظر گرفته شده است. طرح زیرگذر عبوری که با تجزیه و تحلیل‌های آماری ترافیک و نیز توجه به اهداف طرح شکل گرفته است.

در واقع تکمیل‌کننده کمربندهای عبوری شهر در طرح جامع مشهد می‌باشد. این مسیرهای عبوری از کمربند خارجی برای عبور ترافیک برون شهری آغاز شده و به کمربندهای میانی اول و دوم توزیع می‌گردد. ترافیک موتوری محل شامل اتوبوس، تاکسی و احتمالاً اتومبیل شخصی در ماه‌های غیر زواری در ایستگاه‌های انتهائی هر خیابان توقف دارد. مسافری پس از پیاده شدن با حرکت در سطح بداخل مجموعه راه می‌یابند.

با حذف دیوار فلکه و گسترش و پیوستگی مجموعه طرح نوسازی با محیط اطراف یک پارچگی در کاربری‌های زمین بوجود می‌آید، به این ترتیب عناصر و اجزاء معماری مجموعه جدید اعم از فضای سبز، مجموعه‌های فرهنگی دارالشفاء امام، خدمات شهری، سرویس‌های بهداشتی، بازارچه و غیره، نه تنها در خدمت زوار وارده به مجموعه بناهای حرم مطهر بلکه مورد استفاده ساکنین اطراف نیز خواهند بود.

ارتباطات موتور و پیاده

با توجه به اهداف طرح که اختصاص دادن سطح قابل توجهی به مسیر عابر پیاده و نیز تجمع تعداد کثیری از زوار در سطح پیرامون مجموعه بناهای حرم مطهر می باشد و نیز آمار و ارقام در این مورد، شبکه ارتباطی طرح اعم از ترافیک موتوری و ترافیک پیاده بشکل زیر تنظیم گردیده است.

حرکت وسائط نقلیه موتوری، محلی و عبوری در دو سطح، سطح فلکه و زیر آن در نظر گرفته شده است. ترافیک عبوری از طریق مسیر شیب دار ورودی به زیرگذر وارد شده و به چهار خیابان اصلی منتهی به فلکه ارتباط پیدا می کند.

ترافیک محلی شامل اتوبوس و تاکسی از خیابان های اصلی تا مجموعه در سطح حرکت کرده و در توقفگاه های انتهای هر خیابان و مشرف به چهار بست مجموعه داخلی بست بالا و بست پائین، بست طبرسی و بست گوهرشاد توقف دارد.

در سطح زیر که بطور ۷/۲۰ متر از سطح آزاد فضای پیرامون مجموعه داخلی پائین تراست و عمدتاً در زیر ساختمان های طرح فلکه پارکینگ های ضروری آستان قدس برای توقف حدود هشتصد وسیله نقلیه شخصی در نظر گرفته شده است.

ورودی و خروجی این پارکینگ ها ارتباط مستقیم با راه های ورودی به زیرگذر دارد و جز در دو مورد کمر بند زیرگذر را قطع نمی کند. ضمناً فضایی نیز برای پارکینگ تشریفاتی آستان قدس تعبیه شده است، ایجاد سایر پارکینگ های ضروری برای زوار و منطقه تجاری در سطح و در طبقات در اطراف مجموعه طرح فلکه تا شعاع پانصد متری پیشنهاد گردیده است.

رساندن خدمات به تاسیسات زواری، طرح فلکه از راه کمر بندی دور مجموعه که عمدتاً بر اساس طرح تعریض معابر اطراف می باشد انجام می گیرد. رسیدن آمبولانس به قسمت اروژانس دارالشفاء امام از چهار خیابان اصلی مسیر زیرگذر و نیز از خیابان تعریض شده شمال باغ رضوان کاملاً میسر است.

شماره ۳۳ - نمایی از دارالسیاده صفحه ۱۰۶

شماره ۳۴ - بست جبرسی صفحه ۱۲۲

شماره ۳۵ - کتیبه به خط علیرضا عباسی در ایوان ساعت صحن کهنه صفحه ۱۱۶

شماره ۳۶ - نام معمار مسجد گوه‌ر شاد زیر کتیبه بایسنقر در جامع گوه‌ر شاد صفحه ۲۰

شماره ۳۷ - در ورودی صحن کهنه از بست پایین خیابان صفحه ۱۱۴

شماره ۳۸ - ایوان صحن جمهوری اسلامی صفحه ۱۲۱

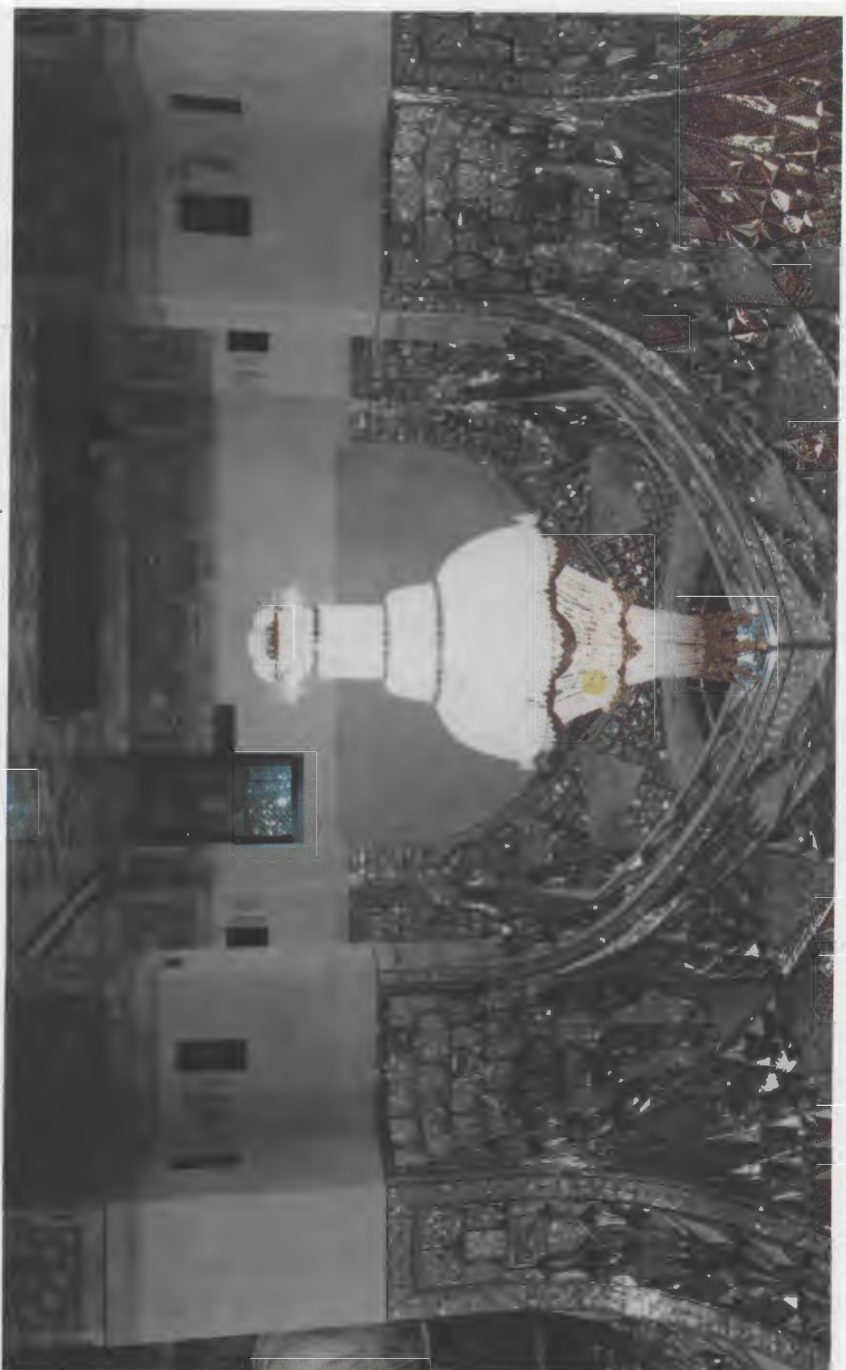
شماره ۳۹ - نمایی از حرم مطهر رضوی صفحه ۱۰۱

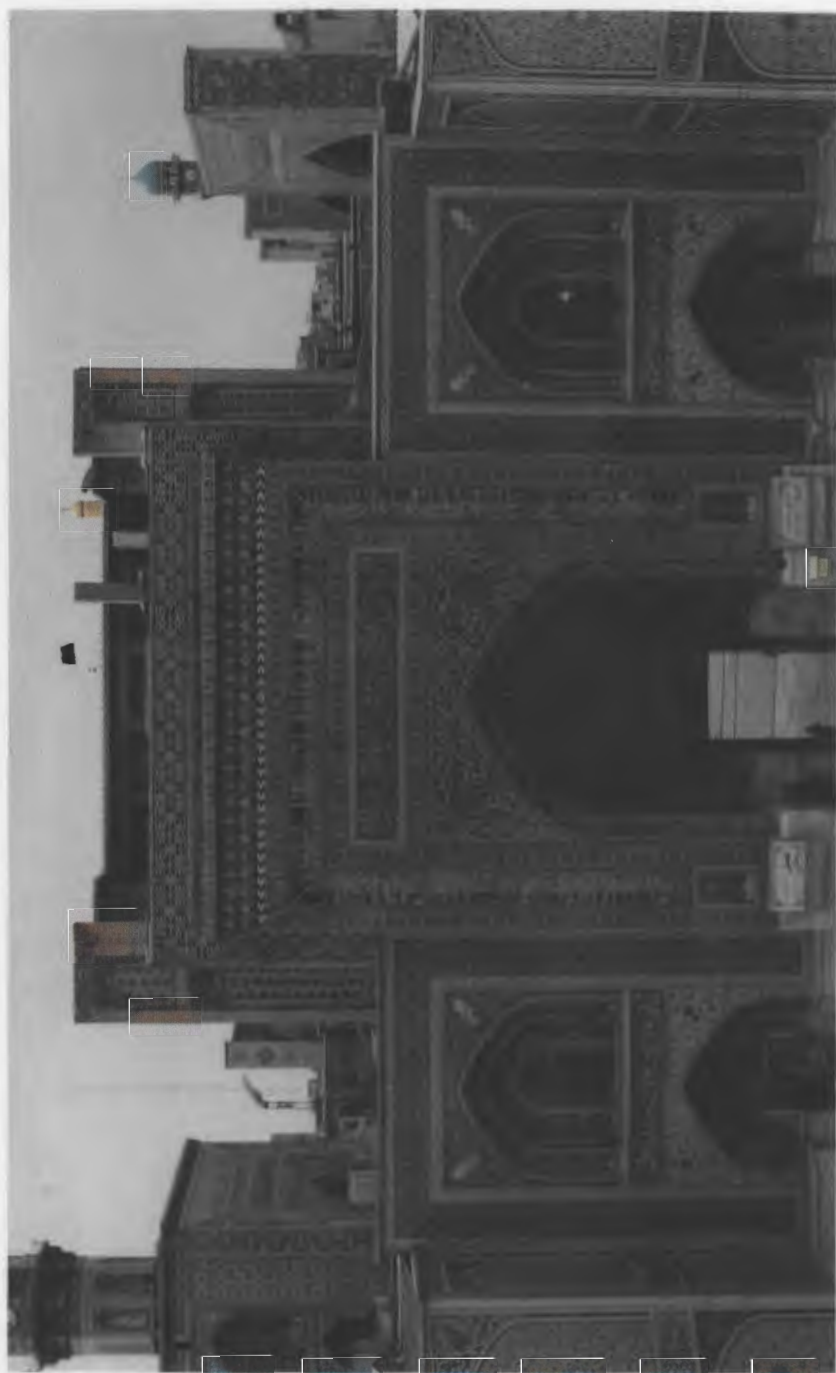
شماره ۴۰ - ایران مقصوره جامع گهرشاد صفحه ۱۴۷

شماره ۴۱ - کتیبه حاشیه ایوان نقاره خانه صفحه ۱۱۵

شماره ۴۲ - رواق دارالو لایه صفحه ۱۰۵

شماره ۴۳ - ورودی صحن از پایین خیابان صفحه ۱۱۶ .

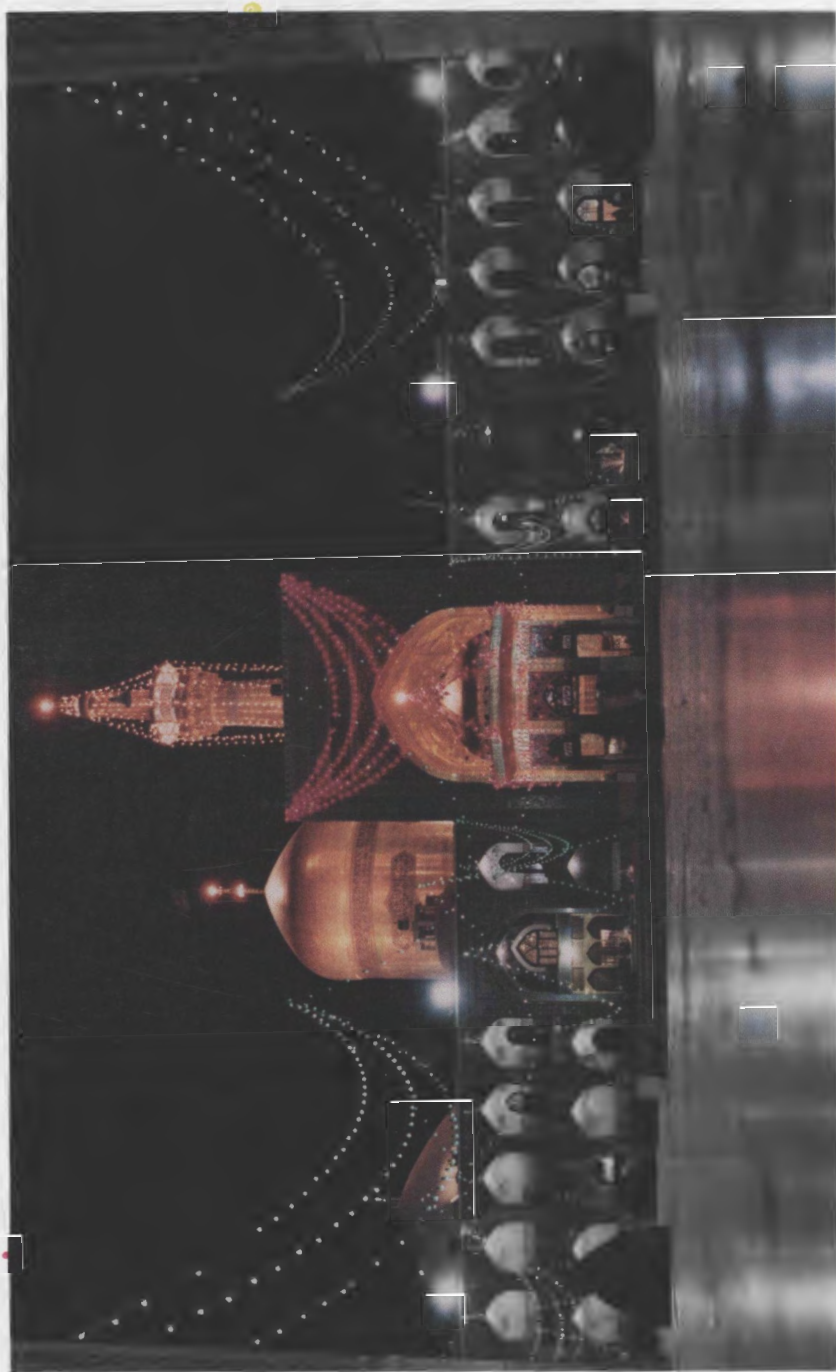
شماره ۴۴ - رواق دارالخلاص صفحه ۱۰۵

شماره ۴۵ - رواق دارالسلام صفحه ۱۰۷

شماره ۴۶ - نمای از صحن موزه صفه ۱۱

شماره ۴۷ - نمایی از صحن کهنه صفحه ۱۱۳

شماره ۴۸ - نمایی از دارالسیاده صفحه ۱۰۶

ماشین‌های آتش‌نشانی که در ایستگاه مربوطه شمال شرقی باغ رضوان جایگاه دارند از طریق حرکت در سطح آزاد روی سقف زیرگذر و نیز از مسیر زیر گذر امکان رسیدن به بناهای مجموعه طرح فلکه را دارند.

عابر پیاده که مهمترین عنصر ترافیکی مجموعه می‌باشد می‌تواند براحتی و بدون تداخل با ترافیک موتوری از محیط خارجی مجموعه با گذشتن از مسیر معابر سرباز و سر پوشیده به درون مجموعه راه پیدا کند، بطوریکه دو نوع مسیر برای عابر پیاده وجود دارد.

عابرین چهار خیابان اصلی می‌توانند با گذشتن از اطراف توقفگاه‌های اتوبوس و تاکسی مستقیماً و با حرکت در سطح وارد شوند، و عابرینی که از کوچه‌ها و معابر اطراف قصد ورود دارند می‌توانند با گذشتن از فضای مجموعه طرح فلکه بازارچه‌ها و راه روهای اطراف با چند پله و یا رامپ به فضای آزاد پیرامون مجموعه بناهای حرم مطهر راه یابند.

مسیرهای عابر پیاده، معابر سرباز و سر پوشیده و ورودی‌ها و خروجی‌های مجموعه طرح نوسازی بنحوی تنظیم گردیده است که ارتباط مشخص محوری برای جهت یابی با بستیهای چهارگانه و نیز ورودی‌های مهم مجموعه بناهای حرم مطهر دارد. در این تنظیم مسیر کلیه ویژگی‌های فیزیکی محیط اطراف از جمله اختلاف سطح کوچه‌ها موثر بوده و عناصر معماری لازم جایگزین شده است.

بافت معماری مجموعه

بافت معماری طرح فلکه، یک بافت پیوسته با ترکیب حیاطهای داخلی است. عملکردهای معماری پیرامون این حیاطها و مسیر عابر پیاده جای گزین شده است، بطوریکه بتوان با گذشتن از این مسیر به فضاهای درونی رسید. در واقع کل مجموعه یک سر پوشیده واحد را تشکیل می‌دهد که در زیر آن عمل کردهای معماری شکل

گرفته است.

از آنجا که ارتباط برون و درون و حفظ سلسله مراتبی برای تنظیم فضاهای برونی و درونی مورد نظر بوده است. ورودی‌ها خود مجموعه‌های مهمی را تشکیل می‌دهند. این ورودی‌ها از نظر طرز قرار گرفتن و ارتباطات محوری با فضاهای خارج و داخل مجموعه تنظیم گردیده است.

بافت معماری مجموعه از تکرار و حرکت زنجیروار یک سلول با مدول معماری تشکیل می‌شود. در کنار هم قرار گرفتن این سلول‌ها با شکل مختلف و با توجه به نوع عملکرد فضاهای معماری لازم را به وجود می‌آورد.

جهت قرار گرفتن سلولهای معماری محورها بطرز عمده از خطوط و محورهاى معماری مجموعه بناهای حرم مطهر - جهت قبله و جهت عمود بر آن - تبعیت می‌نماید، و یا در واقع موازی الاضلاع داخل صحن عتیق است، شکل مجموعه طرح نوسازی از داخل تحت تأثیر مجموعه داخلی و در محل‌های اتصال به بافت قدیمی تحت تأثیر شکل‌های آن قسمت می‌باشد.

عناصر و اجزاء معماری مجموعه

چنانچه با توجه به چهار خیابان اصلی منتهی به فلکه حرم مطهر مجموعه طرح فلکه را به چهار قطاع بنمائیم. در هر قطاع عملکردهای معماری با توجه به مطالعات انجام شده و توجه به نظرات کارفرما به شرح زیر جایگزین شده است.

قطاع ۱ - شامل مهمانسرا، غذاخوری، سلف سرویس برای پذیرائی سه هزار نفر و تالار غذاخوری معلولین، مرکزهای هماهنگی، اطلاعات و راهنمایی زوار و اطفال و اشیاء گم شده، مرکز پست و تلگراف مجموعه، ساختمان تشریفات مجموعه، تالارهای نمایشگاهی موقت و کارگاه‌های مرمت بازارچه، نوسازی بازارچه‌های اطراف چایخانه، وضوخانه، سرویس‌های بهداشتی عمومی، گرمابه‌ها و رختشویی

دستی عمومی، قطاع ۲- شامل مصلی در دو طبقه، دارای شبستانهای مردانه و زنانه جهت برگزاری نماز جمعه، مهمان سرا، غذاخوری برای پذیرائی سه هزار نفر و تالار غذاخوری معلولین، مجموعه بزرگ فرهنگی، تالارهای سمعی و بصری، نمایشگاه‌های دائمی کتابخانه و قسمت اداری و انتشاراتی.

مرکز هماهنگی اداری، خدماتی و انتظامی مجموعه، مرکز هماهنگی خدمات سازمان‌های شهری، بازارچه‌ها، چایخانه‌ها، وضوخانه‌ها و سرویس‌های بهداشتی، گرمابه‌ها و رختشوی خانه سنتی عمومی، رختشوی خانه ماشینی مرکزی مجموعه طرح فلکه.

قطاع ۳- شامل مجموعه دارالشفاء امام، مرکز خدمات درمان سرپائی مجموعه، داروخانه مرکزی امام، باغ رضوان بعنوان فضای سبز عمده طرح، نوسازی بازارچه حاج آقا جان و بازارچه موجود در شمال باغ رضوان، چایخانه، وضوخانه، سرویس‌های بهداشتی و رختشوی خانه سنتی و عمومی.

قطاع ۴- شامل خوابگاه دانشجویان دانشگاه اسلامی رضوی بظرفیت پذیرش ۳۹۰ نفر دارای اتاق‌های سه نفره، چند خوابگاه اختصاصی، سرویس‌های کامل بهداشتی و سالن اجتماعات، کتابخانه، چایخانه، رختشوی خانه، قسمت اداری، نوسازی بازارچه‌های اطراف بقعه پیر پالان دوز، چایخانه وضو خانه سرویس‌های بهداشتی عمومی و رختشوی خانه دستی عمومی، صحن اطراف بقعه پیر پالان دوز و غرفه‌های آن.

در هریک از قطاع‌های چهارگانه یک واحد مستقل و کامل تاسیساتی، شامل موتورخانه مرکزی تاسیسات حرارتی و برودتی، مخازن آب، تلمبه خانه، پست، برق، موتورخانه، پست عمومی برق، نگهبانی واحد تاسیسات با راه جداگانه سرویس از معابر اطراف در نظر گرفته شده است.

ضمناً در طبقه زیرین هر قطاع که بطور هم کف سطح زیرگذر می‌باشد،

پارکینگ‌های ضروری آستان قدس با قسمت‌های کنترل و نگهبانی انبارها، نگهبانی، سرایداری باغبانی نظافت و جمع‌آوری زباله استقرار می‌یابد. در قسمت سر پوشیده اطراف توقفگاه‌های اتوبوس تاکسی و در ترکیب با بازارچه‌ها و ورودی به مجموعه از چهار خیابان اصلی باجه‌هایی نیز برای اطلاعات و راهنمایی زوار، انتظامات و باجه‌های تلفن تعبیه شده است.

عناصر عملکرد ذکر شده فوق در یک مجموعه هماهنگ بوسیله سرپوشیده‌ها مجموعه ورودی‌ها، راهروها و حیاطها با یکدیگر بطور زنجیروار ارتباط دارند. در کنار هم قرار گرفتن عملکردهای متفاوت و گاه متضاد و نیز توجه به مسیرهای حرکتی مردم ایجاب نموده است که برخی از فضاها معماری درونی دارای دو و یا بیشتر ورودی باشند.

از طرف دیگر عناصر فرهنگی مذهبی و تاریخی پیرامون مجموعه طرح فلکه و پیوستگی و ارتباط آنها با عناصر معماری جدید در نظر گرفته شده است.

مشخصات فنی

مدول معماری ساختمانی و ایجاد ریتم، تعداد طبقات و اندازه‌های افقی و قائم در این پروژه انتخاب مدول معماری، ساختمانی، پیون و تکرار آن دارای اهمیت بوده است. داشتن نظم هندسی و قابلیت انعطاف برای پذیرفتن شکلهای متعدد که در واقع نیاز طراحی معماری این پروژه می‌باشد.

از طرفی ایجاد ریتم در معماری مجموعه برای وحدت بخشیدن به کثرت عملکردها، انتخاب مدول را ایجاب می‌کند. با توجه به تعداد عملکردها در این مجموعه که از فضاهاى کوچک مانند دوش‌ها و سرویس‌های بهداشتی آغاز شده و به فضاهاى کلان مانند تالارهای غذا خوری و نمایشگاه و حتی حیاطها می‌رسد.

توجه به تفاوت عملکردها، پارکینگ، بازارچه، ساختمان اداری و غیره و نیز از

طرفی تناسباتی که رعایت اندازه‌های این مدول در سطح‌ها، نماها و حجم‌ها بوجود می‌آورد، اندازه ۶۵۰×۶۵۰ متر انتخاب گردیده است.

مجموعه طرح فلکه عمدتاً در سه سطح، همکف، زیرزمین اول و زیرزمین دوم طراحی شده است در برخی قطعاها بخصوص اضلاع خارجی مجموعه با توجه به نیاز یا عدم نیاز قسمتهائی به صورت دو طبقه و یا یک طبقه می‌باشد. بازارچه شمالی و محوطه باغ رضوان کلاً دو طبقه و یک طبقه و مجموعاً بقعه پیرپالان دوز دو طبقه است. کف تمام شده در طبقه هم کف با توجه به اختلاف و فرم در سطح بزرگ مجموعه حدود $۱/۵۰$ متر از کف آزاد محوطه داخلی بالاتر است. کف پارکینگ‌ها که در سطح زیرزمین دوم قرار می‌گیرد بطور متوسط $۷/۲۰$ متر پائین تر از کف آزاد محوطه داخلی می‌باشد.

به این ترتیب در دید کلی و آزاد یک بنای یک طبقه بلند در مجموع مشاهده می‌شود به استثنای مجموعه دارالشفاء امام که با توجه به نیاز به ارتفاع یک طبقه از بقیه بناها بلندتر خواهد شد.

اندازه‌های قائم، ارتفاعات کلی طبقات در قطاع‌های یک و دو و چهار از سطح زیرزمین اول و هم کف به ترتیب $۳۹۰ / ۴۸۰ / ۵۵۰$ متر کف تا کف می‌باشد. در مجموعه دارالشفاء امام، ارتفاعات به ترتیب از سطح زیر پارکینگها $۳/۹۰$ ، $۴/۲۰$ و $۵/۲۰$ متر است. باید اضافه کرد که ارتفاع سرپوشیده‌های ارتباطی بناها متفاوت با ارتفاع طبقه همکف و سردرهای ورودی و نورگیرها می‌باشد.

ارتباطات افقی و قائم

۱- ارتباط ترافیک موتوری- عبوری با زیرگذر از طریق رامپها- سراسیمی با شیب حداکثر $۴/۵\%$

۲- ارتباط با پارکینگها از طریق رامپهای ورودی به زیرگذر.

۳- ارتباط وسائط نقلیه عمومی اتوبوس و تاکسی با مجموعه از طریق سطح خیابان‌های چهارگانه و سطح توقفگاه‌ها که بطور متوسط کمتر از سطح آزاد محوطه داخلی است.

۴- ارتباط وسائط نقلیه خدماتی سرویس با سطوح زیرزمین از معبر اتومبیل رو اطراف مجموعه از طریق رامپ‌های با شیب ۸٪ در موارد ضروری.

۵- ارتباط پیاده رو در سطح افقی از طریق معابر سرباز و سر پوشیده و با اختلاف سطح‌های کم پله و رامپ.

۶- ارتباط در طبقات - ارتباط در قائم - از طریق پله‌های متعدد و با عرض کافی و ارتفاع کم، کف تا کف پله و تعبیه پاگردهای مناسب جز در موارد ضروری در رابطه با عملکردهای خاص هر بناء مانند ارتباطات داخلی دارالشفاء امام ارتباط انبارهای آشپزخانه و ارتباط رختشوی خانه مرکزی ماشینی با طبقه هم کف بالا بر آسانسور در نظر گرفته نشده است.

نورگیری و تهویه

استفاده از نور و تهویه طبیعی، یک اصل مهم در طراحی معماری پروژه و نحوه جایگزینی اجزاء مجموعه می‌باشد بجز در مواردی که استفاده از تهویه مصنوعی - مکانیکی - الزامی است، در بقیه موارد اجزاء معماری مجموعه امکان تهویه طبیعی را دارند.

وجود حیاط‌ها که دارای درختکاری و حوض و آب نما می‌باشد و برخی فضاهای باز در اطراف بناها، جریان دائمی هوا را در کل مجموعه موجب می‌گردد. فضای زیرگذر و پارکینگ‌ها هم از طریق حیاطها و محوطه‌های باز کاملاً به هوای آزاد ارتباط دارند.

درختکاری قابل توجه نیز که از عناصر عمده فضای سبز و داخل و خارج

مجموعه است، نقش اساسی در تصفیه و پاکیزه نمودن هوای محیط خواهد داشت. نورگیری مجموعه در اضلاع درونی از طریق حیاطها و در اضلاع خارجی از پس شبکه‌هایی که بطور ممتد در نماهای خارجی وجود دارد تامین می‌گردد. برای فضاهایی که به علت طول زیاد اماکن نورگیری مستقیم از جبهه‌های خارجی وجود ندارد، مانند بازارچه‌ها و نیز فضاهایی که نورگیری خاص - مقدار و جهت نور - در آنها ارتباط با سلسله مراتب تنظیم فضائی دارد، مانند برخی ورودی‌ها و چهارسوها - نورگیری سقفی در نظر گرفته شده است. این نورگیرها در برخی موارد نفوذ هوای آزاد را بدرون فضاها ممکن می‌سازد.

روش ساختمان و مصالح ساختمانی

در نظر گرفتن روشهای ساختمانی که عمر زیاد بناهای مجموعه طرح فلکه را تضمین کند و نیز کاربرد مصالح ساختمانی بادوام دقیقاً در این پروژه مطرح است. به این منظور بناها بتون آرمه و با استفاده از قطعات پوشش پیش ساخته بتنی پیشنهاد گردیده است.

در نقشه‌های مربوط به مطالعات معماری سازه پروژه قسمتهایی که در آنها می‌توان بعلت سطح و حجم قابل توجه ساختمانی و لزوم سرعت در اجراء از قطعات پیش ساخته بتنی برای پوششها استفاده نمود مشخص گردیده است.

ضمناً طرز ساخت یک مدل معماری ساختمانی مجموعه در نقشه‌های ضمیمه نشان داده شده است، در نماهای مجموعه از قطعات بتنی پیش ساخته آجرکاری در سطوح عقب نشسته نماها و برخی دیوارهای جداکننده و نیز کاشیکاری استفاده شده است.

درها و پنجره‌های داخلی و خارجی بطور عمده چوبی است بجز در مواردیکه به علت عملکردهای خاص معماری نمی‌توان و نباید از چوب استفاده کرد. از سنگ نیز

در کف سازی ها استفاده خواهد شد. خطوط کف سازی داخلی و خارجی مجموعه در نقشه های تفصیلی مشخص ترکیب سنگ و قطعات بتنی می باشد.

جمع بندی مطالب گذشته

پروژه طرح فلکه بطور کلی از سه قسمت اصلی و دو قسمت وابسته به آن در رابطه با طراحی و اجرای کل مجموعه تشکیل می گردد. این تقسیم بندی کلی صرفاً از نظر اجراست ولی در کل یک مجموعه معماری شهری است، که تجدید حیات متمرکز قدیمی مشهد را در بر می گیرد می باشد، سه قسمت کلی فوق به شرح زیر است که اجزاء عملکردهای خاص خود را داراست.

۱- زیرگذر و توقفگاه ها.

۲- سرپوشیده های زیرگذر و بناهای طرح فلکه که از نظر طراحی و معماری در سطوح مختلف تا بر ساختمانهای موجود درونی آستان قدس مطرح می باشد.

۳- بناهای طرح فلکه.

۴- محیط خارجی وابسته به بافت شهر که نیاز به طراحی دقیقتر شهر سازی نسبت به فاز یک پروژه دارد.

۵- فضای سبز داخل و خارج مجموعه

۶- زیرگذر بعرض ۲۳ متر و ارتفاع مفید ۵/۶۰ متر با تمام اجزاء تشکیل دهند خود.

۷- دوربرگردانهای توقفگاه با تمام اجزاء تشکیل دهنده خود از جمله توقفگاه های اتوبوس، تاکسی و پیاده روها، جان پناه ها و غیره.

۸- سطوح اطراف دوربرگردانها اعم از سطوح مجاور بناها و سطوح در رابطه با خیابانها و سطوح در رابطه مستقیم با ورودی های زیرگذر.

۹- سطوح وسیع پیاده رو، توقف و اجتماعات بین بناهای درونی آستان قدس و

بناهای طرح فلکه که دارای کلیه عناصر معماری و شهری لازم می باشد، در تراز هم سطح صحنهای موجود.

۱۰- سطوح فوق در تراز هم سطح کف زیرگذر که خود در برگیرنده خطوط ارتباطی پارکینکها، پیاده روها، ارتباط با بناهای جانبی طرح فلکه و نیز بناهای درونی و فضای سبز می باشد.

۱۱- بناهای طرح فلکه، این بناها کلاً از چهار قطاع تشکیل می گردد، بدین معنی که چهار خیابان ورودی به مجموعه آن را از نظر هندسی به چهار قطاع نامساوی تقسیم می کند، بناهایی در این چهار قطاع جایگزین می گردد. در گونه های معماری زیر می گنجد.

۱۲- مصلی.

۱۳- مجموعه های فرهنگی.

۱۴- مدرسه علمیه.

۱۵- مراکز اداری.

۱۶- سفره خانه.

۱۷- سرویس های بهداشتی، شامل وضوخانه ها، گرمابه ها، دستشویی ها و رختشویی ها.

۱۸- دارالشفاء مرکز خدمات درمانی.

۱۹- بازارچه ها.

۲۰- باغ رضوان با تمام عناصر باغسازی خاص خود.

۲۱- خوابگاه دانشجویان دانشگاه اسلامی رضوی.

۲۲- صحن بقعه پیر پالان دوز و تمام عناصر تشکیل دهنده اطراف آن، بازارچه و مغازه ها.

۲۳- ساختمانهای عمومی خدمات شهری، پست، تلگراف، تلفن، راهنمایی،

اطلاعات زوار و مراکز اطفال و اشیاء گمشده.

۲۴- ساختمان تشریفات مجموعه طرح فلکه.

۲۵- مراکز تاسیساتی حرارتی و برودتی و پست‌های برق، مخازن آب و تلمبه خانه‌ها.

۲۶- مراکز و واحدهای نگهداری، باغبانی و نظافت.

۲۷- پارکینگ‌های عمومی و خصوصی.

۲۸- محیط خارجی وابسته به بافت شهر شامل کلیه معابر پیاده و سواره و راه‌های دسترسی به پارکینگ‌ها و مراکز خدماتی زیرین و راه کمربندی.

۲۹- ورودی‌های مجموعه طرح فلکه.

۳۰- فضای سبز داخلی و خارجی مجموعه.

نگارنده گوید:

طرح مهندسان مشاور شرکت خانه سازی ایران یکی از جامع‌ترین طرح‌هایی بود که برای توسعه و نوسازی حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام از طرف متخصصان و کارشناسان مسائل شهری تهیه و به مورد اجراء درآمد، و بخش‌هایی از آن انجام گرفت که اکنون مورد استفاده می‌باشد.

۷

طرح توسعه حریم رضوی

طرح توسعه حریم رضوی.

در سال ۱۳۷۳ فکر تغییر این طرح پیش آمد و مقامات آستان قدس رضوی و کارگذاران دولتی در مرکز و مشهد مقدس در نظر گرفتند در طرح شرکت خانه سازی تغییراتی پدید آورند، و فلکه آستان قدس را که بصورت مربع در نظر گرفته شده بود خارج نمایند و فلکه را باز هم توسعه دهند و بر مساحت آن بیفزایند.

برای توسعه فلکه که آن را توسعه حریم حرم رضوی نام گذاری کرده اند. منازل مسکونی، مغازه ها، مسافرخانه ها، مهمان خانه ها و سراهای بازرگانی از صاحبان آنها خریداری گردید و تخریب شد. این تخریب و توسعه هم اکنون نیز ادامه دارد و ستادی در آستان قدس رضوی برای همین منظور تشکیل شده است.

صحن جامع رضوی

در طرح جدید که اکنون مورد عمل قرار گرفته و روی آن مشغول کار می باشند صحنی بنام «صحن جامع رضوی» که بزرگترین صحن در مجموعه اماکن رضوی می باشد، بناء می گردد، و یک مدرسه علوم اسلامی و بناهایی برای زائران امام رضا (ع) ساخته خواهد شد و به منظور آسایش زائران توقفگاه بزرگی هم برای ماشین ها در زیر همین صحن بناء خواهد گردید.

گفته‌های مدیر عامل توسعه حریم حرم رضوی

در پایان فصل ابنیه و اماکن متبرکه سخنان آقای مهندس رضا دیشیدی مدیر عامل توسعه حریم حرم رضوی را که حاوی مطالب مستندی می‌باشد بنظر خوانندگان محترم این کتاب می‌رسانیم. گزارش آقای مهندس دیشیدی در شماره ۶ اسفند ماه ۱۳۷۵ مجله حرم چاپ شده است.

مهندس رضا دیشیدی مدیر عامل سازمان عمران و توسعه حریم حرم حضرت رضا (علیه السلام) طی گزارشی گفت: در اجرای این طرح پس از پیروزی انقلاب اسلامی تعداد ۱۸۰۷ واحد مسکونی و تجاری به مساحت بیش از ۲۱ هکتار خریداری شده که بابت خرید این اراضی تاکنون مبلغ ۱۲۳ میلیارد و ۸۶۰ میلیون ریال پرداخت شده است. همچنین مبلغ ۸۹ میلیارد ریال صرف اجرای طرح‌های عمرانی این پروژه عظیم نموده‌ایم که جمع هزینه‌های عمران و توسعه حریم حرم حضرت رضا (علیه السلام) در این مدت به ۲۱۲ میلیارد و ۹۰۰ میلیون ریال رسیده است.

وی افزود طرح اطراف فلکه حضرت رضا (علیه السلام) به مرکزیت گنبد مطهر در مساحت ۶۰ هکتار در حال اجرا می‌باشد. هدف از اجرای این طرح ساخت ابنیه مورد نیاز زائران حضرتش و اتصال مجموعه اماکن متبرکه به بافت شهر است که در این رابطه تا کنون رواقها، صحنها، بستها، زیرگذر و بسیاری ابنیه دیگر ساخته شده است.

بگونه‌ای که سطح فضاها و زیارتی به چهار برابر قبل از پیروزی انقلاب اسلامی رسیده است و این روند همچنان ادامه دارد. مدیر عامل توسعه حریم حرم گفت: ایجاد زیرگذر اطراف فلکه حضرت رضا (علیه السلام) گامی مثبت در حل مشکل ایاب و ذهاب شهری می‌باشد.

او گفت: در مجموعه زیرگذر ۵۴ هزار و ۵۰۰ متر مربع سقف ایجاد شده است. برای انجام این کار بیش از ۳۰۰۰ هزار متر مکعب بتن و ۲۷ هزار تن فولاد مصرف گردیده است. جمع پوششهایی که دوربرگردانها را به زیرگذر اتصال خواهد داد، حدود

۴۲ هزار متر مربع است.

عابران پیاده راحت تر از دوربرگردانها به زیرگذر تردد می کنند. برای تحقق این منظور لازم است حدود ۲۲ کیلومتر نیز پیش ساخته تهیه و نصب نمود و برای اتصال این سه دوربرگردان به ۴۹ هزار متر مکعب بتون و بیش از شش هزار تن فولاد نیاز می باشد.

حجم عملیات ساختمانی در فاز اول توسعه اماکن متبرکه بیش از ۱۵۰ هزار متر مربع است در فاز اول طرح، اقدام به احداث ساختمان های کتابخانه مرکزی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، بست شیخ بهاء الدین، بست شیخ طوسی، موزه گنجینه قرآن، صحن های قدس، و جمهوری اسلامی، رواق های دارالولایه، دارالهدایه، و دارالرحمة و هم چنین تکمیل بست های بالا خیابان و پائین خیابان و صحن امام شده است.

فاز دوم شامل ایجاد زیرگذر و سائط نقلیه، اجرای این طرح مشکل رفت و آمد و سائط نقلیه اطراف فلکه حضرت رضا (ع) را حل کرده است. هم چنین مسائل مربوط به دفع آب های سطحی و فاضلاب با راه اندازی تصفیه خانه عظیم که با تلاش و هزینه فراوان با توجه به مسیر طولانی فیما بین اماکن متبرکه حضرت رضا (ع) تا محل تصفیه خانه حل شده است. علاوه بر انتقال فاضلاب به محیطی دور زمینه استفاده مناسب از آنها فراهم گردیده است.

فاز سوم ایجاد ساختمانهای صحن جامع رضوی، مدرسه علوم اسلامی، بنیاد پژوهش های اسلامی، مجموعه پیر پالان دوز، و ابنیه مورد لزوم زائران، پارکینگ بسیار وسیع در طبقه تحتانی صحن جامع رضوی و در دو ضلع شرقی و غربی و هم چنین وضوخانه صحن جامع رضوی در حال انجام است. این دو وضوخانه با ساختمانهای در ارتباط حدود ۴۰ هزار متر مربع می باشد، و صحن انقلاب هم به رواق سرپوشده تبدیل خواهد شد.

۸

طرح مسکن سازان خراسان

طرح مسکن سازان خراسان.

بر اساس گفته مسئولان و کارگزاران آستان قدس رضوی و مقامات دولتی در مشهد مقدس که سخنان آنها به صورت مصاحبه با روزنامه نگاران و یا در سخنرانی‌های عمومی بیان گردیده است، قرار است محله‌های قدیم شهرستان مشهد مقدس تخریب گردد و معابر اطراف بالا خیابان و پائین خیابان و خیابان طبرسی و محله دروازه نوقان و تپل محله از جغرافیای شهر مشهد حذف شوند.

در این ناحیه خیابان‌های وسیع و بزرگراه‌هایی ایجاد شوند، و معابر توسعه یابند و تنگناها برداشته شوند. دست اندر کاران این طرح بزرگ در گفته‌های خود اظهار می‌کنند که کوچه‌های باریک و معابر تنگ در این محلات و منازل و اماکن فرسوده و قدیمی موجب مشکلات در امر خدمات رسانی به مردمان این ناحیه می‌باشد.

طراحان و شهرسازان که در جمع مسکن سازان خراسان حضور دارند گفته‌اند: اکنون این معابر بر پیچ و خم که یادگاری از مشهد کهن می‌باشند، به درد زندگی امروز نمی‌خورند. زندگی ماشینی قرن معاصر نیازمند خیابان‌های وسیع و معابر عریض و میدان‌های فراخ می‌باشد که وسائط نقلیه در آنها به آسانی رفت و آمد نمایند.

در این کوچه‌ها و معابر باریک که نشانی از قرون وسطی می‌باشد، زندگی بسیار مشکل است. اگر منزلی آتش بگیرد، ماشین‌های آتش نشانی نمی‌توانند برای اطفاء

حریق به آنجا بروند، و اگر در خانه‌ها کسی بیمار شد رسانیدن آن به بیمارستان سریعاً امکان ندارد.

در این اماکن لوله کشی گاز، آب، و تلفن با مشکلاتی مواجه می‌گردد، و بردن مصالح ساختمانی بدرون این کوچه‌های باریک با سختی انجام می‌گیرد، ساختمان‌های فرسوده قدیمی و چاه‌های قدیمی در این اماکن همواره مسئله آفرین می‌باشند. از این رو کارشناسان مسائل شهری با این طرح موافقت کرده‌اند.

این طرح نخست از طرف وزارت مسکن پیشنهاد شد و اجرای آن به عهده شرکت مسکن سازان خراسان گذاشته شد. روزنامه قدس که متعلق به آستان قدس رضوی می‌باشد در شماره ۲۲۲۰ مورخ ۷ شهریور سال ۱۳۷۳ در مورد این طرح مطالبی نقل کرده است، ما اکنون به خاطر اهمیتی که این طرح دارد قسمتی از آن را در اینجا نقل می‌کنیم:

طرح نوسازی و بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر که مسئولیت خطیر هدایت و اجرای آن بر عهده شرکت مسکن سازان خراسان قرار دارد، با هدف بهبود شرائط سکونت و هماهنگ ساختن ساختار کالبدی محدوده فوق بانیازهای زیارتی، اقتصادی، فرهنگی و خدماتی میلیون‌ها مسافر به اجرا در می‌آید.

برنامه ریزی محدوده مورد نظر بر مبنای تخصیص فضا است که شامل هتل‌ها، آپارتمان هتل‌ها، مراکز خدماتی، فرهنگی و هنری، فضای سبز، شبکه‌های ارتباطی مناسب، مراکز تجاری و سرانجام مراکز برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارهای جهان اسلام خواهد بود.

اجرای طرح فوق با توجه به عظمت کمی و کیفی می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های فراوانی را در پروژه‌های گوناگون جذب کند، از میان پروژه‌های قابل ارایه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- پروژه ساخت مجموعه‌های تجارتی.

- ۲- پروژه ساخت هتل ها، مسافرخانه ها و آپارتمان هتل ها.
- ۳- پروژه ساخت متل بین المللی.
- ۴- پروژه ساخت یک یا چند برج یا مجتمع مسکونی.
- ۵- مشارکت در آزادسازی و احداث یک محور از طرح.
- ۶- مشارکت در آماده سازی اراضی و تاسیسات زیربنائی.
- ۷- پروژه ساخت مجموعه های فرهنگی و هنری.

جایگاه معماری ملی مذهبی در طرح

شرکت مسکن سازان خراسان در تغییر بافت پیرامون حرم مطهر به حفظ ارزش های بی بدیل مجموعه حرم مطهر توجه نشان می دهد. در کلیات این طرح پیشنهاد شده است که محدوده طرح نوسازی و بازسازی به عنوان مرکز فرهنگی شهر مشهد نگریسته شود.

شرکت مسکن سازان خراسان به منظور دستیابی به الگوی مناسب و متناسب با مجموعه بی نظیر حرم مطهر بر آن است تا با فراهم کردن زمینه حضور کارشناسان، کلیه صاحب نظران و با برگزاری مسابقات معماری ضمن کسب ایده های معماری نسبت به خلق و ایجاد فضا و ساختمانهایی با الگوی معماری مناسب اقدام نماید.

طراحی این محدوده و الگوی معماری این مجموعه به گونه ای خواهد بود که در آینده بتواند بیانگر هویت ملی و مذهبی ایران باشد.

مدیریت اجرای طرح

شرکت مسکن سازان خراسان در قالب شرکت سهامی خاص در چارچوب قانون تجارت و با ترکیب سهام داران زیر از نیمه دوم سال ۱۳۷۱ تاسیس گردید و مشغول فعالیت شد:

۱- سازمان ملی زمین و مسکن وزارت مسکن و شهرسازی ۴۰٪

۲- آستان قدس رضوی ۳۵٪

۳- شهرداری مشهد ۱۰٪

۴- شرکت ایجاد محیط ۱۵٪

با توجه به مشارکت ادارات و سازمان‌های ذی‌ربط در کار توسعه مسکن و با عنایت به مهمترین وظیفه شرکت، یعنی جلب مشارکت عموم مردم و سرمایه‌گذاران به سرمایه‌گذاری در این طرح عظیم ملی و برقراری هماهنگی کامل در اجرای طرح چشم انداز بسیار روشنی در زمینه موفقیت در اهداف مورد نظر پیش رو است.

سخنی از مؤلف

این طرح بیشتر جنبه تجارتي دارد تا خدماتي. ساختمان مهمان‌خانه‌های بزرگ و چند طبقه و برج‌های مسکونی بر روی ویرانه‌های محلات قدیمی مشهد مقدس از اهداف مسکن سازان خراسان می‌باشد و آستان قدس هم به این جریان پیوسته است. موضوع مهمی که نظر نگارنده را در اینجا جلب می‌کند این است که این بناهای بلند و برج‌های چند طبقه که در اطراف حرم مطهر حضرت رضا (ع) سر بر آسمان خواهند افراشت. گنبد و مناره‌های حرم رضوی را تحت الشعاع قرار خواهند داد و اماکن مقدسه را در میان انبوهی از ساختمان‌های سربفلک کشیده از دید مردم و زائران پنهان خواهند ماند.

آستان قدس رضوی قبلاً طبق طرح‌هایی که تهیه و تصویب شده بود، منازل و مسافرخانه‌ها و مستغلات و دكاكين پشت دیوارهای اماکن متبرکه را تا حدود معین خریداری می‌کرد، و هیئتی را هم تعیین کرده بود تا منازل و اراضی را قیمت‌گذاری کنند و از صاحبان آنها خریداری نمایند.

این کار چند سال ادامه داشت و منازلی هم خریداری و تخریب گردید. البته گروهی هم مخالفت می‌کردند و به قیمت‌گذاری هیئت منتخب اعتراض داشتند. آستان

قدس رضوی در نظر داشت در این زمین‌ها مؤسسات علمی، فرهنگی، بهداشتی و خدماتی بناء کند و در اختیار زائران و اهل علم و ادب قرار دهد.

در طرح آستان قدس منازل و مستقالات پشت دیوارهای اماکن متبرکه تبدیل به مؤسسات عام‌المنفعه می‌شدند و به آستان قدس تعلق می‌گرفتند. صاحبان این منازل گرچه نمی‌خواستند منازل خود را ترک گویند و محل کسب و کار خود را از دست بدهند، ولی از اینکه منزل آنها به آستان قدس تعلق می‌گرفت سرانجام به مصالحه می‌رسیدند.

ولی بعد از اینکه شرکت مسکن سازان خراسان به میدان آمد، و با هدف‌های مادی و تجارتي ظاهر شد، مردم مشهد به نیت آنها بدبین گردیدند. چون آنها قصد مادی داشتند. از این رو مخالفت‌هایی شروع شد و گروهی از فروختن خانه‌ها و مغازه‌های خود امتناع کردند.

مسکن سازان چون از مقامات متنفذ دولتی بودند به قوانین و مقررات حکومتی متوسل شدند و از نفوذ خود استفاده کردند. آنها در محاورات و مصاحبه‌های خود اظهار می‌داشتند که مقامات عالی‌کُشور از کار آنها پشتیبانی می‌کنند، و کار آنها عمران و آبادانی مشهد و توسعه حرم مطهر می‌باشد.

از آنجا که آستان قدس رضوی در شرکت مسکن سازان سهام بود، زیر سؤال رفت و به همکاری با مسکن سازان متهم شد. در این هنگام آقای حاج شیخ عباس واعظ طبسی متولی آستان قدس رضوی با خبرنگاران صدا و سیما و رسانه‌های عمومی مصاحبه‌ای انجام دادند و موضوع را به اطلاع مردم رسانیدند. ما اکنون این سخنرانی بسیار مشروح را که در مجله حرم شماره ۳۳ مورخ بهمن ماه سال ۱۳۷۴ چاپ شده نقل می‌کنیم:

سخنان تولیت آستان قدس

تولیت آستان قدس رضوی، که در جمع خبرنگاران سخن می‌گفت، ضمن تشریح عملیات اجرایی پروژه ملی اطراف حرم مطهر، درباره آینده اماکن متبرکه رضوی، توضیحات مبسوطی داد.

وی، مجموعه تنگناهای مالی، رعایت معماری سنتی و اسلامی، رعایت مجموعه ضوابط و مقررات اداری، احترام به حقوق مردم، و پرهیز از مزاحمت‌های مقطعی برای مردم، در اجرای این طرح عظیم را، مورد اشاره قرار داد و گفت:

مدتی است علاقه مندم در زمینه طرح جامع اطراف حرم مطهر حضرت رضا (علیه السلام) توضیحی برای مردم شریف و بزرگوار، بخصوص ساکنان استان خراسان و مشهد داشته باشم. لذا از این فرصت مغتنم، برای ادای این توضیح و جلب همکاری‌های معنوی و فکری بیشتر صاحبان فکر و نظر و اندیشه و همه علاقه‌مندان به ساحت مقدس رضوی، استفاده می‌کنم.

تولیت آستان قدس رضوی، تصریح کرد: مناسب است به آگاهی مردم شریف برسانم که برای انجام این طرح، قبل از سال ۱۳۶۲ مطالعات جامعی انجام گرفت، و از طریق روزنامه‌ها و رسانه‌ها، از همه انسانهای علاقه‌مند خواسته شد تا که اگر پیشنهادی دارند به صورت طرح و ماکت ارائه دهند، تا در اختیار آستان قدس قرار گیرد و برای آن کسی که بهتر از همه بتواند نظرات آستان قدس و نیاز زائران و مجاوران را تأمین کند نیز جوایزی در نظر گرفته شد.

وی، یادآور شد: در مجموع، ماکت‌های خوبی تهیه شد، و از بین همه آنها، در پی مطالعاتی که نیروهای فنی و مهندسان آستان قدس داشتند، طرحی انتخاب شد، البته به مرور زمان و برحسب بررسی‌های مجدد، یک سری تغییراتی در طرح به وجود آمد، ولی تصوّر من این است که بر روی این طرح، چه از نظر فنی و کارشناسی، و چه از جنبه ارائه خدمات به مردم، بیشترین کار و مطالعه، انجام گرفته است.

وی، اظهار داشت: با این همه، همانطور که عرض شد اگر باز هم نظری باشد، آمادگی داریم استقبال بکنیم و یا جواب منطقی و قانع کننده بدهیم که نظر شما در طرح پیش بینی شده است ولی به این شکل اجرایی، عملی نیست، و یا این که اگر نظری کاملاً برای ما قانع کننده باشد، از آن استفاده کنیم.

نماینده ولی فقیه در خراسان، افزود: همان موقع که مشغول مطالعه طرح اطراف حرم مطهر بودیم، بنده شرفیاب شدم به محضر مبارک امام راحل (ره) و توضیحی خدمت ایشان دادم. امام فوق العاده خوشحال شدند و با همان چهره متبسم با محبت‌هایی که همواره نسبت به همه خدمتگزاران داشتند، فرمودند که بسیار کار شایسته و بجایی است.

من عرض کردم البته موقعی که ما کار را شروع کردیم، انتقادات و احیاناً تعرضاتی خواهد شد، که ممکن است ذهن شریف مبارک شما را آزرده کند. امام فرمودند: مثلاً چه خواهند گفت؟ من یک توضیحی دادم، و فرمودند کار را شما شروع بکنید و گوشتان هم بدهکار حرفها نباشد.

تولیت آستان قدس رضوی، با تجلیل از افکار متعالی امام راحل، گفت: از خداوند، ترفیع مقام امام بزرگوار را درخواست می‌کنم، ضمناً در این جلسه، حاج احمد آقا (ره) نیز حضور داشتند، امام سؤال کردند که چقدر انجام این طرح زمان خواهد برد؟ من آن روز عرض کردم حدود ۱۲ سال که امام فرمودند: ۱۲ سال؟ گفتم: بله، و با هزینه خیلی بالا.

وی، در ادامه گفت: در هر حال، ما کار را در فضا و مساحتی حدود ۶۰ هکتار شروع کردیم که این فضا در اختیار آستان قدس بود، اما ۱۸ هکتار دیگر باید خریداری می‌کردیم تا طرح بتواند اجرا شود، لذا تا امروز ۱۴ هکتار آن خریداری شده، و ۴ هکتار دیگر باقی مانده است.

در بین این ۱۴ هکتار خریداری شده ۲۰۰ واحد تجاری وجود داشت که حدود

۶ میلیارد تومان بابت خرید آنها پرداخت شد. ضمن این که حدود ۴۵۰ واحد تجاری دیگر نیز باید خریداری شود، تا طرح بطور کامل به اتمام برسد.

تولیت آستان قدس رضوی، عنوان نمود: آنچه تاکنون انجام شده و قبلاً وجود نداشته، کتابخانه مرکزی آستان قدس می باشد که با ۲۸ هزار متر مربع زیر بناء ساخته شده است دیگری، صحن جمهوری اسلامی است با مجموعه رواقها و شبستانها، و با رواقهای دارالولایة، دارالرحمة و دارالقرءاء.

صحن قدس با حجره ها و غرفه هایی که دارد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی و صحن امام که دوستان در جریان هستند در سابق، این محل به صورت یک پارک یا به شکل یک بست بود و اسم خاص خودش را هم داشت؛ بعد با تجدید نظر و طراحی که انجام شد به این شکل یعنی به صورت صحن امام درآمد. چندین بست هم احداث شده است که هر یک از آنها، همین طور که ملاحظه می شود در اصطلاح مهندسان سنتی و معماری سنتی و اسلامی بست نام دارد.

اما، می تواند وظیفه یک صحن را بخوبی انجام دهد. البته بست بالا خیابان و پایین خیابان، قبل از پیروزی انقلاب اسلامی وجود داشت، اما در مساحتی بسیار کمتر از آنچه که الآن هست، و بعد در جریان تخریب اطراف حرم مطهر قرار گرفت. ما این دو بست را به نام بست شیخ طوسی و بست شیخ حرّ عاملی در شعاعی به مراتب وسیعتر، شاید دو برابر مساحت احداث کردیم.

البته در ساختمان موزه آستان قدس هم، بر ساختمان قدیمی، مقداری اضافه شده است و اگر بخواهم این سری نوسازیهای جزئی را عرض بکنم، بیش از آنچه گزارشگران تهیه کرده اند. می توان آمار ارائه داد.

او اظهار داشت: مثلاً در محلّ مرقد شیخ حرّ عاملی، قبلاً چیزی نبود و مردم می آمدند وارد صحن کهنه که صحن انقلاب نامگذاری شده فاتحه می خواندند و می رفتند. در حالی که ما برای شیخ حرّ عاملی یک شبستانگونه ای با یک کار معماری

بسیار دشوار و در عین حال دقیق، احداث کرده‌ایم.

تولیت آستان قدس رضوی، افزود: اینها کارهایی است که در رابطه با مجموعه مسائل فرهنگی، تبلیغی، آموزشی و ارائه خدمات اجتماعی و محیط‌های آماده برای دعا و نیایش برای زائرین انجام شده است. از دیگر، کارهایی که انجام گرفته کار زیر گذر است. زیر گذر که تقریباً دارای طولی حدود ۱۳۵۰ متر است فقط برای عبور اتومبیل‌های گذری که هیچ گونه توقفی در اینجا نخواهند داشت، ساخته شده است. همچنین سه دور برگردان در دست احداث است که بیش از ۵۰ درصد از کار دور برگردانها به پایان رسیده است. مجموعه مساحت این سه دور برگردان در حدود ۱۲ هزار متر مربع و به صورت پل هوایی است.

وی گفت: توجه دارید که کار، بسیار عظیم، حجیم و دقیق می‌باشد، و با مطالعه‌های حساب شده انجام شده است.

این سه دور برگردان را تا پایان سال جاری به ما قول دادند تمام بکنند. اگر همکاری بعضی از برادران مؤمن و معتقد به نظام و انقلاب اسلامی ما هم باشد و آستان قدس هم آن دقتها و مراقبتهای کافی را برای حفظ حقوق مردم و احترام به مردم داشته باشد، تا پایان امسال دور برگردانها تمام می‌شود.

با اتمام دور برگردانها تقریباً فاز اول و آنچه مربوط به بخش داخلی است، یا به تعبیر بعضی از مهندسان مارینگ داخل به پایان می‌رسد. به عبارت دیگر، اگر اطراف فلکه را به صورت یک دایره تصور کنیم قسمت داخل این دایره با بهره برداری از دور برگردانها تمام شده و ما به بخش خارجی می‌پردازیم.

تولیت آستان قدس رضوی با تشریح ویژگیهای جدار خارجی طرح، گفت: به عنوان اولین کار در جدار خارجی، حداقل در سه ماهه اول سال آینده، باید صحن جامع رضوی، خود را نشان بدهد.

وی، یادآور شد: صحن جامع رضوی در ضلع جنوبی این دایره، یعنی تقریباً

طرف خیابان امام رضا علیه السلام احداث می شود. ابعاد این صحن ۳۳۵ متر در ۱۳۰ و چند متر است و وسعت فضایش حدود پنج برابر صحن امام خواهد بود.

این صحن، شبستانهایی خواهد داشت که مساحت آنها نزدیک به ۴۰ هزار متر مربع خواهد بود. ایشان اظهار داشتند: تأکید کرده ایم که شبستانها کاملاً به یکدیگر ارتباط داشته باشند، تا برای برگزاری نماز جمعه و مجموعه اموری که مربوط می شود به مسائل تبلیغی، سیاسی و اجتماعی و برگزاری مراسم دعا و نیایش و جلسات بزرگی که برای گویندگان اسلامی است، مورد استفاده قرار گیرد.

این صحن، فضایی است کاملاً سرپوشیده، اما دقیقاً منطبق با معماری اسلامی و هماهنگ با مجموعه اطراف حرم شریف و مجموعه اماکن متبرکه رضوی، صحن جامع رضوی و شبستانهایش از طریق چهار بست با خیابانهای اطراف ارتباط پیدا خواهد کرد، ضمن این که در قسمت غرب و شرق صحن جامع رضوی، دو صحن دیگر هم احداث می شود که یکی حدود ۹۲۰۰ متر مربع، و دیگری بیش از ۸ هزار متر مربع مساحت دارد.

در مجموعه این طرح، بین ۱۲ تا ۱۴ گلدسته خواهیم داشت برای پیوند دادن این مجموعه به یکدیگر و با احداث این دو صحنی که در اضلاع غربی و شرقی صحن جامع رضوی بناء می شود، کار ساختمانی طرح در قسمت ضلع جنوبی هم به پایان می رسد. وی، تصریح کرد: در ضلع شمالی مجموعه اماکن متبرکه، یک دارالشفای نیز خواهیم داشت. البته این توضیح را عرض کنم که هم اکنون آستان قدس در حال احداث یک بیمارستان ۳۲۰ تختخوابی است. این بیمارستان، آموزشی، و در عین حال تخصصی و مجهز به مدرنترین وسایل درمانی و دارویی است، که با استفاده از مجربترین پزشکان، محققان و صاحبان تفکر و اندیشه، با حفظ مراتب تعهد انقلابی، اخلاقی و اسلامی راه اندازی می شود. اما علی رغم این که ما اقدام به احداث چنین بیمارستانی کرده ایم و این مرکز در دست احداث است، در طرح اطراف حرم هم برای

افرادی که می‌خواهند به امکانات درمانی دسترسی داشته باشند، ساختمان دارالشفا را در نظر گرفته‌ایم. دارالشفایی که تحقیقاً می‌تواند برای فوریت‌های پزشکی و کارهای اورژانس مورد استفاده قرار گیرد.

همچنین به موازات ساخت دارالشفا ساختمان دانشگاه علوم اسلامی رضوی نیز توسعه پیدا می‌کند و همزمان، ساختمانی نیز برای بنیاد پژوهش‌های اسلامی خواهیم ساخت تا مجموعه بناهای فرهنگی آستان قدس رضوی به یکدیگر مرتبط و نزدیک باشند، یعنی کتابخانه، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، بنیاد پژوهش‌ها به یکدیگر متصل و مرتبط باشند.

تولیت آستان قدس رضوی، با اشاره به ضرورت انتقال فضاهای بهداشتی به خارج محیط حرم، گفت: ما تصمیم گرفتیم مجموعه فضاهای بهداشتی را که هم از نظر فنی و ظاهر باید بسیار پیشرفته و هم بهداشتی به مفهوم واقعی کلمه باشد، از صحنها جز در موارد خاص بیرون ببریم. لذا ساخت یک مجموعه بهداشتی مجهز از نظر کیفی و کمی کاملاً پاسخ‌گوی مردم را در نظر گرفتیم، که این مجموعه هم تقریباً در ضلع جنوب غربی این طرح ساخته خواهد شد.

او در ادامه این گفت و گو، اظهار داشت: ضمن عرض سلام و ادای احترام و ارادت و تقاضای این که از دعای برادران و خواهرانی که این گفتار را می‌شنوند، بهره‌مند باشیم، کار برای رضای خدا و جهت خدمت به مردم و در خدمت انقلاب و رهبری و امامت جامعه اسلامی باشد.

وی افزود: از سال ۶۲ تا امروز ۱۲ میلیارد تومان برای اجرای این پروژه هزینه کرده‌ایم و تصور ما این است که تا پایان کار نیز حداقل ۵۰ میلیارد تومان دیگر باید خرج بکنیم، چون ما فقط امروز را نمی‌بینیم، بلکه می‌خواهیم حداقل برای ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال آینده، این طرح پاسخگوی نیازهای مردم باشد.

علاوه بر آن، پروژه در دست اقدام، کاری است که با اعتبار و حیثیت علاقه‌مندان

به نظام جمهوری اسلامی ایران، پیوند دارد. بنابراین کاری باید انجام بگیرد که همواره مورد توجه انسانهایی که امروز یا آینده می آیند اظهار نظر می کنند قرار بگیرد. لذا از نظر کارشناسی و جهات دیگر اقتضا می کند که این سرمایه گذاری را داشته باشیم، و به یاری خداوند خواهیم داشت.

تولیت آستان قدس رضوی، همچنین گفت: تا امروز یک ریال هیچ دستگاهی به ما کمک نکرده است، یعنی فقط متکی به منابع مالی آستان قدس با محدودیتهایی که ما، در آستان قدس داریم، بوده ایم.

شما توجه دارید اگر فرض بفرمایید در آستانه، موقوفه ای است برای پذیرایی از زائر، یا برای برگزاری مراسمی به مناسبتی که در اعیاد داریم، یا اگر موقوفه ای است برای مصرف مثلاً مجذومین، یا برای کمک به فلان بیمارستان، ما اصلاً نمی توانیم از این منابع مالی در غیر مورد استفاده کنیم.

وی خاطر نشان ساخت:

بنابراین اگر موقوفات یا ندورات مطلقه ای وجود دارد، از آنجا باید استفاده بکنیم. پس این را بدانید علی رغم این که این طرح یک طرح ملی است، یعنی همان طور که عرض کردم نه تنها علاقه امام و اشتیاق امام را دارد. مورد عنایت مقام معظم رهبری و ولی امر امت و ریاست محترم جمهوری اسلامی می باشد. و خدمتگزاران دستگاههای دولتی این طرح را پذیرفته اند، و همه معتقدند که یک طرح ملی است.

اما کمک مالی هیچ کسی به ما نکرده است، البته من بدون اینکه توقع داشته باشم یک انسان متمکنی هم به ما کمک بکند. بدون چنین توقع و انتظاری، باید عرض بکنم، تنگناهای مالی هم داریم به خاطر تعهدات بسیار سنگینی که پذیرفته ایم.

وی تأکید کرد: بدون آن که ذره ای سستی نشان بدهیم، برای اجرای این طرحها، گاهی شنیده ام گفته می شود مثلاً در فلان کشور عربی یک سری کارهایی را شروع کرده اند و چقدر تند دارند پیش می برند، شما بدانید کاری که ما انجام داده ایم واقعاً من با

عقیده به شما عرض می‌کنم که اگر عنایت حضرت رضا علیه السلام نبود، این قدر پیش نمی‌رفت.

در این مورد جز کرامت و اعجاز نمی‌شود تعبیر دیگری داشت در مورد تنگناهای مالی، عرض می‌کنم: با تشکر و سپاس عمیق از ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران که همواره نسبت به آستان قدس و شخص بنده نهایت محبت و مهر و بزرگواری را داشتند.

اخیراً تقاضا کردیم که ۲ میلیارد تومان به ما وام بدهند و سود هم از ما نخواهند، ما هم قول می‌دهیم که ظرف ۲ یا ۳ سال آینده اقدام و مستهلک کنیم، نسبت به بازپرداخت این وام، که موافقت فرمودند این وام را به ما بدهند. این وام صرفاً برای خرید رقباتی است که باقی مانده و باید بخریم تا فضا آزاد بشود، برای اجرای کار، پس مورد اول تنگناهای مالی است.

دوم این که معماری این بناء با معماری کشورهایمانند عربستان کاملاً متفاوت است. در اینجا دقیقاً باید معماری اسلامی و معماری سنتی، با حفظ همهٔ موارث فرهنگی اسلامی و ملی، مورد توجه قرارگیرد. یعنی ما یک آجر که روی آجر می‌گذاریم، باید هماهنگ باشد با مجموعهٔ این بناها، ضمن این که بناها باید تواضع خودش را در برابر روضهٔ منوره، همواره داشته باشد.

بنابراین اینجا اینجوری نیست که ما چند تا سنگ بریده و آماده از ایتالیا بیاوریم، اسکلت را هم با آجر بناء کنیم ما سنگها را نصب کنیم و بگوییم تمام شد. در هر سانتی متر فضای اماکن متبرکه، هنر، فکر و اندیشه، نهفته است و برخوردار از تحقیق، پژوهش و پیام فرهنگی است، پیام انقلابی دارد. نشان دهندهٔ قدرت و دانش ایرانی است و تواناییهای انسانهای انقلابی در این معماری جلوه می‌کند.

وی افزود: این کار یک مجموعه دارای تعهد و فکر و نظر، برخوردار از اخلاص تلاش، ایمان و عشق به نظام و انقلاب است. ۱۲ سال برای کتابخانهٔ آستان قدس

رضوی وقت صرف شده است تا مورد بهره برداری قرار گرفت و الآن شما هر قسمت از این کتابخانه را که می بینید مجموعه‌ای از ذوق یک هنرمند را نشان می دهد.

علاوه بر آن، شما ملاحظه کرده اید که ما، در هر قطعه‌ای که می خواهیم کاری را انجام بدهیم، سعی می کنیم راهی را بگشاییم، برای آنکه مردم دچار مشکل نشوند، کسبه کارشان را انجام بدهند، یعنی اینجور نیست که ما این ۶۰ هکتار را کاملاً محدود کنیم، ببندیم، هیچ رفت و آمادی نباشد، وسایط نقلیه عبور نکند.

برای این که ما کار را شروع بکنیم و برویم جلو. در حالی که در کشورهای دیگر، این مسایل اصلاً مورد توجه نیست، آنها راه را می بندند، بدون توجه به مردم، بدون اینکه احترامی و ارزشی قایل باشند برای این مسایلی که برای ما اصل است یعنی ما هر کاری که داریم می کنیم برای مردم است.

چطور می توانیم مزاحمتهایی برای مردم ایجاد بکنیم؟ بنابراین تا می توانیم باید سعی بکنیم که چنین مزاحمتهایی نباشد. بنابراین قطعه قطعه باید کار را شروع بکنیم، قسمتی را تخریب و احداث کنیم باز قسمتی دیگر، خود این کار، هم سرمایه زیادی می برد و هم طبعاً زمان می طلبد.

تولیت آستان قدس اضافه کرد: توجه داشته باشید برای ۲۰۰ مرکز تجاری که عرض کردم نزدیک به ۶ میلیارد تومان پرداخت کردیم و ۷۰۰ میلیون تومان مالیات و بیمه دادیم، اگر یک کابل تلفن بخواهد جابجا بشود، قبلاً باید مکاتبه کنیم، نظر سازمان مربوطه را جلب کنیم، تا در زمان مناسب، آنها بیایند و اقدام بکنند. چه برای انتقال تلفن، چه کابل برق، چه لوله آب.

باید این مکاتبه ها بشود، سیر اداری را انجام بدهند، نظر آنها جلب بشود، بیایند اقدام بکنند، پولش را هم از ما بگیرند، و قبل از این که پول را هم به حساب بریزیم کار انجام نمی شود، در حالی که بنده در موقع تخریب اطراف حرم در زمان شاه اینجا بودم، اصلاً این موضوع مورد توجه نبود، تمام دستگاههای دولتی در اختیار یک فرد بود، با

یک تلفن دستور خرابی داده می‌شد و اطاعت می‌گردید، البته بنده نه چنین توقعی دارم و نه علی‌رغم اختیاراتی که دارم اقدام به چنین کاری خواهم کرد.

او تصریح کرد: ما کاملاً با همه دستگاه‌های دولتی، برادر و صمیمی هستیم، نهایت لطف و محبت را هم آنها دارند، اما این ضوابط و مقررات هم، باید مورد توجه قرار بگیرد، و مورد توجه قرار می‌دهیم؛ و این خود، زمان می‌برد. گاهی هم یک مغازه دار، یک کاسب و یک برادر عزیز ما اقلاد دو ماه ما را معطل کرده است برای انجام کار که رضایت نمی‌داده است.

اینجا من این توضیح را بدهم: ما از زمانی که ۱۲ میلیارد تومان سرمایه‌گذاری کرده‌ایم و شش میلیارد تومان برای خرید پرداخته‌ایم ۴ یا ۵ نفر، اتفاق نظر کمیسیون نرخ گذاری آستان قدس را قبول نکرده‌اند، والا نوعاً نظرات ما را پذیرفته‌اند و معامله انجام شده و سیر قانونی خودش را دنبال کرده‌است، که یک مقداری هم البته زمان برده است.

اما ۴، ۵ مورد هم داشتیم که آستانه نرخ را اعلام کرده است، آنها نپذیرفته‌اند. رفتیم به سراغ مرضی الطرفین، باز هم نپذیرفته‌اند، مدت‌ها هم مهلت دادیم، باز هم تن نداده‌اند، و بالاخره قانون و دستگاه‌های قضایی ابلاغ کرده است. اینهم یک مشکل.

من یک مورد را هم قبول ندارم که آستان قدس حق احدی را تضییع کرده باشد، موارد زیادی است که بیش از یک میلیون، دو میلیون، و گاهی چهار میلیون تومان بیش از نرخ کارشناسی دادگستری، آستان قدس پول داده است و ما گفتیم حقوق مردم مورد توجه قرار بگیرد با رعایت احترام.

اما معذک مواردی هم پیش می‌آید با هر نیتی و هر انگیزه‌ای، که این سری اختلافات هم هست. بنابراین طرح را با تأخیر مواجه می‌کند. لذا این جوری نیست که ما بگوییم حالا راضی بود، راضی نبود، بولدوزر بنداز و خراب کن و بلافاصله کار را دنبال بکن. چنین چیزی نیست.

خوب، پس می‌بینید مجموعه تنگناهای مالی، رعایت معماری سنتی، رعایت مجموعه ضوابط و قوانین و مقررات، رعایت احترام مردم و عدم ایجاد مزاحمت‌های مقطعی برای مردم، همه اینها را وقتی با هم حساب بکنیم، من چنین نتیجه می‌گیرم که اگر اعجاز نباشد هرگز نمی‌تواند واقعاً پیشرفت قابل توجه باشد. لذا من از همه همکاران، مهندسان، کارمندان، کارگران و همه کسانی که با عشق و ایمان و علاقه کار را دنبال کردند، تشکر می‌کنم.

نماینده ولی فقیه در خراسان، در ادامه گفت: توجه دارید که تقریباً یک سال یا نزدیک ۲ سال است که شرکتی تأسیس شده است به عنوان شرکت مسکن سازان، شرکت مسکن سازان در خارج از این ۶۰ هکتار آستان قدس کار می‌کند. به خاطر این که فضای این اطراف که واقعاً هم از نظر بناء خیلی فرسوده است.

این فرسودگیها و محدودیتهایی که مجموعاً در مقاطع مختلف این اطراف وجود داشت، می‌توانست آثار نامطلوب فرهنگی و اجتماعی بلکه سیاسی هم برجای بگذارد، لذا کار مسکن سازان شروع شد، قبلاً موقعی که جناب آقای کازرونی وزیر مسکن بود، ایشان مطرح کردند و بعد هم که آقای آخوندی دنبال کردند.

بالاخره این شرکت دایر شد و در این شرکت، آستان قدس شاید حدود ۲۰ تا ۳۰ درصد سهم داشته باشد، و الا ما هیچ نقشی در مسکن سازمان نخواهیم داشت و نداریم، مدیریت آنجا که یک مدیریت کاملاً دولتی است، و نوع طرح و ماهیت و شخصیت طرح هم به تعبیر من، با طرح اطراف حرم کاملاً متفاوت است، لذا ما گفتیم در آنجا احدی حق ندارد که از نام امام و نام رهبری برای پیشبرد کار استفاده بکند.

وی افزود: چون شنیده شده است بعضاً تحت عنوان این که این کار مورد تأیید مقام رهبری است فشار زیادی روی بعضی از افراد آورده‌اند. من نمی‌خواهیم بگویم گزارشها صد در صد درست است، اما خیلی هم بیراه نیست، و ما دستور پی‌گیری هم دادیم تا به آن توجه شود.

واعظ طبسی، خاطر نشان کرد: شرکت از عنوان آستان قدس هرگز نباید استفاده کند، فقط تحت عنوان شرکت مسکن سازان کار را دنبال کند. من عرض کردم کار مورد تأیید ما است، ولی مشروط بر این که تمام آنچه که از قبل بنده تذکر دادم و به طور کلی هم رهبر معظم انقلاب فرمودند کاملاً موضوع متفاوت است با طرح اطراف حرم.

طرح مربوط به آستان قدس. با توضیحی که من دادم یک طرح فرهنگی، هنری و آموزشی است، فضاها برای دعا، نیایش و زیارت می‌باشد و هدفی که ما دنبال می‌کردیم از این طرح، این بود که در ذهن مردم و در واقعیت عینی جامعه، قداست بیشتری به حوزه اماکن متبرکه ببخشیم.

بد نیست این توضیح را عرض بکنم: ملاحظه بفرمایید الآن هر زائر و مجاوری وقتی وارد صحن می‌شود سعی می‌کند که محیط ذهنی و فکری خود را و حتی وضع ظاهر خود را متناسب با حوزه حرم بیاراید.

حالا اگر ما صحن جامع رضوی را احداث کردیم چقدر این فضا از نظر کمی و کیفی قداست پیدا می‌کند. روی مسایل اجتماعی و فرهنگی و حتی سیاسی، تأثیر می‌گذارد.

بنابراین، ماهیت طرح آستانه، ماهیتی است فرهنگی، یعنی اگر من می‌گویم ۶ میلیارد تومان دادیم و مراکز تجاری را خریدیم، این تبدیل به فضای تجاری نشده است.

تمام اینها به صورت صحن و رواق و شبستان و زیر گذر و دور برگردان مورد استفاده مردم قرار می‌گیرد. اما طرح مسکن سازان، اینجور نیست، ضمن این که اقدام خواهد کرد به سازندگی، باز سازی و نوسازی، و طبعاً در مسایل اجتماعی و سیاسی و فرهنگی مؤثر است. اما آن چیزی که می‌تواند به این کار مسکن سازان توجیه و شکل بدهد، یک حرکت در عین حال اقتصادی است.

وی گفت: یعنی اگر آنجا توجیه اقتصادی نمی‌داشت، طبعاً این شرکت داخل

شماره ۴۹ - ایوان زیر ساعت صحن کهنه صفحه ۱۱۳

شماره ۵۰ - رواق دارالسرور صفحه ۱۰۷

شماره ۵۱- ورودی صحن موزه به صحن نو صفحه ۱۱۸

شماره ۵۲ - رواق دارالسعادة صفحه ۱۱۰

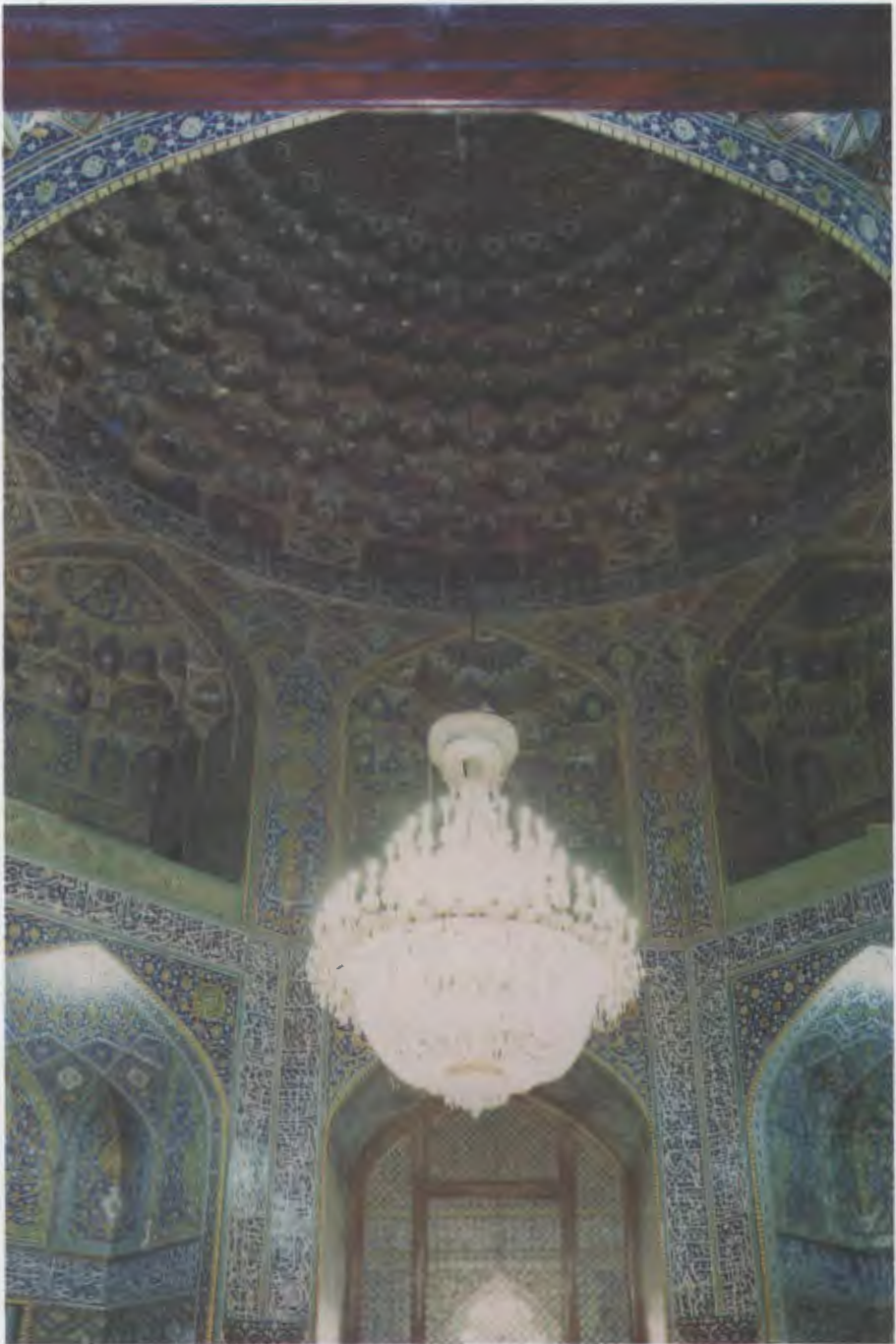
شماره ۵۳ - نقاره خانه روضه مبارکه رضویه صفحه ۱۱۴

شماره ۵۴ - کتیبه در حاشیه ایوان زیر ساعت صحن کهنه صفحه ۱۱۴

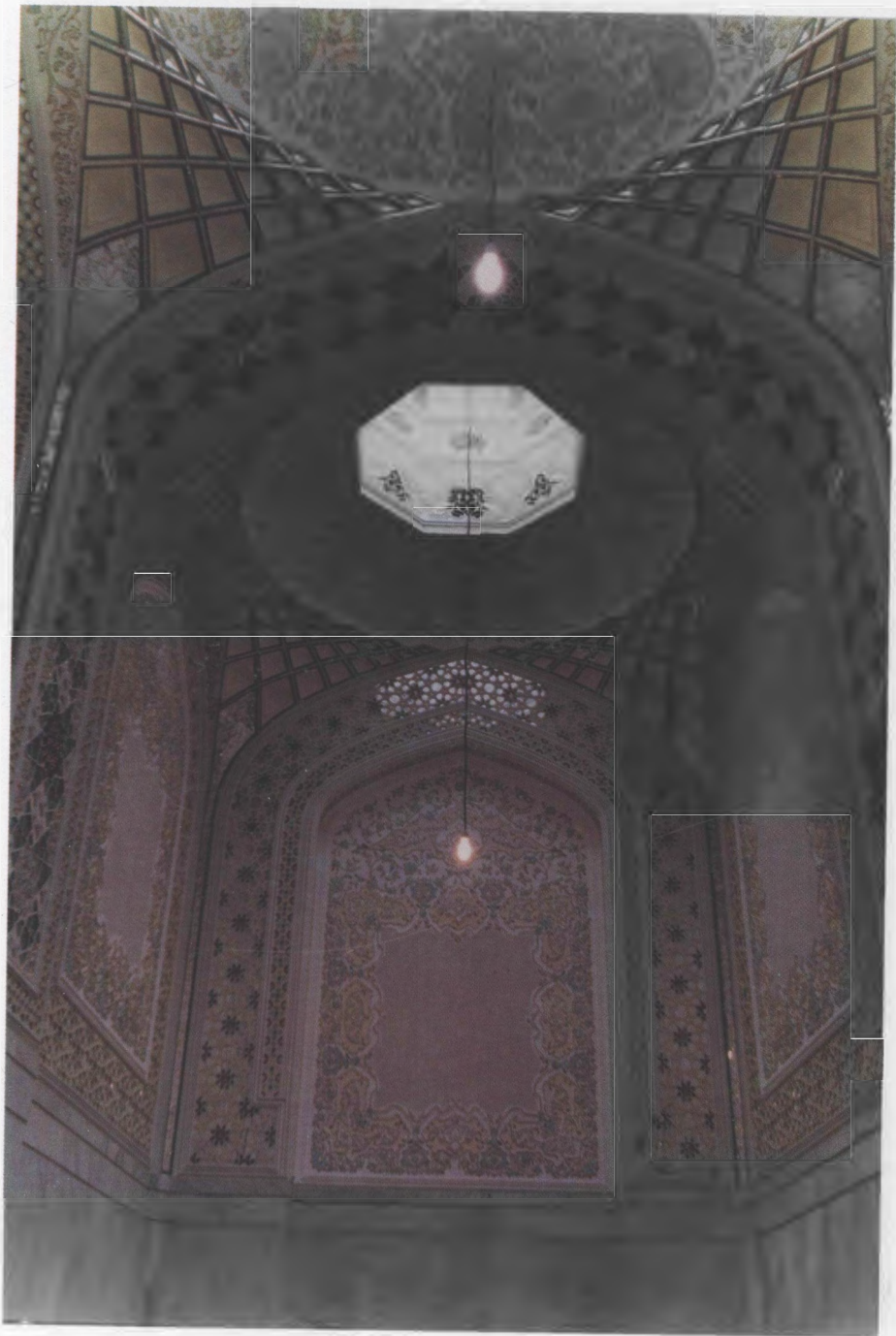
شماره ۵۵ - نمایی از دارالسرور صفحه ۱۰۷

شماره ۵۶ - گنبد الله وردی خان صفحه ۱۱۱

شماره ۵۷ - ایوان طلای صحن نو صفحه ۱۱۷

شماره ۵۸ - دارالقرآن

شماره ۵۹ - چهل چراغ پایه‌ای در آستان قدس

شماره ۶۰ - چهل چراغ سقفی در آستان قدس

شماره ۶۱ - کتیبه مورخ ۶۱۲ داخل حاشیه در قبله حرم مطهر

شماره ۶۲ - ضریح جدید که اکنون سال ۱۳۸۱ روی قبر مطهر قرار دارد

شماره ۶۳ - مقبره پیرپالان دوز صفحه ۳۲۳

شماره ۶۴ - مقبره خواجہ ابو صلت ہروی صفحہ ۲۴

نمی‌شد و مسکن سازان هرگز اقدام به چنین کاری نمی‌کردند. این توضیح لازم بود برای این که ذهن شریف زائران و مجاوران عزیز، برادران و خواهران دینی ما کاملاً روشن شود و مشخص گردد بین آنچه که آستان قدس مدیریت می‌کند و در احداث آن نقش دارد و نقش ایفا می‌کند، و آنچه که کار مسکن سازان است تفاوت وجود دارد.

در هر حال، این مقدار توضیحی بود که حالا کم یا زیاد بنده از این فرصت استفاده کردم و تقدیم کردم. امیدوارم که از دعا، از کمکهای فکری، از توجهات مردم بزرگوار و عزیز و از دعا و عنایت خاص رهبر معظم انقلاب اسلامی، و از توجهات ویژه حضرت رضا علیه السلام بتوانیم استفاده بکنیم. این شایستگی و لیاقت را داشته باشیم و وظیفه نوکری و خدمتگزاری خودمان را به دستگاه مقدس رضوی انجام بدهیم و خدمتگزار شایسته‌ای باشیم.

تولیت آستان قدس رضوی با اشاره به مختصات طرح عمران حریم حرم گفت: طرح آستان قدس رضوی، تا مسجد ملاحیدر خیابان خسروی نو را در بر می‌گیرد، یعنی ساختمان مربوط به شرکت کازرونی را آستان قدس می‌خرد و بست از آنجا شروع می‌شود. این امتداد بست شیخ بهائی است، بعد با یک فاصله تقریباً ۲۳ یا ۲۴ متری، کار مسکن سازان شروع می‌شود.

وی، در مورد آنچه که از نظر تولیت آستان قدس رضوی در اجرای طرح مطلوب است، گفت: آن چه مطلوب من است، این که حضرت ما را به عنوان خادم پذیرفته باشند یا بپذیرند و با کسب همین افتخار و عنوان، بنده بتوانم رحمت خدا را انشاء الله ببینم.

اما در خود طرح، از نظر معماری و کیفیت مطلوب، این است که کاملاً یک معماری اسلامی، سنتی و همه خصوصیات که باید یک مهندس و معمار پای بند به ارزشهای انقلابی داشته باشد در طرح پیش بینی بشود، و تجسم پیدا بکند و دارای پیام اسلامی از بُعد فکری و اعتقادی و سیاسی و اجتماعی باشد.

و این که در این مجموعه بتواند انسانها با روح مطهر حضرت از این فضای

روحانی و ملکوتی بهره بگیرند، استفاده بکنند، به فکر و دل خودشان صفای بیشتری بدهند، در تربیت افراد و در ایجاد رابطه عاطفی و فکری و اعتقادی افراد با نظام، با امامت و ولایت، تأثیر داشته باشد، اینها چیزهایی است که مورد توجه ما است، نیت ما است به اضافه مجموعه آثار برکاتی که این طرح بر بدنه استان و کشور خواهد داشت. واعظ طبسی، در خصوص علت تأخیر در اعلام نظر برای روشن ساختن وظایف مسکن سازان و آستان قدس، گفت: آنچه که گاهی بعضی از کسانی که نقش مدیریت دارند در شرکت مسکن سازان به آن اشاره می‌کنند، عبارت است از نظر مقام معظم رهبری. بعد از این که از مقام معظم رهبری استفسار شده است راجع به این طرح، فرمودند هماهنگ با آستان قدس و با نظر تولیت آستان قدس.

بنابراین، ما اگر اعلام نظر نکردیم به خاطر این بود که مبادا چنین برداشتی بشود که آستانه نظر مساعدی نسبت به انجام طرح ندارد و به تعبیر ما، تضعیف محسوب بشود. به علاوه گفتیم چون چهار چوب کار مشخص است و سیاستها معلوم است طبعاً همانگونه عمل می‌کند.

بعد که متوجه شدیم بعضی از زیر مجموعه و عوامل اجرا یک سری تخلفاتی را مرتکب شده‌اند، احساس کردیم که لازم است این توضیح را داشته باشیم، که خوب امروز توضیح داده شد، و البته، آستان قدس هم، برای اولین بار نیست که مورد تعرض قرار گرفته است. برادرانی که مسکن سازان را اداره می‌کنند در رده مدیریت مورد علاقه ما هستند، اما این یادآورهای برای دقت بیشتر در اجرای طرح، ضروری بنظر می‌رسد.

گنبد نما

در طول تاریخ مشهد مقدس همواره نظر بر این بوده که گنبد و مناره‌های حرم مطهر حضرت رضا (ع) از همه بناها مرتفع‌تر باشد و به استثنای مساجد که معماری خاص خود را می‌طلبد. تا قبل از ظهور ماشین و وسایل سریع‌السیر زایران با چهار

پایان مسافرت می کردند و از طرق متعددی وارد مشهد مقدس می شدند.

زایران بارگاه ملکوتی حضرت امام رضا علیه السلام هنگامیکه نزدیک مشهد می رسیدند، نخست گنبد و گلدسته های حرم را مشاهده می کردند. جایی که برای اولین بار گنبد مشاهده می شد آنها را «گنبد نما» می گفتند. زایران مشتاق که مدت ها رنج سفر را کشیده با دیدن گنبد مطهر همه خستگیها و رنج ها را فراموش می کردند.

زائران و عاشقان کوی رضا با مشاهده گنبد طلایی که در نور خورشید درخشندگی خاصی داشت به شور و شوق و وجد و شغف می آمدند، و از مرکب ها بزیر می آمدند و خداوند را سپاس می گفتند، و از این که به سلامتی وارد مشهد مقدس شده اند شاکر بودند.

کاروانیان هنگامیکه به محل های گنبدنما می رسیدند، توقف می کردند. مدیران کاروان ها از زائران هدیه و گنبدنما طلب می کردند. زایران هم به شکرانه سلامتی خود و دیدن گنبد طلایی امام رضا سلام الله علیه با دادن هدیه ای آنها را راضی می کردند. این سنت تا چند سال پیش هم رواج داشت و رانندگان اتوبوس ها از زایران گنبدنما می گرفتند.

ساکنان مشهد مقدس هم هر روز که از منازل خود به محل کار خود رهسپار می شدند، پس از خروج از منزل گنبد و مناره های آستان قدس را در مقابل خود مشاهده می کردند و از دور بر آن حضرت سلام می کردند. بطور کلی از زمان های بسیار قدیم در مشهد این نیت جاری بود و ساختمان بلندتر از بارگاه ملکوتی آن امام همام ساخته نمی شد.

خیابان‌ها
میدانها، بزرگراهها،
زیرگذرها
و محلات مشهد

محلات مشهد مقدس

در فصول سابق مکرر گفته شد که شهر مقدس مشهد از کنار مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام شروع شد و گسترش پیدا کرد. خانه‌های مسکونی، بازارها و مغازه‌ها، مسافرخانه‌ها و سایر اماکن شهری در اطراف مرقد مطهر آن بزرگوار ساخته شد تا نیاز زایران و ساکنان جوار بارگاه ملکوتی آن امام همام برآورده گردد.

در طی قرون و اعصار پیرامون قبر مبارک امام هشتم ساختمان‌ها و اماکن متعددی برای سکونت و تجارت و یا مقبره‌هائی برای بزرگان و رجال متنفذ بناء گردید، و مدرسه‌های علوم برای طلاب ساخته شد و رباطها و کاروانسراهائی برای اقامت زائران از سوی صاحبان مکنت به وجود آمد.

اما در اثر ازدیاد زایران و نیاز به فضاهای زیارتی توسط حاکمان مشهد مقدس و اولیاء و متصدیان آستان قدس رضوی آن بناها تخریب گردیدند و به صحن و رواق تبدیل شدند، و در اختیار زایران قرار گرفتند، و یا به فضای سبز و محل رفت و آمد زایران و یا بصورت فلک‌های بزرگ درآمدند.

اکنون نام ده‌ها کوچه، کوی و برزن، بازارها و بازارچه‌ها، مدارس، حمام‌ها، کاروانسراها، تیمچه‌ها، و مسافرخانه‌ها در کتب و اسناد وقفی و تاریخی و نقشه‌های قدیم شهر مشهد مقدس آمده که وجود خارجی ندارند، و کسی از محل واقعی آنها اطلاع

ندارد، هرکدام از آنها توسط حاکمی ویران شدند و از نقشه شهر مشهد مقدس محو گردیدند.

در اثر توسعه شهر مشهد ده‌ها قریه و آبادی جزء شهر شده‌اند، و باغ‌های بی‌شماری زیر بناء قرار گرفته‌اند، و زمین‌های کشاورزی به منطقه مسکونی تبدیل گردیده‌اند. مشهد مقدس بسیار وسعت پیدا کرده و همچنان در حال گسترش می‌باشد، و ما اکنون درباره محلات قدیم مشهد مطالبی بنظر خوانندگان می‌رسانیم.

دروازه‌های مشهد و باروی آن

در فصول گذشته به اطلاع خوانندگان رسید که شهر مقدس مشهد در آغاز برج و بارو نداشت. آنجا یک شهر زیارتی بود و هرکس می‌توانست در هر وقت وارد آن شهر گردد و یا از آنجا بیرون شود. کسی هم مانع ورود و خروج زایران و ساکنان نمی‌شد و دربان و نگهبانی در آنجا وجود نداشت.

طبیعت این محل چنین اقتضا می‌کرد که محافظ و دربان و یا مأموری در مدخل آن شهر مقدس نباشد و مردم آزادانه و در هر ساعتی از شب و یا روز به مشهد مشرف شوند و روضه مبارکه رضویه را زیارت کنند، و بار دیگر هرگاه خواستند شهر را ترک گویند و به ولایات خود بروند.

این روش چند قرن ادامه داشت و مشهد رضا سلام الله علیه شهری بدون برج و بارو بود، و صورت حصار و قلعه‌ای در آن نبود، و مردم از هر طرفی که می‌خواستند به مشهد مشرف می‌شدند، و طرق ارتباطی منحصر به چند مکان نبود، و زایران از هر طرف خود را به روضه مبارکه می‌رساندند.

اما این آزادی در رفت و آمدهای زایران و ساکنان در قرن چهارم و پنجم مختل گردید، و به خاطر حملاتی که از ناحیه مخالفان و معاندان اهل بیت علیهم‌السلام به مشهد مقدس انجام گرفت و موجب تخریب مشهد مقدس گردید، فکر ساختن برج و بارو برای مشهد

برای کارگذاران و حاکمان مشهد پدید آمد.

همان گونه که در فصول گذشته این کتاب بنظر خوانندگان محترم رسید، مشهد در سال ۵۱۰ هجری مورد حملات وحشیانه گروهی عامی و متعصب قرار گرفت و شهر به آتش کشیده شد و گروهی از علویان و شیعیان در مشهد کشته شدند. ما این حوادث را در گذشته ذکر کرده ایم و نیازی به تکرار آن نمی باشد.

در قرن ششم هجری که بار دیگر مشهد مقدس از نو بناء گردید، فرامرز بن علی بارویی گرد مشهد مقدس بناء کرد، و دروازه هایی برای آن ترتیب داد، تا شهر مشهد را حفظ کند و مانع نفوذ معاندان به آن مکان مقدس گردد.

باروی مشهد در طول تاریخ چند بار تغییر مکان داده و هرگاه شهر توسعه پیدا کرده محل آن نیز تغییر کرده است. در زمان صفویه شاه طهماسب صفوی بارویی برای مشهد بناء کرد و این بارو قرن ها دوام داشت، بطور کلی آثار باروی مشهد تا اواخر حکومت قاجاریه هم بود، و اکنون هیچ نشانه ای از آن وجود ندارد.

در مشهد قدیم دو دروازه بوده که مردم از آنجا رفت و آمد می کرده اند، یکی در طرف شمال بنام «دروازه نوقان» که اکنون هم محلی در شمال مشهد به همین نام وجود دارد، و یادگاری از عهد کهن می باشد. ابوسعد سمعانی در کتاب التخبیر خود از قبرستان دروازه نوقان یاد می کند.

دروازه دوم در طرف جنوب بوده که آن را دروازه «طرق» می گفته اند، و جای آن ظاهراً در محله عیدگاه مشهد بوده، و از آنجا بطرف هرات و نیشابور می رفته اند. تاج الاسلام ابوسعد سمعانی در التخبیر از قبرستان دروازه طرق در مشهد نام برده و ما در فصل مقابر مشهد از آنها یاد خواهیم کرد.

دروازه ای هم در طرف غرب مشهد بوده که به آن «دروازه سراب» می گفتند، و هنوز هم این دروازه در محاورات و گفتگوی مردم مشهد تلفظ می گردد و ظاهراً دروازه در کنار قنات سناباد قرا داشته و «سراب» هم به این مناسبت بوده است و محل دروازه

در نزدیک دروازه طلائی مشهد بوده است.

دروازه دیگری هم در بالا خیابان قرار داشته که از آنجا بطرف قوچان و چناران رفت و آمد می‌شده. محل این دروازه احتمالاً در طول تاریخ جابه‌جا شده باشد، اکنون میدانی در بالا خیابان بنام «دروازه قوچان» هست که از آنجا بطرف قوچان می‌رفتند. دروازه دیگری هم در طرف شرق در پائین خیابان بوده که از آنجا بطرف سرخس، مرو، بخارا و سمرقند می‌رفته‌اند. محل این دروازه درجائی که اکنون پهنج راه می‌گویند قرار داشته و بیرون دروازه هم قبرستان بود که در چند سال پیش به باغ و گردشگاه تبدیل گردیده است و آنجا را بوستان وحدت می‌گویند.

محلله‌های قدیمی مشهد مقدس

در مشهد رضا علیه السلام هنوز تعدادی از محلله‌های قدیمی موجود است که حکایت‌ها و داستان‌ها از عهد باستان دارند، کوچه‌های تنگ و باریک و پس کوچه‌های تو در تو همه از حوادث و وقایع اعماق قرون و اعصار گوناگون سخن می‌گویند و یادگاری از گذشته این شهر مقدس می‌باشند.

مشهد باستان دارای چند محله بوده و آنها عبارتند از تپل محله در مرکز مشهد، دروازه نوقان در شمال مشهد، محله سراب و سرشور در غرب مشهد، عیدگاه در جنوب مشهد، محله پائین خیابان و گنبد خشتی در شرق مشهد. این محلات هنوز هم بافت قدیمی خود را حفظ کرده و یادگاری از مشهد کهن هستند.

از سال‌های ۱۳۱۰ شمسی به بعد در پاره‌ای از این اماکن خیابان‌هایی کشیده شده و بسیاری از معابر تغییر کرده‌اند. بین محله گنبد خشتی و نوقان خیابان طبرسی کشیده شد، و بین محله سرشور و عیدگاه خیابان تهران ایجاد گردید، و بعد در همین محدوده خیابان خسروی نو، و خیابان شاهرضا و بازار رضا ساخته شد.

اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس گوید: باروی شهر مشهد را که اصلاً از بناهای

شاه طهماسب بن شاه اسماعیل است بطور استداره نساخته‌اند، بلکه این حصار طوری بنا شده که از هر برجی برج دیگر را با تیر می‌توانند زد و این از برای آن بوده است که دشمن اگر برجی را متصرف شود قلعه گیان از برج دیگر آن را دفع نمایند.

قلعه شهر که محیط آن تقریباً یک فرسخ می‌شود حدود چهل و یک برج دارد، و ارک شهر که وصل بلدیه و جزء آن است در مغرب شهر واقع و دو سمت آن بصحرا متصل است، هشت برج دارد.

خیابان شهر که از دروازه بالا خیابان تا دروازه پائین خیابان امتداد دارد بعرض بیست و دو ضرع می‌باشد، امام طول آن از دروازه بالا خیابان تا صحن هزار و نهصد پنجاه ضرع و از دروازه پائین خیابان تا در صحن هشتصد و پنجاه ضرع، از در صحن تا در دیگر صد ضرع و از هر طرف صحن بامتداد نود ضرع می‌باشد.

این اوقات شهر مشهد شش دروازه دارد به این اسامی: دروازه نوقان، دروازه پائین خیابان، دروازه بالا خیابان، دروازه سراب، دروازه ارک و دروازه عیدگاه. از قرار معروف دو دروازه دیگر هم داشته که یکی را دروازه میر علی آمویه می‌نامیده‌اند. اهالی گویند: یکی از این دو دروازه هر وقت باز شده فتنه در گرفته است.

عمارت ارک در زمان حکمرانی مرحوم نائب السلطنه رضوان جایگاه عباس میرزا طاب ثراه و عهد حکومت مرحوم حاج محمد ولی میرزا بناء نموده‌اند، و بعدها سایر حکام نیز تصرفی کرده و چیزی افزوده‌اند. یک سربازخانه و قورخانه و میدان مشق در ارک می‌باشد و توپخانه نیز بدان متصل است.

شهر مشهد در این زمان شش محله بزرگ و ده محله کوچک دارد. محلات بزرگ عبارتست از خیابان علیا، خیابان سفلی، سراب، چهارباغ، عیدگاه و نوقان. محلات کوچک: محله پاچنار، محله ارگ، محله سرسوق، محله سر حوضان، محله جدیدها، محله مرویها، تپ المحله، و محله غر شمار که آن را کوچه سیاهان هم گویند، محله کشمیری‌ها و محله چاه نو.

حرم مطهر و صحنین و مسجد گوهرشاد و سایر مساجد و مدارس و بازار و حمام و کاروانسراهائی که در بست مقدس واقع است داخل هیچ محله از محلات مزبور نیست و خود بنفسه در وسط آبادانی شهر واقع می‌باشد.^(۱)

سخنی از مؤلف

این محلات که در حقیقت هسته مرکزی شهر مقدس می‌باشند و به خاطر نزدیکی با حرم مطهر از قدیم مورد توجه و نظر زائران و گروهی از ساکنان مشهد بوده‌اند. جماعتی دوست دارند تا در این محل‌ها سکونت کنند و با اماکن متبرکه در ارتباط باشند و با سهولت به حرم مقدس امام علیه السلام مشرف شوند.

زوارخانه‌های مشهد اغلب در این اماکن قرار دارند. حسینی‌ها و تکیه‌ها و مراکز اجتماع زائران بیشتر در این محلات می‌باشند. زائران برای اینکه بتوانند به راحتی و با پای پیاده به حرم مشرف شوند، ترجیح می‌دهند که در این محلات منزل کنند، و از جوار بارگاه ملکوتی امام استفاده برند.

البته معلوم است آن دسته از زائرانی که با ماشین‌های شخصی مسافرت می‌کنند و وسائل ایاب و ذهاب در اختیار دارند به جاهای دوردست هم می‌روند و خود را در این محلات پریچ و خم محصور نمی‌کنند. آنها در مهمان‌خانه‌های دور از اماکن متبرکه اقامت می‌کنند و با وسائل شخصی به حرم مشرف می‌شوند.

محلات قدیم مشهد در طول تاریخ مکرر تغییر و تبدیل پیدا کرده‌اند، ولی بافت خود را همچنان حفظ نموده‌اند، کسیکه در درون آن کوچه‌های تنگ و باریک حرکت می‌کند خود را در یک محیط غیر شهری مشاهده می‌نماید، اگر کسی را چشم پیوشانند و در یکی از کوچه‌های تپل محله رها کنند و دیدگانش را باز کنند، او هرگز تصور نمی‌کند در یک شهری مانند مشهد قرار دارد.

یکی از مشکلات این محلات رسانیدن خدمات به این اماکن است. لوله کشی آب، گاز و خط تلفن در این گونه محلات به سختی انجام می‌گیرد. خدمات آتش نشانی و اطفاء حریق در این جاها به مشکلات برخورد می‌کند، حرکت خودروهای سنگین و حتی سبک در اکثر معابر این محلات میسر نمی‌باشد.

برای همین مشکلات که در این گونه محلات می‌باشد، مسئولان و کارگزاران مشهد مقدس تصمیم دارند، این اماکن را نوسازی کنند و در این محدوده خیابان‌ها و پارک‌هایی برای زایران و ساکنان مشهد بناء کنند. تنگناها را برطرف نمایند، معابر را توسعه دهند و مشکلات را رفع سازند و راه عبور و مرور را آسان کنند.

غیر از این محلات چند محله دیگری هم در مشهد قرار دارند که سابقه دیرینه دارند و آنها عبارتند از محله چهارباغ، محله گنبد سبز و محله چهنو. مخصوصاً کوچه چهار باغ که هنوز هم به همین نام در بالا خیابان مشهور است و نام آن در کتاب‌ها و تذکره‌ها آمده است.

شاهرخ تیموری در مشهد چهارباغی ساخته بود که کوچه چهار باغ نشانی از آن می‌باشد. او در این چهار باغ کاخی بناء کرده بود، و سالی چند ماه در مشهد اقامت می‌کرد. بطور کلی آنچه از اسناد و مدارک بدست می‌آید، قسمت غربی حرم مطهر یعنی منطقه بین بالا خیابان و خیابان تهران شامل سرآب و چهارباغ و سرشور اعیان نشین بوده‌اند.

والیان، حاکمان، مسئولان و کارگزاران مشهد و ادارات و تشکیلات دولتی و اشراف مشهد مقدس تا قبل از حکومت قاجاریه در این منطقه ساکن بوده‌اند، و بعد از آن به جایی که اکنون به خیابان ارک معروف می‌باشد، منتقل شدند.

مرحوم عبدالحمید مولوی در آثار خود نوشته‌اند: منزل امیر علی شیر نوائی وزیر معروف و دانشمند مشهور تیموری در جای بازار کفاشها مجاور صحن کهنه بود، محلی که اکنون رواق دارالولایه می‌باشد.

او در کنار صحن رضوی برای خود منزلی می‌سازد و هنگام اقامت در مشهد در آنجا منزل می‌کند، تا از قرب جوار روضه مبارکه رضویه بهره‌مند گردد. بعد از آن منزل مسکونی او را به یک منطقه تجاری تبدیل می‌کنند، و سپس در تخریب سال ۱۳۵۴ بازار مزبور هم منهدم می‌گردد و بعد از انقلاب به صورت یک رواق بنام «دارالولایه» ساخته می‌شود. رواقی مجلل، زیبا و باشکوه که هزاران نفر را در خود جای می‌دهد.

محلات جدید مشهد مقدس

بطوریکه قبلاً تذکر دادیم مشهد رضا علیه السلام اکنون بسیار گسترده و پهناور است و حدود جغرافیائی آن از رباط طرق در جنوب، تا کال زرکش در شمال و از قلعه خیابان در شرق تا پل وکیل آباد در غرب می‌باشد. محلات و خیابان‌های زیاد در این محدوده قرار دارند و ما در اینجا مشهورترین محله‌ها را بنظر خوانندگان می‌رسانیم.

۱- محله آب کوه که قبلاً دهکده‌ای بود و اکنون جزء شهر شده است.

۲- محله آزاد شهر در شمال غرب مشهد که منطقه‌ای بزرگ و نوپیناد می‌باشد.

۳- محله بازه شیخ در شرق مشهد.

۴- محله باغ خونی در جنوب مشهد.

۵- محله پنج تن در شمال شرق مشهد.

۶- محله تلکرد در شرق مشهد.

۷- محله چهارریشه در غرب مشهد.

۸- محله حسین آباد در شرق مشهد.

۹- محله حسین باشی در شمال مشهد.

۱۰- محله خواجه ربیع در شمال مشهد.

۱۱- محله خیابان در شرق مشهد.

۱۲- محله دروی در شمال مشهد.

- ۱۳- محله دریادل در شمال مشهد.
 ۱۴- محله رده در شمال مشهد.
 ۱۵- محله ساختمان در شرق مشهد.
 ۱۶- محله سعدآباد در غرب مشهد.
 ۱۷- محله سمزقند در شمال مشهد.
 ۱۸- محله شیخ حسن در شمال مشهد.
 ۱۹- محله عباس آباد در شمال غرب مشهد.
 ۲۰- محله علی تیمور در شمال شرق مشهد.
 ۲۱- محله قاسم آباد در غرب مشهد که جدیداً بناء گردیده و در حال توسعه می باشد.

- ۲۲- محله کل خطمی در جنوب مشهد.
 ۲۳- محله کلشور در شرق مشهد.
 ۲۴- محله گلشهر در شرق مشهد.
 ۲۵- محله محمدآباد در شرق مشهد.
 ۲۶- محله مشهد قلی در شمال مشهد.
 ۲۷- محله مصلی در شرق مشهد.
 ۲۸- محله مهرآباد در شرق مشهد.
 ۲۹- محله میرکاریز در شمال مشهد.
 ۳۰- محله نخودک در شمال مشهد.
 ۳۱- محله نوده در غرب مشهد.
 ۳۲- محله هاشمیه در غرب مشهد.
 محلات مذکور در گذشته آبادی هائی در اطراف مشهد مقدس بودند و در پنجاه سال اخیر در اثر توسعه مشهد و ازدیاد جمعیت جزء شهر شده اند. اکثر ساکنان این

محلات مهاجرانی هستند که از شهرها و قریات خراسان به مشهد آمده‌اند و در این اماکن ساکن شده‌اند.

شهرک‌های مشهد مقدس

- ۱- شهرک ابوذر در جنوب مشهد مقدس.
- ۲- شهرک اتوبوسرانی در منطقه قاسم آباد.
- ۳- شهرک امام در منطقه خواجه ربیع.
- ۴- شهرک امام هادی علیه السلام در شمال مشهد.
- ۵- شهرک امامیه در قاسم آباد.
- ۶- شهرک انقلاب در جنوب مشهد.
- ۷- شهرک ثامن الائمه علیه السلام.
- ۸- شهرک جانبازان در منطقه بزرگراه وکیل آباد.
- ۹- شهرک حجت در شمال مشهد مقدس.
- ۱۰- شهرک خدمه آستان قدس رضوی.
- ۱۱- شهرک رازی در بزرگراه وکیل آباد.
- ۱۲- شهرک راه آهن در منطقه قاسم آباد.
- ۱۳- شهرک رسالت.
- ۱۴- شهرک صدا و سیما در منطقه رضاشهر.
- ۱۵- شهرک صدف در بزرگراه وکیل آباد.
- ۱۶- شهرک طالقانی در منطقه رضاشهر.
- ۱۷- شهرک عدالت در منطقه مهرآباد.
- ۱۸- شهرک عسکریه در منطقه فرودگاه.
- ۱۹- شهرک لشکر در منطقه قاسم آباد.

- ۲۰- شهر شهربانی در غرب مشهد مقدس.
- ۲۱- شهرک شهرداری در منطقه سیدی.
- ۲۲- شهرک شهید بهشتی در منطقه نیروی هوایی.
- ۲۳- شهرک شهید کلانتری.
- ۲۴- شهرک نان رضوی در شمال مشهد مقدس.
- ۲۵- شهرک نجفی در بزرگراه وکیل آباد.
- ۲۶- شهرک نوفل لوشاتو در غرب مشهد مقدس.
- ۲۷- شهرک نوید

این شهرک‌های گوناگون که در اطراف مشهد مقدس بناء گردیده اند، اغلب از طرف سازمان‌های دولتی و کارخانجات و مؤسسات خدماتی در اختیار کارمندان و کارگذاران گذاشته شده‌اند. در این شهرک‌ها، احتیاجات شهری از قبیل آب، برق، تلفن، و گاز برای ساکنان فراهم شده و مردم در محیطهای آرام زندگی می‌کنند.

کوی و برزن‌های مشهد.

- ۱- کوی آب و برق در غرب مشهد.
- ۲- کوی احمدآباد در غرب مشهد.
- ۳- کوی ارشاد در غرب مشهد.
- ۴- کوی الندشت در جنوب غرب مشهد.
- ۵- کوی امیرالمؤمنین (علیه السلام) در شمال مشهد.
- ۶- کوی برق در خیابان سرخس.
- ۷- کوی دانش در شمال مشهد.
- ۸- کوی دکترها در مرکز مشهد.
- ۹- کوی راه آهن در مجاورت راه آهن.

- ۱۰- کوی رضائیه در شرق مشهد.
 - ۱۱- کوی رضا شهر در غرب مشهد.
 - ۱۲- کوی زیباشهر در شمال غرب مشهد.
 - ۱۳- کوی سعدآباد در مرکز شهر مشهد.
 - ۱۴- کوی سیدی در جنوب مشهد.
 - ۱۵- کوی طلاب در شمال شرق مشهد.
 - ۱۶- کوی فرهنگیان در مرکز شهر.
 - ۱۷- کوی قائم علیه السلام در جنوب مشهد.
 - ۱۸- کوی کارگران در جنوب مشهد.
 - ۱۹- کوی المهدی در منطقه سیدی.
- این کوی و برزن‌ها نیز از طرف سازمان‌ها و مؤسسات گوناگون بناء گردیده و در اختیار نیازمندان به مسکن قرار گرفته است. این کوی‌ها، شهرک‌ها و محله‌ها هرکدام برای خود یک تاریخ و جریان دارند. ما برای اینکه کتاب طولانی نگردد از ذکر خصوصیات آنها خودداری نمودیم.

بازارهای مشهد مقدس.

مشهد رضا علیه السلام پس از اینکه صورت شهر و قصبه به خود گرفت، کسبه و بازرگانان در آن به کسب و کار و تجارت مشغول شدند. در آنجا نیز مانند سایر شهرهای ایران، بازارها و سراها برپا گردید. بازارهای سرپوشیده از قدیم در ایران وجود داشته است، این بازارها در زمستان و تابستان مردم را از سرما و گرما حفظ می‌کردند. مردم از برف و باران و تابش خورشید مصون بودند. بازارهای سرپوشیده و سنتی در ایران هنوز هم در شهرهای قدیم وجود دارند، و گروهی در این بازارها به کسب و تجارت اشتغال دارند. بازارهای تهران، اصفهان، تبریز، یزد، قزوین، قم، کاشان

و سمنان مشهور و معروف هستند و بسیار فعال می‌باشند.

با اینکه در قرن معاصر با بازار و بازاری به علل گوناگون مخالفت‌هایی آغاز گردید، ولی بازار رونق خود را از دست نداد، و مرکزیت خود را همچنان حفظ کرد، و بر توسعه آن افزوده شد. بازارهای سرپوشیده به سبک ایران در کشورهای مجاور که تحت تأثیر فرهنگ ایرانی قرار داشتند فراوان دیده می‌شوند.

نگارنده این سطور در کشورهای ترکیه، مصر، عراق، حجاز و شام بازارهایی به سبک ایران مشاهده کرده و بازار طولانی اسلامبول بسیار مشهور و معروف می‌باشد، و حتی کاروانسراهایی در آنجا بود همانند کاروانسراهای سابق شهرهای ایران. در کشور هند، پاکستان و بنگلادش هنوز مراکزی بنام بازار وجود دارند.

در مشهد مقدس نیز از زمان‌های بسیار قدیم بازار و بازارچه‌هایی وجود داشت و گروهی از اهالی مشهد و مهاجران از سایر شهرهای ایران و خراسان در آنجا به کسب و کار مشغول بودند، اکثر این بازارها و تیمچه‌ها و کاروان‌سراها در طول تاریخ تخریب شدند و به فضاهای زیارتی تبدیل گردیده و یا بصورت خیابان در آمدند.

در کتاب‌ها و وقفنامه‌ها و اسناد و مدارک تاریخی از تعدادی بازار و بازارچه و تیمچه و یا سراهای بازرگانی در مشهد مقدس نام برده شده که اکنون اثری از آنها نیست و محل آنها بصورت‌های دیگری مورد استفاده می‌باشد. ما اکنون در اینجا به تعدادی از آنها که از کتب و اسناد بدست آمده اشاره می‌کنیم.

۱- بازار بزرگ که مقداری از آن در بناء فلکه اول تخریب گردید، و بقیه در تخریب بزرگ سال ۱۳۵۴ ویران شد و اکنون جای آن را بست شیخ بهاء‌الدین و رواق دارالولایه شده است.

۲- بازار قیصریه که در سابق تخریب گردیده و جای آن اکنون معلوم نیست و تمام آن موقوفه بوده است.

۳- بازار حجاران مشهور به بازار آغچه که بین صحن عتیق و قبرستان قتلگاه

بوده است. این بازارچه در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید و کتابخانه جدید آستان قدس در آن محل ساخته شده است.

۴- بازار کلاه دوزان وقفی حاج ملا علی قوچانی در پشت آب انبار صحن مقدس کهنه که در سال ۱۳۵۴ تخریب و به فضای سبز تبدیل گردید و بعد کتابخانه آستان قدس در آنجا بناء گردید.

۵- بازار وزیر نظام که محل سکونت بزازان بود در سال ۱۳۵۴ تخریب شد و رواق دارالولایه و صحن جمهوری اسلامی در آن بناء شده‌اند.

۶- بازار کفاشان که بین بازار بزرگ و سرای وزیر نظام بود در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید و رواق دارالولایه در آنجا ساخته شده است.

۷- بازار زرگرها، این بازار بین صحن جدید و صحن قدیم بود و به هر دو راه داشت، در سال ۱۳۵۴ ویران گردید. این بازار از موقوفات انیس‌الدوله همسر ناصرالدین شاه بود.

۸- بازار چهارسوق میدان مشهد، محل این بازار و میدان معلوم نیست. این میدان در زمان نادرشاه وجود داشته و دکانین آن وقف مقبره نادرشاه بوده است.

۹- بازارچه حاج آقا جان، این بازارچه در قسمت شمالی اماکن متبرکه می‌باشد، بخشی از آن در سال ۱۳۵۴ ویران گردید و قسمتی از آن هنوز باقی است و معلوم نیست در آینده چه خواهد شد. بانی آن حاج آقا جان معمار آستان قدس در زمان نادرشاه بوده است.

۱۰- بازار سنگ تراش‌ها در بخش غربی حرم مطهر واقع بوده، در سال ۱۳۰۷ تخریب گردید و سنگ تراشان به کاروانسرای سالار که در بالا خیابان بود انتقال پیدا کردند.

۱۱- بازار آغچه، این بازار در بخش شمالی صحن کهنه قرار داشت. ظاهراً آغچه یکی از بانوان حرم سلطان حسین میرزای بایقرا بوده که این بازارچه را در جوار

بارگاه حضرت رضا علیه السلام ساخته بود.

۱۲- بازار کلاه دوزان وقفی حاج ملاعلی نائینی.^(۱)

تیمچه‌های مشهد

مقصود از تیمچه در اصطلاح مردم مشهد مجموعه‌ای کوچک که شامل تعدادی حجره و مغازه بود که در گوشه و کنار بازارها و بازارچه‌ها دور از انتظار عموم قرار داشت. مسافران و زایران اغلب از این اماکن اطلاع نداشتند، کسبه این گونه اماکن شخصی را اجیر می‌کردند تا او در کنار این بناها توقف کند و مردم را بدیدن و خریدن از این مغازه‌ها دعوت نماید.

این تیمچه‌ها اغلب در بازارها و بازارچه‌های اطراف حرم مطهر بودند و دلالتان مردم را به اینگونه مراکز هدایت می‌کردند. این تیمچه‌ها که در حقیقت جایگاه عمده فروشان هم بود از ویژگی‌های خاصی هم برخوردار بودند، اجناس کمیاب و گرانبها هم در آنجاها فروخته می‌شد. تمام این تیمچه‌ها همراه بازارهای قدیمی ویران شدند و تبدیل به فضاهای زیارتی گردیدند.

نام تعدادی از آنها در کتب تاریخی و اسناد و مدارک آمد و ما اکنون به آنها اشاره می‌کنیم تا خوانندگان از گذشته مشهد هم آگاهی پیدا کنند.

۱- تیمچه نجف قلی خان که در پائین پای مبارک بوده و از بابت موقوفه آن سالیانه مبلغی به وراثت شیخ بهاء‌الدین عاملی داده می‌شد.

۲- تیمچه بست سفلی، اراضی آن وقف روشنائی حرم مطهر رضوی بود، و بعد تبدیل به دکانین گردید و در سال ۱۳۵۴ تخریب شد.

۳- تیمچه مجری سازها، این تیمچه در غرب مسجد گوهرشاد و از موقوفات آن بود و در تخریب سال ۱۳۵۴ ویران گردید.

۱- فردوس التواریخ، مطلع الشمس و موقوفات آستان قدس.

۴- تیمچه حاج کلب علی بادکوبه‌ای، این تیمچه در بست آستان قدس قرار داشت و در سال ۱۲۶۳ وقف شده بود در سال ۱۳۵۴ ویران گردید.

۵- تیمچه محله سرشور که موقوفه آستان قدس بوده، اکنون نامی از آن نیست.

۶- تیمچه نو در بالا خیابان متصل به باغ آصف‌الدوله.

۷- تیمچه قیصریه که در کنار درب صحن کهنه بطرف پائین خیابان قرار داشته است.

۸- تیمچه کوچه محتسب در محله گود حسام‌الدین که اکنون اثری از آن نیست.

۹- تیمچه پائین پا که در سال ۱۰۸۸ وقف آستانه شده بود، اکنون جزء اماکن متبرکه شده است.

۱۰- تیمچه چیت گران، در محله عیدگاه بوده، اکنون وجود ندارد.

۱۱- تیمچه بلورفروشان که آن را تیمچه امام جمعه هم می‌گفتند، این تیمچه را محمدتقی رکن‌الدوله خرید و به آستان قدس وقف کرده، این بناء در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید.

۱۲- تیمچه کرباس فروشان، این تیمچه در پائین خیابان قرار داشت و بعد تغییراتی در آن پیدا شد و بصورت دیگری درآمد.

۱۳- تیمچه حکاکان که محل آن معلوم نشد و درآمد آن وقف روشنائی حرم مطهر بوده است.

۱۴- دالانهای مشهد مقدس، جاهایی نیز به نام دالان مشهور بوده‌اند، در این مراکز هم گروهی به کسب و کار مشغول بوده‌اند، از آن جمله: دالان جعفر یابو، دالان حمام میرزا ابراهیم، دالان علی پناه، دالان حاج رقیه، دالان روح الله بک و دالان کتاب فروش‌ها^(۱)

۱- فردوس التواریخ، مطلع الشمس، و موقوفات آستان قدس.

سراهای بازرگانی و مسافرتی

مشهد مقدس رضوی در سابق کاروانسراهای متعددی داشت که بازرگانان و بنکداران در آنها حجره داشتند و به کسب و کار و تجارت مشغول بودند. شهر مقدس مشهد به خاطر موقعیتی که از نظر زیارتی داشت و طبقات گوناگون جامعه از هر صنفی و حرفه‌ای برای زیارت به آنجا مشرف می‌شدند.

اجتماع مردم و رفت و آمد و ارتباط با آن مکان مقدس به کسب و کار و تجارت در آنجا همواره رونق بخشیده است. از این رو مسئولان شهر مشهد در طول تاریخ به رونق تجارت و پیشه در اینجا همت گماشته‌اند، و مراکز صدور و ورود کالاهای گوناگون را در اینجا فراهم کرده بودند، و اینک نام تعدادی از مراکز بازرگانی را که در سابق وجود داشته و مورد استفاده بوده‌اند یادداشت می‌کنیم.

۱- سرای ناصری، این سرا در بازار بزرگ مقابل مسجد گوهرشاد بود، و یکی از سراهای مشهور مشهد مقدس بشمار می‌رفت، این سرا در سه طبقه بناء شده بود و اصناف گوناگون در آن به کسب و کار مشغول بودند. این سرا همراه بازار در سال ۱۳۵۴ خراب گردید و در اراضی آن صحن جمهوری اسلامی بناء شد.

۲- خان حسینی، این محل هم یکی از کاروانسراهای مشهد مقدس بوده که با نام عربی تلفظ می‌شده. این سرا زیر نظر آستان قدس اداره می‌شده و تولیت آن با شیخ محمدتقی بجنوردی بوده است. این بناء و متعلقات آن در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید.

۳- سرای سالار، این سرا هم یکی از مراکز تجارتي در مشهد مقدس بود و در سال ۱۳۰۷ شمسی هنگام احداث فلکه اول تخریب شد.

۴- خان میرمعین که بنام سرای ازبگها معروف می‌باشد در کنار خیابان سفلی قرار دارد. این کاروانسرا در زمان صفویه بناء گردیده و کاروانسرای بزرگی در حدود پنج هزار متر مربع است. واقف این سرا یلداش بک کوزه‌کنانی تبریزی می‌باشد.

۵- سراچه در جوار صحن عتیق، این سراچه بالای آب انبار صحن مقدس کهنه

قرار داشت واز موقوفات وزیر نظام بوده است. این سراچه در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید و اکنون جزء کتابخانه جدید آستان قدس می باشد.

۶- سراچه بالای بازار بزازان، که شامل یک بیرونی و اندرونی بود و مدتی دفتر آستان قدس رضوی در آنجا قرار داشت، این محل هم در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید.

۷- خان دارالزوار، از این نام معلوم می گردد که این سرا زائر سرا هم بوده است. علاوه بر کسب در آن محل از زایران هم پذیرائی می شده است، محل این دارالزوار معلوم نیست.

۸- سرای سلطانم، این سرا یکی از مراکز مهم بازرگانی در مشهد مقدس بوده، و بانی آن سلطانم زوجه شاه طهماسب اول و مادر شاه اسماعیل دوم بود، این سرا سه طبقه و در عهد صفوی بنا گردیده بود و یکی از آثار کهن بشمار می رفت، این سرا در سال ۱۳۵۴ تخریب شد.

۹- کاروانسرای سلطانی، این سرا از بناهای باستانی در مشهد مقدس بشمار می رفت. این ساختمان در اثر مرور زمان رو بویرانی نهاد، میرزا سعیدخان تولیت آستان قدس آن را تخریب واز نو بنیاد نهاد. این سرا هم اکنون وجود ندارد و در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید. ظاهراً سرای سلطانم و سلطانی یکی بوده اند.

۱۰- کاروانسرای شاه وردی بک، این کاروانسرا در زمان شاه سلیمان صفوی وقف شد و مقداری از درآمد آن صرف روشنائی دارالسیاده می گردید. از این کاروان سرا نیز اکنون اثری نیست.

۱۱- سرای بانک، این سرا در زمان معاصر ساخته شده، واز کلمه بانک پیداست که در زمان قاجاریه توسط بانکهای اروپائی بنا گردیده و گویا اولین شعبه بانک در آنجا مستقر گردیده است، از این رو آن سرا را سرای بانک می گفتند، از قرار معلوم این بانک متعلق به انگلیس بوده است.

۱۲- سرای ابوالحسن عراقی، این سرا از بناهای ابوالحسن دبیر که از کارگزاران

سلطان مسعود غزنوی بود ساخته شد و برای اداره آن سراده‌ی مستقل در ناحیه مشهد خریداری کرد و وقف روضه رضویه نمود، و خود نیز بعد از فوت در مشهد مدفون گردید.

۱۳- رباط خواجه نظام الملک طوسی، این رباط توسط وزیر معروف و شخصیت بزرگ تاریخ خواجه نظام الملک حسن بن اسحاق طوسی مشهور به نظام الملک بناء گردید، و در وقف نامه مسجد جامع گوهرشاد از این رباط نام می‌برد، گوید: حد غربی مسجد گوهرشاد رباط خواجه نظام الملک است، پیدا است که رباط تا قرن نهم وجود داشته است.

۱۴- رباط شاهی یکی از رباطهای مشهد مقدس رباط شاهی است است. جای آن را در زیر طرق ذکر کرده‌اند. میرزا علاء الدین کشمیری در سال ۱۰۱۳ یکباب طاحونه در کنار این رباط که در جوار نهر طرق بوده وقف کرده است. این رباط اکنون در طرق وجود دارد و در شرف انهدام می‌باشد.

۱۵- رباط خیابان علیا، در بالا خیابان رباطی قدیمی بوده که در حال ویرانی و نابودی قرار گرفته بود. میرزا فضل الله وزیر نظام آن را خراب کرد و در جای آن بازاری درست کرد که گروهی در آن به کسب و کار مشغول شدند.

۱۶- رباط سناباد، این رباط در کنار صحن کهنه بوده است. فضل الله خان وزیر نظام نائب التولیه آستان قدس آن را خراب کرد و به جای آن سرای تجارتی ساخت و همان سال به سرای وزیر نظام معروف گردید و در تخریب سال ۱۳۵۴ ویران شد و در جای آن صحن جمهوری ساخته شد.^(۱)

۱- فردوس التواریخ، منتخب التواریخ، راهنمای آستان قدس، حدیقه الرضویه و موقوفات آستان قدس.

بازارهای فعلی مشهد

اکنون در مشهد مقدس تنها بخشی از بازار بزرگ قدیم در منطقه حمام شاه باقی مانده و بازاری بنام سرشور در محله‌ای به همین نام و بازارچه حاج آقا جان در شمال فلکه مطهر باقی مانده‌اند که یادگاری از گذشته می‌باشند. با برنامه‌ای که اکنون در مشهد در حال اجرا هست احتمالاً این‌ها نیز تخریب گردند و از مشهد قدیم چیزی باقی نماند. بازار دیگری هم در سال ۱۳۵۶ بناء گردیده که بنام «بازار رضا» معروف است. این بازار در مشهد بسیار معروف می‌باشد. این بازار مجلل و باشکوه در محل خیابان شیخ طوسی در منطقه عیدگاه ساخته شده و طرفین آن هم خیابان می‌باشد. این بازار امروز در مشهد از امتیازات خاصی برخوردار است و یک مرکز بزرگ کسب و کار بشمار می‌رود.

در مشهد بازارچه‌های متعددی در سالهای اخیر بناء گردیده که اصطلاحاً آنها را پاساژ می‌گویند. بازار مرکزی در بالا خیابان، بازار الغدیر در زیر مهمان‌خانه الغدیر، بازار گوه‌رشاد و مجتمع تجاری و مسکونی زیست‌خاور از مشهورترین بازارچه‌های امروز مشهد مقدس هستند که در آنها تعدادی مغازه و دفتر تجارتي قرار دارند.

خیابان‌های مشهد مقدس

در مشهد مقدس در حال حاضر خیابان‌های بسیاری کشیده شده و محله‌های شهر مشهد بوسیله این خیابان‌ها به یکدیگر ارتباط دارند. خیابان‌های عریض در گوشه و کنار شهر کشیده شده‌اند، که وسائط نقلیه از آنها تردد می‌کنند. تعدادی از این خیابان‌ها در محلات قدیم شهر قرار دارند و تعدادی هم در محله‌های جدید الاحداث.

برخی از این خیابان‌ها مشجر و بسیا زیبا و دل‌انگیز هستند، مخصوصاً در فصل بهار طراوت و شادابی زائدالوصفی دارند، که مردم و زائران امام رضا (ع) در آنها گردش می‌کنند و از زیباییهای آنها لذت می‌برند. تعدادی از خیابان‌ها هم خشک و همانند

بیابان و کویرها در تابستان‌ها سوزان می‌باشند.

بالا خیابان

بالا خیابان که یکی از مشهورترین خیابان‌های مشهد می‌باشد، از قدیم‌ترین خیابان‌های این شهر مقدس بشمار می‌رود. اینجا را از این جهت بالا خیابان می‌گفتند که در قسمت بالای بیوتات متبرکه آستان قدس رضوی قرار گرفته، این خیابان از زمان‌های بسیار قدیم به همین نام در مشهد معروف بوده و هنوز هم به همین نام مشهور است.

نام این خیابان در طول تاریخ چندبار تغییر کرده و مقامات دولتی هر چند گاه نامی برای آن انتخاب می‌کنند، و تابلوئی روی آن نصب می‌نمایند، ولی مردم نام تاریخی آن را همواره بر زبان دارند و این نام تاریخی که چند قرن است روی آن گذاشته شده همچنان در محاورات و مکالمات مورد استعمال می‌باشد.

از قرائن و شواهد تاریخی معلوم می‌گردد این خیابان در زمان تیموریان وجود داشته است، و یکی از معابر پر تردد در مشهد مقدس بوده و راه اصلی حرم مطهر از آنجا آغاز می‌گردید در انتهای خیابان بست حرم رضوی قرار داشته است. رباطها، کاروانسراها، اماکن تجارتي و مراکز اقامت زوار در ساختمانهای کنار این خیابان قرار گرفته بودند.

در عهد صفویه که آب چشمه کلاس را از شش فرسخی مشهد وارد شهر کردند مسیر آن را از این خیابان قراز دادند. جریان آب از این خیابان و عبور آن بطرف صحن مقدس رضوی به جلال و شکوه این خیابان افزود، و موقعیت خاصی در جوار بارگاه ملکوتی امام هشتم برای آن پدید آورد.

بعد از اینکه آب چشمه کلاس از طریق این خیابان وارد حریم رضوی شد، در کناره‌های این خیابان درخت کاری کردند. درختان در کنار آب همیشه جاری همواره

سرسبز و شاداب بودند. زایران حضرت رضا سلام الله علیه و ساکنان مشهد در سایه آن درختان استراحت می کردند. این درخت های کهن سال تا سال های ۱۳۳۰ هم وجود داشتند و بعد توسط شهرداری مشهد قطع گردیدند.

آب چشمه کلاس تا سال های ۱۳۳۵ در این خیابان جریان داشت و بعد از این روی نهر توسط شهرداری پوشیده شد، اکنون آب آن هم قطع شده است. خیابان دیگر طراوت اولیه خود را از دست داده است، به جای درختان سرسبز و خرم و کهن سال و آب جاری محل توقف ماشینهای زائران و کسبه و اصناف شده است.

در کنار این خیابان تعدادی مدارس دینی بود که طلاب علوم در آنها تحصیل می کردند. این مدرسه ها در تخریب و توسعه اماکن زیارتی در سال ۱۳۵۴ ویران گردیدند. اکنون تنها مدرسه باقی مانده در این خیابان مدرسه نواب می باشد که اخیراً نوسازی گردیده و بسیار زیبا و مجلل ساخته شده است و مادر فصل مدارس مشهد مقدس از آن یاد خواهیم کرد.

پائین خیابان

این خیابان هم یکی از کهن ترین خیابان های مشهد مقدس می باشد، پائین خیابان و بالا خیابان همواره با هم در کتب و اسناد تاریخی یاد شده اند، و هرگز از هم منفک نبوده اند. این خیابان را از این جهت پائین خیابان می گفتند که جریان آب از بالا خیابان بطرف صحن و از آنجا وارد پائین خیابان می گردید.

نظر دیگر هم این است که بالا خیابان در طرف بالا سر مبارک امام رضا علیه السلام قرار داشت و پائین خیابان هم در طرف پائین پای مبارک امام بود. وجه تسمیه آنها هرچه باشد، این دو خیابان بسیار قدیمی هستند، و یادگاری از قرون و اعصار می باشند، که میلیون ها انسان را در خود جای دادند و نشانه ای از مشهد کهن هستند.

پائین خیابان نیز مانند بالای خیابان از مراکز مهم تجارتی و کسب و کار و محل

تردد زایران و ساکنان مشهد می‌باشد. کاروان‌سراها و مراکز تجارתי زیادی در آن قرار دارد، و همواره مورد توجه بوده است. در گذشته کنار نهر درخت‌های کهن سالی بودند که از گذشته‌ها حکایت داشتند ولی روی نهر پوشیده شد و آن درخت‌ها هم قطع گردید.

تعریض بالا خیابان و پائین خیابان

در سال ۱۳۵۴ که فلکه حرم مطهر توسعه پیدا کرد و فضای وسیعی در اطراف بارگاه ملکوتی حضرت رضا علیه السلام پدید آمد، دست اندرکاران مسایل شهری و مسئولان شهرداری مشهد و مقامات دولتی استان خراسان در فکر تعریض چهار خیابان اصلی مشهد که به فلکه حرم مطهر منتهی می‌گردد، برآمدند.

استدلال مهندسان و شهرسازان بر این بود اکنون که فلکه توسعه پیدا کرده و بصورت یک میدان بزرگ و وسیع در آمده خیابان‌های منتهی به این فلکه هم باید با آن تناسب داشته باشند. از این رو برنامه تعریض در سال ۱۳۵۵ شروع گردید و این کار از خیابان تهران آغاز شد و قبل از انقلاب هم به پایان رسید.

با شروع انقلاب و رفتن مسئولان استان سه خیابان دیگر همچنان به حال سابق مانده اما تعریض خیابان‌ها همچنان بقوت خود باقی مانده کسانیکه می‌خواهند در حاشیه این خیابان‌ها ساختمانی بناء کنند می‌بایست عقب نشینی نمایند. اکنون که سال ۱۳۷۷ می‌باشد مسئولان در صدداجراء تعریض برآمده‌اند و این کار را شروع کرده‌اند.

خیابان نوقان

این خیابان که اکنون بنام طبرسی مشهور می‌باشد در شمال حرم مطهر قرار دارد. این خیابان از حرم مطهر و فلکه بزرگ آستان قدس آغاز می‌گردد و پس از عبور از چهار راه مقدم و راه آهن به کوی طلاب امتداد پیدا کرده و تا کال کشف رود ادامه دارد. بخش شمالی این خیابان بنام بزرگراه طبرسی مشهور می‌باشد.

این خیابان در حدود شصت سال قبل ساخته شده، و به خاطر دارم که مردم مشهد و زایران آن را خیابان نوقان می‌گفتند. علت اینکه این خیابان به نام طبرسی مشهور شد این بود که مقبره امین الاسلام طبرسی رحمه الله علیه در کنار این خیابان قرار داشت و اندک اندک بنام آن عالم بزرگوار شهرت پیدا کرد و نوقان در محاورات حذف گردید.

محل این خیابان در سابق منازل مسکونی بود، و کوچه‌ها و معابر تنگی در آن قرار داشت، مقامات دولتی و گردانندگان امور شهری کوچه‌ها و معابر باریک را ویران کردند و منازل مسکونی را خراب نمودند و این خیابان را ساختند. خیابان نوقان در حال تعریض می‌باشد و کار تعریض هم اکنون آغاز شده است.

خیابان تهران

این خیابان که در قسمت جنوب اماکن متبرکه قرار دارد یکی از خیابان‌های چهارگانه اصلی مشهد مقدس می‌باشد. این خیابان از فلکه حرم آغاز می‌گردد و تا آخرین حد جنوبی شهر امتداد پیدا می‌کند، و یکی از معابر پر رفت و آمد به حساب می‌آید. در کنار این خیابان مهمانخانه‌های بزرگی احداث گردیده و یکی از مراکز تجارتي و زیارتي می‌باشد.

این خیابان را از روز نخست «خیابان تهران» نام‌گذاری کردند و یکی از خیابان‌هایی است که در حدود شصت سال قبل بناء گردیده است و در آن ایام مسافران از اینجا بطرف تهران می‌رفتند. محل این خیابان هم منازل مسکونی بود که تخریب گردید. این خیابان قبل از انقلاب در زمان استانداری عبدالعظیم ویان تعریض شده است. این چهار خیابان که از خیابان‌های اصلی شهر مشهد مقدس می‌باشند و زائران و ساکنان از این خیابان‌ها به حرم مطهر مشرف می‌شوند و بدنه اساسی مشهد بشمار می‌روند و سایر خیابان‌ها از این چهار خیابان منشعب می‌گردند. مهمان‌خانه‌ها و

مسافرخانه‌ها اکثر در این چهار خیابان قرار دارند. مراکز زواری بیشتر در اطراف این چهار خیابان می‌باشند.

در ایام عزاداری و یا اعیاد مذهبی و روزهای نوروز و فصل تابستان این چهار خیابان پذیرای میلیون‌ها نفر هستند، وسایل و لوازم زائران بیشتر از این چهار خیابان تامین می‌گردد. هیئت‌های عزاداران از این معابر به حرم مطهر مشرف می‌شوند، در این چهار خیابان بازارچه‌ها و پاساژهای زیادی ساخته شده و کسب و کار در اینجاها بسیار رونق دارد.

خیابان ارک

این خیابان در مرکز شهر مشهد مقدس قرار دارد، همان گونه که از نام خیابان پیداست والیان و حاکمان خراسان در سابق در این خیابان اقامت داشتند، و این محل اختصاص به آنها داشته است. ساختمان‌های زیادی در حاشیه این خیابان قرار داشت که ادارات و سازمان‌های دولتی در آنها مستقر بودند و هنوز هم تعدادی از سازمان‌های دولتی و خدماتی در آنجا قرار گرفته‌اند و به رتق و فتق امور اشتغال دارند.

این خیابان و کوچه‌های اطراف آن در زمان قاجاریه و پهلوی محل اقامت اعیان و اشراف مشهد بود، و چون حاکمان و روسا در آنجا سکونت داشتند و یا دفتر کارشان در آنجا بود، گروهی به آن منطقه روی آورده و در آنجا اقامت کردند، و یکی از مراکز تفریح و گردش اهالی مشهد و زائران بشمار می‌رفت. این خیابان اکنون بنام «امام خمینی» نام گذاری شده است.

خیابان کوه سنگی

این خیابان در زمان رضاشاه ساخته شده و به کوه سنگی در غرب مشهد منتهی می‌گردد. خیابان کوه سنگی یکی از زیباترین خیابان‌های مشهد مقدس می‌باشد، و در

غرب مشهد قرار دارد. در گذشته محل این خیابان اراضی مزروعی آستان قدس بود و به مزرعه الندشت شهرت داشت و هنوز هم جایی بنام الندشت در همین خیابان معروف است.

خیابان کوه سنگی که از فلکه تقی آباد آغاز می شود و به کوه سنگی متصل می گردد در چند ردیف درخت کاری گردیده، و در آن یک سواره رو عریض ساخته شده که وسائط نقلیه از آن عبور می کنند، و در طرفین خیابان هم دو پیاده رو برای عابران ساخته شده. گردش و سیاحت در این خیابان زیبا مخصوصاً در فصل بهار بسیار دل انگیز می باشد.

همان گونه که تذکر داده شد در مشهد مقدس خیاباهای زیادی از قدیم و جدید بنا گردیده است که ذکر همه آنها با تاریخچه آنها در اینجا موجب تطویل کتاب می باشد، و ما اکنون در این فصل نام تعدادی از آنها را ذکر می کنیم و این بحث را خاتمه می دهیم، ضمناً در مشهد مقدس تعدادی خیابان به نام سی متری، بیست متری و چهل متری هم مشهور می باشد.

۱- خیابان آبکوه در شمال مشهد

۱- خیابان شاهرضا در مرکز مشهد که اکنون بنام «شهید رجائی» نام گذاری شده است.

۳- خیابان آزادی در مرکز مشهد

۴- خیابان احمدآباد در غرب مشهد

۵- خیابان بهار در جنوب غرب مشهد

۶- خیابان خواجه ربیع در شمال مشهد

۷- خیابان خسروی در مرکز مشهد

۸- خیابان دانشگاه در مرکز مشهد

۹- خیابان دروازه طلائی در مرکز مشهد

- ۱۰- خیابان سناباد در غرب مشهد
- ۱۱- خیابان شاهرخ در شمال مشهد
- ۱۲- خیابان نخریسی در جنوب مشهد
- ۱۳- خیابان فردوسی در مرکز مشهد
- ۱۴- خیابان هفده شهریور در جنوب مشهد
- ۱۵- خیابان سرخس در جنوب شرق مشهد
- ۱۶- خیابان دکتر بهشتی در غرب مشهد
- ۱۷- خیابان عامل در شمال مشهد
- ۱۸- خیابان سنائی در شمال غرب مشهد
- ۱۹- خیابان آیه الله کاشانی در شمال مشهد
- ۲۰- خیابان آخوند خراسانی در مرکز مشهد

بزرگراه‌های مشهد مقدس

در مشهد مقدس در سال‌های اخیر تعدادی خیابان‌های وسیع و پهناور ساخته شده که در اصطلاح به بزرگراه معروف و مشهور می‌باشند. این خیابان‌ها پهن و عریض بصورت دو طرفه ساخته شده‌اند. وسائط نقلیه با سرعت و بدون مانع از آنها عبور می‌کنند، و زودتر به مقصد خود می‌رسند و عرض این بزرگراه‌ها گاهی بصد متر هم می‌رسد، و ما اینک نام بزرگراه‌های مشهد مقدس را در اینجا ذکر می‌کنیم.

۱- بزرگراه امامت در شرق مشهد

۲- بزرگراه امت در کوی طلاب

۳- بزرگراه ۲۲ بهمن

۴- بزرگراه پیروزی

۵- بزرگراه تلویزیون

شماره ۶۵ - مقبره معروف به گنبد سبز صفحه ۳۲۸

شماره ۶۶ - مصلی باستانی در پایین خیابان صفحه ۳۳۹

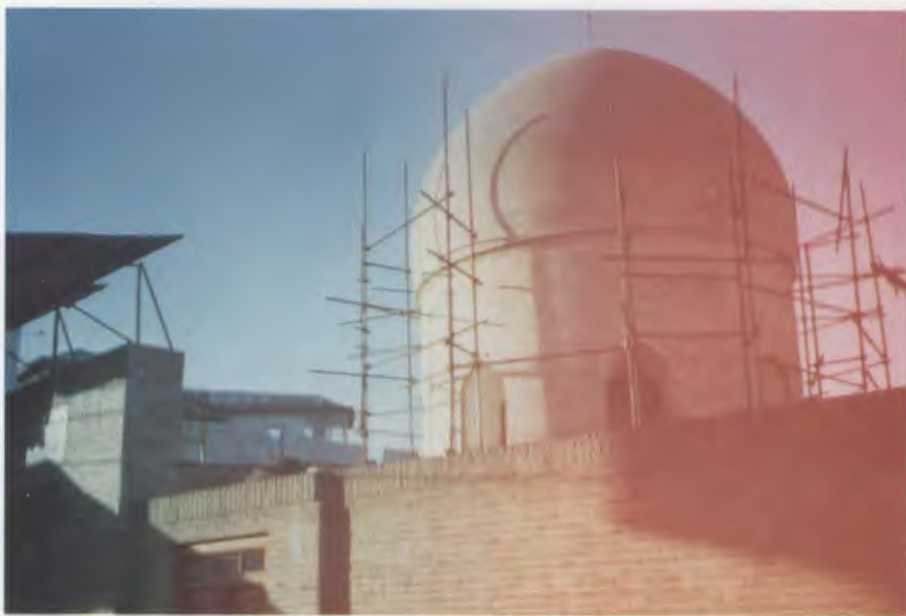
شماره ۶۷ - مقبره معروف به خواجہ مراد صفحہ ۳۴۵

شماره ۶۸ - مقبره حکیم ابو القاسم فردوسی صفحه ۳۴

شماره ۶۹ - مقبره نادر شاه افشار صفحه ۳۲۵

شماره ۷۰- زیارتگاه سلطان محمد معروف به گنبد خشتی صفحه ۳۲۵

شماره ۷۱- مقبره خواجه ربیع صفحه ۳۴۱

شماره ۷۲ - قبرستان بهشت رضا علیه السلام

شماره ۷۳ - مقبره خواجه انداد

شماره ۷۴ - مقبره عبدالرحمان کهواره گر صفحه ۳۶۶

شماره ۷۵ - نمایی از مقبره سید ابراهیم رضوی صفحه ۳۳۳

شماره ۷۶ - مسجد شاه در مشهد مقدس صفحه ۲۵۲

شماره ۷۷ - امام زاده حسین آباد صفحه ۳۵۶

شماره ۷۸- مسجد باستانی از غد صفحه ۲۶۱

شماره ۷۹- مقبره خواجه داد در گلستان صفحه ۳۷۴

شماره ۸۰ - مقبره سید ابراهیم رضوی در کوهسنگی صفحه ۳۳۲

شماره ۸۱ - مقبره خواجه بهمنگان صفحه ۳۶۳

شماره ۸۲ - امام زاده یحیی میامی صفحه ۳۵۱

شماره ۸۳ - مقبره و یا مصلاي طرق صفحه ۳۷۰

شماره ۸۴ - مقبره سنگ بست صفحه ۳۴۶

شماره ۸۵ - گنبدی در کنار جاده میامی صفحه ۳۷۴

شماره ۸۶ - امام زاده ناصر ویاسر در دهکده گلستان صفحه ۳۷۳

شماره ۸۷ - زیارتگاهی در قله هزار مسجد

شماره ۸۸ - امام زاده عبدالکاسم آسیاب چناران صفحه ۳۶۴

- ۶- بزرگراه جمهوری اسلامی
- ۷- بزرگراه جوادالائمه
- ۸- بزرگراه حجاب
- ۹- بزرگراه صد متری خواجه ربیع تا جاده میامی
- ۱۰- بزرگراه خاقانی
- ۱۱- بزرگراه خیام
- ۱۲- بزرگراه دانشجو
- ۱۳- بزرگراه راه آهن
- ۱۴- بزرگراه سازمان آب
- ۱۵- بزرگراه سجاد
- ۱۶- بزرگراه سید جمال الدین
- ۱۷- بزرگراه شاهد
- ۱۸- بزرگراه شریعتی
- ۱۹- بزرگراه شفا
- ۲۰- بزرگراه شهدای هفتم تیر
- ۲۱- بزرگراه شهید اشرفی اصفهانی
- ۲۲- بزرگراه شهید فلاحی
- ۲۳- بزرگراه شهید کلانتری
- ۲۴- بزرگراه شهید مطهری
- ۲۵- بزرگراه شهید نامجو
- ۲۶- بزرگراه طوس
- ۲۷- بزرگراه عباسپور
- ۲۸- بزرگراه عبدالمطلب

- ۲۹- بزرگراه فردوسی
- ۳۰- بزرگراه فضل بن شاذان
- ۳۱- بزرگراه کوچک خان
- ۳۲- بزرگراه مصلی
- ۳۳- بزرگراه معلم
- ۳۴- بزرگراه ملک آباد
- ۳۵- بزرگراه موسی کلانتری
- ۳۶- بزرگراه وکیل آباد
- ۳۷- بزرگراه هفده شهریور
- ۳۸- بزرگراه ابوطالب
- ۳۹- بزرگراه قائم
- ۴۰- بزرگراه غدیر

فلکه‌های شهر مشهد

در مشهد مقدس تعدادی میدان بنام فلکه معروف می‌باشند، فلکه به جایی گفته می‌شود که وسائط نقلیه در آنجا دور می‌زنند، البته میدان هم همین معنی را می‌دهد، ولی چون فلکه معنی خاص خودش را دارد و به یک فضای کوچک اطلاق می‌گردد. در محاورات مردم این اماکن بنام «فلکه» مشهور شده‌اند ما هم برای آن مکان‌ها همین عنوان را برگزیدیم.

۱- فلکه آب که اکنون به میدان بیت‌المقدس نام گذاری شده است

۲- فلکه برق در جنوب مشهد

۳- فلکه تقی‌آباد در غرب مشهد

۴- فلکه دروازه قوچان در شمال مشهد

۵- فلکه سراب در شمال غرب مشهد

۶- فلکه صاحب‌الزمان در شمال غرب مشهد

۷- فلکه طبرسی در شمال شرق مشهد

میدان‌های مشهد

در شهرها و قصبات و آبادی‌ها همواره یک میدان و فضای بازی در وسط شهر و یا آبادی و گاهی در کنار آبادی قرار داشته که مردم در آنجا اجتماع می‌کردند و یگدیگر را ملاقات می‌نمودند، در این گونه میادین مسائل اجتماعی و عمران و آبادی محل هم گاهی مورد بحث قرار می‌گرفته است. این میدان‌ها که محل تجمع مردم یک آبادی بود اغلب در کنار مسجد جامع قرار داشتند.

در شهر مقدس مشهد قبل از پیدا شدن خیابان‌ها و میدان‌های جدید که برای رفت و آمد وسائل نقلیه ساخته شدند، از یک میدان در مشهد که بنام «میدان مشهد» معروف بوده وجود داشته است. محل این میدان که در کجای مشهد قرار داشته معلوم نیست. مرحوم عبدالحمید مولوی در کتاب موقوفات آستان قدس از این محل ذکری بمیان آورده ولی جای آن را معین نکرده است.

میدان شهداء

اکنون در مشهد مقدس میدان‌های متعددی ساخته شده که محل تلاقی خیابان‌ها و بزرگراه‌ها می‌باشند. میدان‌های بزرگ و وسیع و متوسط در نقاط مختلف شهر، مشهورترین میدان‌ها در مشهد میدان شهداء می‌باشد که در بالا خیابان قرار دارد، و محل تلاقی خیابان ارک و خیابان خواجه ربیع و بالا خیابان و چند خیابان دیگر می‌باشد.

خیابان شهداء از سال‌ها قبل مرکز تجمع گروه‌های سیاسی بود. تقریباً از

سال‌های ۱۳۲۸ به بعد یک میدان مشهور و معروف بود، در زمان ملی شدن صنعت نفت اغلب مجالس سخنرانی در آنجا تشکیل می‌شد، و در دوران انقلاب هم یکی از پر جنب و جوش‌ترین میدان‌های مشهد مقدس بشمار می‌رفت، و اینک نام میدان‌های مشهد:

- ۱- میدان آب کوه
- ۲- میدان آزادی
- ۳- میدان امام خمینی در بزرگراه امام خمینی
- ۴- میدان بار فتح آباد
- ۵- میدان بار نوقان
- ۶- میدان بوعلی
- ۷- میدان پانزده خرداد
- ۸- میدان جمهوری اسلامی
- ۹- میدان جهاد
- ۱۰- میدان حر
- ۱۱- میدان رازی
- ۱۲- میدان راه آهن
- ۱۳- میدان سلمان فارسی
- ۱۴- میدان شهید گمنام
- ۱۵- میدان فجر
- ۱۶- میدان فردوسی
- ۱۷- میدان فلسطین
- ۱۸- میدان مادر
- ۱۹- میدان ملک آباد
- ۲۰- میدان هفده شهریور

۲۱- میدان امام حسین

۲۲- میدان الغدير

۲۳- میدان شهید گمنام

بوستان‌های مشهد مقدس

در مشهد مقدس بوستان‌ها و گردشگاه‌هایی در سال‌های اخیر احداث گردیده که اهالی مشهد قدس و زائران حضرت رضا (ع) در آنها قدم می‌زنند و استراحت می‌نمایند و آن بوستانها عبارتند از:

۱- بوستان ملت

۲- بوستان وحدت

۳- بوستان میرزا کوچک خان

۴- بوستان ملی

۵- بوستان مصلی

۶- بوستان شهید فهمیده

۷- بوستان رضوان

۸- بوستان جنگلی

۹- بوستان کوه سنگی

۱۰- بوستان سی متری طلاب

۱۱- بوستان گلستان

۱۲- بوستان وکیل آباد

زیرگذرهای مشهد مقدس

در سال‌های اخیر که وسائط نقلیه در مشهد زیاد گردیده، مخصوصاً در ایام

زیارתי تردد ماشین‌ها در خیابان‌ها بسیار زیاد می‌باشد و رفت و آمد ماشین‌ها موجب راه‌بندان و مشکل رفت و آمد شهروندان و زایران می‌گردد، برای رفع این مشکل در مشهد زیرگذرهائی در نقاط مختلف ایجاد گردیده است.

زیرگذر حرم مطهر

یکی از بزرگترین زیرگذرها در مشهد مقدس زیرگذر حرم مطهر امام رضا علیه السلام است، که یکی از زیباترین محل‌ها در نوع خود می‌باشد. این زیرگذر که اماکن متبرکه را در برگرفته و چهار خیابان اصلی شهر را به هم ارتباط می‌دهد، یکی از معابر اساسی و رفت و آمد و سایط نقلیه در مشهد مقدس به حساب می‌آید.

این زیرگذر در نوع خود اولین زیرگذر به این سبک بود که در ایران احداث گردید. عظمت این کار به اندازه‌ای بود که مقامات رسمی کشور آن را به عنوان یک طرح ملی اعلام کردند، ما درباره این زیرگذر در بخش اماکن متبرکه به تفصیل بحث کرده‌ایم. جویندگان می‌توانند به آن فصل مراجعه نمایند.

زیرگذر زیباشهر

این زیرگذر که در نزدیک زیباشهر و جاده قوچان ساخته شده بسیار زیبا و دیدنی است، و یکی از کارهای بسیار خوب شهرداری مشهد می‌باشد، بناء این زیرگذر رفت و آمدها را در آن منطقه آسان کرده و از راه‌بندان جلوگیری نموده است. شهرداری مشهد درباره این زیرگذر جزوه‌ای چاپ کرده و ما اکنون به پاره‌ای از خصوصیات آن اشاره می‌کنیم.

پل بزرگ زیرگذر زیباشهر که در زمینی به مساحت هشت هکتار طراحی و با صرف بیش از یک میلیارد و دویست میلیون ریال هزینه احداث شده است، دارای دو پل برای عبور مستقیم و تفکیک ترافیک تندرو و ترافیک شهری و یک میدان در سطح

و در اطراف آن با ایجاد چهار راستگرد سهولت لازم برای عبور وسائط نقلیه فراهم شده است.

در این پروژه به منظور تفکیک تردد سواره و پیاده و ایمنی لازم برای عابران پیاده هشت پل چهارمتری با ارتفاع ۲/۲۴ متر احداث گردیده و علاوه بر جدول گذاری در شبکه های عبوری در نقاط مرتفع پل ها نیز نرده گذاری شده است، وبمنظور زیبا سازی محیط بیست هزار متر مربع چمن کاری، و تزئین شده است.

زیرگذر عابر مقابل بوستان ملت

این زیرگذر بین بوستان ملت و دانشکده الهیات مشهد در بزرگراه وکیل آباد گردیده. این خیابان بسیار پر رفت و آمد و عبور از آن بسیار خطرناک بود، از این ور شهرداری مشهد در این محل زیرگذری احداث کرده که تنها عابران از طرفین خیابان از آن عبور می کنند و در جزوه ای که شهرداری مشهد در این باره چاپ کرده چنین آمده است:

با توجه به موقعیت بزرگراه وکیل آباد بعنوان تنها راه ارتباطی منطقه غرب شهر و ییلاقات اطراف مشهد و وجود بوستان ملت بعنوان یکی از جاذبه های بزرگ شهر در حاشیه بزرگراه مزبور، و وقوع حوادث ناگوار هنگام عبور عابران از عرض بزرگراه شهرداری مشهد به منظور تامین امنیت لازم عملیات اجرایی در سال ۱۳۶۱، آغاز نمود. راه و زیرگذر با عرض هجده متر و سطح زیربنای یک هزار و ششصد متر که در آن محلی برای عبور معلولین و جانبازان و سالمندان و واحدهای خدماتی مورد نیاز با هزینه ای بالغ بر پانصد میلیون ریال اجرا و مود بهره برداری قرار گرفت.

زیرگذر پائین خیابان

این زیرگذر نخستین زیرگذر در مشهد مقدس بود که از طرف شهرداری

مشهد بنا گردید. این محل که اکنون به عنوان پنج راه معروف می باشد، یکی از مراکز پرجمعیت در مشهد مقدس بشمار می رود. وسائط نقلیه از بالا و پائین حرکت می کنند و رفت و آمد در این محور به سرعت انجام می گیرد.

زیرگذر بزرگراه طبرسی

در بخش شمال شرقی مشهد مقدس در امتداد بزرگراه طبرسی که ادامه خیابان نوقان و طبرسی می باشد، دو گذر زیر بزرگراه یکصدمتری فجر ساخته شده که وسائط نقلیه از طریق بزرگراه طبرسی از آن عبور می کنند و بطرف شمال می روند. بزرگراه یکصد متری که از جاده میامی بطرف خواجه ربیع می رود از این بزرگراه عبور می کند.

بخش های تابعه شهرستان مشهد

مشهد مقدس دارای چند بخش می باشد و آنها عبارتند از:

۱- بخش مرکزی شامل تبادکان در شمال مشهد

۲- بخش احمد آباد و سرجام

۳- بخش رضویه و پائین ولایت

۴- بخش طرqbه و منطقه غرب مشهد

۵- بخش کلات نادری

جمعیت مشهد مقدس

مشهد مقدس رضوی به خاطر موقعیتی که دارد مهاجرپذیر می باشد. دوستان و شیفتگان اهل بیت عصمت و طهارت و عاشقان و علاقمندان حضرت رضا علیه السلام از اطراف و اکناف به این شهر مقدس روی می آورند، و در جوار بارگاه ملکوتی آن امام همام سکونت می نمایند، گروهی بطور موقت و جماعتی هم مجاور می شوند.

بر اساس سرشماری سال ۱۳۷۶ شهر مشهد دارای ۱۹۰۸۰۸۳ نفر بوده است. پیداست که از آن زمان تا کنون بر جمعیت آن افزوده شده، و بر اساس آمارهای غیر رسمی مشهد مقدس هم اکنون در حدود دو میلیون نفر جمعیت دارد و بعد از تهران پرجمعیت ترین شهرهای ایران می باشد، و جمعیت بخش های آن از قرار ذیل می باشند.

بخش تبادکان ۵۲۸۶۵ نفر

بخش میان ولایت ۱۸۸۰۰ نفر

طوس ۵۸۷۰۰ نفر

کینویست ۱۸۴۵۳ نفر

کارده ۹۶۹۷ نفر

بخش احمدآباد ۱۸۷۰۰ نفر

پیوه زن ۱۸۰۰ نفر

بخش رضوی ۶۰۳۸ نفر

آب روان ۱۲۵۴۳ نفر

میامی ۵۰۰۰۰ نفر

بخش طرهبه ۲۱۰۰۰ نفر

شاندیز ۱۳۵۸۴ نفر

بر اساس آمار اخیر کل جمعیت مشهد و بخشها ۲۴۴۷۸۱۱ نفر بوده و وسعت آن ۱۲۷۶۲ کیلومتر مربع می باشد.

طول و عرض جغرافیائی مشهد مقدس

یاقوت حموی در معجم البلدان ذیل کلمه طوس گوید: بطلمیوس گفته است: طول طوس ۸۱ درجه و عرض آن ۳۷ درجه می باشد و در اقلیم چهارم قرار دارد. اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس گوید: عرض و طول این شهر شریف را حاج

میرزا عبدالغفار نجم الملک منجم باشی مخصوص اعلیحضرت همایونی و معلم کل علوم ریاضی که در فنون فضائل فرید دهر است بدقت معلوم نموده و ما همان را در این محل ثبت می‌نمائیم.

از قرار رصد منجمین ایرانی عرض شمالی مشهد از خط استوا سی و هفت درجه و طول آن از جزیره «فر» که غربی جزائر خالداات باشد هفتاد و هفت درجه و بیست دقیقه است، اما به رصد منجمین فرنگستان عرض جغرافیائی مشهد از خط استوا سی و شش درجه و بیست دقیقه و طول غربی آن از پاریس پنجاه و هفت درجه و سی دقیقه، انحراف قبله‌اش از نقطه جنوب بسمت مغرب چهل و پنج درجه و هفت دقیقه می‌باشد. مرحوم مؤتمن درنامه استان قدس آورده است: در مورد مشهد جغرافی نویسان و مهندسین عصر حاضر در کتب جغرافیائی و نقشه‌ها طول را از مبدا گرینویچ و عرض را از خط استوا گرفته، طول را ۵۹ درجه و کسری و عرض را ۳۶ درجه و کسری نشان می‌دهند. در کسور درجه‌ها یعنی دقیقه و ثانیه اغلب با یکدیگر اختلاف دارند.

ارتفاع را نیز به اختلاف از ۱۰۱۰ متر تا ۹۰۰ متر نوشته‌اند. فرهنگ جغرافیائی ایران که بوسیله اداره مهندسی ارتش تهیه شده و مبدا طول را از گرینویچ گرفته می‌نویسد: طول ۵۹ درجه و ۳۵ دقیقه، عرض ۳۹ درجه و ۱۶ دقیقه، ارتفاع ۱۰۱۰ متر. مهندس میرزا عبدالرزاق خان بغایری در سال ۱۳۴۳ قمری که به اتفاق کمسیون برای تعیین قسمتی از خطوط مرزی ایران و روسیه بخراسان آمد و ضمن توقف در مشهد نقشه ابنیه و عمارات استان قدس رضوی را ترسیم و شخصا در انجام آن دقت کرد. نقشه بزرگی تهیه و تقدیم استان قدس نمود که فعلا در اداره تشریفات آستانه موجود می‌باشد.

در پائین نقشه مزبور اینطور می‌نویسد: ارتفاعش از سطح بحر محیط نهصد متر است، و عرض از خط استوا مطابق رصدی که اینجانب در لیل سه شنبه ۱۶ جدی مطابق با ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۴۳ نموده‌ام ۳۶ درجه و ۱۷ دقیقه و ۱۳ ثانیه طول از مبدا

توچال تهران ۸ درجه و ۱۰ دقیقه و ۱۹ ثانیه شرقی است.

اما عرض مشهد را علماء اروپائی از مبدا رصد خانه گرینویچ ۳۶ درجه و ۱۷ دقیقه و ۱۳ ثانیه و طول را نسبت به رصدخانه گرینویچ ۵۹ درجه و ۳۶ دقیقه و ۱۵ ثانیه حساب کرده‌اند.

چون استخراج انحراف قبله اساسش بر عرض و طول است لهذا اگر با عرض و طول اروپائی قبله را استخراج نمائیم ۵۳ درجه و ۵۷ دقیقه و ۳۵ ثانیه می‌شود و با رصدی که اینجانب نموده انحراف قبله ۵۳ درجه و ۵۶ دقیقه و ۳۵ ثانیه از جنوب و مغرب می‌باشد.

بالاخره با تحقیقاتی که بوسیله اداره مهندسی و نقشه برداری ارتش خراسان بعمل آمده عرض و طولی را که میرزا عبدالرزاق خان بغایری گرفته نزدیکتر بواقع بنظر می‌رسد.

فاصله شهر مشهد تا تهران بخط مستقیم ۷۱۴ کیلومتر و از جاده شوسه ۹۱۴ کیلومتر، تا هرات ۳۲۰ کیلومتر، تابخارا ۱۱۵۰ کیلومتر، تاخیوه ۵۴۰ کیلومتر، و تا قندهار ۸۵۰ کیلومتر می‌باشد^(۱)

آب و هوای مشهد

مشهد مقدس رضوی به خاطر موقعیت جغرافیائی خود از نظر آب و هوا وضع ثابتی ندارد. هوای آن تحت تأثیر مناطق مختلفی قرار دارد که در تغییر و تحولات جوی در این منطقه اثر می‌گذارند. قسمت شمالی و شرقی آن متصل به سلسله جبال هزار مسجد می‌باشد و قسمت غربی و جنوبی آن کوه بینالود قرار دارد.

این دو کوه که از مناطق سرد سیر خراسان بشمار می‌روند، سالی چند ماه از برف پوشیده هستند. در سردی هوای مشهد بسیار موثرند. هرگاه برفی در قتل این جبال بر

زمین می‌نشینند و نسیمی از آن طرف می‌وزد هوای مشهد سرد می‌گردد، و درجه پروت بالا می‌رود. کسانی که در مشهد زندگی نموده‌اند بارها این را تجربه کرده‌اند.

مشهد مقدس از طرف جنوب شرق با مناطق غربی افغانستان و کوه‌های مرکزی آن ارتباط دارد، کوه‌های غور و غرjestان و کوه‌های هرات و بادغیس نیز از مناطق سرد سیر هستند و قلل آنها همواره مستور از برف می‌باشند. هرگاه بادی از طرف جنوب شرق می‌وزد هوای مشهد تغییر می‌کند و سرد می‌شود.

آنهايي که با مشهد آشنا هستند و در آنجا مقیم بوده‌اند توجه دارند که در پاییز و زمستان بادهای سردی از طرف شمال و شرق مشهد می‌وزد که تحمل را از انسان می‌گیرد. این بادهای نسیم‌ها از مناطق سرد و برفگیر هزار مسجد و کوه‌های غور و غرjestان عبور می‌کنند و سرمای آن مناطق را برای مشهدی‌ها می‌آورند.

از طرف دیگر مشهد مقدس در میان دو کویر بزرگ قرار گرفته، یکی کویر مرکزی ایران، و دیگر کویر خوارزم در ترکمنستان. اگرچه مشهد با این دو کویر خیلی نزدیک نیست، ولی از دالان‌هایی به این دو کویر ارتباط دارد و هوای گرم این دو کویر که در تابستان‌ها و اواخر بهار بسیار گرم می‌شوند اثر می‌گذارد.

مشهد مقدس از طریق فریمان و تربت جام به کویر سیستان و لوت ارتباط پیدا می‌کند، و از طریق سرخس به کویر خوارزم راه دارد. کویر خوارزم بسیار وسیع و پهناور است. از بلخ و طخارستان و بخارا آغاز می‌گردد و به دریای مازندران منتهی می‌شود و از شمال هم تا دریاچه خوارزم (اورال کنونی) امتداد دارد.

تحولات هوا در این دو کویر در مشهد مقدس اثر می‌گذارد، و هوای گرم بوسیله بادهای فشار به ناحیه مشهد می‌رسد. گاهی دیده می‌شود طوفانهای این دو کویر هم از راه‌های بسیار دور به مشهد می‌رسند و فضا را تاریک می‌کنند، بطور کلی اختلاف هوای مشهد در اثر تحولاتی است که در اطراف آن می‌گذرد.

مشهد مقدس از ماه خرداد گرم می‌شود و تا شهریور ادامه دارد، و سرمای آن هم

در زمستان‌ها آزار دهنده است. روی هم‌رفته مشهدی‌ها به هوای متغیر این شهر عادت کرده‌اند، و همواره احتیاط را از دست نمی‌دهند. البته زایران و مسافرانی که از هوای این شهر اطلاع درستی ندارند گاهی گرفتار سرماخوردگی می‌شوند.

در اطراف مشهد مقدس در دامنه‌های شمالی و غربی آن دهات خوش آب و هوا و بیلاقات زیادی وجود دارد، که ساکنان مشهد و زائران بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام در فصل گرما به آنجاها رهسپار می‌شوند و از هوای لطیف و دل‌انگیز آنها استفاده می‌کنند. ما انشاء الله در فصل «بیلاقات و گردشگاه‌های مشهد» از این اماکن یاد می‌کنیم و آنجاها را معرفی می‌نمائیم.

مشهد بزرگ شهر جهان

در روزنامه‌ها و رسانه‌ها اعلام شد که شهر مقدس مشهد از سوی سازمان جهانی مترو پلیس به عنوان «بزرگ شهر» برگزیده شده است. علت این گزینش به خاطر اهمیتی که شهر مشهد در جذب زایران دارد در نظر گرفته شده و آن را مانند مکه معظمه و در ردیف آن بشمار آورده است.

کارشناسان مسائل شهری می‌گویند: سازمان جهانی مترو پلیس مشهد مقدس را به خاطر جاذبه‌های زیارتی بعنوان بزرگ شهر برگزیده، و باید در مورد مسائل زیارتی و جهانگردی آن کوشش‌های فراوانی بعمل آید، تا وسائل رفاه و آسایش زایران و مسافران در آن فراهم گردد و نیازهای آنان برطرف شود.

۱۰

مساجد مشهد مقدس

مساجد مشهد مقدس

بطور قطع و یقین معلوم نیست در چه زمانی کنار روضه مبارکه رضویه مسجدی ساخته شده، پیداست که در سال‌های نخستین مؤمنان در حرم مطهر و کنار قبر آن حضرت نماز می‌گزارده‌اند، بعد از اینکه قبر مبارک امام علیه السلام از غربت در آمد و به صورت یک زیارتگاه در خراسان مشهور و معروف گردید، نیاز به مسجد پیدا شد.

در هیچ یک از مصادر موجود روشن نیست که نخستین مسجد در چه زمانی و توسط چه شخصی بناء گردیده است، ولی بطور قطع و یقین در اوایل قرن چهارم در جوار روضه مبارکه مسجدی هم بوده است. شیخ ابوجعفر صدوق رضوان الله علیه در کتاب عیون اخبار الرضا به وجود مسجدی در کنار قبر آن حضرت اشاره می‌کند.

شیخ ابوجعفر صدوق در عیون اخبار الرضا علیه السلام روایت می‌کند که عامربن عبدالله ابیوردی حاکم مرو رود گفت: من در مشهد طوس بودم و مردی را دیدم که وارد قبه شد و در بالا سر نشست و شروع به گریستن کرد، و بزبان ترکی می‌گفت: خداوندا اگر فرزندم زنده است او را به من برسان و اگر هم مرده است، خبر مرگ او را به من اطلاع بده.

راوی گوید: من از وی پرسیدم چرا گریه می‌کنی، گفت: فرزندم در جنگ اسحاق

آباد^(۱) گم شده و من از وی خبری ندارم. اکنون آمده‌ام تا از صاحب این قبر درخواست کنم فرزندم را به من برساند. او می‌گوید: هنگامیکه از مسجد بیرون شدیم، ناگهان جوان قد بلندی رسید و با آن مرد معانقه کرد، و یکدیگر را شناختند، معلوم شد آن جوان فرزند گم شده او می‌باشد.

شیخ صدوق رضوان الله علیه این حدیث را به یک واسطه از عامر بن عبدالله ابیوردی روایت می‌کند و این عامر خود از محدثان بوده است، پیداست که سالها قبل از شیخ صدوق در کنار حرم مطهر امام رضا علیه السلام مسجدی وجود داشته است. ابراهیم بن محمد جوینی نیز در فرائد السمطین از وجود مسجدی در آنجا خبر می‌دهد.

مسجد بالا سر مبارک

اکنون تنها مسجد در جوار حرم مطهر امام رضا علیه السلام مسجد معروف به مسجد بالا سر می‌باشد. این محل از قدیم به عنوان مسجد بالا سر در میان زایران و ساکنان مشهور است، و در طول تاریخ چند بار تجدید بناء گردیده. این مسجد اینک در طرف غرب واقع شده و به دارالسیادة ارتباط دارد.

این مسجد مبارک به عرض ۴/۵ متر و طول ۸ متر و ارتفاع ده متر می‌باشد کف مسجد و ازاره‌ها با سنگ مرمر پوشیده شده و دیوارها تا سقف نیز با کاشی‌های الوان و معرق مزین گردیده‌اند. سقف این مسجد در گذشته از چوب بود، بر اثر فرسودگی در سال ۱۳۴۲ برداشته شد و با اسلوب جدید و بتون مسلح بناء گردید.

این مسجد که به رواق دارالشکر آستانه مقدسه ارتباط دارد یکی از مراکز تجمع زایران می‌باشد. موقعیت این مسجد که در کنار مضجع شریف امام رضا علیه السلام قرار دارد به آن یک امتیاز خاص بخشیده است. در تمام طول ساعات شب و روز تا آنگاه که حرم

۱- اسحاق آباد یکی از آبادی‌های نزدیک نیشابور بوده، این دهکده هم اکنون نیز

مطهر به روی زائران گشوده است گروهی در آنجا به عبادت و راز و نیاز مشغول هستند. بعضی از نویسندگان گفته‌اند: بانی این مسجد ابوالحسن عراقی دبیر دیوان سلطان مسعود غزنوی بوده است. او این مسجد را ساخته و بعد هم در آن مدفون شده است. ابوالفضل بیهقی دبیر معروف عصر غزنویان در تاریخ خود که بنام تاریخ بیهقی مشهور است، گوید:

من در سنه احدی و ثلاثین^(۱) که بطوس رفتم با رایت منصوره، پیش که هزیمت دندانتان افتاد و به نوقان رفتم و تربت رضا را رضی الله عنه زیارت کردم. کور عراقی را دیدم در مسجد آنجا که مشهد است، در طاقی پنج گز از زمین تا طاق و او را زیارت کردم...

بیهقی در اینجا از مسجدی در کنار مشهد یاد می‌کند، و مقصود از مشهد در اینجا روضه مبارکه رضویه می‌باشد نه شهر مشهد. او از بانی مسجد ذکر می‌کند و می‌آورد، و تنها از گور عراقی که در طاقی در جوار مسجد و مشهد بوده یاد می‌کند. در گذشته بین مسجد بالاسر و رواق دارالسیاده یک پنجره فولادی قرار داشت ولی اکنون پنجره راه برداشته و آن رابه رواق مزبور ارتباط داداند.

مسجد زنانه حرم مطهر

در قسمت شمالی دارالسیاده مقابل پنجره فولادی بالاسر مبارک مسجدی بود که آن را مسجد زنانه می‌گفتند، که بانوان در آنجا نماز می‌گذاشتند. کارشناسان آستان قدس عقیده داشتند که این مسجد دنباله مسجد بالاسر بوده، قسمت جلو به مردان تعلق داشته است.

قسمت عقب به بانوان اختصاص داشته که در قرون گذشته زن‌ها در آنجا نماز می‌گذاشته‌اند، همانگونه که در همه اماکن متبرکه و عتبات عالیات مسجد مردانه و زنانه

از هم جدا بوده‌اند. این کارشناسان و مطلعان اظهار می‌داشتند هنگام ساختن بناء دارالسیادة در زمان تیموریان بین آن دو را فاصله انداخته‌اند.

این مسجد اکنون بین دارالسیادة و رواق جدید دارالولایة قرار دارد و دارالخلاص نام گرفته است. در قبله آن نیز محرابی قرار دارد که در داخل آن نوشته شده: لا اله الا الله محمد رسول الله، علی ولی الله. این محل اکنون حالت راه رو دارد، و زائران از طریق دارالولایة وارد دارالسیادة می‌شوند.

در صورتیکه این نظریه درست باشد قسمت شمالی دارالسیادة از محاذی مسجد بالاسر و تارواق دارالولایة مسجد می‌باشد، و در هنگام ساختن رواق مجلل دارالسیادة برای اینکه بنای جنوبی و شمالی آن همگون گردد، آن را جزء رواق کرده‌اند، و قسمت‌های باقی مانده آن را به عنوان مسجد حفظ کرده‌اند و العلم عند الله.

مسجد ریاض

این مسجد در قسمت شمالی حرم مطهر و متصل به صحن کهنه در کنار پنجره فولادی قرار دارد اکنون این محل بنام رواق دارالفیض مشهور می‌باشد و نام مسجد ریاض از جغرافیای اماکن متبرکه حذف شده است. تنها در اسناد و مدارک تاریخی از این محل بنام مسجد ریاض ذکر کرده‌اند و وجه تسمیه آن هم معلوم نیست.

این مسجد در کنار صفه شاه طهماسبی قرار داشته و قبر شاه طهماسب هم در این مکان بوده است. مسجد ریاض که اکنون بصورت یک رواق مجلل درآمده و چند رواق دیگر هم به آن پیوسته‌اند، یکی از مجللترین اماکن متبرکه آستان قدس می‌باشد، در حال حاضر بانوان در آنجا نماز می‌خوانند و عبادت می‌نمایند و مراسم زیارت را انجام می‌دهند.

مسجد گوهرشاد

جامع گوهرشاد در جنوب روضه منوره رضویه علیه آلاف الثناء و التحیه واقع شده و از نظر صنعت معماری یکی از شاهکارهای بزرگ و هنر معماری در ایران و یکی از زیباترین ابنیه تاریخی قرن نهم هجری می باشد. در ظرافت و استحکام و زیبایی طرح و اسلوب، خطوط زیبا، کاشی های معرق و نفیس در عداد بزرگترین شاهکاری هنری محسوب می گردد.

مسجد گوهرشاد از نظر اینکه در جوار حرم مطهر حضرت ثامن الائمه علیه السلام قرار گرفته از معنویت و امتیاز خاصی برخوردار است که در سایر مساجد اسلامی نظیر آن را نمی توان پیدا کرد. تمام ایام سال و ساعات شبانه روز از جمعیت زائران، نمازگذاران، و طلاب علوم دینی و مجالس وعظ و ارشاد و حوزه درسی و جلسات مباحثه خالی نیست.

در طول تاریخ علماء و مجتهدان و مدرسان عالی مقام مشهد مقدس در این مسجد تدریس می کردند و حوزه های بزرگ علمی و تدریس علوم و معارف اسلامی در شبستانهای این مسجد مجلل تشکیل می گردید. شبستانها محل مباحثات و گفتگوهای طلاب علوم بوده و اکنون نیز چنین است.

از قدیم معمول بوده و اکنون نیز چنین است که وعاظ و خطبای معروف که از شهرستانها برای زیارت به مشهد مقدس مشرف می گردند، در ایام اقامت خود در جوار بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام در این مسجد به وعظ و ارشاد می پردازند و احکام و معارف اسلامی را بیان می کنند، و مجالس مهم دینی و سیاسی و اجتماعی در اینجا برگزار می گردد.

بنای مسجد گوهرشاد

مسجد جامع گوهرشاد در سال ۸۲۱ هجری بناء گردیده است. بانی آن گوهرشاد

آغا فرزند امیر غیاث‌الدین طرخان و همسر شاهرخ فرزندان امیر تیمور گورکانی است. خاندان گوهرشاد از خاندان‌های مشهور در عهد تیموریان بودند. گوهرشاد از بانوان بزرگ و نیکوکار عصر خود بشمار می‌رفت و یادگارهای زیادی در مشهد مقدس رضوی و هرات از خود به جای گذاشته است.

گوهرشاد آگاهانه ملکه‌ای مقتدر و زنی با نفوذ در دربار شاهرخ بوده، از قدرت و نفوذ و تمکن خود استفاده کرد و این همه آثار از خود به یادگار نهاد که پس از گذشت چندین قرن هنوز هم استوار و محکم بر جای مانده است و از عظمت و شکوهی خاص برخوردار می‌باشد و همگان را از نفاست و ظرافت و هنر معماری آن عصر شگفت‌زده کرده است.

ظاهر امر نشان می‌دهد که گوهرشاد بگم به مشهد مقدس رضوی علاقه داشته و در تعظیم و تکریم بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام کوشش می‌کرده. رواق دارالحفاظ، دارالسیاده و دارالسلام در کنار حرم مطهر آن حضرت از بناهای این بانوی بزرگ بوده است، و ساختن این سه بنای مجلل موید علاقه او به حضرت رضا علیه السلام می‌باشد.

گوهرشاد آغا در هرات که پای تخت شوهرش بود نیز آثاری دارد که از آن جمله مسجد جامع هرات می‌باشد که به طرز زیبایی بناء گردیده و اکنون یکی از آثار ارزنده تاریخی و هنری در شهر باستانی هرات محسوب می‌گردد و حکایت از هنر معماری آن عصر می‌کند، و بینندگان را بطرف خود جذب می‌نماید.

گوهرشاد آغاز زندگی بسیار طولانی و پرفراز و نشیبی دارد و یکی از بانوان فعال در دربار شاهرخ بود. فرزندان هنرمندی هم چون بایسنغر میرزا خطاط و هنرمند عصر خود را تربیت کرد. این بانوی مجلل در سال ۸۶۱ هـ به خاطر رقابتهائی که بعد از مرگ شوهرش شاهرخ پیش آمد در اختلاف درونی خاندان سلطنتی کشته شد و قبرش اکنون در هرات موجود است.

خصوصیات مسجد گوهرشاد

جامع گوهرشاد از طرف شمال به حرم مطهر متصل و از طریق دارالحفاظ و دارالسیاده به اماکن متبرکه ارتباط دارد. از طرف شرق به صحن موزه مربوط است، از طرف جنوب به صحن قدس راه دارد، و از طرف غرب به بست شیخ بهاءالدین عاملی ارتباط دارد، و اکنون در میان اماکن متبرکه رضویه قرار گرفته و جزئی از آن مجموعه بزرگ شده است.

بنای عظیم و مجلل جامع گوهرشاد بعد از بناهای آستان قدس رضوی از مهمترین بناها در مشهد مقدس می باشد و در نوع خود بسیار ممتاز و بی مانند است. این مسجد بدست معماران و هنرمندان عصر تیموری ساخته شده و همانند مساجد سمرقند و بخارا که در زمان تیموریان ساخته شده اند بنا گردیده. مسجد با آجر و لوازم ساختمانی آن زمان ساخته شده و روی آجرها با کاشی های الوان و معرق بطرز زیبایی پوشانیده شده اند.

نگارنده این کتاب مساجد زیادی را در اماکن گوناگون و کشورهای مختلف دیده است، علاوه بر مساجد ایران در شهرهای مختلف از مساجد بخارا، سمرقند، تاشکند، قاهره، دمشق، بغداد، اسلامبول و هند و پاکستان و سایر بلاد عربی دیدن کرده ولی در میان آن همه مساجد مسجدی به زیبایی و ظرافت و روحانیت مسجد گوهرشاد ندیده است.

معماران چیره دست هرچه در توان داشته اند در این مسجد بزرگ و باشکوه به کار بسته اند. بر کاشی های این مسجد که با خطوط و نقوش گوناگون تهیه گردیده خطوط ثلث، نستعلیق، کوفی، معقلی، و نسخ در کنار هم دیده می شوند، سوره ها و آیاتی از قرآن مجید و احادیث نبی اکرم و اهل بیت علیهم السلام بر آنها نقش بسته اند.

مسجد گوهرشاد دارای یک صحن وسیع، چهار ایوان بزرگ در چهار طرف و تعداد ۲۲ غرفه و شش طاق نما در طرفین ایوان مقصوره و ۲۸ ورودی از صحن بطرف

شبستانها و هفت شبستان در چهار طرف و یک گنبد فیروزگون و دو مناره در طرفین ایوان قبله می باشد که اینک خصوصیات هریک از آنها را به نظر خوانندگان محترم می رسانیم.

صحن مسجد گوهرشاد

صحن مسجد تقریباً مربع است، از جنوب به شمال ۵۵ متر و از شرق به غرب ۵۰ متر می باشد. کف صحن اکنون با سنگ های خلیج در ابعاد مختلف فرش شده است، ازارهای آن در چهار طرف به ارتفاع یک متر و بیست سانت با سنگ های مرمر پوشانیده شده و بالای ازارها با کاشی های الوان و خوش رنگ مزین گردیده است. فضای مسجد گوهرشاد بسیار جذاب و برای واردین فوق العاده جالب می باشد. کاشی های معرق و کتیبه ها و خطوط و نقوش که از نفاست و زیبایی و هنرنمایی هنرمندان و خطاطان و نقاشان حکایت می کند و همگان را بطرف خود جلب می نماید و یک محیط روحانی و معنوی برای کسانی که اهل حال می باشند ایجاد می کند.

ایوان مقصوره

این ایوان در جنوب و قبله مسجد قرار گرفته و محراب مسجد هم در آنجا قرار گرفته است. ایوان قبله از ایوانهای دیگر بزرگتر می باشد و روی آن گنبد فیروزگون مسجد قرار دارد، که از اطراف و اکناف دیده می شود، در داخل ایوان مقصوره شش راه رو بطرف شبستانهای طرفین ایوان قرار گرفته که مردم از آنها به ایوان و شبستانها رفت و آمد می کنند.

در انتهای ایوان محراب مسجد قرار دارد و این محراب در جنوبی ترین نقطه مسجد قرار گرفته است، هرگاه امام جماعت در آن قرار گیرد، از تمام نقاط مسجد نمازگزاران می توانند به وی اقتدا کنند، در قسمت شرقی و غربی این ایوان زیر گنبد چند

غرفه بناء گردیده که از آنها نور به ایوان می‌تابد و به پشت بام شبستانهای طرفین ایوان ارتباط دارند.

کف ایوان مقصوره با سنگ مرمر فرش گردیده و ازاره‌های آن هم با سنگ مرمر سیاه پوشانیده شده است، دهنه ایوان ۱۲ و ارتفاع تا زیر سقف ۲۹ متر است، و طول آن تا محراب ۳۷ و ارتفاع تا زیرگنبد ۴۱ متر می‌باشد، دیوارهای این ایوان با کاشی‌های نفیس و معرق و کتیبه‌های زیبا و نقاشی و گچ‌بری مزین گردیده است.

ایوان شمالی

این ایوان متصل به حرم مطهر می‌باشد. زائران از طریق این ایوان وارد دارالسیاده می‌گردند. در این ایوان نیز کاشی‌های الوان و خطوط و نقوش زیبائی بر دیوارها نقش بسته و کتیبه‌های گوناگونی که حاکی از تعمیرات و بازسازی این ایوان در طول تاریخ بوده جلب توجه می‌کند، و در گوشه‌ای از ایوان آمده که صاحبه رشیده گوهرشاد به ساختن مسجد امر کرد.

ایوان غربی

از این ایوان بطرف بست جدید الاحداث شیخ بهاءالدین عاملی و صحن جمهوری اسلامی و رواق دارالولایة و فلکه بزرگ آستان قدس رفت و آمد می‌گردد. کف این ایوان با سنگ مرمر فرش گردیده و ازاره‌های آن هم با سنگ مرمر سیاه پوشانیده شده است، و کتیبه‌های گوناگونی از آیات و روایات با خطوط مختلف بر دیواره‌های آن نقش بسته است.

ایوان شرقی

این ایوان متصل به صحن موزه می‌باشد و از اینجا به صحن موزه رفت و آمد

می‌شود. کف این ایوان نیز مانند سایر ایوان‌ها سنگ مرمر فرش گردیده و ازاره‌ها با مرمر سیاه پوشانیده شده است، داخل ایوان با کاشی‌های معرق فیروزگون مزین گردیده و در سقف و بدنه آن خطوطی با خط بنائی آمده است.

گلدسته‌های مسجد گوهرشاد

در دو طرف ایوان مقصوره دو مناره زیبا قرار گرفته‌اند، ارتفاع این مناره‌ها از سطح مسجد ۴۱ متر می‌باشد. داخل مناره‌ها تا سطح بام پر است و از آنجا تا مأذنه پلکانهایی گذاشته شده که موزنان از آنها بالا می‌روند. زیر مأذنه‌ها مقرنس کاری گردیده و کتیبه‌ای به خط ثلث در آنجا نوشته شده است.

گنبد مسجد گوهرشاد

گنبد سبز و فیروزگون جامع گوهرشاد یکی از زیباترین گنبدها در نوع خود می‌باشد. این گنبد در کنار گنبد طلایی حضرت رضا علیه السلام زینت بخش محیط زیارتی و عبادتی است و نظر زائران را بطرف خود جلب می‌کند، این گنبد در طول تاریخ مکرر تعمیر و بازسازی گردیده است.

گنبد فعلی در سال ۱۳۴۱ شمسی در زمان تولیت مرحوم سید محسن طاهری زیر نظر مرحوم مهندس عباس آفرنده با رعایت کامل و اندازه‌های اولیه با بتون آرمه ساخته شد که در نوع خود بی‌نظیر و از نظر ظرافت و استحکام در حد اعلای می‌باشد. ارتفاع گنبد از کف ایوان تا زیر عرق چین ۲۹ متر و از سطح مسجد تا بالای گنبد ۴۱ متر، محیط دور گنبد از سطح خارج ۶۱/۸ متر می‌باشد. گنبد دو پوشش دارد، پوشش اول سقفی است بنام عرق چین که از داخل ایوان دیده می‌شود. پوشش دوم بر فراز پوشش اول واقع شده که بصورت گنبد بناء گردیده است.

شبستان‌های جامع گوهرشاد

در چهار طرف مسجد گوهرشاد شبستان‌هایی برای نمازگزاران بناء گردیده، و این شبستان‌ها از طریق درها و پنجره‌ها به صحن مسجد ارتباط دارند. شبستان‌ها در سال‌های اخیر بازسازی شده‌اند، وسائل تهویه گرم و سرد در آنها نصب گردیده و دیوارها با سنگ‌های مرمر پوشانیده شده و تمام شبستان‌ها فرش گردیده است.

کتیبه بایسنغری

یکی از زیباترین کتیبه‌های جامع گوهرشاد که از آثار بدیع هنری می‌باشد و در نوع خود بی‌نظیر است، کتیبه‌ای است به خط بایسنغر میرزا فرزند گوهرشاد که در حاشیه ایوان مقصوره قرار دارد. این کتیبه به خط ثلث می‌باشد و در آن تاریخ بناء مسجد ذکر شده است، اینک متن کتیبه را بنظر خوانندگان می‌رساند:

بسم الله الرحمن الرحيم

قال الله تبارک و تعالی: انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر. قال النبی ﷺ: من بنى لله مسجداً يذكر الله فيه بنى الله له بيتاً فى الجنة و بعد فعلی مضمون قول الله جل جلاله و عم نواله و قول النبی ﷺ، قد انشأت هذا المسجد الجامع الاعظم و البيت المحرم فى ايام دولة السلطان المعظم و الخاقان العدل الاكرم مولی ملوک العرب و المعجم.

السلطان بن السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاهرخ بن تیمو گورکانی بهادرخان خلدالله ملکه و سلطانه، و افاض على العالمين بره و احسانه، الحضرة العليا و الجلیلة الكبرى، شمس سماء العفة و السداد، الموصوفة بالشرف و العز و الرشاد، گوهرشاد، ایدت عظمتها و دامت عصمتها و کثرت برکتها بالنية الصادقة القصوى و العقيدة الراسخة العظمی لحصول المأمول.

راجية من الله باحسن القبول من عين مالها و اصلاح بالها، يوم تجرى كل

نفس اعمالها، ابتغاء لوجه الله و طلب بالمرضاته و شكرا على آلائه و حمدا على نعمائه، فتقبلها بقبول حسن و خير بها باحسن اجرا المحسنين و خصها باكمل ما اعده لعباده الصالحين، كتبه راجيا الى الله بايسنغر بن شاهرخ بن تيمور گوركاني
فی ۸۲۱.

قاضی احمد قمی در گلستان هنر آورده: نواب میرزا بایسنغر ولد میرزا شاهرخ نیز بغایت خوش نوشته، استاد عصر بوده و تعلیم خط از مولانا شمس گرفته، کتابه‌های پیش طاق عمارت مسجد جامع مشهد مقدس که والده ماجده او گوهرشاد ساخته به خط اوست و اسم خود نوشته که کتبه بایسنغر بن شاهرخ بن امیر تیمور گورکانی.

منبر صاحب الزمان

در ایوان مقصوره جامع گوهرشاد منبری بزرگ و قدیمی هست که مورد توجه مردم و زائران حضرت رضا علیه السلام قرار دارد، و در بدو امر موجب تعجب بینندگان می‌گردد، و بدرستی معلوم نیست که این منبر در چه زمانی ساخته شده و به چه منظور منبری به این عظمت را درست کرده‌اند. آیا سازنده آن تنها می‌خواسته هنرنمایی کند و یا نظری هم داشته است.

سازنده این منبر از آوردن نامش خودداری کرده و ظاهراً برای عدم شهرت نام خود را در آنجا نیاورده و حتی تاریخ ساخت آن را بیان نکرده است. این منبر بسیار بزرگ و مرتفع که اکنون جنبه تزئینی و تشریفاتی دارد، دارای چهارده پله می‌باشد و در میان مردم به منبر صاحب الزمان معروف می‌باشد.

این منبر از چوب کلابی و گردو ساخته شده و بسیار زیبا منبت کاری گردیده و یکی از شاهکارهای بزرگ هنری می‌باشد. در ساخت این منبر میخ به کار نرفته است، و در صنعت نجاری نظیر ندارد. بنظر کارشناسان این منبر در سیصد سال قبل ساخته شده است.

مؤلف گوید:

ما در این کتاب به همین اندازه درباره جامع گوهرشاد بسنده می‌کنیم و مطالب دیگری که درباره این مسجد می‌باشد در جلد دوم تاریخ آستان قدس بتفصیل آورده‌ایم، و تکرار آن مطالب در اینجا موجب تطویل می‌باشد. جویندگان می‌توانند به جلد دوم تاریخ آستان قدس از صفحه ۷۱۵ تا ۷۷۲ مراجعه کنند.

مسجد شاه

در جنوب غرب فلکه بزرگ حضرت رضا علیه السلام در بازار بزرگ مسجدی است که در میان مردم به مسجد شاه معروف است. این مسجد در زمان تیموریان در قرن نهم گردیده، و یکی از مساجد کهن در مشهد مقدس رضوی می‌باشد. این مسجد یک گنبد و دو مناره و یک ایوان از طرف شمال و چند شبستان دارد، و کاشی‌های آن که در زمانی از بهترین کاشی‌ها بوده ریخته است.

همان گونه که تذکر داده شد این بناء باستانی و بزرگ که یادگاری از مشهد کهن می‌باشد، به «مسجد شاه» معروف است ولی اینکه کدام یک از سلاطین تیموری آن را بنا کرده مشخص نیست و در کتیبه موجود «الامیر ملک‌شاه اعرج الله معارج دولته» آمده است و این مسجد براساس نوشته موجود در ماه رجب ۸۵۵ بناء گردیده است.

از نام موجود در کتیبه معلوم می‌گردد که امیر ملک‌شاه یکی از مقامات و رجال آن عصر بوده و عنوان «امیر» داشته نه عنوان ملک و یا سلطان. محتمل است نام سلطان و یا پادشاه وقت در قسمت اول کتیبه بوده و در اثر مرور ایام کاشی‌های آن از بین رفته باشد، و امیر ملک‌شاه که بانی و یا مباشر ساختمان بوده باقی مانده است.

این مسجد در همان قرنی ساخته شده که مسجد گوهرشاد و مدرسه دو درب ساخته شده‌اند. این مسجد آخرین بنائی است که از عهد تیموریان در مشهد مقدس باقی مانده است و از گذشته‌های بسیار دور سخن‌ها دارد.

اعتماد السلطنه در مطلع الشمس گوید؛ مسجد شاه واقع در محله سرسوق که چندان مسافتی با روضه منوره ندارد مشتمل بر دو مناره و گنبدی با دو شبستان جنب گنبد. گویند از بناهای ازبکیه است و معلوم می‌شود که ابتدا بنائی با وسعت بوده، حالا فضای درستی و عمارت زیادی ندارد.

در پیشانی ایوان کتیبه‌ای است به خط ثلث و کاشی معرق به این عبارت، قال الله سبحانه تبارک و تعالی: قد نرى تقلب وجهک فی السماء... تا آخر آیه، و در دوره ایوان نیز کتیبه‌ای است بخط ثلث که در وسط سفید و باقی زرد و بر کاشی معرق بسیار ممتاز در اول بسم الله آمده است.

در آخر این عبارت خوانده می‌شود: «الامیر ملک‌شاه اعرج الله معارج دولته، فی رجب سنة خمس و خمسين و ثمانمائة للهجرة» ابیاتی چند نیز بفارسی در اینجا نوشته‌اند که اکثر محو شده در بیرون نوشته‌اند:

خوش است عمر دریغا که جاودانی نیست

بس اعتماد براین چند روز فانی نیست

در داخل نوشته‌اند:

من بیچاره سودا زده سرگردانم که باوصاف خداوند سخن چون دامن در سطر کوچکی از آن آمده عمل... ابن شمس الدین محمد التبریزی بناء» در دهنه ایوان صلوات بر حضرت رسول اکرم ﷺ و ائمه طاهرین علیهم السلام ولی نصف آن ریخته. مناره سمت راست مشتمل است بر ترنج‌ها که بر کاشی معرق اسماء حسنی مرقوم است، و در دوره پائین مناره نوشته‌اند: ومن احسن قولاً ممن دعا الی الله تا آخر و بر بالای سطر چهار ترنج است مزین به این عبارت: قال رسول الله ﷺ: المودنون اطول اعناقاً یوم القیامة.

قال ﷺ: اذا سمعت المؤذن فقولوا: مثل ما یقول، و قال النبی علیه السلام: من اذن سبع سنین محتسباً کتب له براءة من النار صدق نبی الله، در مناره سمت چپ

همین احادیث و آیه مسطور است.

در میان گنبد ازاره و پیشانی محراب و در مقابل محراب چینی سبز است، نه کاشی و بعضی از آن بطلای اشرفی مذهب شده و بخش‌های مسدس کوچک تمام ازاره را چینی نموده ولی بسیاری از آن شکسته و ریخته است. در بالای ازاره به خط ثلث زرد در متن سبز مناجات حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام است:

لک الحمد یا ذالجلود و المجد و العلی، تاونا جاک اخیار بیابک رکع، و در میان کتیبه بخط کوفی سفید لفظ الحکم لله و الملک لله مرقوم است. چند آیه هم در بالای میان ایوان نوشته‌اند و در آخر سنه تسع عشر و مائه و الف مسطور است.

نگارنده گوید: مطالبی که از مطلع الشمس نقل شد اکنون هم در کتیبه‌های این مسجد موجود است، و تغییری در آن راه نیافته است، بطوریکه خوانندگان ملاحظه فرمودند مؤلف مطلع الشمس هم از بانی این مسجد خبر نداده است، و گفته است: مشهور می‌باشد که از بناهای ازبکیه می‌باشد.

مطلب قابل توجه این است که تاریخ موجود سال ۸۵۵ را نشان می‌دهد، و این زمان مقارن سلطنت تیموریان است و ازبکها در آن وقت در خراسان نفوذی نداشته‌اند تا در آنجا مسجدی بسازند، و نوشتن کلمه «الحکم لله» که هم اکنون در آنجا موجود می‌باشد در زمان تیموریان در کتیبه‌ها مرسوم و معمول بوده است.

اکنون در مدخل مدرسه دو درب مشهد مقدس کلمه «الحکم لله» مکرر روی کاشی‌ها نوشته شده است و البته معلوم است که در سال ۱۱۱۹ که مصادف با سلطنت شاه سلطان حسین صفوی می‌باشد تعمیراتی در این مسجد انجام گرفته و کتیبه‌هایی بر آن افزوده شده است، ولی کتیبه اصلی که در حاشیه ایوان مسجد می‌باشد بناء اصلی رانشان می‌دهد.

مرحوم عبدالحمید مولوی در یک مقاله مشروح و مفصل که در مجله هنر و مردم که از انتشارات وزارت فرهنگ و هنر بود و قبل از انقلاب منتشر می‌گردید، چاپ کرده

است. عقیده دارد که این بناء مسجد نیست و مقبره یکی از رجال تیموریان است که امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه نام داشته است. او این مقبره را در حیات خود ساخته بود و بعد از درگذشتش او را در اینجا دفن کردند.

مرحوم عبدالحمید مولوی از فضلاء خراسان بودند و به خاطر عشق و علاقه‌ای که به موطن خود مشهد مقدس داشتند در تنظیم این مقاله کوشش زیادی انجام داده‌اند. مؤلف گوید:

نظریه مرحوم عبدالحمید مولوی در این مقاله روشن است و ایشان قاطعانه اظهار می‌دارد که این بناء مقبره است و مسجد نیست، و چون در کتیبه این بناء نام «امیر ملک‌شاه» آمده، اظهار نظر می‌کند که او غیاث‌الدین ملک‌شاه بوده و در خوارزم در گذشته و بعد جنازه‌اش را آورده و در اینجا دفن می‌کنند.

مرحوم مولوی این ملک‌شاه را امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه دانسته، ولی از کجا معلوم است که این ملک‌شاه امیر غیاث‌الدین مورد نظر ایشان باشد، زیرا در آن زمان‌ها این گونه نام‌ها زیاد بوده و اینکه این امیر ملک‌شاه همان غیاث‌الدین باشد، محل تامل است و این خود یک گفته بدون دلیل و سند می‌باشد.

دیگر اینکه به گفته مرحوم مولوی امیر غیاث‌الدین ملک‌شاه در دوشنبه ۱۵ ربیع‌الاول سال ۸۲۹ در خوارزم در گذشته و تاریخ بناء این مسجد که در ماه رجب سال ۸۵۵ پایان گرفته با هم سازگاری ندارند، از فوت ملک‌شاه تا بناء مسجد ۲۶ سال می‌باشد، در این مدت جنازه او کجا بوده است؟

مرحوم مولوی برای اینکه از این تناقض خود را راحت کند به یک اجتهاد بی‌دلیل و سند متوسل شده و گوید: جنازه را در این محل دفن کرده‌اند و بعد روی آن ساختمانی در سال ۸۵۵ ساخته‌اند، برای این گفته خود هیچ مدرکی ارائه نمی‌دهند و صرفاً از روی احتمال این سخن را گفته‌اند.

مرحوم مولوی که خود از کارشناسان آثار باستانی در مشهد بودند، و ابنیه و

اماکن تاریخی را به خوبی می‌شناختند. در تمام طول زندگی این بناء را مسجد شاه می‌دانستند و مانند مردم مشهد عقیده داشتند که آنجا مسجد می‌باشد، ولی بعد از اینکه اداره باستان شناسی خراسان به تعمیر و نوسازی آن همت گماشت و اثر چند قبر در آنجا پیدا شد، تغییر عقیده داد.

وجود چند قبر در کنار هم در سرداب مسجد موجب گردید که ایشان این بناء را یک مقبره بدانند و درباره آن تحقیق کنند، و با قرائنی که در کتیبه‌ها هست و نام یکی از رجال عصر تیموری که در کتیبه آن بنام «امیر ملک‌شاه» آمده، او را غیاث‌الدین ملک‌شاه بدانند و بناء را نیز مقبره او، سپس با مطالعاتی که در تاریخ دوره تیموریان انجام دادند، بطور قطع نظر خود را طی مقاله‌ای بیان داشتند.

این مقاله در آن ایام در محافل فرهنگی و باستان شناسی چندان عکس‌العملی ایجاد نکرد و یاد ندارم کسی با آن مرحوم معارضه کرده باشد، نگارنده با این که به مرحوم مولوی در ارتباط نزدیک بود و به نظریات ایشان بسیار احترام می‌گذاشت، اینک در اینجا به چند نکته اشاره می‌کنم و عقیده دارم اینجا مسجد است و نه مقبره بطور کامل.

۱- در کتیبه‌های این بناء آیه مبارکه قبله آمده و این خود بزرگترین نشان است که این بناء مسجد می‌باشد. «قد نری تقلب وجهک فی السماء فلنولينک قبلة ترضیها» تا آخر آیه، در اینجا از قبله و نماز یاد شده، در مقابر اینگونه آیات را نمی‌نویسند.

۲- در کتیبه دیگری آمده: «و من احسن قولاً ممن دعا الی الله» در اینجا از دعوت بطرف خداوند سخن گفته شده، و بهترین دعوت آن است که مردم را بطرف مساجد برای اداء نماز فرا خوانند. این آیه نشان می‌دهد که اینجا مسجد می‌باشد.

۳- در جای دیگر آمده قال رسول الله ﷺ: المؤذنون اطول اعناقاً يوم القيامة، و در جای دیگر آمده من اذن سبع سنين محتسباً كتب له براءة من النار. این دو

شماره ۸۹ - امام زاده روستای خریج صفحه ۳۶۳

شماره ۹۰ - امام زاده چشمه باقر قره صفحه ۳۵۸

شماره ۹۱ - مقبره معروف به خواجہ نقاش در رادکان صفحه ۳۵۹

شماره ۹۲ - مقبره خواجه گرداب در شمال رادکان صفحه ۳۵۹

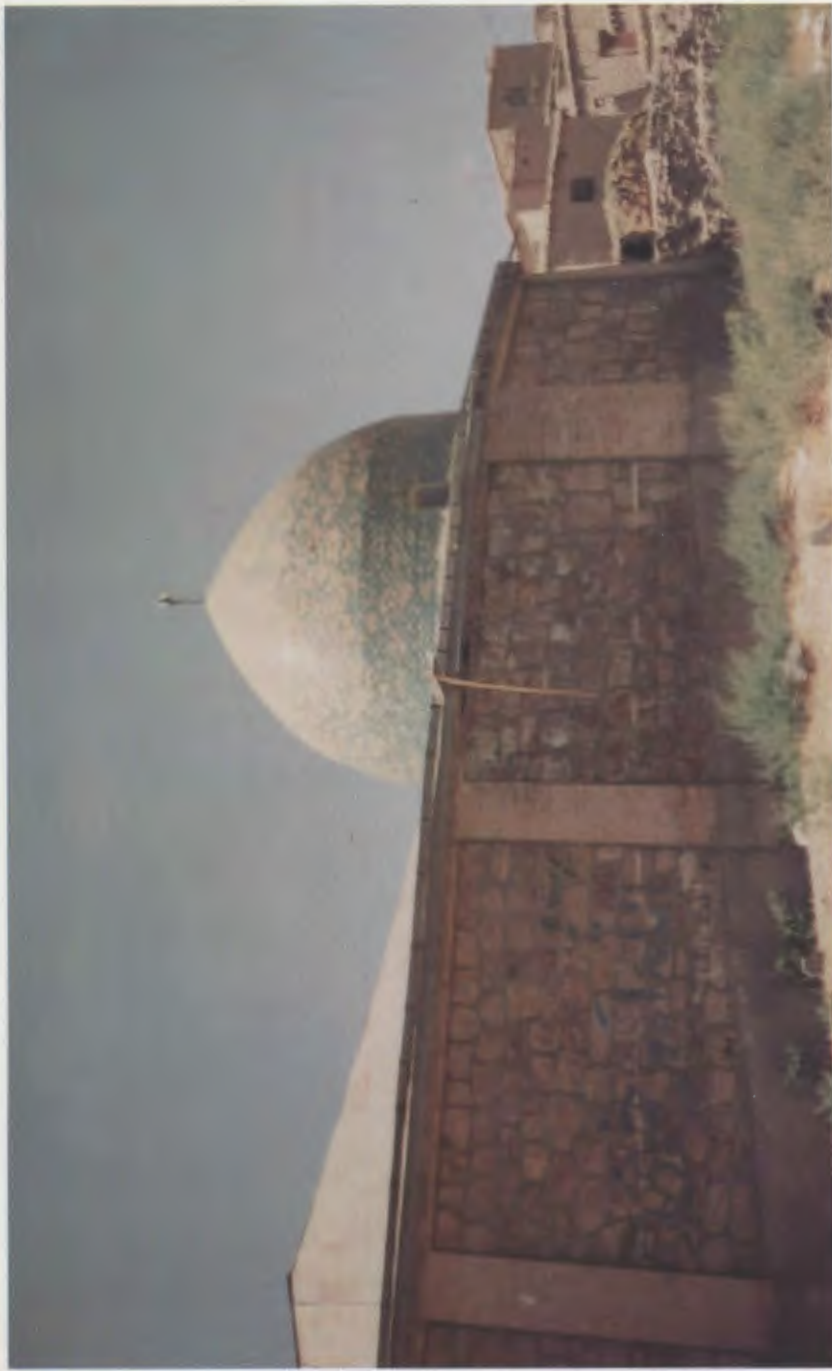
شماره ۹۳ - بقعه شیخ عبدالله در کنک صفحه ۳۶۹

شماره ۹۴ - خواجه گوارشک صفحه ۳۵۶

شماره ۹۵ - زیارتگاهی در روستای کنک صفحه ۳۷۰

شماره ۹۶ - امام زاده عیدالله درر وستای فریزی صفحه ۳۶۴

شماره ۹۷ - کتبده هارونی در طابریان صفحہ ۳۷۸

شماره ۹۸ - امازاده ای در شمال رادکان

شماره ۹۹ - نمایی از باروی طابران صفحه ۳۷۸

شماره ۱۰۰ - گچ بری داخل گنبد هارونی طابران صفحه ۳۷۸

شماره ۱۰۱ - میل باستانی رادکان صفحه ۳۶۰

شماره ۱۰۲ - میل آهنگان در شمال مشهد مقدس صفحه ۳۶۲

شماره ۱۰۳ - برج تاریخی قلعه رادکان صفحه ۲۹

شماره ۱۰۵ - ریاط طرق صفحه ۳۸۰

شماره ۱۰۶ - آثار قلعه قدیمی طابران صفحه ۳۷۸

شماره ۱۰۷ - نمایی از قلعه قدیم چناران

شماره ۱۰۸ - سنگ قبری در محوطه ایستگاه راه آهن مشهد صفحه ۳۳۳

شماره ۱۰۹ - نوشته‌هایی روی سنگ قبری در محوطه راه آهن مشهد صفحه ۳۳۳

شماره ۱۱۰ - چناری کهن در دروازه قدیم رادکان صفحه ۲۹

شماره ۱۱۱ - چناری کهنسال و سایه افکن در دهکده حسین آباد

حدیث که در فضیلت اذان و موذن می‌باشد و مردم را برای نماز بطرف مساجد فرا می‌خوانند وارد شده، وجود این دو حدیث در بناء دلیلی است که آنجا مسجد است. در هیچ مقبره‌ای چنین روایاتی نوشته نمی‌شود.

۴- وجود مناجات امیرالمؤمنین علیه السلام در این مسجد که در آن از رکوع و سجود و عبادت و خضوع و خشوع که از حالات نمازگذاران می‌باشد نشانه‌ای است که اینجا مسجد است نه مقبره.

۵- شهرت این بناء باستانی به عنوان «مسجد شاه» در میان مردم مشهد و تواتر آن در طول تاریخ موید این است که اینجا مسجد است نه مقبره.

۶- بودن چند قبر در داخل مسجد موجب نمی‌شود که ما آنجا را مقبره بدانیم. بانی مسجد در گوشه‌ای از آن برای خود مقبره‌ای ساخته و بعد او را در آنجا دفن کرده‌اند، و من مشابه آن را در مصر، ترکیه، هندوستان و جاهای دیگر دیده‌ام که در مساجد قبوری هست که جماعتی در آنجا دفن شده‌اند و کسی هم آن بناها را مقبره نمی‌داند.

مساجدی که در بالا بنظر خوانندگان رسید در زمان تیموری‌ها بناء گردیده‌اند. در زمان حکومت صفویه نیز در مشهد مقدس مساجدی ساخته شده که در زمان ما از آنها خبری نیست. این مساجد تجدید بناء گردیده و بنای اصلی و تاریخی آنها اکنون وجود ندارد، به جز چند مسجد که نام آنها باقی مانده است.

مسجد خواجه بک

مسجدی در پائین خیابان بالای حوض آب انبار ساخته شده و اکنون بنام مسجد صاحب الزمان معروف می‌باشد. این مسجد هم در زمان صفویه بناء گردیده است. اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس گوید: در مسجدی که قریب به دروازه خیابان سفلی و بر روی حوض آب انبار واقع است، کتیبه‌ای است بر روی کاشی معرق زرد بسیار ممتاز و

بخط علی رضا عباسی به این عبارت:

قال الله تبارک و تعالی: انما يعمر مساجد الله تا آخر آیه، و بعد از آن اتفاق الفراغ من بناء هذا المسجد الشريف و المنيع اللطيف فی ایام الملك العادل و السلطان الكامل المجاهد فی سبیل الله السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر شاه عباس الثانی الحسینی الموسوی الصفوی بهاردر خان خلدالله ملکه و سلطانه.

ذلک بامر عمدة الوزراء و خلاصة الكتاب و الامراء حاج بيت الله الحرام و زائر قبر النبی و الائمه عليهم السلام خواجه بک و فقه الله للعمل، کتبه علیرضا، عمل محمد خلیفه معمار ۱۰۵۲.^(۱)

مسجد امام رضا عليه السلام

در قبرستان قتلگاه مسجدی بنام مسجد امام رضا عليه السلام بوده که اکنون اثری از آن نیست، و ظاهراً در هنگام تخریب قبرستان قتلگاه محل باغ رضوان در فلکه آستان قدس ویران گردیده است. قاضی احمد قمی که از منشیان زمان صفویه بود و در مشهد اقامت داشته در گلستان هنر می نویسد.

امام هشتم عليه السلام در سناباد طوس که الحال مشهد مقدس معلی مزکی است در موضعی که اکنون به مدرسه قدمگاه اشتهاار دارد کتاب مصحف نموده اند، و از وجه هدیه آن اراضی مشهور به غسلگاه که در حوالی روضه مقدسه منوره واقع است خریداری کرده وقف فرموده اند که مسلمانان را در آن دفن نمایند.

آن اراضی در جنب موضع مبارکی است که آن حضرت را در آنجا غسل فرموده اند، و اکنون مسجدی است که مردم در آنجا زیارت و عبادت می کنند و در شهر سنه ست و ستین و تسمعانه شاه جنت مکان علیین آشیان مبلغ یکصد تومان تبریزی به

مشهد مقدس معلی نزد والد راقم میر منشی فرستادند که آن اراضی را دیوار کشیده درگاه ورودی بسازند که مردم از آنجا عبور نمایند.^(۱)

ظاهراً این همان مسجدی است که اعتماد السلطنه در مطلع الشمس از آن به عنوان مسجد امام رضا علیه السلام یاد می‌کند و گوید: در قبرستان قتلگاه مسجدی معروف به مسجد امام رضا علیه السلام هست که در آن نوشته شده: در زمان پادشاه جم جاه مروج مذهب ائمه اثنا عشر علیهم صلوات الله الملك الاکبر ابوالمظفر شاه عباس بهادر خان تعمیر این بیت الله نمود، بنده درگاه مهدی قلی خان ایشیک آقاسی باشی ۱۰۱۱. (۲)

مسجد محراب خان

این مسجد یکی از مساجد قدیم و در عصر صفویه ساخته شده است، بانی آن محراب خان یکی از رجال دوره صفویه و از کارگزاران آن دولت در خراسان بوده است. او در محله نوقان مشهد مسجدی بناء کرد که بنام او هنوز هم معروف و مشهور می‌باشد و یکی از مساجد معمور و مشهور در مشهد مقدس می‌باشد.

در فردوس التواریخ آمده، در زمان تولیت میرزا فضل الله وزیر نظام که مقارن سال ۱۲۷۰ قمری بود، مسجد محراب خان در محله نوقان به دستور وی تعمیر گردید. مؤلف فردوس گوید: مسجد محراب خان در محله نوقان واقع است، و بقسمی مخروبه بود که محل وحشت بود، و حال از امر آن جناب چنان معمور شده که پیوسته محل عبادت و نماز جماعت گردیده.^(۳)

مسجد میرهوا

یکی از مساجد معروف مشهد «مسجد میرهوا» بوده که اکنون مسجدی به این نام

۲- مطلع الشمس: ۵۳۴/۲

۱- گلستان هنر: ۱۴

۳- فردوس التواریخ: ۵۳

وجود ندارد. در فهرست مساجد که توسط هیئت سرپرستی و اداره اوقاف خراسان به نگارنده این کتاب ارائه شده است، از این مسجد نامی نیست، و ظاهراً این مسجد در نوسازی‌های مکرری که در مشهد انجام گرفته تخریب گردیده و یا اینکه نام آن تغییر کرده است.

ادیب هروی در حدیقة الرضویة از این مسجد نام می‌برد و در شرح حوادث و وقایع دوره مشروطیت گوید: یوسف خان از مدرسه میرزا خارج شد، بعد از بیرون آمدنش از بست، از آنجا که اهالی مشهد از ورود روسها متوحش بودند هرکس را می‌دید، می‌گفت: اگر می‌خواهید قشون روس از خراسان برود همه جمع شده بگوئید: ما اعلیحضرت محمد علی شاه سلطان محبوب خودمان را می‌خواهیم و احمدشاه را به سلطنت نمی‌شناسیم. ابتدا در مسجد جنب قبرستان میرهوا، محل کنونی دبستان میر جلسه‌ای تشکیل داد و مردم مشهد رابخاستاری شاه مخلوع دعوت نمود و یوسف خان روزی چند در مسجد میرهوا همی ماند و جمعی را با لطایف الحیل دور خود جمع نمود.^(۱)

مسجد فیل

این مسجد یکی از مساجد قدیم مشهد مقدس می‌باشد، و در پائین خیابان قرار دارد. وجه تسمیه آن به «مسجد فیل» معلوم نیست، هرکس به نظر خود چیزی می‌گوید. محتمل است که روزی در این محل فیلی را نشان می‌داده‌اند، در زمان‌های سابق گاهی مسافرانی برای تفریح و کسب درآمد فیل‌هائی را برای نمایش به ایران می‌آوردند و مردم برای مشاهده آن می‌رفتند.

امکان دارد که فیل نام شخصی بوده و به خاطر مقام و موقعیتی که در میان مردم داشته او را فیل خطاب می‌کرده‌اند، و بعد این شخص در مشهد مسجدی بناء کرده و بنام

مسجد فیل معروف گردیده است. مسجد مزبور تخریب و بازسازی گردیده و یکی از مساجد معروف می باشد.

مسجد میرزا جعفرخان کرد

این مسجد اکنون در تپل محله مشهد می باشد و به مسجد کردها معروف است. در مطلع الشمس از این مسجد به عنوان مسجد میرزا جعفرخان یاد می کند و گوید: در مسجد میرزا جعفر خان بعد از «هوالباقی» این ابات مسطور است:

بعهد شه کامران شاه رخ شه	که در عالم از عدل فرمان روا شد
بفضل خدا خان جم رتبه جعفر	که در خیل اکراد صاحب لوا شد
به خدمت کمر بست و بگشود بازو	بدولت وکیل و بخصم ازدها شد
خدا داد توفیق و اقبال یاری	که بانی باین مسجد خوش بناء شد
ز بس وضعش افتاد شیرین و دلکش	اجابت پی جستجوی دعا شد
بتاریخ آن زد رقم کلک صادق	بمشهد در کعبه از صدق واشد ^(۱)

این مسجد در زمان افشاریه بناء گردیده و مقصود از شاه رخ شاه نوه نادر شاه افشار می باشد.

مسجد تاریخی ازغد

ازغد یکی از دهات باستانی ناحیه مشهد مقدس و در جنوب غربی این شهر در میان کوه های بینالود قرار دارد. جاده آن از گلستان و حصار عبور می کند و بعد از فراز و نشیب هایی به آبادی ازغد منتهی می گردد. ازغد از دهات خوش آب و هوای مشهد رضوی بوده و در فصل تابستان گروهی را بطرف خود جذب می کند.

ازغد از قدیم مدرسه و دارالعلم داشته و هنوز هم آثار آن در کنار مسجد این

محل دیده می‌شود. از این آبادی علماء و فضایی برخوردارند که نام آنها در تذکره‌های رجال علم و ادب آمده است، و ما انشاء الله در همین کتاب نام گرامی آنها را خواهیم آورد، و از آنها سخن خواهیم گفت.

در قریه ازغد مسجدی از عهد کهن موجود است که مؤمنان در آن نماز می‌خوانند و مجالس و محافل دینی در آن ترتیب می‌دهند. این بناء که سقف آن از چوب و ستون‌های آن نیز از چوب می‌باشد، در زمان شاهرخ فرزند امیر تیمور که در هرات سلطنت می‌کرده بناء گردیده است.

در کنار مسجد چناری کهن سال وجود دارد که عمر آن برابر با مسجد می‌باشد، و از گذشته‌ها حکایتها دارد. در مسجد از طرف شمال باز می‌گردد. دری ظریف و منبت که روی آن هنرمندان بسیار کار کرده‌اند و یک اثر بدیع و زیبا پدید آورده‌اند، روی آن نوشته شده: تمت هذه البقعة الشريفة صاحب الخيرات والمراتب خواجه علی ازغدی سنه أربع و ثلاثين و ثمانمائه - ۸۳۴

بالای در ورودی مسجد سنگی بر دیوار نصب گردیده و در آن ابیاتی با خط نستعلیق روی سنگ حجاری شده است و اینک آن اشعار در اینجا ذکر می‌شود:

در زمان دولت دارای اسکندر غلام

خسروانجم حشم جمشید گردون اقتدار

تاج گیر خسروان فتحعلی شاه آن که هست

تیغ او بر تارک اعدای دین چون ذوالفقار

معدلت گیتی که در ایام عدلش روز و شب

باز و گنجشک آشیان دارند بر یک شاخسار

مفخر آن دودمان شهزاده دوران ولی

آنکه تیغ حکمش از مه تا بماه‌ی کرده کار

یافت چون از تیغ او ملک خراسان انتظام
گشت چون از عدل او اقلیم چارم پایدار
سروری از زمره آل نبی کز نام اوست
جمله خلق اولین و آخرین را افتخار
زالتفات ایزدی او را محمد نام شد
آنکه آمد شهریارش خطاب از شهریار
خواست تا عالی بنائی را شود بانی وزآن
تادم یوم النشور ازوی بماندیادگار
ریخت طرح مسجدی ز الطاف حق
جبرئیلش هر زمان می‌روبد از شهر غبار
کلک مظهر از پی تاریخ سالش زد رفم
کعبه‌ای اکنون شد از لطف الهی آشکار
در یکی از ستون‌های مسجد نوشته شده است.
هر که از ما کند بنیکی یاد نام او در جهان بنیکی باد
در یکی از ستون‌های چوبی آمده است:
چون هشتصد و سی و سه ز دولت نبی شد
این بقعه خیر از سرنو خلد برین شد
در دوره شهنشاه جهان بخت جهان گیر
آن کوز شرف سالک خشکی و تری شد
شهزاده بهادر گورکان شارخ منصور
کز دولت او عمر بر اعدا سپری شد
در پایه یکی از ستون‌ها نوشته شده در تاریخ ۸۳۳ تمام شد به خط علی بن
عوض فخرالدین ازغدی. این مسجد دارای دوازده ستون چوبی است. از قراین پیداست

که بنای این مسجد بسیار قدیم است و در دوره شاهرخ تیموری تجدید بناء گردیده، و بار دیگر در زمان محمد ولی میرزا در هنگام سلطنت فتحعلی شاه قاجار تعمیر شده است.

فهرست مساجد مشهد

مساجدی که در اینجا مورد بحث قرار گرفت مساجد قدیم مشهد بودند که قرن‌ها قبل مورد استفاده زایران و ساکنان مشهد می‌باشند و ملیون‌ها انسان در آنجاها نماز گذارده‌اند، و به راز و نیاز پرداخته‌اند. خداوند به بانیان آنها اجر و پاداش عطا کند و مورد لطف و احسان خود قرار دهد.

بطوریکه خوانندگان توجه نمودند، اغلب این مساجد توسط پادشاهان، امیران و دبیران بناء گردیده‌اند، در گذشته اموال و ثروت در دست آنها بود، توده مردم چیزی نداشتند تا مسجدی بسازند و یابانی کار خیری شوند، این مسئله تنها به مشهد مقدس ارتباط ندارد و در همه جا این چنین می‌باشد.

اگر به سایر شهرهای ایران هم بنگرید، و به تهران، اصفهان، شیراز، تبریز، یزد و کرمان هم بروید، مشاهده می‌کنید که مساجد و مدارس، پلها، حسینیه‌ها، تکیه‌ها، آب‌انبارها و رباطها هر یک بنام شاه، یامیر، و وزیر و خانی بناء گردیده‌اند، و هیچ مسجدی بنام امامان علیهم‌السلام و یا پیامبر گرامی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وجود ندارد.

اما در پنجاه سال اخیر در اثر تحولاتی که پیش آمد، جریان تاریخ مسیر دیگری بخود گرفت، و مردم به ساختن مساجد و مدارس و امور خیریه روی آوردند. در پنجاه سال اخیر در شهرهای ایران مؤسسات و سازمان‌های خیریه فراوان تاسیس گردید، و تعاون و همکاری در میان جامعه اسلامی پدید آمد.

یکی از این کارهای مردمی بناء مساجد بود. جمعیت‌ها و گروه‌ها و گاهی یک نفر بانی شدند و در محلی مسجدی ساختند و در اختیار مردم گذاشتند. از اینجا که این

کار بصورت گروهی انجام گرفته مسجد را هم بنام یکی از پیشوایان و امامان و خاندان اهل بیت علیهم السلام نام گذاری کرده‌اند.

مردم هم هنگامیکه مشاهده می‌کنند که مسجد بنام شخص معینی نیست به آن روی می‌آورند و در عمران و آبادی آن می‌کوشند. خوشبختانه مساجد امروز بسیار با سابق فرق کرده، از نظر فرهنگی، اجتماعی و خدماتی فعال هستند، و در ارشاد مردم و تعلیم و تربیت می‌کوشند.

از آنجا که شهر مشهد مقدس بسیار گسترده است و ما نمی‌توانستیم همه مسجدها را از نزدیک مشاهده کنیم، از شورای مرکزی ائمه جماعات مشهد و اداره محترم اوقاف خراسان درخواست کردیم آماری از مساجد مشهد مقدس را در اختیار ما قرار دهند تا در این کتاب مورد استفاده قرار گیرد.

فهرستی که اکنون بنظر خوانندگان می‌رسد توسط جناب آقای عطایی خراسانی دبیر محترم شورای مرکزی ائمه جماعات مشهد و امام جمعه طریقه که از علماء، نویسندگان، و خطیبان عالی مقام خراسان هستند و در منصب قضاء و امامت جمعه و جماعت انجام وظیفه می‌کنند تهیه گردیده و بصورت الفبائی تنظیم شده ذیلاً ذکر می‌شود.

شماره	مسجد	آدرس
۱	ائمه اطهار	شهرک شهید رجائی شترگلو کشاورز ۴
۲	ائمه بقیع	خیابان سعدی مقابل پاساژ مهتاب
۳	ابو عبدالله	میدان ۱۱ زهره خیابان بهار
۴	ابریشمی	خیابان امیرآباد عشرت آباد
۵	بوالائمه امیرالمؤمنین	۳۰ متری طلاب میدان ۱۷
۶	ابوذر	کوچه خامنه‌ای (ارگ) سه راهی ژاندارمری

۷	ابوذر	طلاّب ۲۰ متری ابوذر بزرگراه طبرسی
۸	ابوذر غفاری	جاده سیمان حسین آباد قرقی
۹	ابوالفضل	نواب صفوی چهنو کوی مطهری
۱۰	ابوالفضل	کوی مصطفی خمینی ۲۰ متری دوم
۱۱	ابوالفضل	شهرک شهید رجائی
۱۲	ابوالفضل	خیابان جهان آرا ۱۰ بعد از چهار راه اول
۱۳	ابوالفضل	خیابان دریا وحید ۱۳ چهار راه سوم
۱۴	ابوالفضل	خیابان حسن آباد رضائیه
۱۵	ابوالفضل	بازار سرشور کوچه منبر گلی
۱۶	ابوالفضل	مهرآباد خیابان موسی بن جعفر
۱۷	ابوالفضلی	وحیدی ۱۶
۱۸	ابوالفضلی	جاده سیمان نبش گاز شرقی
۱۹	ابوالفضلی	بلوار طبرسی سمت چپ ۲۰ متری کافی
۲۰	ابوالفضلی	بلوار طبرسی سمت چپ ۲۰ متری فتاح
۲۱	ابوالفضلی	سمزقند داخل قلعه شقاء
۲۲	ابوالفضلی	خیابان خمینی (ایستگاه سراب)
۲۳	ابوالفضلی	شفاخیابان گاز میلان ۶
۲۴	ابوالفضلی	حسین آباد کوی رضائیه میلان ذکر یا
۲۵	ابوالفضلی	خیابان سرباز اول خیابان دکتر بهشتی
۲۶	ابوالفضلی	خیابان خمینی بین میلان ۱۵ و ۱۶
۲۷	ابوالفضلی	خیابان سردادور انتهای خیابان صیاد
۲۸	ابوالفضلی	خیابان عدل خمینی پنجره سهند پایدار
۲۹	ابوالفضلی	فلکه روح آباد

۳۰	ابوالفضلی	شهرک شهید رجائی
۳۱	ابوالفضلی	خیابان صاحب الزمان داخل کوچه
۳۲	ابوالفضلی	خیابان خرسند خیابان خواجه ربیع
۳۳	ابوالفضلی	خیابان ضد میلان ۱۷ امام رضا
۳۴	ابوالفضلی	بزرگراه ابوطالب مقابل شهرک نان رضوی (قلعه نخودک)
۳۵	ابوالفضلی	طلاب خیابان ۱۰ متری
۳۶	ابوالفضلی مجدیه	خیابان امیرکبیر (دکتر بهشتی) خیابان عشقی
۳۷	ابوالفضلی	طرق انتهای نخریسی
۳۸	ابوالفضلی	خیابان دریا آخر خط دهخدا ۲۰
۳۹	ابوالفضلی	بزرگراه فرودگاه میلان ۹ مقدم
۴۰	ابوالفضلی	بزرگراه جمهوری اسلامی بین خیابان رام و چهارراه مقدم
۴۱	ابوالفضلی	خیابان طوس کوی هاشمی نژاد
۴۲	ابوالفضلی	جاده سیمان دهرود ۶ کیلومتری مشهد
۴۳	ابوالفضلی	بزرگراه کمربندی کوچه سیاه آب
۴۴	ابوالفضلی	طلاب جاده، بلق علیتیمور
۴۵	ابوالفضلی	نخریسی چهارم مقدم
۴۶	ابوالفضلی	خیابان مقدم میلان نهم
۴۷	ابوالفضلی	سمندر خارج شهرستان چناران
۴۸	ابوالفضلی	خیابان میثم ۵ (طلاب)
۴۹	ابوالفضلی	روستای باغو پشت بقعه خواجه ربیع
۵۰	ابوالفضلی	حاشیه بزرگراه شهرک شهید رجایی
۵۱	ابوالفضلی	انتهای ۱۲ متری گلشن
۵۲	ابوالفضلی	طلاب میثم ۱۷ دهخدا ۱۹

۵۳	ابوالفضلی	گلشهر فلکه دوم طلاب
۵۴	ابوالفضلی	خیابان دکتر بهشتی رودکی ۱۰
۵۵	ابوالفضلی	بیست متری نکاح مطهری شمالی
۵۶	ابوالفضلی	چهار راه گاز جاده سیمان
۵۷	ابوالفضلی	خواجه ربیع جاده کلات اسماعیل آباد
۵۸	ابوالفضلی	انتهای رده کوی چهارده معصوم طلاب
۵۹	ابوالفضلی	شهرک شهید رجایی ۱۰ متری کمر بندی
۶۰	ابوالفضلی	خیابان سرخس میدان بار رضوی
۶۱	ابوالفضلی	۲۰ متری طلاب میلان ۱۷ جنب راه آهن
۶۲	ابوالفضلی	کوی راه آهن
۶۳	ابوالفضلی	کارخانه قند آبکوه کوی شهید چمران
۶۴	ابوالفضلی	خیابان خواجه ربیع خیابان برادران نیکنام
۶۵	ابوالفضلی	راسته چهنو اول کوی ژاندارمری پائین خیابان
۶۶	ابوالفضلی	چهارراه نخریسی
۶۷	ابوالفضلی	کارخانه قند آبکوه
۶۸	حضرت ابوالفضل	جاده سیمان دروی مقابل باسکول
۶۹	حضرت ابوالفضل	انتهای نخریسی کوی مصطفی خمینی
۷۰	حضرت ابوالفضل	بزرگراه طبرسی ۱۶ متری قایم
۷۱	حضرت ابوالفضل	بزرگراه طبرسی ۲۰ متری کافی
۷۲	ابوالفضلیان	محمد آباد (کوی هاشمی نژاد)
۷۳	ابوالفضلیها	خیابان مهر جنوبی انتهایی عامل عامل ۱۹
۷۴	ابوالفضلیها	سعدآباد خیابان تورج ۱۶
۷۵	ابوالفضلیها	جنب کوچه نو خیابان توحید

۷۶	ابوالفضلیها	آخر عامل ۱۹ چهارراه مهر
۷۷	ابوالفضلیها	محمدآباد خیابان صفوی
۷۸	ابوالفضلیها	مطهری شمالی کوی عباس آباد اول کوچه مجلسی
۷۹	ابوالفضلیها	حسین آباد کوی رضائیه میلان زکریا
۸۰	احمدی	کوچه زردی بالا خیابان نبش کوچه کاظمیه (خیابان توحید)
۸۱	احمدیه	کوچه حسین باشی جنب خیابان رضوی نو
۸۲	احمدیه (شهید رادمرم)	بالا خیابان تالار جواد کوچه آسیاب
۸۳	اداره بهداشت محیط	مقابل خیابان کفائی (خاکی) بهداشت محیط
۸۴	اداره پست	خیابان امام خمینی اداره پست و تلگراف
۸۵	اداره دارایی	مقابل کمیته انقلاب اسلامی خیابان امام خمینی
۸۶	اداره سازمان عمران (اراضی شهرک)	بعد از فلکه ملک آباد
۸۷	اداره کشتارگاه	خیابان ناب صفوی
۸۸	ارشاد	کوچه بهاءالتولیه
۸۹	ارشاد الرضا	خیابان ارشاد الرضا مقابل جنگل پادگان
۹۰	ارض اقدس	بزرگراه فرودگاه ۱۱ و ۱۲ خیابان رام
۹۱	اسکندری	نزدیک بالا خیابان
۹۲	اسلامیه	جاده سنتو
۹۳	اعتضاد (کمیل)	خیابان آزادی مقابل آموزشگاه بهداری خواهران
۹۴	اکبریه	پائین خیابان کوچه باغ گلکار (نواب صفوی)
۹۵	آل محمد	نخریسی ابو حامد
۹۶	آل محمد	خیابان گاراژدارها میدان سوم
۹۷	امام	شهرک رضوی
۹۸	الامام	طبرسی جنب گنبد خشتی

۹۹	امام المنتظر	فلکه کوه سنگی
۱۰۰	امیرالمؤمنین	میرکاریز ۲۰ متری حجت
۱۰۱	امیرالمؤمنین	کوی امیرالمؤمنین ۲۰ متری یزدان دوست
۱۰۲	امیرالمؤمنین	خیابان رضوی طبقه فوقانی (بالا خیابان)
۱۰۳	امیرالمؤمنین	جاده سیمان میدان شهید نیکنام
۱۰۴	امیرالمؤمنین	آزاد شهر میدان شهرپور
۱۰۵	امیرالمؤمنین	سوم اسفند خیابان امام خمینی
۱۰۶	امیرالمؤمنین	سی متری طلاب میدان ۱۷
۱۰۷	امیرالمؤمنین	روح آباد انتهای گلشهر میلان امیرالمؤمنین
۱۰۸	امیرالمؤمنین	کوی امیرالمؤمنین
۱۰۹	امیرالمؤمنین	سمزقند سی متری گاز جنوبی
۱۱۰	امیرالمؤمنین	خیابان امام خمینی ۲۲
۱۱۱	امیرالمؤمنین	کوی المهدی قائم ۲۲ نرسیده به ۴ متری
۱۱۲	امیرالمؤمنین	خیابان صد متری بازه شیخ انتهای بازه شیخ
۱۱۳	امیرالمؤمنین	۲۰ متری نکاح
۱۱۴	امیرالمؤمنین	سمزقند ۱۰ متری شهید نیکنام
۱۱۵	امیر عرب	مهرآباد کوی شهید احمد نژاد
۱۱۶	امین	خیابان امام رضا عنصری شهید خسروپور
۱۱۷	انصار	نواب صفوی حسنقلی کوچه مسگرها
۱۱۸	انتظارالمهدی	کوی سیدی شهرک ولی عصر جاده خلیج
۱۱۹	انصار الحجه	کوی انصار الحجه انتهای طبرسی
۱۲۰	انصار المهدی	طلاب گاز شرقی مقابل برزن ۳
۱۲۱	انصار المهدی	کوی طلاب چهار راه سیلو

۱۲۲	انصار المهدی	طلاب جاده سیمان گاز شرقی مقابل بخش ۴
۱۲۳	انصار المهدی	نواب صفوی کوچه سیاه آب
۱۲۴	اولیائی	هاشمی نژاد کوچه امیرآباد کوچه اولیائی
۱۲۵	آیه الله طالقانی	فلکه فردوسی جنب بیمارستان معتادین
۱۲۶	آیه الله میلانی	انتهای هاشمی نژاد (عشرت آباد)
۱۲۷	ایزدی	خیابان امام رضامیلان ۴ (ضد)
۱۲۸	باب الحوائج	بازار سرشور کوچه منبرگلی
۱۲۹	باب الحوائج	کوچه رحیم قسمتی خیابان خواجه ربیع
۱۳۰	باب الحوائج	کوچه کارخانه کبریت خیابان خواجه ربیع
۱۳۱	باب الحوائج	کوچه کتابدارها
۱۳۲	بازه شیخ (جامع)	شهرک شهید بهشتی
۱۳۳	حضرت باقر	طالقانی ۱۲
۱۳۴	باقریها	کوچه امیری
۱۳۵	برقیها	خیابان خاکی کوچه نصرت الملک
۱۳۶	بعثت	شهرک شهید بهشتی کوی ۲۲ بهمن
۱۳۷	بعثت	آبکوه ششصد دستگاه
۱۳۸	بقیه الله	شصت متری کارمندان ۲
۱۳۹	بلال	بزرگراه کمربندی (وحدت) ۴۰۰ دستگاه
۱۴۰	بلال	طلاب ۳۰ متری غربی جنب بهداری
۱۴۱	بلال	شهرک شهید باهنر (قلعه خیابان)
۱۴۲	بلال حبشی	خیابان خواجه ربیع کوی بلال ده متری بلال
۱۴۳	بناها (شهداء)	خیابان خسروی
۱۴۴	بنی فاطمه	خیابان صوفی جهنو میلان ۱۳

۱۴۵	بنی هاشم	بزرگراه سازمان آب میلان تربتیها
۱۴۶	بنی هاشم	شهرک شهید رجائی خیابان ابوذر
۱۴۷	بنی هاشمی	سعدآباد میدان راهنمائی بطرف فلکه فردوسی
۱۴۸	بهمن	خیابان شهید باهنر (خاکی) جنب گنبد سبز
۱۴۹	بیمارستان رازی	فلکه فردوسی بیمارستان رازی
۱۵۰	بیمارستان هاشمی نواد	کوی طلاب بیمارستان شهید هاشمی نواد
۱۵۱	پیوه ژنها (۱۷ شهریور)	خیابان ۱۷ شهریور نزدیک گرمابه لعل
۱۵۲	پایدار (خاور)	طبرسی کوچه حمام حاج نوروز
۱۵۳	پرواز تراشها (علوالدوله)	چهار باغ علوالدوله
۱۵۴	پلاسیا (جوانان مرتضوی)	خسروی نو بازار سرشور
۱۵۵	پل سنگی	طبرسی راسته نوقان پل سنگی
۱۵۶	پنجتن	خیابان بهشتی ۴۰ بعد از چهار راه رودکی
۱۵۷	پنجتن	امیرآباد میلان سوم
۱۵۸	پنجتن	بازه شیخ کوچه مسجد پنجتن
۱۵۹	پنجتن آل عبا	طلاب ۱۰ متری کارخانه آرد ابوذر ۱۰
۱۶۰	پنجتن آل عبا	خیابان خواجه ربیع
۱۶۱	پنجتن آل عبا	شهرک امام حسن مجتبی خیابان حمام
۱۶۲	پنجتن آل عبا	طلاب انتهای دریا انتهای کوچه پنجتن جاده ابلق
۱۶۳	پنجتن آل عبا	جاده قوچان بحرآباد سابق شهرک شهید گذری
۱۶۴	پنجتن آل عبا	سمزقند میلان شهید بخارائی
۱۶۵	پنجتن آل عبا	طلاب خیابان میثم میلان اول
۱۶۶	پنجتن آل عبا	انتهای پنجتن طلاب انتهای میثم
۱۶۷	پنجتن آل عبا	طلاب دروی هشت متری سلمان فارسی

۱۶۸	پنجتن امام خمینی	خیابان خواجه ربیع خیابان گاز چهارراه پنجم
۱۶۹	پنجتن امام خمینی	طلاب درمانگاه سیلو صحرانی میلان ۱۱ مسلم
۱۷۰	پنجتن صاحب الزمان	انتهای ۲۰ متری طلاب حسین آباد کرمانیها
۱۷۱	پیغمبر	انتهای دروی (طلاب)
۱۷۲	تربتیها	خیابان امام رضا چهارراه عنصری
۱۷۳	ترکها	شهرک شهید رجائی
۱۷۴	توحید	سه راه کاشانی
۱۷۵	توفیق	فلکه احمدآباد خیابان طالقانی ۹
۱۷۶	توکل	کوچه جوادیه
۱۷۷	نامن الاثمه	فلکه حضرت مقابل مسجد گوهرشاد
۱۷۸	جامع ابوالفضل	شهرک شهید باهنر (قلعه خیابان)
۱۷۹	جامع بازه شیخ	شهرک شهید رجائی (قلعه ساختمان)
۱۸۰	جامع جاغرق	جاغرق مسجد جامع
۱۸۱	جامع دوآبه دروی	طلاب جاده سیمان دوآبه خزانه داری
۱۸۲	جامع زشک	۴۲ کیلومتری مشهد زشک
۱۸۳	جامع شهرک شهید رجائی	شهرک شهید رجایی حاشیه بزرگراه امام خمینی
۱۸۴	جامع امام صادق	حومه تربت جام جنت آباد
۱۸۵	جامع کنگ	روستای کنگ
۱۸۶	جامع گلמکان	روستای گلمکان
۱۸۷	جامع گوهرشاد	فلکه حضرت
۱۸۸	جامع المهدی	طلاب گلشهر میلان پشت کارخانه
۱۸۹	جان نثاران حسینی	پایین خیابان کوچه سیاه آب
۱۹۰	جان نثاران حضرت رقیه	قبرستان خورد و (حوض خرابه)

۱۹۱	امام جعفر صادق	۱۷ شهر یور خیابان شهید صدر جنوبی
۱۹۲	امام جعفر صادق	خیابان آیه الله کاشانی کوچه تکیه علی اکبریه
۱۹۳	امام جعفر صادق	طلاب میثم ۲
۱۹۴	امام جعفر صادق	کوی شهید رجائی کوچه جعفری ۵
۱۹۵	امام جعفر صادق	طلاب انتهای گلشور روح آباد
۱۹۶	امام جعفر صادق	خیابان امام خمینی میلان ۱۲
۱۹۷	امام جعفر صادق	۳۰ متری طلاب میلان ۱۹
۱۹۸	امام جعفر صادق	خیابان دانشگاه
۱۹۹	امام جعفر صادق	حاشیه ۴۵ متری شهید کلاهدوز
۲۰۰	امام جعفر صادق	خیابان خواجه ربیع
۲۰۱	جعفری	مهرآباد باغ دولاب
۲۰۲	جعفری	پایین خیابان
۲۰۳	جعفری	ساختمان (شهرک شهید رجائی) کوچه جعفری
۲۰۴	جعفریه	توحید (بالا خیابان) جنب کوچه زردی
۲۰۵	جعفریه	بزرگراه ۱۷ شهر یور خیابان شهید صدر جنوبی
۲۰۶	جفائی	خیابان امام رضا مقابل هتل جواهری
۲۰۷	جمکران امام زمان	خیابان ضد میلان ۲۱
۲۰۸	امام جواد	بزرگراه سازمان آب خیابان یاس
۲۰۹	امام جواد	بزرگراه شهید صادقی مقابل بهداری کوی رز
۲۱۰	جواد الائمه	اول پنجتن میلان دهخدا (طلاب)
۲۱۱	جواد الائمه	جنب کارمندان ۱ نخریسی
۲۱۲	جواد الائمه	مطهری شمالی
۲۱۳	جواد الائمه	رده علی آباد ۱۰ متری محمد آباد طلاب

۲۱۴	جوادالائمه	شهرک شهید مطهری (مشهد قلی) جاده قدیم قوچان
۲۱۵	جوادالائمه	جاده تلگرد انتهای میلان ۲۰ (طلاب)
۲۱۶	جوادالائمه	بوستان ملت آزاد شهر نبش ۴۵ متری
۲۱۷	جوادالائمه	طلاب جاده تلگرد جنب میلان جوادالائمه
۲۱۸	جوادالائمه	پائین خیابان محمدآباد کوی شهید هاشمی نژاد
۲۱۹	جوادالائمه	خیابان امام رضا میلان ۲۰ ضد
۲۲۰	جوادالائمه	چهارراه خواجه ربیع
۲۲۱	جوادالائمه	خیابان دانشگاه کوی سجادی
۲۲۲	جوادالائمه	میرکاریز انتهای ۱۰ متری انتهای عاملی
۲۲۳	جوادالائمه	مطهری شمالی
۲۲۴	جوادالائمه	مقابل بانگ خون
۲۲۵	جوادالائمه	خیابان امام خمینی
۲۲۶	جوادالائمه	شهرک شهید رجائی میلان حمام
۲۲۷	جوادالائمه	طلاب خیابان تلگرد
۲۲۸	جوادالائمه	شهرک شهید رجایی خیابان کشاورز
۲۲۹	جوادالائمه	خیابان سرخس انتهای نواب صفوی
۲۳۰	جوادالائمه	طلاب پیچ دوم تلگرد پشت درمانگاه جوادالائمه
۲۳۱	جوادالائمه	انتهای خیابان دکتر بهشتی
۲۳۲	جوادالائمه	خیابان خواجه ربیع کوچه شهید محمد عزیزی
۲۳۳	جوادالائمه	رضائیه حسین آباد
۲۳۴	جوادالائمه	محمدآباد جنب میلان جوادالائمه پائین خیابان
۲۳۵	جوادالائمه	مهرآباد خیابان سرخس
۲۳۶	جوادالائمه	نواب صفوی انتهای کوچه کشمیریها

خیابان امام رضا میلان ۲۰ ضد	جوادالائمه	۲۳۷
خیابان شهید ناصری	جوادالائمه	۲۳۸
طبرسی کوچه سیاه آب قبر میر	جوادالائمه	۲۳۹
انتهای خیابان عاملی خیابان هجرت	جوادیه	۲۴۰
نواب صفوی ۲۰ متری مصلی	جوادیه	۲۴۱
خیابان طبرسی کوچه جوادیه	جوادیه	۲۴۲
خیابان مطهری شمالی کوچه کامیار	جوادیه حقیقی	۲۴۳
بازار سرشور کوچه مسجد ذوالفقار	جوانان مرتضوی	۲۴۴
خیابان خواجه ربیع سمزقند	چهارده معصوم	۲۴۵
خواجه ربیع میلان چشم پوران	چهارده معصوم	۲۴۶
بزرگراه وحدت رضائیه حسین آباد	چهارده معصوم	۲۴۷
خیابان مهتاب ۳۰ متری بهار	چهارده معصوم	۲۴۸
خیابان امام رضا (ضد) میلان ۹	چهارده معصوم	۲۴۹
طلاب دروی ده متری چهارده معصوم	چهارده معصوم	۲۵۰
نواب صفوی حاشیه ۲۰ متری راه آهن	چهارده معصوم	۲۵۱
انتهای ۲۰ متری طلاب کوی عدالت	چهارده معصوم	۲۵۲
انتهای بازه شیخ کوی ابن سینا فلکه امام خمینی	چهارده معصوم	۲۵۳
بزرگراه وکیل آباد سه راه زندان	چهارده معصوم	۲۵۴
طلاب دروی کوی مطهری	چهارده معصوم	۲۵۵
نبش خیابان تورج ۸ بزرگراه قرنی	چهارده معصوم	۲۵۶
بازار سرشور کوچه چهنو	چهارده معصوم	۲۵۷
شهرک شهید باهنر انتهایی کوچه تاجرها	چهارده معصوم	۲۵۸
سمت چپ ساختمان بازه شیخ	چهارده معصوم	۲۵۹

۲۶۰	چهارسوی نوقان	طبرسی چهارسو نوقان مقابل گرمابه ممتاز
۲۶۱	حاج ابراهیم	کوچه یعقوبی
۲۶۲	حاج آخوند	خیابان طبرسی انتهای کوچه جوادیه
۲۶۳	حاج آخوند	حوض خرابه
۲۶۴	حاج احمد	خیابان سرخس جنب قهوه خانه عرب
۲۶۵	حاج اسدالله	نواب صفوی نزدیک حوض خرابه
۲۶۶	حاج اسدالله	انتهای کوچه رجب بهادر
۲۶۷	حاج آقا احمد	کوچه خامنه‌ای مقابل کوچه حمام برق
۲۶۸	حاج آقاجان	(بازار شهید آستانه پرست) بازارچه حاج آقاجان
۲۶۹	حاج اکبر زابلی	گودال زابلیها
۲۷۰	حاج حبیب	خیابان گاز مسلم ۹
۲۷۱	حاج حکیم	خیابان طبرسی مقابل درمانگاه جوادیه
۲۷۲	حاج رضا قرصی	بازار سرشور بعد از تکیه اصفهانیه
۲۷۳	حاج سرکه	خیابان خواجه ربیع مقابل گوچه حسین باشی
۲۷۴	حاج علی اکبر	کوچه باغ گلکار
۲۷۵	حاج فیض الله	خیابان رازی شرقی
۲۷۶	حاج هاشم	خیابان خواجه ربیع جنب بیمارستان
۲۷۷	حاج ملاهاشم	بالا خیابان مقابل کوچه ملک
۲۷۸	الحجة	انتهای تعبدی شمالی
۲۷۹	حجت	خیابان آزادی
۲۸۰	حجت	خیابان امام رضا بعد از فلکه برق
۲۸۱	حجت	کوی حجت آخر عامل بزرگراه ابوطالب
۲۸۲	حجت	خیابان امام رضا مقابل پمپ بنزین

خیابان آزادی چهارراه زرینه	حجت	۲۸۳
پیچ تلگرد کوی مهدی میلان ۲۳	حجة بن الحسن	۲۸۴
کوی المهدی انتهای ۳۰ متری طلاب	حجة بن الحسن	۲۸۵
گلشهر درخت توت ۱۲ متری حجت	حجة بن الحسن	۲۸۶
مایین صبری و صبا میلان ۱۵	حجة بن الحسن	۲۸۷
ساختمان بازه شیخ پایگاه شهید صدوقی	حجة بن الحسن عسکری	۲۸۸
بزرگراه راه آهن نرسیده بمیدان راه آهن	حجة المهدی	۲۸۹
احمدآباد عارف عارف ۱۲	حجتی الندشت	۲۹۰
الندشت	حجتی	۲۹۱
خیابان آرامنه خیابان خواجه ربیع	حجتی	۲۹۲
خیابان امام رضا عیدگاه پشت محمدیه	حجتیه	۲۹۳
آبکوه شرکت گاز	امام حسن عسکری	۲۹۴
طلاب دریای دوم افسر شمالی	امام حسن عسکری	۲۹۵
تلگرد کوی مهدی	امام حسن عسکری	۲۹۶
رده	امام حسن عسکری	۲۹۷
کوچه پاچنار	امام حسن عسکری	۲۹۸
انتهای سمرقند میلان خوشبین	امام حسن عسکری	۲۹۹
کوچه حمام حاج نوروز (طبرسی)	امام حسن عسکری	۳۰۰
شهرک شهید رجائی خیابان ده متری کمربندی	امام حسن عسکری	۳۰۱
نرسیده به باغ حاج جواد...	امام حسن عسکری	۳۰۲
کوچه بهره	امام حسن عسکری	۳۰۳
کوچه باغ دولاب	امام حسن عسکری	۳۰۴
کوچه حسنقلی پائین خیابان	حسنگلی	۳۰۵

محمدآباد اسماعیل آباد عمار ۳	امام حسن مجتبی	۳۰۶
خیابان امام رضا خیابان دانش	امام حسن مجتبی	۳۰۷
انتهای میثم طلاب رده علی آباد	امام حسن مجتبی	۳۰۸
تپه سلام	امام حسن مجتبی	۳۰۹
میدان ۱۷ شهریور سراهای زائر سرا	امام حسن مجتبی	۳۱۰
خیابان نخریسی اول مقدم	امام حسن مجتبی	۳۱۱
ایوان طرق	امام حسن مجتبی	۳۱۲
خیابان دریا میلان ۲ فروزانفر شمالی	امام حسن مجتبی	۳۱۳
انتهای ۲۰ متری طلاب	امام حسن مجتبی	۳۱۴
نخریسی پشت اداره وزارت راه	امام حسن مجتبی	۳۱۵
سمزقند کوی جهان آفرین	امام حسن مجتبی	۳۱۶
چهار راه عامل اول منوچهری شمالی	امام حسن مجتبی	۳۱۷
شهرک شهید رجائی انتهای ساختمان	امام حسن مجتبی	۳۱۸
کوچه سیاه آب اول کوچه تکیه تهرانها	امام حسن مجتبی	۳۱۹
انتهای عامل میر کاریز	امام حسن مجتبی	۳۲۰
خیابان خواجه ربیع میلان پورسعدی	امام حسن مجتبی	۳۲۱
کوی کشاورزان کارخانه آبکوه	امام حسن مجتبی	۳۲۲
نیزه میلان دارالشفاء امام سجاد	امام حسن مجتبی	۳۲۳
امیرآباد جنب سنگبری	امام حسن مجتبی	۳۲۴
انتهای خیابان تلگرد	امام حسن مجتبی	۳۲۵
قبرستان خردو (حوض خرابه)	امام حسن مجتبی	۳۲۶
شهرک شهید رجائی جاده کهنه بیست متری	امام حسن مجتبی	۳۲۷
انتهای بازه شیخ واقع در ۱۰۰ متری	امام حسن	۳۲۸

۳۲۹	امام حسین	بعد از میدان بار نوقان جنب پل دریا
۳۳۰	امام حسین	شهرک طرق
۳۳۱	امام حسین	پائین خیابان چهنو ۱۲
۳۳۲	امام حسین	۲۰ متری شهید بهشتی حسین آباد کنارکال
۳۳۳	امام حسین	طلاب بعد از پیچ تلگرد خیابان صاحب الزمان
۳۳۴	امام حسین	شهرک شهید رجایی ۱۰ متری کمربندی
۳۳۵	امام حسین	جاده ابلق علیتیمور میلان ۲۲
۳۳۶	امام حسین	شهرک شهید رجائی
۳۳۷	امام حسین	فلکه گلشور
۳۳۸	امام حسین	ابتدای فلکه کوهسنگی
۳۳۹	امام حسین	شهرک شهید شافعی
۳۴۰	امام حسین	خیابان سرخس میدان بار رضوی کوی شهید فیض زاده
۳۴۱	امام حسین	خیابان رام میلان ۱۱
۳۴۲	امام حسین	مقدم چهارراه سعد میلان ۸ آخر نخریسی
۳۴۳	امام حسین	خیابان خاکی کوچه فروغ
۳۴۴	امام حسین	خیابان امام خمینی مقابل دارائی
۳۴۵	امام حسین	مهرآباد کوی امام حسین خیابان سرخس
۳۴۶	امام حسین	خیابان تلگرد میلان ۲۳
۳۴۷	امام حسین	پائین خیابان چهارراه گرمابه زمزم
۳۴۸	امام حسین	انتهای دریای دوم
۳۴۹	امام حسین	کوی شهید صدوقی (چهنو) صدوقی ۱۲
۳۵۰	امام حسین	مهرآباد ساربان
۳۵۱	حسینی	بالا خیابان بعد از مسجد مقبره

۳۵۲	حسینی	آبکوه حاشیه بزرگراه سجاد
۳۵۳	حسینی	کارخانه قند آبکوه کوی چمران
۳۵۴	حسینی	سراب خیابان سعدی
۳۵۵	حسینی	کوچه سیاه آب پائین خیابان
۳۵۶	حسینی	خیابان امام رضا کوچه چهنو کوچه مهراندیش
۳۵۷	مسجد و حسینی	بزرگراه شهید دستغیب
۳۵۸	حسینی	خیابان خواجه ربیع سمت چپ پورسعدی
۳۵۹	حسینی اصفهانیه	بازار سرشور پلاک ۱۳۷
۳۶۰	حسینی امام حسن	آخر کوچه حسینی
۳۶۱	حسینی امیرالمؤمنین	علیتیمور بعد از گرمابه وحدت
۳۶۲	حسینی باقریه	ناحیه ۴
۳۶۳	حسینی بایکها	کوچه چهار باغ
۳۶۴	حسینی براقی	مهرآباد کوچه بهره
۳۶۵	حسینی پوست فروش ها	کوچه حسنقلی
۳۶۶	حسینی جوادالائمه	انتهای خیابان دکتر بهشتی
۳۶۷	حسینی چهارده معصوم	دروی ده متری چهارده معصوم (طلاب)
۳۶۸	حسینی چهارده معصوم	کوچه منبرگلی پلاک ۹۷
۳۶۹	حسینی حسنقلی	کوچه حسنقلی
۳۷۰	حسینی درخشیا	کوی رضائیه کوچه باغ نجمه
۳۷۱	حسینی راه آهن	اول طلاب بعد از پل راه آهن
۳۷۲	حسینی سادات رضوی	کوچه ملک
۳۷۳	حسینی شاطرها	کوچه ملک
۳۷۴	حسینی صاحب الزمان	جاده قدیم قوچان پیچ کارخانه قند آبکوه

۳۷۵	حسینیه طبسیها	راسته حوض نو
۳۷۶	حسینیه علی اکبریه	بازار سرشور کوچه چهنو
۳۷۷	حسینیه قبرستان خوردو	حوض خرابه
۳۷۸	حسینیه قماش فروشها	کوچه ملک
۳۷۹	حسینیه کاخکیها	کوچه ملک
۳۸۰	حسینیه کرمانشاهیان	راسته حوض نو
۳۸۱	حسینیه کمالی	بازار شهید آستانه پرست کوچه اصغری
۳۸۲	حسینیه گلشهر	قلعه کهنه
۳۸۳	حسینیه همدانیها	خیابان تهران کوچه کربلا
۳۸۴	حسینیه یزدیه	بازار سرشور کوچه چهنو
۳۸۵	مسجد و حسینیه امام خمینی	آخر عامل میر کاریز
۳۸۶	مسجد و حسینیه امام رضا	خیابان آبکوه
۳۸۷	مسجد و حسینیه تربتیه	خیابان امام رضا چهار راه عنصری
۳۸۸	مسجد و حسینیه طالقانی	خیابان دریا میلان دوم
۳۸۹	مسجد و حسینیه علی اکبریه	خیابان کاشانی کوچه تکیه علی اکبریه
۳۹۰	مسجد و حسینیه فرش فروشها	خیابان امام رضا
۳۹۱	مسجد و حسینیه کاشمریه	اول خواجه ربیع
۳۹۲	حقیقی	نخریسی (فدائیان اسلام)
۳۹۳	حمزه سید الشهداء	طلاب بین چهارراه سیلو و چهارراه برق
۳۹۴	حمزه	طلاب ایرانشهر غربی میلان پنجم
۳۹۵	مسجد الحمید	کوی سید مصطفی خمینی
۳۹۶	حفظله	چهارراه مقدم طبرسی جنب کوچه هشتمتری
۳۹۷	حوض امیر	پشت باغ رضوان

پائین خیابان کوچه حوض خرابه	حوض خرابه	۳۹۸
بازار سرشور کوچه چهنو	حوض کهن	۳۹۹
کوچه حوض نو کوچه گندم آباد	حوض نو	۴۰۰
نزدیک فلکه دروازه قوجان	حیدریها	۴۰۱
کوچه کارخانه کبریت خیابان خواجه ربیع	خاتم الاوصیا	۴۰۲
خیابان خاکی کوچه خراسانی	خواجه روشنائی	۴۰۳
بزرگراه کمربندی چهار سو نوقان	خامه	۴۰۴
کوچه خامنه‌ای مقابل کوچه حمام برق	خان آقا احمدی	۴۰۵
قبر میر	خرابه شام	۴۰۶
اول خیابان توحید سمت چپ	خوردو	۴۰۷
بالا خیابان بعد از خیابان رضوی	خوردو	۴۰۸
راسته نوقان جنب کوچه هشتمتری	خوردو	۴۰۹
گلکاری طبرسی	خمسه طیبه	۴۱۰
بزرگراه طبرسی چهارراه گاز سمت راست	خمسه طیبه	۴۱۱
طرق	امام خمینی	۴۱۲
طلاب میثم ۷	امام خمینی	۴۱۳
اول خیابان ۱۷ شهریور	امام خمینی	۴۱۴
فدائیان اسلام میلان مقابل شیرخوارگاه	امام خمینی	۴۱۵
عامل	امام خمینی	۴۱۶
قبر میر	امام خمینی	۴۱۷
خیابان خواجه ربیع سمت چپ شمس تبریزی	امام خمینی	۴۱۸
طلاب ۳۰ متری میلان سوم	امام خمینی	۴۱۹
خیابان نخریسی خیابان شهید سیادت	امام خمینی	۴۲۰

۴۲۱	خونی (جوادالائمه)	طبرسی کوچه سیاه آب قبر میر
۴۲۲	داروغه	قبرستان خورد در (حوض خرابه)
۴۲۳	دانشکده پزشکی	خیابان دانشگاه
۴۲۴	دانشگاه پرستاری	قسمتی از بیمارستان قائم
۴۲۵	درخت توت	راسته دکتر نصیری
۴۲۶	درمانگاه حجتی	خیابان خواجه ربیع کوچه حجتی مقابل بزرگراه راه آهن
۴۲۷	دفتر هواپیمائی	سناباد
۴۲۸	دوازده امام	سه راه کشتارگاه کوی قاطمیه خیابان محمدآباد
۴۲۹	دوازده امام	شهرک شهید رجائی
۴۳۰	دوازده امام	شهرک شهید رجائی کوچه سید جمال الدین
۴۳۱	دوازده امامها	کوچه جهانبخش شهید محمدزاده
۴۳۲	دیانت	خیابان عامل فلکه ابوطالب
۴۳۳	ذوالفقار	بازار سرشور
۴۳۴	رانندگان	خیابان امام رضا کوچه رانندگان
۴۳۵	رانندگان واحد	روبروی بانک سپه مرکزی میدان شهداء
۴۳۶	حضرت رسول اکرم	میلان ۲۷ عدل خمینی
۴۳۷	رسول الله	کوی طلاب اول پنجتن میلان سجاد
۴۳۸	مسجدالرسول	نواب صفوی جنب کشتارگاه (محمد آباد سابق)
۴۳۹	مسجدالرسول	خیابان امام رضا (ضد) میلان ۱۵
۴۴۰	مسجدالرسول	علی تیمور
۴۴۱	مسجدالرسول	انتهای خیابان آبکوه جنب اداره راهنمایی
۴۴۲	امام رضا	انتهای بازار رضا زایرسرا سرای ۲ و ۱۱
۴۴۳	امام رضا	جاده فریمان روستای الیاتو

کوی پنجتن دهخدا	امام رضا	۴۴۴
هفده شهریور سرای ۱۱	امام رضا	۴۴۵
خواجه ربیع جاده کلات ۲۰ متری امام رضا	امام رضا	۴۴۶
خواجه ربیع جاده کلات کوی صاحب الزمان	امام رضا	۴۴۷
جاده قدیم قوچان کیلومتر ۸	امام رضا	۴۴۸
جاده قدیم قوچان نرسیده بکوی امیر	امام رضا	۴۴۹
احمدآباد انتهای ۳۰ متری اول	امام رضا	۴۵۰
شهرک شهید رجایی خیابان امام رضا	امام رضا	۴۵۱
خیابان انقلاب اسلامی بین چهارراه لشکر و استانداری	مسجد الرضا	۴۵۲
قلعه خیابان شهرک شهید باهنر	مسجد الرضا	۴۵۳
خیابان تلگرد میلان ۸	مسجد الرضا	۴۵۴
پائین خیابان خیابان ۲۰ متری مصلی	مسجد الرضا	۴۵۵
۱۷ شهریور انتهای خیابان خلیج	مسجد الرضا	۴۵۶
کوی طلاب آخر میثم رده	مسجد الرضا	۴۵۷
خیابان امام خمینی شهرک شهید رجائی	مسجد الرضا	۴۵۸
طبرسی پشت ایران پیما	مسجد الرضا	۴۵۹
رضاشهر خیابان ۴۵ متری اول دهخدا	مسجد الرضا	۴۶۰
مهرآباد زمینهای مداح	مسجد الرضا	۴۶۱
مهرآباد خیابان امام رضا سر نبش ۱۰ متری سلمان	مسجد الرضا	۴۶۲
راسته نوقان	مسجد الرضا	۴۶۳
خیابان آبکوه مقابل گرمابه طوس	مسجد الرضا	۴۶۴
کوی آب و برق بزرگراه ۸۰ متری	مسجد الرضا	۴۶۵
سمزقند میلان شهید قاسم اخوان	مسجد الرضا	۴۶۶

۴۶۷	مسجد الرضا	خواجه ربیع
۴۶۸	رضائیه	مقابل مدرسه سلیمانخان بازار بزرگ
۴۶۹	رضائیه	کوی رضائیه خیابان ۲۰ متری رضائیه
۴۷۰	رضا قرصی	بازار سرشور
۴۷۱	رضوی	رضا شهر فاز ۳
۴۷۲	رضوی	سی متری طلاب بزرگراه ابوریحان
۴۷۳	رضوی	پایین خیابان راسته چهنو
۴۷۴	رضوی	داخل قلعه آبکوه
۴۷۵	رفیعی	۱۷ شهریور
۴۷۶	رفیعی	مطهری شمالی
۴۷۷	حضرت رقیه	خیابان دریا پشت هنرستان
۴۷۸	حضرت رقیه	جاده سیمان ۲۰ متری المهدی
۴۷۹	حضرت رقیه	خیابان خواجه ربیع
۴۸۰	حضرت رقیه	طلاب دریا وحید ۱۱ دهخدا ۱۲
۴۸۱	حضرت رقیه	اول گاز سمرقند
۴۸۲	حضرت رقیه	کوی طلاب بعد از فلکه جوادالائمه میلان ۱۲
۴۸۳	حضرت رقیه	سعد آباد انتهای دانشسرای شمالی
۴۸۴	حضرت رقیه	آزاد شهر میلان ۱ زیاشهر
۴۸۵	هروان حضرت زینب	سه راه کاشانی مقابل انجمن اسلامی موحدین
۴۸۶	روستای وکیل آباد	روستای وکیل آباد
۴۸۷	زابلها (علی اکبری)	بالا خیابان، خیابان تبعدی
۴۸۸	زابلها	حوض خرابه
۴۸۹	زرگرها	خیابان آزادی

گلشهر میلان قدس	امام زمان	۴۹۰
خیابان رام	امام زمان	۴۹۱
طبرسی ۲، میلان هفتم	امام زمان	۴۹۲
اول جاده سرخس	حضرت زهراء	۴۹۳
خیابان آیه الله کاشانی مقابل کوچه خورسند	حضرت زهراء	۴۹۴
خیابان میثم خیابان گاز	حضرت زهراء	۴۹۵
ابتدای ده متری کمربندی (ساختمان)	حضرت زهراء	۴۹۶
آزاد شهر	حضرت زهراء	۴۹۷
ایران شهر غربی طلاب	حضرت زهراء	۴۹۸
خیابان باباطاهر بعد از عطار (مطهری جنوبی)	حضرت زهراء	۴۹۹
میلان شهر قاسم اخوان	حضرت زهراء	۵۰۰
جاده سیمان قرقی حسین آباد	حضرت زهراء	۵۰۱
کوی امام خمینی آخر گلشهر	حضرت زهراء	۵۰۲
طلاب انتهای دریا کوی هاشمی نژاد	حضرت زهراء	۵۰۳
چهارراه مقدم طبرسی اول خیابان کاشانی	حضرت زهراء	۵۰۴
سه راه کشتارگاه	حضرت زهراء	۵۰۵
میدان بار نوقان	حضرت زهراء	۵۰۶
کوچه بابلی	زهراء بهادران	۵۰۷
گلشهر خیابان درمانگاه امام سجاد	زید شهید	۵۰۸
گلشهر خیابان ۸ متری	زید شهید	۵۰۹
کوچه آئینه سازها فلکه طبرسی محرابخان	امام زین العابدین	۵۱۰
انتهای ۲۰ متری طلاب ۱۰ متری سلمان	امام زین العابدین	۵۱۱
خیابان دکتر بهشتی	حضرت زینب	۵۱۲

اول ۲۰ متر طلاب	زینبیه	۵۱۳
شهرک شهید رجائی میلان حمام	زینبیه	۵۱۴
مطهری شمالی چهارراه میدان بار سابق	زینبیه	۵۱۵
انتهای سناباد	سازمان اتوبوسرانی	۵۱۶
طلاب چهارراه برق ۳۰ متری	سبزواری	۵۱۷
فلکه سعدی ستاد شوراها	ستاد شوراها	۵۱۸
خیابان احمدآباد ابوذر غفاری	سجاد	۵۱۹
طلاب میثم ۱۳	سجاد	۵۲۰
خیابان توحید کوچه زردی	سجاد	۵۲۱
چهارراه آب میرزا	سجادیه	۵۲۲
طلاب خیابان میثم تمار	سجادیه	۵۲۳
جاده سیمان مقابل گرمابه حسن زاده	سجادیه	۵۲۴
مقدم نخریسی میلان ۷	سجادیه	۵۲۵
خیرآباد میدان شهید روکی	سجادیه	۵۲۶
۳۰ متری طلاب میلان ۱۵	امام سجاد	۵۲۷
انتهای خیابان طبرسی کوی امام رضا طلاب	امام سجاد	۵۲۸
پائین خیابان کوچه حاج ابراهیم (قراولخانه)	امام سجاد	۵۲۹
انتهای رده آخر کوی چهارده معصوم	امام سجاد	۵۳۰
کوی سجاد کوی شهید صدوقی جنب چهنو	امام سجاد	۵۳۱
بزرگراه مصلی چهنو	امام سجاد	۵۳۲
حاشیه بزرگراه چهارصد دستگاه مقابل نانوائی	امام سجاد	۵۳۳
ساختمان شهرک شهید رجائی میلان حمام	امام سجاد	۵۳۴
خیابان شهید شیرودی چهارراه داخل ۳۵ متری جدید	امام سجاد	۵۳۵

شماره ۱۱۲ - سنگ قبری از قرن دهم در روستای گاش

شماره ۱۱۳ - کتیبه‌ای روی سنگ در مسجد باستانی ازغد

شماره ۱۱۴ - نمایی از چشمه گیلان

شماره ۱۱۵ - سنگ قبری از عصر تیموریان در قبرستان کلمکان

شماره ۱۱۶ - زیر گذر پارک شهر

شماره ۱۱۷ - میدان استقلال مشهد

شماره ۱۱۸ - فلکه خیابان ضد

شماره ۱۱۹ - بلوار امام خمینی

شماره ۱۲۰ - فلکه فردوسی

شماره ۱۲۱ - باغ واستخر کوهسنگی

شماره ۱۲۲ - بوستان ملت

شماره ۱۲۳ - خیابان کوهمنگی

شماره ۱۲۴ - میدان شهداء

شماره ۱۲۵ - باغ ملی مشهد مقدس

شماره ۱۲۶ - بالا خیابان مشهد مقدس

شماره ۱۲۷ - پایین خیابان مشهد مقدس

شماره ۱۲۸ - ایستگاه راه آهن مشهد مقدس

شماره ۱۲۹ - میدان راه آهن مشهد مقدس

شماره ۱۳۰ - بازار گوهر شاد در مشهد مقدس

شماره ۱۳۱ - ورودی بازار رضا در مشهد مقدس

خیابان سعدی سعدی ۱۸	سراب	۵۳۶
گلمکان	سرخندق	۵۳۷
طلاب آخر دریا پنجتن علی تیمور	سلمان فارسی	۵۳۸
آخر دریا پنجتن کوی سلمان	سلمان فارسی	۵۳۹
قلعه سمرقند	سمرقند	۵۴۰
طاهری خیابان سعدآباد طاهری جنوبی	سناباد	۵۴۱
اول خیابان طبرسی کوچه سنگی	سنگی	۵۴۲
بزرگراه قرنی	سوزنچی	۵۴۳
کوچه فروغ کوچه بیمارستان ده دی خیابان خاکی	سوم شعبان	۵۴۴
خیابان خسروی نو بازار سرشور	سهله	۵۴۵
سمرقند خیابان گاز بعد از چهارراه ششم	سید	۵۴۶
پشت کشتارگاه شهرک شهید بهشتی قسمت شهداء	سیدالشهداء	۵۴۷
خیابان ضد میلان هفتم	سیدالشهداء	۵۴۸
نواب صفوی اول خیابان سرخس مهر آباد	شایسته	۵۴۹
انتهای نواب صفوی میدان عدالت	شایسته	۵۵۰
بزرگراه قرنی نرسیده بمیدان بار سابق اول خیابان منوچهری	شاندیزها	۵۵۱
پائین خیابان چهنو (کوی صدوقی)	شجره	۵۵۲
خیابان آبکوه	شرکت نفت و گاز	۵۵۳
خیابان دریا انتهای دریا	شمس الشموس	۵۵۴
شهرک شهید بهشتی جنب بلوک ۳۷	شهرک شهید بهشتی	۵۵۵
معلولین جاده سنتو	شهرک معلولین	۵۵۶
بوستان ملت	شهید بهشتی	۵۵۷
چهارراه مقدم طبرسی	شهید حنظله	۵۵۸

۵۵۹	شهید رادمرد	(اخلمدیها) انتهای شهید بخشیده
۵۶۰	شهید مطهری	سمزقند خیابان خرسند
۵۶۱	شهید مقدم	آخر گلشاد
۵۶۲	شهید هاشمی نژاد	حاشیه شهرک هاشمی نژاد
۵۶۳	شیخ حر عاملی	پشت عسکریه کوچه عباسقلی خان
۵۶۴	صاحب الزمان	طلاب نیزه کوی امام خمینی
۵۶۵	صاحب الزمان	جاده تلگرد میلان ۱۹ سمت چپ
۵۶۶	صاحب الزمان	گلمکان
۵۶۷	صاحب الزمان	پشت هتل سپید میدان بیت المقدس خیابان امام رضا
۵۶۸	صاحب الزمان	طلاب جاده ابلق کوی صاحب الزمان
۵۶۹	صاحب الزمان	۳۰ متری گاز چهارراه سوم
۵۷۰	صاحب الزمان	خیابان رضوی
۵۷۱	صاحب الزمان	طرق
۵۷۲	صاحب الزمان	کوی سیدی ۱۰ متری نواب صفوی
۵۷۳	صاحب الزمان	حسین آباد کرمانیها
۵۷۴	صاحب الزمان	جاده سرخس پشت میدان بار رضوی
۵۷۵	صاحب الزمان	گلشهر ایستگاه درخت توت
۵۷۶	صاحب الزمان	خیابان گاز میلان هفتم
۵۷۷	صاحب الزمان	نزدیک بحرآباد کوشک مهدی
۵۷۸	صاحب الزمان	علیتیمور جاده ابلق کوی صاحب الزمان
۵۷۹	صاحب الزمان	طلاب ۲۰ متری میلان ۱۵
۵۸۰	صاحب الزمان	گلخظمی آنطرف کال نخریسی
۵۸۱	صاحب الزمان	کوی کشاورزان

۵۸۲	صاحب الزمان	ضد بعد از جاده سنتو کوی خدمه آستان قدس
۵۸۳	صاحب الزمان	بحرآباد
۵۸۴	صاحب الزمان	خیابان آیه الله کاشانی هاتف
۵۸۵	صاحب الزمان	ده متری کمربندی ساختمان ۷
۵۸۶	صاحب الزمان	حسین آباد کرمانیها انتهای ۲۰ متری طلاب
۵۸۷	صاحب الزمان	کوی آب و برق خیابان بنفشه
۵۸۸	صاحب الزمان	خواجه ربیع کوی صاحب الزمان
۵۸۹	صاحب الزمان	پشت میدان بار نوقان
۵۹۰	صاحب الزمان	سیس آباد
۵۹۱	صاحب الزمان	جاده سیمان پشت میدان بار نوقان
۵۹۲	صاحب الزمان	رده علی آباد دریای دوم ۱۰ متری صاحب الزمان
۵۹۳	صاحب الزمان	خیابان نواب صفوی
۵۹۴	صاحب الزمان	خیابان خواجه ربیع کوچه کتابدار
۵۹۵	صاحب الزمان	نخریسی خیابان رام میلان ۴
۵۹۶	صاحب الزمان	سه راه کاشانی
۵۹۷	صاحب الزمان	صحرائی
۵۹۸	صاحب الزمان	سعدآباد فلکه صاحب الزمان
۵۹۹	صاحب الزمان	سمزقند ۳۰ متری گاز چهارراه سوم
۶۰۰	صاحب الزمان	پشت کارخانه کوکاکولا چهار چشمه
۶۰۱	صاحب الزمان	طلاب جاده تلگرد میلان ۱۶
۶۰۲	صاحب الزمان	جاده سیمان ۵ کیلومتری سیس آباد
۶۰۳	صاحب الزمان	خیابان گاز انتهای گاز
۶۰۴	صاحب الزمان	کوی ابومسلم

۶۰۵	صاحب الزمان	جاده سنتو کوی منتظری
۶۰۶	صاحب الزمان	بازار سرشور کوچه منبر گلی
۶۰۷	صاحب الزمان	بازار سرشور کوچه چهنو
۶۰۸	صاحب الزمان	امیر آباد حاشیه خیابان
۶۰۹	صاحبکار	بازارچه حاج آقا جان (شهید آستانه پرست)
۶۱۰	امام صادق	طلاب انتهای ۲۰ متری میلان ۱۹
۶۱۱	امام صادق	بزرگراه قرصی ۴۰ متری شهید کلاهدوز
۶۱۲	امام صادق	خواجه ربیع
۶۱۳	امام صادق	بازار سرشور، کوچه برق
۶۱۴	امام صادق	کوی فرهنگ کوی زرکش
۶۱۵	صادق الائمه	کوی امام خمینی چهل دستگاه مولوی
۶۱۶	صنعتگران	خیابان امام رضا فلکه برق
۶۱۷	ضیاء	بازار شهید آستانه پرست کوچه ملاهاشم
۶۱۸	طالقانی	بعد از میدان فردوسی پشت بیمارستان معتادین
۶۱۹	طاها	کوی ابوالفضل مقابل پل دوم
۶۲۰	طباطبائی	راسته عیدگاه
۶۲۱	طفالان مسلم	شهرک شهید رجائی ۱۰ متری کمربندی
۶۲۲	طفالان مسلم	بازار شهید آستانه پرست کوچه نائب علی اکبرها
۶۲۳	حضرت عباس	خیابان بهار کوچه خیام میلان چهارم
۶۲۴	حضرت عباس	بزرگراه فرودگاه از فلکه بطرف فرودگاه چهارراه سوم
۶۲۵	عباسی	هویزه خیابان خیام ۳۰ متری بهار روبروی باغ بی سیم
۶۲۶	عربها	کوچه حمام باغ طبرسی راسته حمام باغ
۶۲۷	امام عصر	خیابان راه نمائی نبش راهنمائی ۴

خیابان توحید اول کوچه نو	علافها	۶۲۸
خیابان امام رضا کوچه کربلا	علم الهدی	۶۲۹
چهار باغ میدان چهار باغ	۶۳۰ علوالدوله (پرواز تراشها)	
رده آخر میثم کوی شهید هاشمی نژاد	علوی	۶۳۱
ساختمان ۱۰ متری کمر بندی ۳	امام علی	۶۳۲
نهم گاراژ دارها	امام علی بن ابیطالب	۶۳۳
بازار سرشور کوچه برق	علی	۶۳۴
کوچه پلیس پشت کلاتری	حضرت علی	۶۳۵
خواجه ربیع کوی آزادی	حضرت علی اصغر	۶۳۶
خیابان جهان آرا	علی اصغری	۶۳۷
بالا خیابان خیابان تبعدی	علی اکبری (زابلها)	۶۳۸
اول خیابان خواجه ربیع کوچه آتش نشانی	علی اکبرها	۶۳۹
آیه الله کاشانی کوچه علی اکبرها	علی اکبرها	۶۴۰
گلشهر	علی بن ابیطالب	۶۴۱
جاده سرخس چهارراه جلالیه ۲۰ متری عرب	علی بن ابیطالب	۶۴۲
خیابان امام رضا کوچه رانندگان	علی بن الحسین	۶۴۳
خیابان رسالت صحرائی مقابل میلان گاز	امام علی النقی	۶۴۴
خیابان خواجه ربیع مقابل بزرگراه راه آهن	امام علی النقی	۶۴۵
اول استخر شهرداری	امام علی النقی	۶۴۶
طبرسی تپل محله کوچه حوض حاج محمد	علی بن موسی الرضا	۶۴۷
خیابان ۱۷ شهر یور خیابان عنصری شرقی	علی بن موسی الرضا	۶۴۸
بازارچه سراب	فاضل	۶۴۹
بازار سرشور	حضرت فاطمه	۶۵۰

۶۵۱	فاطمه الزهراء	خیابان سرخس میلان بهزیستی
۶۵۲	فاطمه زهراء	آزاد شهر خیابان آذر
۶۵۳	فاطمه زهراء	جنب کوی کارگران آخر کوچه چمن کوی یزدیها
۶۵۴	فاطمه زهراء	بزرگراه وکیل آباد سه راهی هنرستان
۶۵۵	فاطمه زهراء	قهوه خانه عرب
۶۵۶	فاطمه زهراء	چهارراه محمدآباد کوی فاطمیه
۶۵۷	فاطمه زهراء	خیابان سرخس مقابل مدرسه ولی عصر
۶۵۸	فاطمیه	عدل خمینی میلان ۱۹
۶۵۹	فاطمیه	آزادشهر ۴۵ متری
۶۶۰	فاطمیه	پائین خیابان چهنو ۱۳
۶۶۱	فاطمیه هراتیها	خیابان آیه الله کاشانی کوچه حمام باغ
۶۶۲	فتاح خان	خیابان خسروی کوچه فتاح خان
۶۶۳	فرش فروشها	بازار بزرگ بازار قالی فروشها
۶۶۴	فرهنگ	کوی فرهنگ پلاک ۴۱
۶۶۵	قائم	کوی کارگران نخریسی میلان نهم
۶۶۶	قائم	کوی حسین باشی کوی گلستان
۶۶۷	قائم	احمدآباد پنج راه ابو مسلم
۶۶۸	قائم	خیابان ابوسلم
۶۶۹	قائم	خیابان احمدآباد خیابان قائم
۶۷۰	قائم آل محمد	خواجه ربیع اول جاده کلات
۶۷۱	قادری	بزرگراه طبرسی مقابل داروخانه شبانه روزی
۶۷۲	قبا	خیابان فلسطین انتهای فلسطین ۲۶
۶۷۳	قباء	جاده سیمان سمت راست گاز شرقی

۶۷۴	قبله	مقابل سرای گمرک خیابان صفوی
۶۷۵	قدس	شهرک طالقانی
۶۷۶	قفلگرها	راسته عیدگاه بازارچه عیدگاه
۶۷۷	قلعه خیابان	قلعه خیابان
۶۷۸	قلعه کهنه	تلگرد قلعه کهنه
۶۷۹	قلعه نخودک	آخر عامل
۶۸۰	قمر بنی هاشم	سیدی جاده خلیج (شهرک ولی عصر)
۶۸۱	قمر بنی هاشم	طلاب جاده ابلق علیتیمور
۶۸۲	قمر بنی هاشم	بزرگراه شهید شیرودی سمت راست مقابل چهنو
۶۸۳	کارخانه ابلق	کارخانه ابلق
۶۸۴	کارخانه اسفالت	گاراژدارها جنب دبستان شهید آستانه پرست
۶۸۵	کارخانه چین چین	جاده سنتو ایوان طرق
۶۸۶	کارخانه کانادا درای	جاده سنتو ایوان مقابل طرق کارخانه چین چین
۶۸۷	کارخانه کوکا کولا	سه راه کوکا کولا بعد از بوستان ملت
۶۸۸	کاشمریها	کوچه نصرت الملک خسروی نو
۶۸۹	کارخانه میل دقت	
۶۹۰	کانون فرهنگی	شهید علیمرادی جاده کنویست
۶۹۱	کرانیها	آزادی کوچه دانش پذیر
۶۹۲	کرامت	چهارراه شهداء
۶۹۳	کردها	کوچه مسجد کردها انتهای دریادل
۶۹۴	کرمانیها	بزرگراه کمربندی کوچه کرمانیها
۶۹۵	کشتارگاه	کشتارگاه مشهد
۶۹۶	کمیل (اعتضاد)	خیابان آزادی مقابل آموزشگاه بهداری خواهران

کوی انصار الحجة	۶۹۷	انتهای طبرسی طلاب
کوی آیه الله سیدی	۶۹۸	دویست دستگاه
کوی سلمان فارسی	۶۹۹	آخر دریا اول پنجتن
گدا علی	۷۰۰	عیدگاه کوچه قصاب ها خیابان امام رضا
گراخک	۷۰۱	جاده شاندیز گراخک
گلشن	۷۰۲	کوچه حمام گلشن
گلمحمدی	۷۰۳	چهارراه گرمابه گلشن
گنابادیها	۷۰۴	خیابان ضد
گنابادیها	۷۰۵	طبرسی تپل المحله
گوهرشاد	۷۰۶	فلکه حضرت
اللهیان	۷۰۷	جنب شیر پاستوریزه
مازندرانیها	۷۰۸	خیابان آزادی کوچه سلمان
مالک اشتر	۷۰۹	میلان دهم خرمشهر
مجلل	۷۱۰	پایین خیابان کوچه عسکریه کوچه عیدگاه عباسقلیخان
محرابخان	۷۱۱	فلکه طبرسی اول راسته نوقان
محسن	۷۱۲	میدان بار فتح آباد
حضرت محمد	۷۱۳	خیابان امام خمینی چهار طبقه کتابفروشی امیرکبیر کوچه گرانمهر
امام محمد باقر	۷۱۴	کوی طالقانی ۲۲ پشت سیلو گندم
امام محمد باقر	۷۱۵	غرب خواجه ربیع
امام محمد باقر	۷۱۶	ساختمان ایستگاه شترگلو
امام محمد باقر	۷۱۷	شهرک شهید رجایی جاده کنویست
امام محمد تقی	۷۱۸	بزرگراه قره‌نی استخر شهرداری
امام محمد تقی	۷۱۹	اول دروی خزانه داری میدان بار نوقان

۷۲۰	امام محمد تقی	
۷۲۱	محمد علیخان	سه راه کوچه ملا هاشم
۷۲۲	محمدی	شهرک شهید رجائی خیابان امام رضا
۷۲۳	محمدیه	کوچه عیدگاه کوچه محمدیه
۷۲۴	محمدیها (حاج رجب)	خیابان توحید مقابل کوچه زردی
۷۲۵	مختار	خواجه ربیع خوش منش شهید سوداگران
۷۲۶	مرویها	نوقان تپل محله
۷۲۷	مستشار	خیابان خسروی کوچه مستشاری
۷۲۸	مسلم بن عقیل	میدان بار نوقان
۷۲۹	مسلم بن عقیل	سعد آباد طاهری
۷۳۰	مسلم بن عقیل	میلان گاز مسلم ۱۹
۷۳۱	مسلم بن عقیل	سناباد خیابان طاهری
۷۳۲	مصلی	خیابان نواب صفوی
۷۳۳	معتمد	راسته عیدگاه
۷۳۴	معصومی	خیابان نواب صفوی
۷۳۵	معصومیه	خیابان خاکی اول کوچه نصرت الملک
۷۳۶	مغانیها	خیابان امام رضا کوی عمار
۷۳۷	مقبره	چهارراه شهداء جنب باغ نادری
۷۳۸	مقداد	انتهای مطهری شمالی
۷۳۹	مکتب الرضا	جنب بازار رضا سمت راست
۷۴۰	مکتب الزینب	۳۰ متری طلاب میلان ۱۵ سمت راست
۷۴۱	ملاحیدر	خیابان خسروی نو مقابل بازار سرشور
۷۴۲	ملا هاشم	بالا خیابان مقابل کوچه ملک

خیابان خسروی نو کوچه خامنه‌ای	ملک	۷۴۳
میدان کوه سنگی	امام منتظر	۷۴۴
کوی قائم	منتظر المهدی	۷۴۵
خیابان دریا میدان اول	موسی بن جعفر	۷۴۶
خیابان سرخس مقابل مدرسه عبداللهیان	موسی بن جعفر	۷۴۷
دروی خیابان رسالت کوچه بلال	موسی بن جعفر	۷۴۸
اول دریای دوم	موسی بن جعفر	۷۴۹
نوسازی مهرآباد	موسی بن جعفر	۷۵۰
گلشهر هشت متری سوم	موسی بن جعفر	۷۵۱
کوی آب و برق نه دره	موسی بن جعفر	۷۵۲
طلاب کوی پنجتن	موسی بن جعفر	۷۵۳
شهرک شهید رجائی ۱۰ متری کمربندی	موسی بن جعفر	۷۵۴
نخریسی کوی کارگران مقابل کشتارگاه	موسی بن جعفر	۷۵۵
دروی کوی بلال حبشی	موسی بن جعفر	۷۵۶
شهرک شهید باهنر کوچه ذاکری	موسی بن جعفر	۷۵۷
خیابان شهید هاشمی نژاد کوی امیر آباد	موسی بن جعفر	۷۵۸
میلان ۱۳ ضد	موسی بن جعفر	۷۵۹
مهرآباد	موسی بن جعفر	۷۶۰
امیرآباد سمت راست کال داخل میلان	موسی بن جعفر	۷۶۱
سه راه کشتارگاه کوی امیرآباد	موسی بن جعفر	۷۶۲
رده علی آباد کوی شهید هاشمی نژاد	موسی بن جعفر	۷۶۳
خیابان عامل	موسی بن جعفر	۷۶۴
خیابان توحید توحید ۴	موسی بن جعفر	۷۶۵

کوی صاحب الزمان جنب تلگرد	موسی بن جعفر	۷۶۶
مطهری هشت	موسی بن جعفر	۷۶۷
بزرگراه کمربندی جنب مدرسه انوشیروان	موسی بن جعفر	۷۶۸
مطهری شمالی کوچه باروت کوبها	موسی بن جعفر	۷۶۹
انتهای ۲۰ متری طلاب حاشیه راه آهن	موسی بن جعفر	۷۷۰
کوچه سجادیه راه آهن	موسی بن جعفر	۷۷۱
فلکه ۱۷ شهریور خیابان شهید صدر	موسی بن جعفر	۷۷۲
کوی ابو الفضلی مقابل پل دوم	موسی بن جعفر	۷۷۳
صحرائی میلان شهید مرادی	المهدی	۷۷۴
کوی المهدی مقابل کوی پلیس قائم ۸	المهدی	۷۷۵
عدل خمینی میلان ۲۴	المهدی	۷۷۶
اول گلشهر ۱۲ متری گلشهر	المهدی	۷۷۷
۳۰ متری طلاب میلان دهم	المهدی	۷۷۸
خیابان فلسطین فلسطین ۱۴	المهدی	۷۷۹
رضاشهر ۳۵ متری رضاشهر	المهدی	۷۸۰
خیابان امام رضا نزدیک درمانگاه موسی بن جعفر	المهدی	۷۸۱
سمزقند خیابان شهید مدرس	المهدی	۷۸۲
جاده سیمان خیابان صحرائی قبل از میدان بار	المهدی	۷۸۳
خیابان امام رضا (ضد) میلان سوم	المهدی	۷۸۴
نواب صفوی انتهای کوچه حسینقلی	المهدی	۷۸۵
۳۰ متری طلاب میلان یازده	المهدی	۷۸۶
خیابان ابوذر (طالقانی) آخر ابوذر	المهدی	۷۸۷
اول کوی مصطفی خمینی جنب پادگان بسیج	المهدی	۷۸۸

۷۸۹	المهدی	محمدآباد جنب مدرسه راهنمایی خیام
۷۹۰	المهدی	انتهای کوچه استخر
۷۹۱	المهدی	خیابان شهید هاشمی نژاد
۷۹۲	المهدی	بزرگراه طبرسی چهارراه صاحب الزمان ۲۰ متری صاحب الزمان
۷۹۳	المهدی	۴۵ متری مصلی
۷۹۴	المهدی	بزرگراه طبرسی سمت چپ ۲۰ متری فتاح
۷۹۵	مهدی آباد	مهدی آباد
۷۹۶	المهدی القائم	خیابان رسالت ۱۰ متری القائم
۷۹۷	امام مهدی	مهرآباد واقع در بحرآباد
۷۹۸	مهدیه	خیابان کاشانی مقابل دبیرستان حاج تقی
۷۹۹	مسجد مدرسه علمیه مهدیه	میدان شهداء اول خیابان دانشگاه
۸۰۰	میثم تمار	کوی شهید هاشمی نژاد اراضی رده خیابان موسی بن جعفر
۸۰۱	میرزا ناظر	خیابان دانشگاه اول کوچه باغ سنگی
۸۰۲	میرهوا	کوچه فروغ خیابان خاکی (شهید باهنر)
۸۰۳	میلانی	خیابان شهید هاشمی نژاد
۸۰۴	مسجد النبی	خواجه ربیع کوی آزادی
۸۰۵	مسجد النبی	۱۷ شهریور ۶
۸۰۶	مسجد النبی	مهرآباد خیابان شهید آزمون
۸۰۷	مسجد النبی	خیابان مهر شمالی انتهای مهر
۸۰۸	مسجد النبی	خیابان کوهسنگی
۸۰۹	نجفیها کویتنها	کوچه ملک کوچه چراغ برق
۸۱۰	نصرت	خیابان دکترها
۸۱۱	نقویه	خیابان سرخس کوی نقویه

پائین خیابان	نواب صفوی	۸۱۲
انتهای بزرگراه امام خمینی بعد از شتر گلو	نو بنیاد	۸۱۳
خیابان سردادور (شهید بردباری)	نور	۸۱۴
شهرک شهید رجائی	نور	۸۱۵
خیابان خواجه ربیع جنب بیمارستان روانی	والفجر	۸۱۶
شهرک مطهری جاده قوچان	ولی عصر	۸۱۷
کوی صدر خیابان امام رضا	ولی عصر	۸۱۸
کوی کارگران انتهای نخریسی	ولی عصر	۸۱۹
خیابان خواجه ربیع گلشاد کوی شهید هادی مقدم	ولی عصر	۸۲۰
خیابان امام رضا کوچه چهنو	ولی عصر	۸۲۱
شهرک شهید رجائی کوی ابو مسلم	ولی عصر	۸۲۲
انتهای خیابان دکتر بهشتی خیابان سرباز	ولی عصر	۸۲۳
انتهای نخریسی کوچه چمن	ولی عصر	۸۲۴
سیدی شهرک ولی عصر ۲۰ متری شهید بهشتی ۱۰ متری مطهری	ولی عصر	۸۲۵
اول تعبدی	ولی عصر	۸۲۶
ما بین ضد و صبری	ولی عصر	۸۲۷
خیابان ضد میلان ۲۲ قدیم	ولی عصر	۸۲۸
انتهای عامل شهرک مطهری خیابان حجت	ولی عصر	۸۲۹
نواب صفوی انتهای کوچه حاج ابراهیم	ولی عصر	۸۳۰
انتهای نخریسی	ولی عصر	۸۳۱
جاده کلات کوی صاحب الزمان	ولی عصر	۸۳۲
خیرآباد جاده سیما ن طلاب	ولی عصر	۸۳۳
۱۰ متری ولی عصر کوی امیرالمؤمنین	ولی عصر	۸۳۴

کوی زرگران پشت میدان بار فتح آباد	ولی عصر	۸۳۵
اول رده جنب منبع آب	ولی عصر	۸۳۶
شهرک قدوسی	ولی عصر	۸۳۷
خیابان نخریسی خیابان احزاب	ولی عصر	۸۳۸
جاده قدیم قوچان کوی امام هادی	امام هادی	۸۳۹
بزرگراه وحدت کوی رضائیه	امام هادی	۸۴۰
بحرآباد کوی شهید گذری	امام هادی	۸۴۱
شصت متری کارمندان	امام هادی	۸۴۲
کوچه شهید محمد آفتابی	امام هادی	۸۴۳
درمانگاه سیلو طلاب ۳۰ متری	مسجد الهادی	۸۴۴
بزرگراه سجاد خیابان هجرت	هجرت	۸۴۵
کوچه حاج نوروز	هجرت	۸۴۶
بزرگراه شهید صادقی پشت سازمان آب آخر هجرت	هجرت	۸۴۷
خیابان آفتاب	هجرت	۸۴۸
۲۰ متری طلاب	هدایت	۸۴۹
نوقان کوچه طبرسی	هفت درب	۸۵۰
نرسیده بخواجه ربیع ۱۰۰ متری بلال	هفتاد و دو تن	۸۵۱
سه راهی بازار بزرگ فلکه حضرت	هفتاد و دو تن	۸۵۲
خیابان ۱۷ شهریور نزدیک گرمابه لعل	هفده شهریور	۸۵۳
سناباد	هواپیمای ملی	۸۵۴
خیابان لاله	یاسر	۸۵۵
چهارراه خواجه ربیع کوچه یدالله	یدالله	۸۵۶
بالا خیابان کوچه یزدی آباد	یزدی آباد	۸۵۷

جناب آقای عطائی خراسانی فهرست مساجد مشهد مقدس را با مقدمه‌ای در مورد کارهای شورای ائمه جماعات مشهد مرقوم داشته اند، ما اکنون مواردی از آن مقدمه را که با این کتاب تناسب دارد ذکر می‌کنیم و از معظم له در تهیه این فهرست و نوشتن مقدمه سپاسگزاریم و توفیق ایشان را در انجام خدمات دینی و علمی از خداوند متعال خواستاریم:

سخنان و بیانیه جمعه و جماعات مشهد

«رسول گرامی اسلام ﷺ در نخستین روزهای رسیدن به مدینه منوره تمام هم خود را بر این داشت تا مسجدی بناء کند و به همین خاطر تمام سعی و کوشش اصحاب را به همراه خودش برای ساختن مسجد بکار برد و سقف آن برای سرعت در بنای آن از شاخه‌های درخت خرما قرار داد.

رسول خدا ﷺ فرمود: وقتی از گلزارهای بهشت رد می‌شوید توقف کنید. پرسیده شد گلزار بهشت کدامند، فرمود: مساجد. در عهد رسول گرامی اسلام ﷺ مسجد مرکز تجمعی بود برای عبادت خداوند یکتا، مرکزی برای تعلیم و تربیت و مرکزی برای فصل خصومت.

مرکز تجمع ارتش و نیروهای نظامی و رزمنده، مرکزی برای بسیج و اعزام بسوی جبهه‌ها مرکزی برای اداره کشور اسلامی و به عبارت دیگر مرکزی برای عبادت و آموزشگاهی برای تربیت و مرکزی جهت اداره کردن بلاد و امت اسلامی و اداره‌ای برای فرماندهی فرمانده کل قوا، بناء براین مسجد یعنی روح اسلام.

بعدها همانگونه که تمام حقائق اسلام را از محور اصلی خود منحرف و در ابعاد دیگری قرار دادند، در انقلاب شکوهمند جمهوری اسلامی ایران برهبری مرجع عالی قدر عالم تشیع امام خمینی رضوان الله علیه جایگاه اصلی خود را بازیافت و دوباره مساجد پایگاه و مراکز وحدت گردید. نقش مساجد در کشور ایران همان نقش مساجد

زمان رسول الله ﷺ را دارد.

کلیه مسائل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و عبادی در درون مساجد پایه‌ریزی می‌شود و به اندازه‌ای که امام راحل تاکید بر حفظ سنگر مساجد داشتند، در هیچ موضوعی شاید این مقدار تاکید نفرمودند، بنابراین لازم می‌نمود حرکتی در جهت دادن مساجد و حفظ سنگر مستحکم و بنیان مرصوص تحقق پذیرد.

آغاز آن از کنار بقعه پربرکت و نور بار رضوی ثامن الائمه علی بن موسی الرضا علیه و علی آبایه و ابنائیه السلام و الصلوه شروع شد. در آن شب مبارک ۱۲ شوال ۱۴۰۱ برابر با ۲۲ مرداد ۱۳۶۰ جلسه‌ای در تالار اماکن متبرکه صحن امام با حضور نماینده محترم امام و کلیه ائمه جماعات مساجد مشهد و شرکت مسئولین وقت تشکیل گردید. در آن میان چهارده تن بعنوان نماینده ائمه جماعات و تعدادی عضو علی‌البدل بدون قید زمان بلکه برای همیشه انتخاب شدند. شورای مرکزی ائمه جماعات در محلی از جامع گوهرشاد تشکیل شد و از تاریخ ۲۲ مرداد ۱۳۶۰ کارش را شروع کرد. اولین کار شروع تقسیم مسئولیتها و تعیین دبیر شورا بود.

این جانب (عطایی خراسانی) بعنوان دبیر مرکزی شورا انتخاب و اساسنامه شورا تنظیم و تصویب شد و آماده گردید، و در تاریخ ۱۱ ذی‌قعه ۱۴۰۱ تعداد نه اتوبوس باضافه وسائل نقلیه شخصی حامل ائمه جماعات مشرف به حضور امام قدس سره شدند. امام بزرگوار از تشکیلات ائمه جماعات اظهار خورسندی نموده و کلیه ائمه جماعات و علماء اعلام که از مشهد آمده بودند مورد تفقد و عنایات خاص قرار گرفتند. شورای مرکزی ائمه جماعات در مقابل منحرفان و کج‌اندیشان و نفاق افکنان مقاومت کرد و از خط امام دفاع نمود. از شخصیتهای مهم دینی و سیاسی و مقامات علمی و مذهبی دعوت می‌نمود، مشکلات و روی داده‌ها جمع بندی می‌شد، مسئولین ذی‌ربط دعوت می‌شدند و مطالب جمع‌آوری شده و خواسته‌ها بوسیله دبیر شورا در میان گذارده می‌شد.

راجع به آب، برق، گاز اسفالت، مالیات، جرایم، مسایل قضائی، سوخت، منکرات، مواد مخدر، دارو و درمان، بهداشت، کمبودها، توزیع و موضوعات دیگر اقدام می‌شد. استانداران از طرف نمایندگان امام موظف بودند پاسخگوی کلیه خواسته‌ها باشند.

در این راستا دفترچه‌های بسیج اقتصادی توسط این شورا تنظیم و همکاری لازم بعمل می‌آمد، شورای مرکزی ائمه جماعات بهترین حلال مشکلات و رفع کننده اختلافات بین هیئت امناء و ائمه جماعات و شوراهای اسلامی محله‌ها و کمیته‌های فرهنگی و انجمن‌های اسلامی بود.

ارشاد همگانی برقراری آرامش در مساجد و هماهنگی بین کلیه نیروها یکی از کارهای اساسی شورا بود. فرش بیش از هشتصد مسجد با همکاری سازمان اوقاف و امور خیریه و مدیریت آن سازمان تعویض شد و با نوبت بندی از اداره کل بازرگانی دریافت گردید.

تعمیر و ترمیم مساجد، بنای مساجد در مکانهای لازم و جلوگیری از ساختن مساجد بی رویه و برقراری همکاری بین ادارات دولتی برای رفع مشکلات، اعزام نیرو به جبهه‌ها و تشویق و تشجیع جوانان و کمکهای پشت جبهه و بازسازی مناطق جنگی و رسیدگی به امور آوارگان جنگی در دوران هشت ساله جنگ از وظایف این شورا بوده است.

شورای مساجد هر منطقه بهترین شاهد و دفاتر سپاه و جهاد و کمک‌ها گویاترین گواه بر این مدعا است، بلکه می‌توان گفت: هر رزمنده‌ای از مسجد به جبهه رفت و هر کمکی از مسجد نشأت گرفت ابتدا و انتهای هر کار نیک و عمل صالح از مسجد برخاست. آنچه شد به برکت وجود رهبری و حمایت از ولایت فقیه انجام گرفت.

امروز ما در مشهد مقدس رضوی بیش از ۸۵۰ مسجد پویا داریم که برای تمام ائمه جماعاتش شورا پرونده دارد و کارت شناسائی صادر نموده است. در تمام این

مساجد بحمدالله در اول وقت نماز جماعت اقامه می‌شود. در اکثر مساجد هر شب و روز آقایان خطابه و وعظ دارند. احکام الهی را بیان می‌کنند و مسائل سیاسی مملکت را در میان می‌گذارند و عهده‌دار ارشاد و هدایت مردان و زنان مسلمانند.

در مورد تزئین مساجد و نصب تابلوهای جاذب، نظافت مساجد و کتابخانه‌های دائر در مساجد و پاکسازی مساجد از کتابهای گمراه کننده و التقاطی، دعوت سخنرانها و نحوه برخورد با مردم و برگزاری مجالس ترحیم و سوگواری در ایام عزاداری و برگزاری مجالس سرور، برگزاری مراسم عزا و تشییع جنازه شهداء و شرکت در تظاهرات از کارهای این شورا می‌باشد.

کمتر امام جماعتی در مساجد مشهد و حومه وجود دارد که چندین مرتبه به جبهه نرفته باشد. و اعضاء شورای مرکزی خود بطور متناوب در جبهه‌ها انجام وظیفه کرده‌اند، و آمار موجود گویای شرکت بی‌وقفه سنگرداران محراب در حرب با دشمن اسلام و ملحدان روزگار می‌باشد، شرکت کردن ائمه جماعات در انتخابات مجلس خبرگان و مجلس نمایندگان شورای اسلامی و تبلیغات در سطح وسیع برای شرکت در انتخابات.»

پایان نوشته‌های آقای عطایی.

۱۱

حسینیه‌ها و تکیه‌های

مشهد مقدس

حسینیه‌ها و تکیه‌های مشهد مقدس

شهادت امام حسین علیه السلام و حادثه جانسوز کربلا و مصائب وارده بر خاندان عصمت و طهارت در میان پیروان و دوستان آل علی علیهم السلام طوفانی پدید آورد. دل‌های عاشقان و علاقمندان و شیعیان همواره در این مصیبت می‌سوزد و ناله‌ها و اشک‌های آنها را از دیدگان روان می‌سازد و آنان را همواره در غم و اندوه نهاده است.

یکی از امامان اهل بیت علیهم السلام می‌فرماید: شهادت جان‌گداز امام حسین سلام الله علیه اشک‌های ما را روان ساخت، و دیدگان ما را زخم کرد، و ما را در غم و اندوه و ماتم قرار داد. از روز شهادت آن حضرت مرثیه سرائی و نوحه خوانی برای آن جناب آغاز گردید، حتی قاتلان سنگدل او هم بر وی گریه کردند و اشک ریختند.

نخستین مرثیه خوانان و نوحه سرایان، اهل بیت آن حضرت بودند که در سفر کربلا او را همراهی می‌کردند. خواهران و دخترانش در کربلا برای او نوحه سرائی کردند، در مجلس یزید بن معاویه یکی از بنی‌امیه برای آن حضرت مرثیه‌ای خواند که مورد اعتراض یزید قرار گرفت، و او را از خواندن مرثیه نهی کرد.

نخستین کسانی که برای امام حسین مجلس ذکر مصیبت برپا کردند، خاندان آن جناب بودند. بعد از اینکه اهل بیت در شام از اسارت بدر آمدند و اجازه یافتند که به مدینه باز گردند، از یزید بن معاویه درخواست کردند که به آنها اجازه دهد تا برای امام حسین مجلس عزاداری و ذکر مصیبت تشکیل دهند او هم به خاطر مصلحت اجازه داد. بنابراین نخستین «حسینیه» را حضرت امام زین‌العابدین و خواهرش حضرت

زینب علیهما السلام در دمشق پای تخت بنی امیه تاسیس کردند، و در محلی بنام امام حسین جمع شدند و نوحه خواندند و اشک ریختند و بر سر و سینه زدند و از شهدای به خون خفته کربلا یاد نمودند و بر قاتلان آنها نفرین کردند.

تشکیل مجلس عزاداری برای امام حسین علیه السلام و نوحه سرائی و گریه و شیون در مصائب آن حضرت از طرف ائمه اطهار علیهم السلام تأیید و تأکید شده است، امام باقر سلام الله علیه محلی را وقف کردند که از درآمد آن در ایام حج هنگامیکه حاجیان در منی اجتماع می‌کنند، مجلس ذکر مصیبت تشکیل دهند و گروهی در آنجا نوحه سرائی نمایند.

این سیره مرضیه همواره مورد توجه امامان و پیشوایان معصوم بوده است، حضرت رضا سلام الله علیه هنگام اقامت در خراسان در ایام محرم مجلس عزا و ذکر مصیبت برای امام حسین علیه السلام برگزار کرد، و به ریان بن شبیب دستور داد تا از حوادث و وقایع کربلا سخن بگوید و نوحه بخواند.

شیعیان و پیروان اهل بیت علیهم السلام در طول تاریخ و اعصار همواره کربلا را زنده نگهداشته‌اند، و در مصائب اهل بیت اشک ریخته‌اند، و بنام امام حسین در بلاد مختلف حسینی‌ها بناء کرده‌اند و تکیه‌ها ساخته‌اند و امام باره‌ها را برافراشته‌اند و بیرق‌ها و علم‌ها را به نام آن حضرت بر دستها بلند می‌نمایند و بر سر و سینه می‌زنند.

در تمام بلاد اسلامی که شیعیان در آنجا سکونت می‌کنند حسینی‌ها وجود دارد، و در پاره از کشورهای غیر مسلمان هم که شیعیان و دوستان اهل بیت علیهم السلام در آنجاها اقامت دارند، حسینی‌هائی تاسیس کرده‌اند و در ایام سال در آنها مجالس ذکر مصیبت برگزار می‌کنند و از فضائل و مناقب و مصائب آن حضرت سخن می‌گویند.

نگارنده این کتاب که خداوند او را در زمره شیعیان و دوستان امام حسین علیه السلام زنده بدارد و در آخرت با امام حسین محشور گرداند، در مسافرت‌های فرهنگی و تحقیقی خود چندین عاشورا را در خارج از ایران بوده‌ام، و مجالس و محافل شیعیان را

در بلاد مختلف دیده‌ام و حسینی‌های زیادی را از نزدیک مشاهده کرده‌ام
چندین عاشورا در هندوستان بوده‌ام، یک عاشورا در بمبئی، یک عاشورا در
حیدرآباد دکن و یک عاشورا در کلکته، و یک عاشورا در دهلی. عزاداران هندی را در
حسینی‌های گوناگون مشاهده کردم و در مجالس آنها شرکت نمودم. در کجرات و
حیدرآباد مراسم در میان آتش رفتن آنها را دیدم، و گریه و شیون آنها را برای امام
حسین عیه‌السلام با تمام وجود دریافتم.

یک عاشورا در داکا مرکز بنگلادش بوده‌ام، آنها در حسینی‌ها اجتماع می‌کنند و
برای امام حسین علیه السلام نوحه سرائی می‌نمایند. یک عاشورا هم در مصر بوده‌ام، شب
عاشورا در قاهره مجلسی بنام امام حسین علیه السلام در جائی بنام «قصر الثقافة» تشکیل شده
بود. گروهی از اساتید و دانشمندان مصری در آنجا درباره کربلا سخنرانی می‌کردند و
موقف امام حسین را شرح می‌دادند.

روز عاشورا در مسجد راس الحسین قاهره مجلس یاد بود امام حسین علیه السلام
تشکیل می‌گردد، برگزارکننده این مجلس اداره اوقاف مصر است. در این مجلس هم از
فضائل و مناقب امام حسین علیه السلام و مصایب آن حضرت در کربلا سخن می‌گویند، و مردم
مصر هم در آن شرکت می‌کنند.

یک عاشوار در مکه معظمه بوده‌ام، در مکه نامی از امام حسین نبود و مجلسی
هم برای آن جناب تشکیل نشده بود. از مطوف شیعیان پرسیدم در مکه شب عاشورا
برای امام حسین مجلس ذکر مصیبت تشکیل نمی‌شود، گفت: تا پدرم زنده بود ما در
منزل خود مجلسی به عنوان ذکر مصیبت داشتیم.

ولی اکنون به خاطر ترس از حکومت که با مجالس روضه خوانی و ذکر مصیبت
مخالف است از برگزاری مجلس خودداری می‌کنیم. حکومت مکه بسیار متعصب است
و جلوی اینگونه مجالس رامی‌گیرد، و اگر متوجه گردند کسی در اینجا مجلس برای امام
حسین درست کرده او را مجازات می‌کنند.

در مدینه منوره در میان شیعیان در ایام محرم و مجالس ذکر مصیبت امام حسین علیه السلام زیاد می‌باشد، و من هنگام اقامت در مدینه که مصادف با ماه محرم و صفر بود در مجالس آنها شرکت می‌کردم. گاهی در منازل هم مجلس تشکیل می‌شد و گاهی در میان باغها و نخلستانها، و در مجالس مردم اطعام هم می‌شدند.

یک عاشورا در روسیه بوده‌ام، در سال ۱۳۶۶ برای کارهای فرهنگی بروسیه دعوت شده بودم، در آن هنگام حکومت کمونیستی بر سر پا بود. من ایام عاشورا را در آنجا بودم، برنامه ما تا روز هفتم در مسکو پایان یافت و برای ادامه کار به لنینگراد رفتم، و شب عاشورا در آن شهر بودم، در آنجا هم نامی از امام حسین نشنیدم.

جالب اینجا است که در دو جا نامی از امام حسین علیه السلام نبود، نخست در مکه معظمه زادگاه اسلام و زادگاه پدر و جد و مادر امام حسین که در آنجا کسی جرات ندارد در شب عاشورا مجلس ذکر مصیبت تشکیل دهد، و اگر کسی مجلس ترتیب دهد به عنوان بدعت گذار مجازات می‌گردد.

دوم در شهر لنینگراد زادگاه کمونیست و ضدخدا و مذهب، و این از عجایب و غرائب و نوادر است که امام حسین علیه السلام در خانه توحید و ضد توحید غریب و مظلوم است. دیگر اینکه در یک سفر از اول محرم تا شب هفتم آن در صنعا مرکز حکومت یمن بودم، در آنجا هم مجلسی بنام امام حسین علیه السلام ندیدم، با اینکه آنها زیدی مذهب و به اهل بیت نزدیک هستند.

فهرست حسینی‌های مشهد

در مشهد مقدس اکنون حسینی‌های متعددی وجود دارد، که در ایام عاشورا و غیر آن از آنها استفاده می‌شود، در حسینی‌ها هم مراسم عزاداری برگزار می‌گردد و هم مجالس ترحیم تشکیل می‌شود و هم زائران امام رضا علیه السلام در آنجاها منزل می‌کنند. بعضی از حسینی‌ها وقفی و عمومی و پاره‌ای نیز شخصی و خصوصی می‌باشند که فقط

در عاشورا از آنها استفاده می‌گردد.

بعضی از شهرستانها برای خود حسینییه‌هایی بناء کرده‌اند که فقط زائران آن شهر می‌توانند در آنها سکونت کنند و از آنجا استفاده نمایند. بعضی هم عمومی هستند و به دسته‌ای خاص و شهری مخصوص اختصاص ندارند. ما درباره این حسینییه‌ها به جستجو پرداختیم تا آماری از آنها تهیه کنیم و در این کتاب ذکر نماییم.

در این مورد به اداره کل اوقاف خراسان مراجعه کردیم و موضوع را با جناب آقای شبیانی مدیرکل محترم اوقاف خراسان در میان گذاشتیم. معظم له بذل لطف و عنایت فرمودند، آماری از حسینییه‌های وقفی را در اختیار این جانب گذاشتند.

آقای شبیانی در مورد کارهاییکه به اداره اوقاف مربوط بود، نهایت همکاری را با این جانب انجام دادند، اسناد و مدارک مورد نیاز را در اختیارم گذاشتند، و تعدادی عکس از مدارس و امام‌زاده‌ها را برای نگارنده تهیه کردند، و حتی در مواردی برای دیدن چند قبر و زیارتگاه در مشهد و حومه با ما همراهی فرمودند، از خداوند متعال توفیق ایشان را خواستاریم. و اینک فهرست حسینییه‌ها:

۱	حسینییه ازغدی‌ها	بالا خیابان
۲	حسینییه حضرت ابوالفضل	بزرگراه طبرسی
۳	حسینییه اردبیلیها	بازارچه حاج آقا جان
۴	تکیه اصفهانیه‌ها	خیابان خسروی
۵	حسینییه احباء	بالا خیابان
۶	حسینییه آستانه پرست	خیابان امام رضا علیه السلام
۷	حسینییه جان نثاران	کوی آب و برق
۸	حسینییه انصار الحسین	خیابان حمام کشمیریه‌ها
۹	حسینییه ابوالفضل	خیابان نخریسی
۱۰	حسینییه اراکیها	فلکه آب

۱۱	حسینیه ابو الفضلی	۲۰ متری طلاب
۱۲	حسینیه ابو الفضلی	خیابان تهران
۱۳	حسینیه باقریه	پائین خیابان
۱۴	حسینیه بجنوردیها	۲۰ متری المهدی
۱۵	حسینیه جوانان بنی هاشم	فکله راهنمایی
۱۶	بیت الزهراء	خیابان ضد
۱۷	حسینیه میرزا بابا	کوچه مسجد سنگی
۱۸	تکیه بهادر خان	بازارچه عیدگاه
۱۹	حسینیه صاحب الزمان	کوچه چهارباغ
۲۰	حسینیه بایکی‌ها	کوچه چهار باغ
۲۱	حسینیه بجنوردیها	خیابان دکتر بهشتی
۲۲	حسینیه بیت المقدس	خیابان آزادی
۲۳	حسینیه حاج باقر	خیابان طبرسی
۲۴	حسینیه شیخ حسن	آخر سرشور
۲۵	حسینیه جواد الائمه	چهارراه مقدم نخریسی
۲۶	حسینیه حضرت جواد	کوی صاحب الزمان
۲۷	حسینیه سید الشهداء	شهرک شهید بهشتی
۲۸	حسینیه سید الشهداء	جاده سیمان
۲۹	حسینیه سارویها	خیابان تهران
۳۰	حسینیه سوم شعبان	خیابان خاکی
۳۱	حسینیه سنخواستیها	کوچه نو
۳۲	حسینیه سجادیه	کوچه چهارباغ
۳۳	حسینیه سربازان حسینی	پائین خیابان

خیابان امام رضا	حسینیه سربیشه ایها	۳۴
خیابان امام رضا	حسینیه عزاداران یزد	۳۵
خیابان امام رضا	حسینیه شهرکردیها	۳۶
خیابان دریادل	حسینیه شهزاده قاسم	۳۷
	تکیه شاطرها	۳۸
شهرک لشکر	فاطمیه	۳۹
جاده آسیائی	حسینیه شهید فیاض بخش	۴۰
خیابان خسروی نو	تکیه فتاح خان	۴۱
جاده سیمان	حسینیه فاطمه زهرا	۴۲
انتهای بزرگراه طبرسی	زینبیه	۴۳
خیابان طبرسی	زینبیه	۴۴
خیابان ضد	حسینیه بیت الزهراء	۴۵
خیابان طبرسی	حسینیه کربلائیها	۴۶
چهارراه خسروی	حسینیه زرگرها	۴۷
گلشهر	حسینیه حضرت زینب	۴۸
فلکه آب	حسینیه زابلیها	۴۹
مهرآباد	حسینیه صاحب الزمان	۵۰
خیابان ۱۷ شهریور	حسینیه صاحب الزمان	۵۱
شهرک شهید رجائی	حسینیه امام صادق	۵۲
بازار سرشور	حسینیه قائنیها	۵۳
	حسینیه ذاکر	۵۴
عیدگاه	تکیه طفلان مسلم	۵۵
کوچه آب میرزا	حسینیه درخت توت	۵۶

۵۷	حسینیه رفوگرها	بزرگراه عبدالمطلب
۵۸	حسینیه بیت العباس	خیابان آزادی
۵۹	حسینیه علی اکبر رحیمیان	پائین خیابان
۶۰	تکیه غلامعلی مولوی	بالا خیابان
۶۱	حسینیه محمد و زهراء	رضا شهر
۶۲	تکیه مهدیه	کوچه چهار باغ
۶۳	حسینیه ابوالفضل	طرقه
۶۴	حسینیه موسی بن جعفر	خیابان خواجه ربیع
۶۵	حسینیه مکتب الرضا	بازار رضا
۶۶	حسینیه گنابادها	کوی طلاب
۶۷	حسینیه منتظران مهدی	خیابان تهران
۶۸	حسینیه ابوالفضلی	کوی طلاب
۶۹	تکیه میرزا جانی	بالا خیابان چهارباغ
۷۰	حسینیه محمد سرخه‌ای	فلکه آب
۷۱	حسینیه شیخ محمدتقی بجنوردی	بالا خیابان
۷۲	حسینیه محمدیه	خیابان تهران
۷۳	حسینیه شیخ مرتضی عیدگاهی	خیابان تهران
۷۴	حسینیه چهارده معصوم	خیابان بهار
۷۵	حسینیه رضا	چهار راه ابوطالب
۷۶	حسینیه چهارده معصوم	دروی
۷۷	حسینیه همایون شهرها	خیابان امام رضا
۷۸	حسینیه خیاطها	بالا خیابان
۷۹	تکیه عزاداران یزد	پائین خیابان

کوی رضائیه	تکیه خاوریه	۸۰
خیابان خسروی نو	حسینیه سید جواد خامنه‌ای	۸۱
بازار سرشور	حسینیه گیلانیه	۸۲
کوی طلاب	حسینیه مرکزی گلشهر	۸۳
خیابان خواجه ربیع	حسینیه الهیان	۸۴
پادگان لشکر	حسینیه لشکر ۷۷	۸۵
بازارچه حاج آقا جان	حسینیه لنگرودیه	۸۶
بالا خیابان	حسینیه گرگانیه	۸۷
خیابان امام رضا	حسینیه گنابادیه	۸۸
خیابان طبرسی	حسینیه کرمانیه	۸۹
خیابان دریادل	حسینیه کاظمینیه	۹۰
خیابان طبرسی	حسینیه کربلانیه	۹۱
خیابان آزادی	حسینیه کمیل	۹۲
خیابان طبرسی	هیئت ابوالفضل	۹۳
خیابان خسروی نو	حسینیه کاشمریه	۹۴
بازار بزرگ	حسینیه کاخکیه	۹۵
بزرگراه خیام	حسینیه قبا	۹۶
کوی طلاب	حسینیه قمر بنی هاشم	۹۷
فلکه ۱۷ شهریور	حسینیه قمر بنی هاشم	۹۸
خیابان عشرت آباد	حسینیه قاسم بن حسن	۹۹
شهرک شهید رجائی	حسینیه قمر بنی هاشم	۱۰۰
آزاد شهر	حسینیه قائم	۱۰۱
خیابان امام رضا	حسینیه قائم	۱۰۲

۱۰۳	حسینیه قزوینیه‌ها	خیابان خواجه ربیع
۱۰۴	حسینیه طبسی	پائین خیابان
۱۰۵	حسینیه طبسیها	خیابان گاراژدارها
۱۰۶	حسینیه یزدیه‌ها	پائین خیابان
۱۰۷	هیئت عزاداران	خیابان امام رضا
۱۰۸	حسینیه یزدیه‌ها	خیابان آزادی
۱۰۹	حسینیه زاهدانیه‌ها	خیابان امام رضا
۱۱۰	حسینیه شهیدنوروزیان	خیابان عامل
۱۱۱	حسینیه نامقیها	خیابان دکتر بهشتی
۱۱۲	حسینیه نبی اکرم	خیابان ۱۷ شهریور
۱۱۳	حسینیه نجف آبادیه‌ها	بازار بزرگ
۱۱۴	حسینیه نصرت	کوی دکترها
۱۱۵	حسینیه نجفیه‌ها	بالا خیابان
۱۱۶	حسینیه فردوسیها	خیابان ۱۷ شهریور
۱۱۷	حسینیه پیراهدوزان	فلکه ۱۰ دی
۱۱۸	حسینیه پاکستانیه‌ها	خیابان خسروی
۱۱۹	حسینیه پروان دین نبوی	پائین خیابان
۱۲۰	حسینیه همدانیه‌ها	خیابان امام رضا
۱۲۱	حسینیه امام هادی	خیابان ۱۷ شهریور
۱۲۲	حسینیه هاشمی نژاد	خیابان مطهری شمالی
۱۲۲	تکیه حضرت ابوالفضل	خیابان ایرج میرزا

نگارنده گوید: حسینیه‌ها، تکیه‌ها، فاطمیه‌ها و زینبیه‌های مذکور هم اکنون

در مشهد موجود و مورد استفاده می‌باشند. همه آنها وقف گردیده و صورت وقف به اداره اوقاف مشهد مقدس ارسال شده است. ممکن است در مشهد حسینی‌هائی هم وجود داشته باشند که هنوز وقف نشده‌اند.

در زمان‌های سابق هم حسینی‌ها و تکیه‌هائی بوده که در آنها ذکر مصائب اهل بیت علیهم‌السلام می‌شده که اکنون از آنها اثری نیست. مرحوم اعتماد السلطنه در مطلع الشمس از تکیه‌ای بنام تکیه بکتاشیه نام می‌برد که اینک در مشهد مقدس نه بکتاشی وجود دارد و نه تکیه بکتاشیه. اعتماد السلطنه آورده است:

بر سنگ دیوار قدمگاه واقع در قتلگاه مسطور است: وقف نمود تقوی شعار حاج الحرمین الشریفین حاج حقنظر ترکمان مقبره واقعه در تکیه بکتاشیه رابر خود و اولاد خود، و دیگری را حق و دخلی در مقبره مذکور نیست و اگر کسی اراده دفن بی‌اذن او داشته باشد از شفاعت پیغمبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بی نصیب گشته به لعنت خدا و نفرین رسول خدا گرفتار شود.^(۱)

بکتاشیه طائفه از عرفا و صوفیان شیعه بوده‌اند، آنها در برابر نقشبندی‌ها که سنی می‌باشند همواره مقابله و معارضه داشته‌اند. اکنون بکتاشیه در ترکیه و آسیای صغیر و اروپای شرقی و افریقا فعالیت دارند و از محبان اهل بیت علیهم‌السلام می‌باشند، اما تا آنجائی که نگارنده اطلاع دارد در ایران گروهی بنام بکتاشیه وجود ندارد.

وجود تکیه بکتاشیه در مشهد گواه است که آنها در این شهر جمعیتی بوده‌اند که برای خود تکیه‌ای درست کرده‌اند. علت مهاجرت آنها از خراسان و ایران بدرستی روشن نیست و اینکه آنان به خاطر مسایل سیاسی خراسان را ترک کرده‌اند و یا جهت مسایل اعتقادی.

در فصل مساجد از چند حسینی‌ه نام برده شد در آن حسینی‌ها نماز جماعت هم خوانده می‌شود، از این رو نام آنها در آن فصل آورده شد.

۱۲

مزارات مشهد مقدس

مزارات مشهد مقدس و حومه

در جوار حضرت رضا علیه السلام شخصیت‌های علمی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی فراوانی مدفون می‌باشند، در طول قرون و اعصار گروهی از ساکنان و مهاجران و زائران در کنار روضه مبارکه رضویه آرمیده‌اند. صدها نفر از این مدفونین در کتابها و مصادر و اسناد تاریخی ذکر شده‌اند که در این کتاب از آنها ذکری بمیان خواهد آمد.

هزاران نفر نیز در آنجا دفن شده‌اند که از آنها نام و نشانی نیست و در هیچ سند و کتابی از آنها یاد نشده است. در آن میان گروهی از علویان و نقیبان ناحیه طوس و سلاطین و امیران نواحی مختلف بوده، و جماعت زیادی هم از علماء و دانشمندان و صاحبان مقام و منزلت بوده‌اند.

ما در این فصل تنها درباره آن گروه بحث می‌کنیم که اکنون در مشهد مقدس و جلگه طوس صاحب بقعه و قبر هستند، و مردم بزیارت آنها می‌روند، و بنام امامزاده و یا عالم، محدث، شاعر و عارف در میان مردم معروف هستند و مورد توجه و عنایت جامعه مسلمانان قرار دارند.

جالب این است که در کنار قبر مطهر امام رضا سلام الله علیه هارون الرشید خلیفه معروف بنی عباس قرار دارد. اگرچه قبر او آشکار نیست و کسی برای زیارت او نمی‌رود، ولی او یکی از مدفونان منطقه طوس به حساب می‌آید. آن مقبره نخست به وی

شماره ۱۳۲ - میدان آزادی مشهد

شماره ۱۳۳ - بلوار ملک آباد مشهد مقدس

شماره ۱۳۴ - سنگ قبر مطهر امام رضا علیه السلام مورخ ۵۱۶ هجری

امگا۳ فر دوسی

三

اسماء بنت ابی بکر

آزادشهر

أخيراً المراجعين

بسم الله الرحمن الرحيم

مہدکن استقلال

تولید معلم

کوی فرهنگیان

بطرف وکیل آباد - طرفہ - شانددیز

ایوانی و کمال آباد

1991

499

پہلے آئیے

۱۲۵

د. گروہ طہجد کلاکتری

45

太史公

Johnnie Walker

100

کوی آب و برق

رضاشهر

[illegible]

June 1969

شماره ۱۳۵ - نقشه شهر مشهد مقدس

شماره ۱۳۶ - نمایی از زیرگذر اماکن متبرکه رضویه

شماره ۱۳۷ - نقشه و مجموعه اماکن مبرز که رضویه

تعلق داشت ولی بعد از اینکه امام رضا سلام الله علیه در آنجا به خاک سپرده شد دیگر هارون فراموش شد.

اکنون در آنجا از هارون جانی و نشانی نیست. هارون که یک خلیفه عیاش و فاسدی بود، گروهی از علویان و فرزندان حضرت زهرا را در زندان‌ها زجر و شکنجه داد و بعد هم آنان را به شهادت رسانید، و به امام معصوم حضرت کاظم علیه السلام بسیار ظلم و ستم کرد و اکنون زایران امام رضا سلام الله علیه او را نفرین می‌کنند و بر فرزندش مامون که امام رضا علیه السلام را با دست خودش مسموم کرد لعنت می‌فرستند. آن دو پدر و فرزند که دو امام معصوم را شهید کردند و خواستند بدون مزاحمت چند روزی حکومت نمایند، اکنون بنگرند که دولت جاویدان از آن کیست و دولت باطل چه سرنوشتی دارد. شرح حال هارون و مامون در این کتاب خواهد آمد.

۱- مقبره شیخ بهاء الدین عاملی

ما در اینجا نخست از حوزه اماکن متبرکه شروع می‌کنیم. در حوزه اماکن، اکنون تنها مقبره و مزاری که مورد توجه می‌باشد و جانی برای آن مشخص گردیده، مزار شریف شیخ بهاء الدین عاملی رضوان الله علیه است، که در جوار حرم امام صاحب مقبره مجلل و باشکوهی می‌باشد و زائران امام رضا علیه السلام در آنجا فاتحه می‌خوانند.

شیخ بهاء الدین عاملی در سال ۱۰۳۱ در اصفهان درگذشت و جنازه‌اش را به مشهد مقدس رضوی حمل کردند و در جوار بارگاه ملکوتی امام هشتم به خاک سپردند. مقبره آن بزرگوار در مشهد مورد احترام همه طبقات بود، و در نوسازی‌های زمان محمد ولی خان اسدی نائب التولیه وقت با طرز مجلل و باشکوهی نوسازی گردید.

اکنون مزار آن عالم جلیل القدر بصورت یکی از رواق‌های اماکن متبرکه در آمده و همواره گروهی در آنجا به نماز و قرائت قرآن و راز و نیاز مشغول هستند. مقبره شیخ بهاء الدین بصورت زیبایی آئینه کاری شده و کف و ازاره آن با سنگ مرمر پوشیده

گردیده است. شرح حال و آثار شیخ بهاء الدین در همین کتاب خواهد آمد.

۲- مقبره شیخ حر عاملی

یکی از مقابر حوزه اماکن متبرکه مقبره مرحوم محمد بن حسن معروف به شیخ حر عاملی رضوان الله علیه می باشد، که در قسمت شمالی صحن کهنه متصل به مدرسه میرزا جعفر قرار دارد. شیخ حر عاملی صاحب وسائل الشیعه می باشد و آثار زیاد دیگری هم دارد. او سالها در مشهد مقدس رضوی مجاور بود و در سال ۱۱۰۴ در آنجا درگذشت.

مقبره شیخ حر عاملی بعد از انقلاب اسلامی نوسازی گردید و بصورت مجلل و زیبایی آراسته شده است. از طرف صحن کهنه راهی به مقبره باز شده و زائران امام رضا (ع) زیارت قبر او می روند. شیخ حر عاملی از مشاهیر علمای شیعه و محدثین عالیمقام است و شرح حال و آثار او در همین کتاب خواهد آمد.

۳- مقبره امین الاسلام طبرسی

فضل بن حسن ابوعلی طبرسی ملقب به امین الاسلام یکی از اکابر علماء شیعه و مؤلفان و مصنفان مشهور امامیه در قرن ششم هجری بود. این عالم جلیل القدر که اصلاً از طبرستان بوده، در سبزوار اقامت داشت و در آنجا به خدمات دینی و علمی و ترویج مذهب اهل بیت (ع) مشغول بود. او در سال ۵۴۸ در سبزوار درگذشت و جنازه اش به مشهد مقدس منتقل گردید.

او را در قبرستان معروف قتلگاه و یا غسلگاه که از مقابر معروف مشهد بود به خاک سپردند. در زمان سلطنت رضا شاه قبرستان قتلگاه مخروب گردید و جای آن تبدیل به یک باغ بزرگ که بعدها بنام باغ رضوان مشهور گردید. قبر طبرسی در حاشیه خیابانی که بنام او به طبرسی مشهور است قرار داشت.

در سال ۱۳۵۴ هنگام توسعه فلکه حرم مطهر ساختمان مقبره طبرسی ویران گردید، ولی قبر او همچنان محفوظ مانده و مردم در آنجا فاتحه می خوانند. چند سال قبل به علت توسعه خیابان طبرسی قبر او را به داخل باغ رضوان انتقال دادند. ما در همین کتاب شرح حال و نحوه انتقال قبر او را از زبان مسئولان بیان خواهیم کرد.

۴- مقبره پیر پالان دوز

در داخل فلکه بزرگ حضرت رضا علیه السلام و در قسمت شرقی آن مجاور پائین خیابان گنبدی برافراشته شده و صحن کوچکی هم پیرامون بقعه که از سطح فلکه چند متر پائین تر می باشد جلب توجه می کند. درباره صاحب این مزار سخنان و مطالب گوناگونی در میان مردم مشهور و معروف می باشد.

مؤلفان و نویسندگان هم هرکدام نظری داده اند. زندگی او هرگز روشن نیست و در تذکره های رجال علم و ادب از وی یادی نشده است. کسانی که درباره آثار تاریخی و مزارات مشهد مقدس کتاب و یا مقاله ای نوشته اند، بطور قطع درباره وی اظهار نظری نکرده اند. هرکس احتمالی داده و نظری ابراز کرده است.

اعتماد السلطنه در مطلع الشمس می نویسد: بر سر در بقعه پیر پالان دوز مرقوم است: اللهم صلی علی النبی و الوصی و البتول و السبطین و السجاده و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسکری و الهادی المهدی فی ایام دولة السلطان الاعظم و الخاقان المعظم حافظ بلاد الله و ناصر عباد الله ابوالمظفر شاه سلطان محمد خدا بنده، خلد الله ملکه و سلطانه.

به سعی و اهتمام بنده درگاه خواجه قنبر علی ابن خواجه حسین نام البزرداری سنه ۹۸۵، اعتماد السلطنه به همین اندازه بسنده کرده و درباره او چیزی نگفته است. مرحوم ملاهاشم خراسانی در منتخب التواریخ او را عنوان کرده و تنها به همان کتبه سلطان محمد صفوی پدر شاه عباس که سال ۹۸۵ می باشد اکتفاء کرده و گوید: مطالبی درباره او نقل می کنند و چون مدرکش بنظر حقیر نرسیده بود معترض نشدم.

در پاره‌ای از مجله‌ها و نشریات فرهنگی نیز مقالاتی درباره او ذکر شده است، ولی همه آنها گمان و تخیل نویسندگان، و اظهار نظرهای شخصی می‌باشد. روی هم رفته تاریخ تولد و زندگی او مجهول است و زمان فوتش هم روشن نیست و از خصوصیات او نیز اطلاعی در دست نمی‌باشد.

در روی صندوق قبرش نام او را محمد عارف نوشته‌اند و وفات او را سال ۹۸۵ ضبط کرده‌اند. این تاریخ معاصر حکومت صفویه می‌باشد، شکفتی اینجا است که اگر این شخص در زمان صفویه زندگی می‌کرده و اینچنین موقعیتی داشته که برایش در جوار بارگاه امام رضا (ع) بنائی به این عظمت بسازند، چگونه گم نام مانده است و شرح حالش در جایی نیست.

در کتاب اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید از شخصی بنام محمد عارف نوقانی یاد می‌کند و در صفحه ۳۳۶ گوید: به خط خواجه ابوالبرکات شیخ دیدم که نبشته بود که از خواجه اسماعیل عباسی شنودم که او گفت: از محمد عارف نوقانی شنودم که گفت: از شیخ ما ابوسعید قدس الله روحه العزیز شنودم که گفت:

آیا امکان ندارد که این محمد عارف مدفون در فلکه حضرت رضا (ع) همان محمد عارف نوقانی باشد، و به خاطر مقام و موقعیتی که در مشهد و نوقان داشته برای او مقبره‌ای بسازند، و بعد در زمان صفویه توسط سلطان محمد صفوی خدا بنده بازسازی کرده باشند، و العلم عندالله.

گروهی عقیده دارند که او از دراویش ذهبیه می‌باشد و از جانشینان سلسله کبرویه که منسوب به نجم‌الدین کبری می‌باشند بوده است. گویند او در مشهد مقدس صومعه‌ای داشته و در آنجا به عبادت اشتغال داشته است، و سالکان را تربیت می‌کرده و برای امرار معاش به پالان دوزی روزگار خود را می‌گذرانیده است.

کف مقبره اکنون با سنگ مرمر فرش گردیده و ازاره‌های آن با کاشی‌های الوان شبیه به کاشی‌های حرم حضرت رضا (ع) پوشیده شده است. این کاشی‌ها هشت گوش

و با رنگهای گوناگون زینت بخش بقعه می‌باشد.

در طرف جنوب و شرق و غرب بقعه بالای درها پنجره‌های مشبک کار گذاشته‌اند و در قسمت شمالی نیز دو غرفه قرار دارد که در آن درهای مشبک چوبی نصب کرده‌اند و این درها زیبایی داخل بقعه افزوده‌اند.

روی درها و پنجره‌ها کتیبه‌ای به خط ثلث زیبا و سفید رنگ در زمینه لاجوردی در چهار طرف بقعه نوشته شده و در آن سوره مبارکه هل اتی علی الانسان گج بری گردیده و تاریخ کتیبه سال ۱۴۰۲ هجری می‌باشد.

قسمت بالای کتیبه و زیر گنبد نقاشی شده است در بالای سر پیر سنگ مرمری نصب گردیده که در آن زیارت وارث با خط زیبایی منبت کاری شده و تاریخ کتابت آن سال ۱۳۹۷ قمری می‌باشد. این زیارت به خط محمد صانعی خوانساری نوشته شده و حجاری آن را حاج حسن نمازی انجام داده و حیدر علی اصفهانی آن را هدیه کرده است.

نمای بیرونی پیر پالان دوز با آجرهای لاجوردی پوشیده شده و طاق نماهای بدنه گنبد نیز با کاشی‌های معرق زینت یافته و ایوان ورودی بقعه در سمت شرقی قرار دارد و دو لچک آن کاشی کاری شده است.

نکته قابل توجه این است که این مقبره توسط خواجه قنبر علی بن خواجه حسین بزداری در سال ۹۸۵ بناء گردیده، و وفات پیر پالان دوز نیز طبق نوشته روی صندوق همین سال بوده است.

۵- گنبد خشتی

در نزدیک دروازه نوقان مشهد مقبره‌ای است که در میان مردم به گنبد خشتی معروف است. مردم مشهد آن را از قدیم به عنوان گنبد خشتی می‌شناسند. گروهی هم آن را برادر امام رضا علیه السلام معرفی می‌کنند و توده مردم او را زیارت می‌نمایند. گنبد خشتی در

سابق چندان آباد و معمور نبود ولی در سال‌های اخیر توسعه یافته و از حالت سابق درآمده است.

نگارنده این کتاب از حالات صاحب این قبر هیچگونه اطلاعی نداشت و شایعاتی درباره او در میان مردم وجود داشت که صحت آنها محل تردید بود، از این رو تصمیم گرفتم روزی به این محل بروم و نوشته‌ها و کتیبه‌ها را بررسی کنم، و اطلاعات لازم را بدست آورم، و در کتاب مشهد مقدس بیاورم.

در یکی از روزها وارد این بقعه شدم، البته قبلاً هم رفته بودم ولی این بار به عنوان یک محقق و پژوهشگر به آنجا قدم گذاشتم. پس از ورود به نوشته‌های داخل بقعه پرداختم، و بعد وارد حیاط کوچک آن شدم، در قسمتی از آن محل کارگران کار می‌کردند و معلوم بود مشغول بازسازی بقعه می‌باشند.

بعد از آن کنار صندوق رفتم تا مگر در آنجا نوشته‌ای را مشاهده کنم و سرنخی بدست بیاورم. متوجه شدم زیر پارچه روی قبر نوشته‌هائی هست، و خطوطی روی سنگ قبر نوشته شده است، با کنجکاوی و دقت دریافتم سنگی روی قبر گذاشته شده و کتیبه‌هائی هم بر آن نقش بسته است.

به متصدی بقعه که در گوشه‌ای نشسته بود مراجعه کردم و گفتم: من درباره مشهد مقدس کتابی در دست تألیف دارم، و در نظر گرفته‌ام درباره این زیاتگاه هم تحقیقی داشته باشم. اگر ممکن است این پارچه را از روی قبر بردارید تا من نوشته‌های این سنگ را بخوانم، و صاحب این قبر را بشناسم، او گفت: ما حق برداشتن این پارچه را نداریم، شما به اداره اوقاف بروید و موضوع را با آنها در میان بگذارید.

بلافاصله از همان جا به اداره اوقاف خراسان رفتم، و جریان را با جناب آقا شیانی مدیر کل محترم اوقاف خراسان در میان گذاشتم. ایشان یکی از مسئولان اداره اوقاف را مأمور کردند که همراه هیئت امناء به بقعه مورد نظر برویم و در حضور آنها صندوق و پارچه از روی قبر برداشته شود تا ما خطوط روی سنگ را ملاحظه نماییم.

همان روز در حضور نماینده اوقاف و هیئت امناء و متصدی بقعه معروف به گنبد خشتی پارچه روی قبر را برداشتند و سنگی سیاه به ارتفاع حدود یک متر و طول دو متر از زیر پارچه نمایان گردید. در چهار طرف آن آیات قرآنی نوشته شده و روی سنگ این عبارت به خط ثلث معمولی نوشته شده بود:

هذه الروضة جناب عظمة المرتضوية، و حضرة الموسوية الاكرمية و هو المرتضى اعظم به سلطان النقباء، افتخار العلماء، سادات العرب و العجم، غياث الدنيا و الدين امير سلطان محمد روح الله روحه، و كثر في فراديس ملا الاعلى فيوضه، خلف المرتضى المغفور و المجتبی المبرور.

سلطان النقباء، افتخار آل عبا، امير بدرالملة و الدين و الدنيا و الدين طاهر بن محمود بن شاه حسين بن طاهر بن حسين بن علی بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن اسماعیل بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن قاسم بن حمزة بن موسی بن جعفر بن محمد الباقر بن علی زین العابدین امام المعصوم الشهيد حسين بن امير المؤمنين و امام المتقين علی بن ابی طالب صلوات الله عليهم اجمعين.

فی تاریخ رمضان المعظم فی اثنی و ثلاثین و ثمانمائة الهجرية، عمل عبدالعلی بن حسین علی البیاردی المشهدی.

از این نوشته که در حقیقت شجره نامه صاحب این بقعه و مقبره می باشد، معلوم می گردد که او و پدرش از تقیان طوس و مشهد بوده اند، علاوه بر منصب نقابت از علماء هم بشمار می رفته اند، و از حکام و امراء عصر خود به حساب می آمده اند، و معاصر با شاهرخ تیموری بوده و در هنگام ساختن مسجد گوهرشاد در ۸۲۱ حیات داشته و در سال ۸۳۲ در گذشته است.

در مدخل این بقعه اشعاری بزبان فارسی نوشته شده است. در طرف راست در ورودی آمده است:

بدور سلیمان شه کامکار که هست از وجودش جهان را نظام
 فلک بارگاه و کواکب حشم سکندر وقار و قباد احتشام
 بتوفیق فرمان ده کن فکان بتایید معمار بیت الحرام
 بالهام حی الذی لایموت بفرمان نواب عالی مقام
 ابوصالح آن صدر دین کز ازل بود دولتش تا ابد مستدام
 دنباله در طرف چپ نوشته شده است:

به سرکاری و سعی حاجی ملک که در کارها باشدش اهتمام
 چه مستغنی از بهر تاریخ آن نهادم به صحرای اندیشه گام
 به کوش دلم گفت: پیر خرد بود این بناء مجمع خاص و عام

عمل حاج شجاع بناء اصفهانی

بناء گنبد خشتی عبارت است از یک گنبد و دورواق در کنار آن.

۶- گنبد سبز

یکی از مقابر داخل شهر مشهد مقبره معروف به گنبد سبز که در مرکز این شهر قرار دارد. این بناء شامل یک گنبد کثیر الاضلاع است که در وسط یک میدان قرار گرفته، از حالات و خصوصیات صاحب این مقبره که از چه طبقاتی بوده در مصادر و اسناد چیز قابل توجهی بنظر نرسید، و در کتب تاریخی و تذکره‌های رجال علم در این باره مطلبی نیست.

مرحوم ملا هاشم خراسانی در منتخب التواریخ گوید: شیخ مؤمن مقبره‌اش نزدیک ارک قبه و بارگاهی دارد، و معروف است به گنبد سبز، تاریخ بنای مزارش این است.

سال تاریخ این خجسته بناء بیت معمور قلب مؤمن دان.
 معلوم نیست شیعه بوده یا سنی. ایشان غیر شیخ مؤمن واقف آب شیخ و تیمچه

شال فروشان بوده، چون مدفن ایشان در رواق مطهر و راهرو سقاخانه است. ولی قلی شاملو در کتاب قصص الخاقانی گوید: سالک ربانی، طالب رضاجوئی حضرت سبحانی تاج العارفین شیخ مؤمن دستجردی رحمه الله که در بلده طیبه مشهد مقدس رضویه در بقعه مشهور به پای چنار رحل اقامت انداخته، معتکف خانقاه ریاضت شده بود.

مؤمی الیه از مبادی حال الارتحال چله نشین بقعه سلوک است و فیما بین کبار مشایخ به صفات مستحسنه آراسته است. جمع کثیری به توسط هدایت آن رفیع الشان قدم از دایره لهو و لعب جهالت و ضلالت کشیده سالک شاهراه کوی معرفت گردیده‌اند. جمهور سکنه خراسان مرید اوضاع و اطوار آن بزرگوارند.

مشهور است که بدستیاری مریدان اخلاص کیش آن شیخ خیر اندیش ابنیه عالیه بی نهایت در بلاد خراسان از مسجد بقعه و رباط و پل و آب انبار بناء نهاده.^(۱)

مؤلف گوید: ترجمه حال شیخ مؤمن دستجردی در چاپ کتاب قصص الخاقانی ناقص است و ظاهراً در نسخه خطی آن افتادگی هائی بوده است. مؤلف قصص الخاقانی شیخ مؤمن را از اهل دستجرد می‌داند ولی معلوم نیست که مقصودش کدام دستجرد بوده است.

در قرون قبل در ناحیه طوس یک آبادی بنام دستجرد بوده ولی اکنون نام و نشانی از آن نیست. در قصص الخاقانی تصریح می‌کند که او در بقعه مشهور به پای چنار رحل اقامت افکنده بود، و در آنجا زندگی می‌کرد و مریدان را ارشاد می‌نمود و مجلس داشت.

معلوم نیست بقعه مشهور به پای چنار در کجای مشهد مقدس بوده و در آن بقعه چه کسی دفن بوده و چه امتیاز و خصوصیت هائی داشته که صوفیان و عارفانی مانند شیخ مؤمن در آنجا اقامت داشته‌اند و مجلس درس و بحث داشته‌اند.

مرحوم عبدالحمید مولوی در نامه آستان قدس رضوی درباره موقوفات مدرسه نواب آورده است مزرعه دستجرد در خارج ضلع جنوبی و حصار شهر مشهد بوده و اراضی آن تماما خیابان کشی و به مردم واگذار شده است و قنات دستجرد که در اراضی الندشت جریان داشته خشکیده است.

در سالنمای شرق که در مشهد مقدس چاپ می‌شد می‌نویسد: در جلو ارک عمارتی قرار دارد که معروف به گنبد سبز است، و بناء به نقل بعضی شیخی در اینجا مدفون است که در سال ۹۰۴ فوت کرده است. صاحب طرائق نام او را شیخ مؤمن ثبت کرده است و این غیر از شیخ مؤمنی است که کاروانسرائی ساخته و تاریخ بنایش ۱۰۹۱ می‌باشد.

در داخل گنبد کتیبه‌ای به خط ثلث بالای طاق نوشته شده و در آن صلوات بر اهل بیت علیهم‌السلام آمده است، و کاتب آن عنایت حسین بن محمد مشهدی است. شیخ مؤمن در سال ۹۰۵ در گذشته، و در این زمان تیموریان در خراسان حکومت می‌کردند، و شاه اسماعیل صفوی در این تاریخ در گیلان زندگی می‌کرد و سالهای اول سلطنت خود را می‌گذرانید، و امیر علی شیر نوائی هم در سال ۹۰۶ در هرات درگذشت. بنابراین شیخ مؤمن از علماء و عرفاء عصر تیموریان می‌باشد.

۷- مقبره میر محمد تقی رضوی

در منتخب التواریخ گوید: سید جلیل نبیل میر محمد تقی رضوی معروف به میر خدائی در قبرستان میر که در قسمت شرقی مشهد مقدس است معروف مشهور می‌باشد و بقعه‌ای هم که فعلا مخروبه شده و بالای قبرشان سنگ مرمر بسیار ممتازی بود که آنرا سرقت کردند.

نگارنده گوید: شرح حال میر محمد تقی رضوی انشاء الله در این کتاب در جای خودش خواهد آمد.

۸- مقبره امیر یوسف

در ضلع جنوبی مدرسه دودرب مشهد که اکنون در حوزه اماکن متبرکه قرار دارد گنبدی سبز رنگ جلب توجه می‌کند. این گنبد و گنبد دیگری که در ضلع غربی این مدرسه در محاذات هم قرار دارند، روی آنها کتیبه‌هایی به خط ثلث نوشته شده که متأسفانه اکثر آنها ریخته شده‌اند و در داخل گنبدقبری هست که سنگی سیاه روی آن می‌باشد و نوشته‌هایی هم در آن نقش بسته است.

این سنگ که از یک قطعه مرمر تهیه گردیده از آسیب روزگار مصون مانده است. خطوطی که روی آن نوشته شده از بهترین و زیباترین خط ثلث به حساب می‌آید که از عصر تیموریان مانده است. در آن سنگ آیات قرآنی نوشته شده و در قسمتی از آن عبارت ذیل خوانده می‌شود.

هذه روضة من رياض الرضوان منور بانوار الفرقان... الله، الكريم الرحيم، المنان، الامير الاعظم الاعلى الاقدم، افتخار الامراء والكبراء في العرب والعجم، اعتضاد الملوك والسلاطين، اقتدار الخواقين، السابق في مضمار التفاخر غياث الدولة والدنيا والدين امير يوسف خواجه بهادر

هو ابن الامير الكبير... ناصب لواء المعدلة و واهب عطاء الموهبة، ناصر الحق والدين، امير شيخ على بهادر طاب ثراه وجعل الجنة مثواه، وفاته في الثالث والعشرين من شهر الله المكرم سنة ست و ستين و ثمانمائة.

غیاث الدین نامبرده بانی مدرسه دو درب بوده و نام او در کتیبه سر در مدرسه موجود است و تاریخ آن سال ۸۴۳ می‌باشد. از این نوشته معلوم می‌گردد که خواجه یوسف بهادر بیست و سه سال بعد از بناء مدرسه در گذشته است. ما در فصل مدارس علمیه مشهد مقدس درباره این مدرسه و کتیبه‌های آن مطالبی خواهیم آورد.

۹- مقبره ابراهیم رضوی

این مقبره در کوه سنگی در غرب مشهد قرار دارد. ایوانی بلند با کاشی‌های الوان از دور جلب توجه می‌کند. سید ابراهیم رضوی که از سادات رضوی مشهد بوده‌اند در اینجا دفن شده است. ایوان در میان یک صحن بزرگ قرار دارد، و یکی از بناهای باستانی در مشهد بشمار می‌رود، و تعدادی قبر هم در آنجا به چشم می‌خورد.

اعتماد السلطنه در مطلع الشمس از این مقبره یاد کرده و می‌نویسد: در حوالی مشهد مقدس تقریباً در طرف جنوب کوهی است معروف به کوه سنگی و در جلو آن ایوانی است که دهنه آن بیست و نه پاست و طول سی و نه پا و ارتفاع آن غیر از ازاره صد و سی خشت جنبین ایوان دو طبقه است و دو گوشواره دارد.

در عقب گوشواره‌های فوق اطاقی است. جلو ایوان و گوشواره‌ها را با خشت ساخته‌اند، باقی را با گچ کار کرده و در جلو ایوان قطعه سنگی است، طول آن موافق دهنه ایوان و عرض آن ده کره و قطر آن آنچه از خاک بیرون است نیم زرع.

در میان ایوان قبر مرحوم میرزا ابراهیم ناظر است جد سلسله سادات رضویه که اولاد آنها پشت به پشت نظارت آستانه مقدسه را دارند. در ایوان محرابی است و در پیشانی محراب به خط نستعلیق این اشعار حجاری شده:

این عمارت بدور شاه صفی	بزمین آمد از بهشت نعیم
حوض پیش عمارتش کوئی	می‌دهد یاد کوثر و تسنیم
گفت فخر از برای تاریخش	عالم است و مقام ابراهیم

سنه ۱۰۴۷ راقمه پیر محمد الحافظ و نیز به همان خط رباعی ذیل در محراب

حجاری شده است:

کردند مزین این رواق از دو طرف	تا کرد بنایش خلف شاه نجف
یک نصف از آن مقبره گشت چه خلد	آن نصف دگر مسجد با عزو شرف

حوضی در جلو ایوانست طولاً پنجاه و پنج پا، و عرضاً سی و هفت پا. این

حوض از پاشویه که نیم زرع از کف زمین بالا است و یک ازاره بالای آن و دوره حوض همه مفروش بسنگ است، و قطعات سنگ دو زرع و یک زرع و یک مربع باشش کره قطر تراشیده شده و جمیع سنگها عبارت از یکصدم و بیست و چهار پارچه است.

در جلو بیرون ایوان قبر میرزا خلیل کاشی منشی باشی مرحوم حسام السلطنه سلطان مراد میرزاست و شعر مسطور در ذیل تاریخ فوت اوست که بر سنگ قبر نقش کرده اند:

بناگهان ز میان شد یکی برون گفتا که شد جلیس محمد خلیل بن احمد^(۱)

۱۰- قبر محوطه راه آهن

در داخل ایستگاه راه آهن مشهد مقدس در میان درختان انبوه در یک جای بلندی قبری هست که یک سنگ افقی بالای قبر و یک سنگ عمودی بالای سر میت قرار دارد. سنگی سیاه که روی آن عباراتی به عربی و اشعاری به فارسی نوشته شده است اکثر کتیبه ها ریخته و در روی سنگ عمودی عبارت ذیل خوانده می شود:

الحکم لله تعالی کل من علیها فان و در وسط سنگ نوشته شده: اللهم صل علی النبی و الوصی، و البتول و السبطین و السجاد زین العابدین و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و العسکری و المهدی صلوات الله علیهم اجمعین.

در قسمت شمالی سنگ عمودی نوشته شده: ناد علیا مظهر المعجایب تجده عوناً لک فی النوائب، کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی.
بعد از این عبارات نوشته هائی بوده که پاک گردیده است، و واضح است که نوشته ها را از روی تعمد تراشیده و محو نموده اند.

محملاً صاحب مزار موقوفانی داشته و برای اینکه موقوفات را ضبط نمایند،

نوشته‌ها را پاک کرده‌اند، و ما مشابه این را در چند جا دیده‌ایم. در گوشه‌ای از این سنگ چند بیت فارسی نوشته شده و یک مصراع آن که خوانده شده چنین است:

شه سریر امامت علی بن موسی

در جای دیگر این سنگ ابیاتی بفارسی نوشته شده که اکثر پاک شده‌اند و به مرور زمان از بین رفته‌اند و دو بیت آن که قرائت گردید چنین است:

از نور دیده در مه ذوالحجه از قضا بنمود عاقبت سوی عقبی هوای سیر
چون رفت در وفای امام آن محب شاه شیخ طوس ملک از وفای خیر
در کنار قبر قدیم سنگ جدیدی نصب شده و در آن نوشته شده: مرحوم عالی
جناب سیادت پناه محمد رضا ابن سلطان احمد که در تاریخ ۹۵۸ زندگی را بدرود
گفت. من این سنگ را در سال ۱۳۶۵ که برای نخستین بار به این محل رفتم مشاهده
نمودم.

یکی از کارمندان راه‌آهن با من همراه بود. از وی پرسیدم این سنگ جدید را چه
کسی و در چه زمانی روی این قبر نهاده. پاسخ داد چند سال قبل شخصی اینجا آمد و
گفت: من صاحب این قبر را می‌شناسم و اینک این سنگ را آورده‌ام تا روی قبر بگذارم،
او سنگ را که قبلاً آماده کرده بود در اینجا گذاشت و رفت.

از او پرسیدم شما آن شخص را می‌شناسید تا بروم و جریان را از وی سؤال
نمایم. گفت: خیر من او را نمی‌شناسم و از آن روز تاکنون هم او را ندیده‌ام. من مدتی در
آنجا توقف کردم تا نوشته‌های سنگ سیاه قدیمی را بخوانم ولی موفق به خواندن همه
آنها نشدم.

در سال ۱۳۷۲ بار دیگر برای دیدن آن قبر به محوطه راه‌آهن رفتم تا بار دیگر
نوشته‌های سنگ قبر را مطالعه کنم. این بار مشاهده کردم سنگ جدیدی که در آن نام
محمد رضا ابن سلطان احمد بود برداشته شده و تنها همان سنگ سیاه که بطور عمودی
در آنجا نصب شده سر جایش بود.

برای من معلوم نشد چه شخصی آن سنگ را در آنجا نصب کرده بود و چه کسی بار دیگر آن را برداشته است. محوطه راه آهن یک منطقه بسته و ممنوعه است و کسی بدون اجازه مقامات راه آهن نمی تواند به آن محوطه برود، و ما هم با اجازه روابط عمومی راه آهن به آنجا رفتیم.

به مقامات اداره اوقاف خراسان و راه آهن و علاقه مندان به حفظ آثار تذکر دادم که در حفظ و نگهداری این اثر تاریخی همت بگذارند، و سقفی روی آن قبر بناء کنند تا در اثر باران از خرابی مصون ماند و بقیه خطوط و نقوش آن محو نگردد.

بنظر نگارنده این قبر اکنون نشانی از قبرستان معروف دروازه نوقان قدیم است. در خارج دروازه نوقان مشهد قبرستانی بوده که گروهی از بزرگان و شخصیت ها در آن مدفون بوده اند و این مقبره بزرگ تا زمان صفویه هم وجود داشته است. ما در فصل قبرستان های مشهد در این مورد توضیحاتی خواهیم داد.

در مورد صاحب این قبر مطلب درست و مستندی نیست. در یک بیت شعر فارسی آمده است:

چون زفت در وفای امام آن محب شاه شیخ طوس ملک از وفای خیر
ظاهراً قبر موجود متعلق به «شیخ طوس ملک» باید باشد، چون در سنگ موجود به این نام تصریح گردیده است و او یکی از دوستان باوفای امام رضا علیه السلام بوده است، سال ۹۵۸ زمان سلطنت شاه طهماسب صفوی بوده است.

در یکی از مجلات مشهد درباره این مزار تحقیقی شده و به استناد به گفته یکی از رجال معاصر این قبر را متعلق به میلی مشهدی دانسته اند، در صورتیکه در سنگ موجود هیچ نام و نشانی از میلی مشهدی نیست. ما انشاء الله در حالات میلی مشهدی باز در این باره مطالبی خواهیم آورد.

در پایان این مقال تذکر داده می شود که در مقبره عبدالرحمان کهواره گر در کنار قریه نوزاد کلمگان قبری هست که روی آن نوشته شده: هذا وفات جناب صدراعظم

خواجه کمال الدین محمد بن مرحوم مغفور خواجه سلطان احمد، و احتمالاً سلطان احمد روی سنگ مزار محوطه راه آهن نیز فرزند این سلطان احمد باشد. سلطان احمد که از او به عنوان صدراعظم یاد شده فرزندی از وی در قبرستان دروازه نوقان دفن شده و فرزند دیگرش در مقبره کهواره گر به خاک سپرده شده است و العلم عندالله تعالی.

۱۱- مقبره منصور التولیه

در خیابان خسروی مشهد مقدس مقابل مسجد بناها کوچه‌ای هست که آن را کوچه منصوری گویند و کوچه بنام منصور التولیه بوده است، او در این محل زندگی می‌کرده و بعد از فوت در منزل مسکونی خود دفن شده است. اکنون مقبره بصورت یک حسینیه در آمده و در آنجا مجلس ذکر مصیبت هم برگزار می‌گردد.

مرحوم منصور التولیه که نام اصلی او شهنسوار علی شاه بوده در شهر بیدر نزدیک حیدرآباد دکن هندوستان متولد شده‌اند. او یکی از احفاد شاه نعمت الله ولی بود که پدران و اجدادش در آن ناحیه زندگی می‌کردند.

شهنسوار علی شاه در ایام جوانی با پای پیاده از بیدر هندوستان بقصد زیارت مرقد مطهر امام رضا (ع) از موطن خود برآمد، و از طریق ولایت دکن، کجرات، سند، مکران و سیستان به خراسان آمد و در مشهد مقدس سکونت کرد. او در مشهد رضا (ع) ازدواج نمود و فرزندی از وی متولد شدند و بعد از طرف آستانه مقدسه به منصور التولیه ملقب گردید. او در مشهد به سید سبزپوش هندی مشهور شد، زیرا همواره لباس سبز در برداشت. مردم مشهد به او بسیار علاقه پیدا کردند و او هم با مردم حسن سلوک داشت.

او در سال ۱۳۵۱ مطابق با ۱۳۰۹ شمسی در مشهد مقدس دیده از جهان فرو بست و دو ماه قبل از فوتش نامه به استاندار وقت خراسان نوشت و به او تذکر داد که من

دو ماه دیگر از دنیا می‌روم، شما اجازه دهید جنازه‌ام را در منزلم به خاک بسپارند و بعد از مرگ به دستور استاندار او را در منزل خودش دفن کردند.

۱۲- قبر فقیه سبزواری

حاج میرزا حسین فقیه سبزواری یکی از فقهاء عالی مقام و مجتهدان عصر خود بود، او در مشهد مقدس و حوزه‌های علمیه به علم و فضیلت شهرت داشت و از شخصیت‌های طراز اول مشهد بشمار می‌رفت. مرحوم سبزواری در مسجد گوهرشاد اقامه نماز جماعت می‌کرد و تدریس هم می‌نمود.

آن عالم جلیل القدر بسیار فصیح و خوش بیان بود و در ماه رمضان بعد از نماز منبر می‌رفت و طبقات مختلف از او استفاده می‌کردند، او در اواخر عمرش باغ رضوان را از آستان قدس گرفت و آن را بصورت صحنی بزرگ درآورد، و بعد خودش هم در آنجا به خاک سپرده شد.

این صحن بزرگ در سال ۱۳۵۴ تخریب گردید و به فضای سبز تبدیل شد. قبر مرحوم سبزواری هم اکنون در قسمت شمالی حرم مطهر در میان چمن‌ها قرار دارد و تعدادی از علماء هم در کنار او آرمیده‌اند. ما شرح حال مرحوم فقیه سبزواری رضوان الله علیه را در بخش بی‌هق همین کتاب خواهیم آورد.

۱۳- مقبره گروهی از علماء در کوه سنگی

در کنار صخره‌های شمالی کوهسنگی نزدیک مقبره سید ابراهیم رضوی تعدادی قبر در کنار هم قرار گرفته‌اند. این قبور متعلق به تعدادی از علماء، فضلاء، و حکماء مشهد مقدس بوده‌اند و همگان از مشاهیر عصر خود به شمار می‌رفتند.

این بزرگان از شخصیت‌های عالی مقام مشهد رضوی و از صاحبان علم و اساتید بزرگ حوزه علمیه محسوب می‌شدند، برای دفن آنها در اماکن متبرکه جاهلی

مناسبی بوده ولی آنها خود وصیت کردند که در بیابان زیر آسمان دفن شوند. ما ان شاء الله در همین کتاب نام آنها را خواهیم آورد و زندگی آنان را شرح خواهیم داد.

۱۴- بقعه فخرالدین

در شمال باغ رضوان نزدیک بازارچه حاج آقا جان قبری هست که زایران روضه رضویه و ساکنان مشهد مقدس در آنجا فاتحه می خوانند. بر اساس سنگی که روی قبر نهاده شده نام او فخرالدین و در سال ۶۷۱ در گذشته است و یکی از مقابر باستانی در حوزه اماکن متبرکه می باشد.

از خصوصیات صاحب این قبر اطلاع درستی نیست و در تذکره ها و کتب تاریخی نامی از او نیامده و این قبر نشانی از قبرستان مشهور به غسلگاه می باشد بنظر نگارنده او یکی از تقیان ناحیه طوس و مشهد رضا علیه السلام بوده است. زیارتگاه را در سال های اخیر آیینہ کاری و تزئین کرده اند.

۱۵- مقبره نادر شاه افشار

نادر شاه افشار در فتح آباد خبوشان (قوچان) کشته شد، جنازه او را به مشهد مقدس آوردند و در همین جایی که اکنون بنام او معروف می باشد به خاک سپردند، و ساختمانی روی قبر او بناء کردند. فرزندان و خویشاوندان او که اغلب در مشهد سکونت داشتند در تعظیم و تکریم قبر او کوشش داشتند.

باغ مقبره و ساختمانی که در آن قرار داشت به عنوان باغ نادری در بالا خیابان مشهور بود. در ایوان قبله مقبره اشعاری بفارسی روی کاشی ها نصب شده و به خدمات او درباره ایران و اخراج دشمنان از وطن سخن رفته بود.

ساختمان سابق تخریب گردید و به جای آن بنائی نو با اسلوب ویژه ای ساخته شد. باغی بزرگ و مجلل در آنجا پدید آمد. مجسمه ای از پیکر نادر شاه افشار باتنی چند

از یارانش که با او همراهی می‌کردند در آنجا نصب گردید. کتابخانه‌ای و موزه‌ای در باغ مقبره تاسیس شد و اینک یکی از مراکز و گردشگاه‌های مشهد می‌باشد.

زندگی پرماجرای نادرشاه بسیار خواندنی است، شرح حال او مشروح و مفصل از طرف مؤلفان و مورخان برشته نگارش درآمده، اقوام گوناگون و شخصیت‌های مختلفی از هندی، ایرانی، ترک، عرب و فرنگی درباره او کتاب نوشته‌اند. ما انشاءالله در بخش ایبورد درباره او گفتگو خواهیم کرد.

۱۶- مصلای مشهد

در پائین خیابان مشهد مقدس ساختمانی است که به مصلی مشهور است. ظاهراً در زمان‌های گذشته مردم مشهد در آنجا نماز عیدین را به جای می‌آوردند. درباره نماز عیدین این چنین دستور داده شده که بهتر است نماز در بیابان و زیر آسمان خوانده شود، و این منطقه سابقاً بیرون شهر بوده است. شکل بناء ایوانی است بلند که در طرف قبله ساخته شده است و در آن محرابی قرار دارد که در داخل آن روی کاشی نوشته شده: قال الله سبحانه و تعالی: قد نری تقلب وجهک فی السماء فلنولينک قبلة ترضیها... تا آخر آیه و در حاشیه محراب سوره مبارکه: سبح اسم ربک الاعلی نوشته شده است.

در داخل ایوان نوشته شده: بسم الله الرحمن الرحیم، الحمد لله و سلام علی عباده الذین اصطفی و بعد فلما ورد عن الصادق علیه الصلوة و السلام قال: السنة علی اهل الامصار... من امصارهم فی العیدین لاهل مکه فانهم یصلون فی المسجد الحرام.

در جای دیگر نوشته شده: فی ایام دولة السلطان الاعظم و الخاقان المعظم مالک رقاب سلاطین الامم، صاحب الشوکه خلد الله تعالی ملکه و جری فی بحر التایید فله.

بشاره افتخار اعظم السادات و النقباء و اعتبار افاحم الاجلة العظماء و
 قرة العالمين، سلسلة السادة النقابة و الاقبال غرة ناصية الحشمة و العظمة و
 الجلال صاحب الصدارة العالية العلية، المؤيد بالتوفيق العظيمة المتعالية، صدر
 الممالك المحروسة، المولى الاجل الفالح الميرزا المعتلى ابوصالح الرضوى
 لازال ظلال اقبالة بمحمد و آله من خاص مالة ليوم حاجته، كتبه راجيا الى الله
 محمد حسين بن عبدالله ۱۰۸۶

در حاشیه ایوان دو کتیبه به خط ثلث نوشته شده در کتیبه اول سوره مبارکه
 جمعه و در کتیبه دوم سوره مبارکه ملک با خط ثلث در زمینه لاجوردی جلب توجه
 می کند و در پایان آمده کتبه محمد حسین بن عبدالله، محراب در وسط و در دو طرف دو
 صفا و در بالای محراب هم یک غرفه می باشد. بالای صفاها کتیبه هائی بوده که خطوط
 آن پاک شده است. اعتماد السلطنة در مطلع الشمس پس از تعریف و توصیف بناء اشعار
 ذیل را نقل می کند:

که هست از وجودش جهان را نظام	بدور سلیمان شه کامکار
سکندر وقار و قباد احتشام	فلک بارگاه و کواکب حشم
بتائید معمار بیت الحرام	بتوفیق فرمانده کن فکان
بفرمان نواب عالی مقام	بالهام حى الذی لایموت
بود دولتش تا ابد مستدام	ابوصالح آن صدر دین کز ازل
که در کارها باشدش اهتمام	بسرکاری و سعی حاجی ملک
باندرک زمانی مصلی تمام	ز بس جهد کرد از ره صدق کشت
نهادم بصرای اندیشه گام	چه مستغنی از بهر تاریخ آن
بود این بناء مجمع خاص و عام	بکوشش دلم گفت پیر خرد

مزارات حومه مشهد

ما در این فصل از مقابر و زیارتگاههایی نام می‌بریم که در اطراف مشهد مقدس و جلگه طوس قرار دارند. زیارتگاههایی که در محدوده رادکان تا امام زاده میامی، و از اخلمد تا سنگ بست قرار دارند مورد مطالعه و تحقیق ما می‌باشند. در اینجا از قبور امام زادگان علماء، عرفاء، شعراء و امیران که در این محدوده هستند اطلاعاتی در اختیار خوانندگان می‌گذاریم.

در این فصل نخست از خواجه ربیع که متصل به مشهد مقدس می‌باشد موضوع را آغاز می‌کنیم، و درباره بقعه او خصوصیات بناء و ساختمان گفتگو می‌کنیم، و شرح حال او را همین کتاب در جای خود خواهیم آورد.

۱- بقعه خواجه ربیع بن خثیم

در کنار شهر مشهد که اکنون به شهر متصل می‌باشد مقبره خواجه ربیع قرار دارد. این بقعه یکی از قدیمی‌ترین و مشهورترین مزارات خارج مشهد در طول تاریخ بوده و زائران بارگاه ملکوتی حضرت رضا علیه السلام آن را زیارت می‌کنند. یکی از خیابان‌های مشهور و اصلی مشهد هم بنام خواجه ربیع نام گذاری گردیده و میدان شهداء مشهد را به مقبره وصل می‌کند.

بنای بقعه که در زمان صفویه ساخته شده در یک باغ بسیار بزرگ و وسیع قرار دارد. در چهار طرف باغ چهار ایوان بزرگ ساخته شده و تمام باغ هم مشجر است. در پیرامون باغ حجره‌هایی برای دفن اموات بناء کرده‌اند، افرادی آن حجره‌ها را برای خود ساخته‌اند و مردگان خود را در آنجا دفن می‌کنند.

هنگامیکه از در ورودی طرف قبله وارد باغ و صحن بزرگ وارد می‌شوید، گنبد زیبا و مجللی با کاشی‌های الوان نظر شمارا جلب می‌کند، و شما را بطرف خود می‌کشاند. کسانی که برای نخستین بار وارد این صحن می‌گردند و گنبد زیبا را مشاهده

می‌کنند تحت تأثیر آن قرار می‌گیرند و بر بانیان آن درود می‌فرستند.

در جلو بقعه در قسمت قبله آن یک ایوان قرار دارد که زائران از آنجا وارد بقعه می‌کردند ایوان ساده و تزئیناتی ندارد. داخل بقعه ضریحی روی قبر قرار داده شده که زائران در آنجا توقف کرده فاتحه می‌خوانند. در مدخل بقعه تابلوهائی نصب گردیده که در آن شرح حال خواجه ربیع را نوشته‌اند.

داخل بقعه با سنگ مرمر فرش شده و ازاره‌های آن با کاشی‌های معرق هشت گوش و شش گوش با طرز زیبایی که از کاشی‌های سنجری حرم مطهر امام رضا علیه السلام اقتباس شده تزئین یافته است. بالای ازاره‌ها نقاشی گردیده و در بالای طاق کتیبه‌ای است که با خط ثلث سفید رنگ در زمینه لاجوردی گچ بری شده و در آن آمده:

عن جابر بن عبدالله الانصاری رضی الله عنه، قال: لما نزل قوله تعالى: يا ايها الذين آمنوا اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولوالامر منكم، قلت: يا رسول الله قد عرفت الله و رسوله فمن اولوالامر الذين قرن الله طاعتهم بطاعتك؟.

فقال صلى الله عليه و آله: هم خلفایی یا جابر و ائمة المسلمین، اولهم بعدی علی بن ابیطالب، ثم الحسن، ثم الحسين، ثم علی بن الحسين، ثم محمد بن علی المعروف فی التواره بالباقر و سدرکه یا جابر، فاذا لقیتة فاقراه منی السلام.

ثم الصادق جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم سمی و کنی حجة الله فی ارضه و بقیته فی عباده، ابن الحسن بن علی، ذاک الذی یفتح الله عزوجل مشارقه و مغاربه.

ذاک الذی یغیب عن شیعته و اولیائه غیبة لا یثبت فیها علی القول بامامة الامن امتحن الله قلبه للایمان، قال جابر: فقلت: یا رسول الله فهل لشیعته انتفاع فی غیبه، فقال صلى الله عليه و آله و الذی بعثنی بالنبوة انهم لیستضیئون بنوره و ینتفعون بولایتہ فی غیبه کانتفاع الناس بالشمس آن یحلها السحاب، یا جابر هذا من مکنون سرالله و

مخزون علمه، فاكتمه الا لاهله.

دنباله آن آمده: قال العلامة الحلی فی الخلاصة: ربيع بن خثیم من الزهاد الثمانية كتبها العبد الراجی علی رضا العباسی فی سنة ست و عشرين و الف من الهجرة.

قسمت بالای کتیبه تا زیر گنبد نقاشی شده و در چهار طرف بقعه چهار صغه بناء گردیده که صغه جنوبی آن در ورودی بقعه می باشد. در اطراف ضریح نوشته شده: قال الله تبارک و تعالی: و عباد الرحمن الذين يمشون علی الارض هونا تا پایان آیه، و بعد از آن آمده کتبه رضوان ۱۳۸۷.

در کتیبه دیگری زیر آن نوشته شده: قال امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام: تعلّموا القرآن، فانه ربيع القلوب و استشفوا بنوره فانه شفاء الصدور، قال علیه السلام: ان الله جعل الدنيا لما بعدها و ابتلى فيها اهلها ليعلم ايهم احسن عملا و لسنا للدنيا خلقنا و لا بالسعی لها امرنا و انما وضعنا فيها لنبتلى بها و للعمل فيها لما بعد هذا صدق ﷺ.

قال ﷺ: ان الله سبحانه يحب أن يكون نية الانسان للناس جميلة كما يحب أن يكون نيته في طاعته قوية غير مدخولة سال ۱۳۴۶.

نمای بیرونی بقعه

ساختمان بقعه خواجه ربيع هشت ضلعی است، روی آن گنبدی قرار دارد و در هر طرف یک ایوان ساخته شده و در طرفین ایوان ها دو اطاق در پائین بناء گردیده و در هر گوشه یک غرفه کوچک ساخته شده است، در قسمت بالانیز در هر طرف دو اطاق و در گوشه ها یک غرفه بناء گردیده است، تمام ساختمان با کاشی های معرق و الوان پوشیده است.

در کتیبه دور گنبد با خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی آمده: قال الله تبارک و

تعالی الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم و لا هم یحزنون، قال رسول الله ﷺ: ان الله خلق الخلق حین خلقهم غنیا عن طاعتهم و آمنا من معصیتهم، لا یضره معصیه من عصاه و لا ینفعه طاعة من اطاعه تا آخر حدیث.

در پایان آمده: امر بیناء هذه العمارة شاه عباس الحسینی الصفوی کتبه علی رضا الامامی.

اعتماد السلطنه در مطلع الشمس گوید: یکی از اماکن مشهوره مشهد مقبره خواجه ربیع بن خثیم است که از زهاد ثمانیه و مشاهیر تابعین باحسان می باشد. این مقبره در میان باغی واقع شده که از دروازه نوقان مشهد تا آن باغ شش هزار و هفتصد قدم است. قبه عالی با تکلفی بر بالای تربت خواجه ساخته شده.

اصل بقعه را از داخل بروجه تربیع طرح ریخته اند، و از هر قسمتی دو شاه نشین در هم اخراج نموده اند و از این جهت درون بقعه دوازده ضلع بهم رسانیده است و آن را دو در متوازی است یکی جنوبی و دیگری شمالی، مضجع خواجه ربیع در وسط حقیقی این بقعه می باشد.

دورادور ازاره کاشی خشت هشت خیلی خوش صنعت و خیلی خوش جنس می باشد و در میان هر خشت مثنی نوشته اند یا حفیظ و ارتفاع ازاره با سنگی که زیر کاشی کار کرده اند دو زرع است و دور همه بقعه از درون پنجاه و شش زرع.

دو گنبد بر روی هم دارد که ارتفاع گنبد درونی از کف زمین بیست و هشت زرع است و روی آن گنبد کاشی خوبی بوده و متن کتیبه لاجورد است و خط سفید.

بنای قبه خواجه ربیع از بیرون بشکل مثنی است و در هر قسمت ایوانی ساخته شده و در جلو چهار حوض آب است. بقدر دو جفت کاو ملک موقوفه خواجه ربیع در حوالی بقعه می باشد که به آب قنات آبیاری می شود. باغ هم از همان آب سیراب می گردد و این قنات موسوم به قنات خواجه ربیع و مخصوص به اوست.

۲- خواجه ابوصلت

در بیرون شهر مشهد مقدس در کنار جاده سنگ بست از زمان‌های بسیار قدیم بقعه‌ای هست که مردم آن را مقبره محدث جلیل القدر ابوصلت بن صالح هروی می‌دانند، و به زیارتش می‌روند، زائران بارگاه ملکوتی حضرت رضا علیه السلام به آن مزار توجه دارند و در هنگام اقامت خود زیارت آن بزرگوار رهسپار می‌شوند.

ابوصلت هروی از نزدیکان و مقربان و هم‌نشینان حضرت امام رضا سلام الله علیه بودند، و در سفر خراسان از شهر نیشابور با آن جناب همراه بودند. ابوصلت در نیشابور خدمت امام علیه السلام رسید و بعد در خدمت آن جناب بطرف مرو حرکت کرد، و تا پایان زندگی امام هشتم ملازم آن جناب بود. شرح حال این محدث عظم الشان بسیار مشروح و مفصل است، ما انشاء الله در همین کتاب درباره او بحث خواهیم کرد.

مزاری که اکنون بنام او مشهور می‌باشد در حال نوسازی می‌باشد، اداره اوقاف خراسان اقدام به تجدید بناء کرده، ساختمان سابق که بسیار کوچک بود تخریب گردیده و اکنون بنائی برزرگ و باشکوه در حال ساختمان است. متصدیان برنامه‌های مفصلی برای آنجا دارند و انشاء الله بزودی تکمیل و در اختیار زائران قرار خواهد گرفت.

۳- خواجه مراد

در کنار کوه جنوبی مشهد در میان یک دره کوتاه بقعه‌ای هست که در میان مردم به خواجه مراد مشهور است. مردم او را از این جهت خواجه مرادمی‌گویند که خواسته‌های آنان در آنجا برآورده می‌شود و خواجه مراد آنها را می‌دهد؟! نه آن که نام او خواجه مراد باشد. بقعه در کنار یک چشمه آب قرار دارد و درخت‌های قدیمی هم آن را پوشانده‌اند.

خواجه مراد در مقابل بهشت رضا گورستان عمومی شهر مشهد قرار دارد، و در طرف جنوب جاده مشهد به سنگ بست قرار دارد. در سال‌های اخیر به علت کثرت زائران آنجا آباد شده و یک جاده اسفالت به صورت خیابانی وسیع از جاده مشهد به هرات به آنجا کشیده شده است.

درباره این بقعه و این که خواجه مراد چه عنوانی داشته و در کجا زندگی می‌کرده و از چه محلی بوده و در کجا متولد شده و در چه زمانی وفات کرده هیچ گونه اطلاعی در دست نیست و در هیچ کتاب و سندی از او نام برده نشده است. بقعه موجود هم چندان قدمت تاریخی ندارد و در قرون اخیر بنا گردیده است.

در بالای ایوان ورودی نوشته شده: مقبره شریف هرثمة بن اعین مشهور به خواجه مراد راوی شهادت حضرت رضا علیه السلام که در سال ۲۱۰ وفات یافت. هرثمة بن اعین یکی از کارگذاران بنی عباس بود، او در هنگام خلافت مأمون با فضل بن سهل وزیر مأمون به مخالفت برخاست و بدون اجازه او عراق را ترک گفت و به خراسان آمد. مأمون از ورود او به خراسان برآشفته و او را مضروب کرد و بزندان افکند و در مرو درگذشت و این جریان در هنگام اقامت حضرت رضا علیه السلام در خراسان اتفاق افتاد، در صورت صحت این روایت او در مرو درگذشته است و مرگ او قبل از شهادت امام رضا علیه السلام می‌باشد.

شیخ ابوجعفر صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا علیه السلام حدیث مفصلی از هرثمة بن اعین درباره شهادت حضرت رضا علیه السلام نقل می‌کند و امام به هرثمة وصیت‌هایی دارد که در حدیثی مفصل آمده است و العلم عندالله.

۴- بنای سنگ بست

آبادی سنگ بست در جنوب شرقی مشهد بر سر راه فریمان و هرات قرار دارد و یکی از آبادیهای مشهور و تاریخی می‌باشد که نام آن در کتب جغرافیائی و تذکره‌ها

آمده است. سنگ بست اکنون به صورت دهکده‌ای باقی است و یک ایستگاه راه آهن در آنجا قرار دارد و جاده اسفaltenه مشهد به فریمان و تربت جام و هرات از آنجا می‌گذرد. سنگ بست باردیگر اهمیت خود را در تاریخ پیدا کرده، همانگونه که در قرون گذشته محل عبور کاروان‌های بازرگانی بوده و مال‌التجاره‌های زیادی از شهرهای مختلف و کشورهای گوناگون از طریق بغداد، ری، نیشابور و پس از عبور از سنگ بست به سرخس، مرو، بخارا و سمرقند می‌رفت و از آنجا به ترکستان و چین امتداد داشت. از آن طریق نیز کالاهای چین و ترکستان و صغد و خوارزم از طریق مرو، سرخس، نیشابور، ری، همدان، به بغداد و مصر و شام و روم و حجاز حمل می‌گردید، و سنگ بست در موقعیت ممتازی قرار داشت، و یکی از مراکز مهم عبور کاروان‌های بازرگانی و مسافرتی بوده است.

اکنون نیز با اتصال راه ایران به سرخس و از آنجا به مرو که از سنگ بست آغاز می‌گردد ستاره اقبال سنگ بست بار دیگر طلوع نموده و مقام ارجمند تاریخی خود را باز می‌یابد، و از گمنامی و انزوا خارج می‌گردد. سنگ بست نقطه اتصال چین و ترکستان به ترکیه، سوریه، عراق، مصر، اروپا، آفریقا، پاکستان و هند می‌شود. جیحون رابه فرات و سیحون را به دریای سفید و دریای سیاه و دریای سرخ و اقیانوس اطلس پیوند می‌دهد. صغد و خوارزم را به خلیج فارس، و دریاچه خوارزم را به بحر عمان وصل می‌سازد. کالاهای کشورهای گوناگون در آینده از اینجا به نقاط مختلف جهان حمل خواهند گردید، و مسافران از این نقطه به نقاط دیگر جهان خواهند رفت.

بطوریکه در آغاز این عنوان تذکر دادیم سنگ بست از آبادی‌های قدیم و باستانی است که بر سر راه نیشابور و سرخس واقع بوده و محل عبور کاروان‌های تجارتي و مسافران و عابران بشمار می‌رفته است، و همواره مورد توجه سلاطین و امراء بوده و اهل تجارت و سیاست به این ناحیه بسیار توجه داشته‌اند.

ابوسعبد سمعانی در کتاب انساب ذیل کلمه «السنبجستی» گوید: سنبجست منزلی معروف بین نیشابور و سرخس می‌باشد که آن را سنگ بست می‌گویند، من دوبار در اینجا فرود آمده‌ام. یکبار هنگام مراجعت از عراق و یک بار هم برای ملاقات و استقبال گروهی که از آنجا عبور می‌کردند رفتم، و این هنگامی بود که در نوقان اقامت داشتم. سمعانی گوید: من یک شب در سنگ بست خوابیدم. از شخصیت‌هایی که به این محل نسبت دارند ابوالقاسم اسماعیل بن حسین بن علی فرائضی قاضی سنبجستی می‌باشد، او از مشاهیر و بزرگان حدیث و از ثقات فاضل ناحیه نیشابور بود، مردی با قدرت و صاحب مکنّت و مروت بود و ثروت زیادی هم داشت.

او عمری طولانی کرد پدران، فرزندان و احفاد از وی روایت کردند و فقه و حدیث فراگرفتند. او از قاضی ابوبکر احمد بن حسین حیری و دیگران حدیث آموخت و ابوطاهر سنجی در مرو و ابوالمحاسن واعظ در بلخ و ابوشجاع امام در بخارا از وی حدیث آموختند. او در سال ۴۱۰ متولد شد و در سال ۵۰۶ در سنگ بست وفات کرد. سمعانی گوید: یکی دیگر از علماء سنگ بست ابوعلی حسن بن محمد بن احمد سنگ بستی است که از صلحاء و علماء و مشایخ بود، او در مرو با پدرم مصاحب بود و در نیشابور و بوشنج درس خواند و حدیث شنید. او نیز عمری طولانی داشت و پدرم ابوالمظفر از وی روایت کرده و حدیث شنیده است، او در سنگ بست متولد و در نیشابور درگذشت.

یاقوت حموی در معجم البلدان گوید: سنبجست بکسر اول و سکون دوم و فتح جیم و باء موحدہ منزل معروفی است بین نیشابور و سرخس که آن را سنگ بست گویند. گروهی از اهل علم به آنجا منسوب می‌باشند که در میان اهل علم از مشاهیر بشمار می‌روند. از متأخرین ابوعلی حسن بن محمد بن احمد سنگ بستی است.

او در نیشابور حدیث آموخت و آن را روایت کرد، ابوسعبد سمعانی در کتاب التحبیر خود او را ذکر می‌کند و گوید: او در ماه ربیع الاول سال ۵۴۸ درگذشت، و تولد

او هم در سال ۴۵۷ بوده است.

از عبارت سمعانی و یاقوت معلوم است که سنگ بست در آن زمان یک آبادی معمور بوده و مخصوصاً یاقوت که می‌گوید: از آنجا جماعتی از علماء برآمده‌اند، و نام چند تن از آنها را ذکر می‌کند. سمعانی برای شنیدن حدیث و ملاقات با علماء و محدثان به سنگ بست رفته و در آنجا حدیث شنیده است. رافعی در التدوین از عالمی بنام حسن بن محمد سنگبستی که به قزوین آمده و در آنجا به نقل حدیث پرداخته است یاد می‌کند، که ما در این کتاب از وی یاد می‌کنیم.

از آثار باستانی سنگ بست اکنون یک گنبد و یک مناره باقی مانده، که مردمان بومی آن را قبر ایاز می‌دانند. ولی نویسندگان و سیاحان فرنگی و باستان شناسان این بناء را مقبره ارسلان جاذب حاکم طوس دانسته‌اند. آنها به گفته دولت شاه سمرقندی که گفته: ارسلان جاذب در رباطی که در سنگ بست ساخته بود دفن شده است، استناد کرده‌اند.

آری مورخان نوشته‌اند که ارسلان جاذب در سنگ بست رباطی ساخته بود، ولی آیا رباط او در همین جایی بوده که اکنون این بناء وجود دارد. سنگ بست در قرن چهارم و پنجم جای بزرگ و آبادی بوده و جماعتی در آن سکونت داشته‌اند. آنها در آبادی خود مسجد و مدرسه داشته‌اند از کجا معلوم که این گنبد و مناره مسجد سنگ بست نباشد. همه قرائن و شواهد نشان می‌دهند که آن بناء مسجد این آبادی بوده است. کسانی که مدعی هستند اینجا مقبره ارسلان جاذب بوده هیچ دلیل و برهانی ندارند که ثابت کنند اینجا مقبره است. شکل ظاهری آن نشان می‌دهد که باید یک مسجد باشد. یکی از سیاحان اروپائی ادعا کرده که اینجا قبر یکی از عرفا می‌باشد. نخست باید محل رباط معلوم گردد و بعد از آن اظهار نظر شود.

کسانی که با مقبره‌های باقی مانده از دوره غزنویان و سلجوقیان آشنا هستند و آنها را از نزدیک دیده‌اند دریافته‌اند، که ساختمان این مقبره‌ها صورت گنبدی مانند

گنبد مساجد ندارند، و در کنار آنها مناره‌ای هم ساخته نشده است. مانند میل رادکان، میل آخنکان، گنبد کاووس و مقبره سلطان ابراهیم غزنوی در غزنین که همه به یک شکل ساخته شده‌اند.

ما انشاءالله در حالات ارسال جاذب که در همین کتاب خواهد آمد باز هم در این باره بحث خواهیم کرد و از جانبی دیگر موضوع را مورد تحقیق قرار خواهیم داد. روی هم رفته با مطالعه و تحقیقی که انجام گرفته این بناء یا مسجد آبادی سنگ بست بوده و یا مقبره یکی از رجال مذهبی با نفوذ مانند همان ابوالقاسم اسماعیل بن حسین فرائضی سنگبستی که از علماء و محدثان بوده و هم با مکنّت و قدرت و اولاد و عشیره.

۵- رباط امیر علی شیر در سنگ بست

دولت شاه سمرقندی در تذکره الشعراء صفحه ۱۹۵ گوید: چون ضمیر منیر امیرکبیر عالم فاضل معین العلماء، مربی الفضلاء، مقصد الفقراء الذی قصر لسان القلم من وصف ذاته نظام الحق و الدین علی شیر خلدالله تعالی ضلال دولته علی رؤس المسلمین.

دائماً بتجدید سنت سنیه اکابر مصروف است در جنب آن رباط (رباط ارسال جاذب) رباطی مجدد احداث فرمودند که چشم روزگار چنان عمارتی ندیده، و امروز مقصد مسافران و مطلب مجاوران آن دیار است. در زیبایی چون عروسی آراسته است و در رعنائی چون بوستانی پیراسته، حق تعالی وجود شریف این معدن خیرات و مبرات را همیشه در پناه خود محفوظ دارد.»

اکنون رباطی در کنار جاده سنگ بست به فریمان هست و مورد استفاده می‌باشد. محتمل است که این رباط همان بنای امیر علی شیر نوائی باشد. ما در اینجا به همین اندازه بسنده می‌کنیم، و در شرح حال امیر علی شیر که در این کتاب خواهد آمد باز درباره بناهای سنگ بست مطالبی خواهیم آورد.

۶- امام زاده میامی

در ۴۸ کیلومتری شرق مشهد مقدس دهکده‌ای باستانی هست که آن را میامی گویند، این آبادی به خاطر داشتن یک زیارتگاه اکنون در ناحیه مشهد مشهور و معروف می‌باشد و یک جاده آسفالته این دهکده را به مشهد وصل می‌کند. و یک خط اتوبوس هم بین مشهد و میامی در حال تردد می‌باشد و مسافران و زائران را به آنجا انتقال می‌دهد.

در شناسنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی از یک محلی بنام «میم» در ناحیه طوس یاد می‌کند، و گوید: هنگامیکه طوس نوذر به امر کیخسرو عازم جنگ افراسیاب بود، از جایی بنام میم عبور کرد و به کلات رفت فردوسی گوید:

همان به که سوی کلات و جرم برانیم و منزل کنیم از میم

اگر مقصود از «میم» همین میامی باشد، قدمت این آبادی را نشان می‌دهد، و قبل از اینکه طوس نوذر مورد غضب کیخسرو قرار گیرد و در جایی که اکنون بنام طوس معروف است ساکن شود، آبادی میامی وجود داشته و بر سر راه کلات در آن زمان‌ها قرار داشته است و یکی از طرق ارتباطی کلات میامی و یا «میم» بوده است.

در میامی یک زیارتگاهی هست که در میان مردم به امام زاده یحیی شهرت دارد با زائران فراوانی، مخصوصاً در فصل تابستان افراد زیادی برای زیارت به آنجا می‌روند. بقعه امام زاده یحیی شامل یک گنبد و رواق زنانه و مردانه و یک مسجد بزرگ می‌باشد که در سالهای اخیر بناء یافته است.

در بالای در ورودی بقعه سنگی نصب گردیده و در آن نوشته شده: تمام شد گنبد فاض الانوار آفتاب عالم‌تاب برج سعادت حضرت امامزاده برحق یحیی بن الحسین ذی الدمعة ابن الزید الشهید بن الامام زین العابدین بن الامام الحسین بن

امیرالمؤمنین و امام المتقین اسدالله الغالب و مظهر العجائب علی بن ابیطالب کرم الله وجهه و رضی الله عنه.

بسمی و اهتمام عالی جاه، امارت پناه، حکومت دستگاه، افتخار الامراء المستعین بالله الملك، امیر مبارز الدولة و الدنيا و الدین شیخ ابوسعید مدالله تعالی ظلال معالیه و هو ابن عالی جناب امارت و حکومت، المرحوم المغفور الواصل الی جوار الملك الوهاب امیر نظام طاب ثراه و جعل الجنة مثواه.

تاریخ شهر ذی القعدة سنة سبع و ثلاثین و تسعمائه ۹۳۷، مطالب نقل شده که روی سنگ نوشته شده نام صاحب بقعه را به خوبی نشان می دهد، و این بناء در سال ۹۳۷ هجری مرمت گردیده است و اصل بناء از این هم قدیم تر بوده. از قرار عبارات موجود این بقعه در سال ۹۳۷ توسط اهل سنت تعمیر گردیده چون در آنجا بعد از نام علی (علیه السلام) کرم الله وجهه آمده است

مطلب قابل توجه این است که علمای انساب قبر یحی بن حسین بن ذالدعنة را در بغداد ذکر کرده اند، و گفته اند: او در بغداد مدفون شده است. حسین ذوالدعنة فرزند زید شهید و برادر یحیی بن زید که در جوزجانان مدفون است می باشد. او در شهادت پدر و برادرش همواره اشک می ریخت از آن جهت او را ذوالدعنة می گفتند.

بقعه میامی از قدیم مورد توجه بوده، علماء و رجال بزرگ به آنجا توجه داشته اند. نقیبان ناحیه طوس و مشهد به آن محل رفت و آمد می کرده اند، از قرائن و امارات معلوم می گردد این امامزاده موقوفات زیادی داشته است. سنگی که اکنون بالای در ورودی قرار دارد و نام صاحب بقعه را روی آن نوشته اند خود دلیل این مدعا می باشد.

چند سطر پائین سنگ نوشته را پاک کرده اند، و اصلاً قابل قرائت نیست. در این چند خط موقوفات بقعه را نوشته بودند، و معلوم نیست در چه زمانی آن نوشته ها را محو کرده اند. چشمه ای که اکنون در جوار امامزاده جریان دارد یک چشمه طبیعی می باشد،

که مورد توجه و عنایت بوده، و آب این چشمه زمین‌های زیادی را زیر کشت می‌برده و منبع درآمد بوده است.

نگارنده این سطور در سال ۱۳۵۰ شمسی برای نخستین بار از این بقعه دیدن کردم، در آن هنگام برای امامزاده از طرف اوقاف هیئت امنائی معین شده بودند و با کمک گرفتن از زائران و مردمان متمکن در آنجا مشغول نوسازی بودند. ماشین‌های راه سازی بزرگ زمین‌های ناهموار و تپه‌ها را تسطیح می‌کردند.

در قسمت شمال بقعه یک قبرستان قدیمی بود، که در آن تعدادی قبور از عصر تیموریان و صفویان به جای مانده بود. روی قبرها سنگهایی به حال عمودی و یا افقی نصب شده بود، و نام تعدادی از بزرگان و شخصیت‌ها بر آن سنگها نوشته شده بود و در آن قبرستان که در مجاور بقعه امامزاده بود گروهی از سادات رضوی و علماء مشهد دفن بودند که از آن جمله محمد زمان مشهدی رضوی فقیه و حکیم معروف بوده که در سال ۱۰۴۱ درگذشت.

قبور این علماء و رجال و بزرگان خود از موقعیت این بقعه حکایت می‌کرد و نشان می‌داد این مزار مورد توجه و عنایت رجال دین بوده است. ما بعد از زیارت و دیدن محل به مشهد مقدس برگشتیم، تصمیم گرفتم در یک سفر دیگر که به خراسان رفتم بار دیگر از این محل دیدن کنم و از آن گورستان قدیمی دیدن نمایم و سنگ نوشته‌ها را یادداشت کنم.

درست به خاطر دارم در سال‌های ۱۳۵۲ یا ۱۳۵۳ بار دیگر به این زیارت‌گاه رفتم. هنگامیکه وارد محوطه مورد نظر شدم مشاهده کردم تمام آن قبرستان باستانی را که شناسنامه این امامزاده بود خراب کرده‌اند، از مسئول امامزاده علت تخریب قبرستان سؤال کردم.

او گفت: این کارها بدستور هیئت امناء که در مشهد سکونت دارند انجام می‌گیرد. آنها امر کردند هرچه قبر در این اطراف می‌باشد خراب نمایند، و به فضای سبز تبدیل

کنند. متصدی بقعه گفت: سنگ‌های قبور را در یک اطاقی در کنار امام‌زاده جمع کرده‌اند، شما بروید نوشته‌های آنها را بنویسید و از آنها یادداشت تهیه کنید و در کتاب خود بیاورید.

هنگامیکه به اطاق مورد نظر رفتم مشاهده کردم صدها سنگ تاریخی را روی هم ریخته‌اند. تعدادی از آنها شکسته بود و تعدادی زیر خاکها و قلوه سنگها قرار داشت، امکان بیرون آوردن آنها نبود، لذا از زیر زمین بیرون شدم و بر مسببان و بانیان آن نفرین کردم و از غفلت و کوتاهی مسئولان آن روز در شگفت ماندم.

۷- مقبره فردوسی

مقبره حکیم ابوالقاسم فردوسی یکی از اماکن مشهور می‌باشد، که در طول تاریخ مورد احترام و توجه اهل علم و ادب بوده است. فردوسی طوسی رحمة الله علیه با سرودن کتاب شاهنامه نام خود را جاودان ساخت و تا ادب فارسی زنده است حکیم نامور طوس هم زنده خواهد بود چنانکه خود گفته:

بسناهای آباد گردد خراب	ز باران و وز تابش آفتاب
پی افکندم از نظم کاخی بلند	که از باد و باران نیابد گزند
نمیرم از این پس که من زنده‌ام	که تخم سخن را پراکنده‌ام

قبر امیر سخن ابوالقاسم فردوسی از قدیم در ناحیه طوس بوده و در کتاب‌ها و تذکره‌ها از آن سخن گفته‌اند. از قرائن و نوشته‌های تاریخی معلوم می‌گردد که حکیم ابوالقاسم فردوسی از زمان وفات مقبره داشته و اهل فضل و ادب بزیارت آن می‌رفته‌اند و نسبت به آن سخن سرای بزرگ ادای احترام می‌کردند.

عروضی سمرقندی که در سال‌های ۵۵۰ در گذشته در چهار مقاله گوید: درون دروازه (دروازه طبران) باغی بود. ملک فردوسی او را در آن باغ دفن کردند امروز هم آنجا است و من در سنه عشر و خمسایه - ۵۱۰- آن خاک را زیارت کردم.

عروضی سمرقندی تقریباً صد سال پس از درگذشت فردوسی بزیارت قبر او رفته. از گفته او معلوم می‌شود که آن باغ در زمان او بوده و قبر فردوسی هم در همان باغ بوده است.

دولت شاه سمرقندی نیز در تذکره الشعراء خود گوید: وفات فردوسی در شهر سنه ۴۱۱- احدى عشر و اربعمائه بود و قبر او در شهر طوس است بجنب مزار عباسیه و اليوم مرقد شریف متعین است و زوار را بدان مرقد التجا است.

از عبارات و نوشته‌های دولت شاه که در قرن نهم زندگی می‌کرده به خوبی معلوم می‌شود که قبر فردوسی در آن زمان معروف بوده است و مردم به آنجا توجه داشته‌اند. با آنکه در قرن نهم که معاصر با سلطنت تیموریان بود طوس یک منطقه ویرانه بوده و افراد اندکی در آنجا زندگی می‌کردند و مردم آنجا به مشهد کوچ کرده بودند.

مزار عباسیه که دولت شاه از آن نام برده است اکنون وجود ندارد و معلوم نیست چه کسی در آنجا دفن شده بود، و صاحب مزار از کدام طبقه بشمار می‌رفته است. امروز در طابران طوس تنها یک بناء تاریخی وجود دارد که در میان مردم به گنبد هارونی معروف می‌باشد و با مقبره فردوسی فاصله زیادی ندارد. محتمل است که این بناء را در آن زمان عباسیه می‌گفتند.

قبر فردوسی طوسی در زمان ما بنائی مجلل و باشکوه است که در میان یک باغ بزرگ بناء گردیده. این مقبره از سنگ ساخته شده و ایاتی از شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی بر آن نقش بسته است. در کنار مزار یک موزه و کتابخانه تأسیس گردیده و سالی هزاران نفر از سراسر ایران از مقبره او دیدن می‌کنند و یاد او را گرامی می‌دارند.

بناء مقبره فردوسی در دو مرحله انجام گرفت، و برای گرامیداشت این شاعر و سخنور عالی مقام مجالس و محافل زیادی تشکیل گردید. ما انشاءالله در شرح حال مشروح و مفصل او که در این کتاب خواهد آمد، بار دیگر درباره این بناء و تحولات آن در طول تاریخ تا قرن حاضر بحث خواهیم کرد و حق فردوسی را اداء خواهیم نمود.

۸- امام زاده حسین آباد

دهکده حسین آباد در شمال مشهد مقدس در نزدیک سد کارده در دامنه یک کوه قرار دارد. از جاده مشهد به کارده در حدود سه کیلومتر فاصله دارد. دهکده ای کوچک و باصفا در دامن یک کوه صخره ای، در کنار یک چشمه آب که همواره در حال جوشیدن است، و در تمام فصول سال آب آن جریان دارد و مزارع دهکده را سیراب می کند.

در کنار این چشمه درخت چنار بسیار کهن سالی وجود دارد که فضای زیادی را زیر شاخه های خود گرفته است. در فصل تابستان زائران در زیر سایه های آن استراحت می کنند و روزی را در آنجا بسر می برند، و بعضی هم همراه زن و بچه روزها در آنجا اقامت می نمایند، و از آب و هوای خنک و پاک آن استفاده می کنند و از آب گوارای چشمه می نوشند.

در نزدیک درخت چنار و چشمه در یک مکان مرتفعی دو مقبره بنام «میر سبحان» و «بی بی صنوبر» قرار گرفته اند. در این دو مزار که بقعه آنها از همدیگر فاصله دارند هیچ اثر و نوشته ای مشاهده نگردید، و هویت آنها روشن نیست. چنار کهن سال کنار امام زاده ها حاکی از قدمت این مزار می باشد، و نشانی است از سابقه آن و علاقه مردم به این محل.

۹- خواجه گوارشک

گوارشک از آبادی های شمال مشهد و در جاده ارداک قرار دارد. در کنار این آبادی بقعه ای هست که آن را خواجه می گویند، و نام حقیقی آن معلوم نیست. مقبره ای ساده بدون هیچ گونه تزئین بناء گردیده و هیچ نوشته و سندی در آنجا دیده نشد.

۱۰- خواجه دوله

دوله یکی از آبادی‌های مشهد مقدس در کنار جاده مشهد به بقمچ می‌باشد، در این آبادی در کنار جاده مقبره‌ای جلب توجه می‌کند. ساختمانی ساده روی قبر قرار دارد، هیچ نوشته‌ای در آن دیده نشد، تنها یک سنگ در آنجا روی زمین افتاده بود که در آن سال ۱۱۱۶ نوشته شده بود. این نوشته نشان می‌دهد که این بناء در آن زمان مورد توجه بوده است، و مردم ناحیه مردگان خود را در آنجا دفن می‌کرده‌اند.

۱۱- خواجه ارداک

ارداک نام دهکده و دربندی در شمال مشهد می‌باشد. این دربند که بنام ارداک معروف است یکی از گذرگاه‌های سلسله جبال هزار مسجد بوده و یکی از راههای ارتباطی جلگه طوس با مناطق کوهستانی می‌باشد. دربند ارداک جایی زیبا و دیدنی است، و در آنجا آب بندی هم ساخته شده و در نظر دارند آب‌ها را در آنجا مهار کنند. رودخانه ارداک که از هزار مسجد سرچشمه می‌گیرد و به جلگه طوس امتداد پیدا می‌کند همواره آب دارد، مخصوصاً در فصل بهار که آب آن زیاد می‌باشد. مناطق زیادی در دشت طوس از این رودخانه آبیاری می‌گردند، اگر سدی در آنجا ایجاد گردد، برای عمران و آبادی جلگه طوس بسیار مفید خواهد بود.

در کنار دربند ارداک نزدیک جاده مشهد به بقمچ در دامنه کوه قبری هست که آن را مزار خواجه می‌گویند. بقعه در کنار رودخانه خروشان بنا گردیده و درختان زیادی آن را احاطه کرده‌اند. مردمان بومی به این بقعه عنایت و توجه دارند، ولی ما در آنجا هیچ نوشته‌ای مشاهده نکردیم، تا صاحب بقعه را به ما معرفی کند، از آثار و احوال معلوم است که این بقعه و مزار از قرن‌ها قبل در این نقطه می‌باشد.

جایی با صفا و دل انگیز، درختان کهن و سرسبز در هنگام بهار، چشم انداز بسیار

زیبا و دل فریب، آب جاری، محیط فرحبخش در کنار جویبار و کوهسار، خستگی‌ها را می‌برد و جان تازه‌ای در کالبد شهر نشینان ایجاد می‌کند.

۱۲- امام زاده چشمه علیون

این بقعه در بین طابران و چشمه کلاس قرار دارد. زیارتگاهی مشهور در آن ناحیه می‌باشد. گنبدی معمولی و ساختمانی عادی دارد. در آنجا کتیبه و نوشته‌ای نبود، طبق معمول مردم صاحب بقعه را به یکی از امامان معصوم علیهم‌السلام نسبت می‌دهند ولی مدرک و سندی هم در دست ندارند تا به گفته آنها اعتماد کرد.

۱۳- امام زاده قاسم

این زیارت‌گاه نیز در نزدیک چشمه کلاس می‌باشد. بقعه و بارگاهی دارد، و از زیارت‌گاههای معروف آن ناحیه است. در این بقعه نیز نوشته و سندی نبود تا از صاحب مزار بتوان اطلاع بدست آورد.

۱۴- امام زاده اسماعیل

در شمال رادکان در بالای یک بلندی امام زاده‌ای با گنبد و بارگاه از دور نمایان است. ساختمان آن مانند ساختمان امام زاده‌های منطقه است و امتیاز خاصی ندارد. در آنجا نوشته خاصی دیده نشد و سند و مدرکی بدست نیامد.

۱۵- امام زاده ابراهیم

این امام زاده نیز در شمال رادکان در میان دره قرار دارد، و دهکده مجاور امام زاده نیز ده امام زاده نام دارد. معلوم می‌شود قبل از اینکه این آبادی ساخته شود، امام زاده در آنجا بوده است. بقعه امام زاده در بالای یک تپه دور از آبادی واقع شده و در

کنار جاده شوسه قرار دارد. ساختمانی کهنه و فرسوده مجموعه بناء را تشکیل می‌دهد، هیچ نوشته‌ای هم ندارد.

۱۶- خواجه گرداب

گرداب نام یک آبادی در شرق رادکان می‌باشد، در این آبادی مزار کوچکی هست که مردمان محلی او را خواجه گرداب می‌نامند. از کنار مزار یک جوی آب روان است و گویند این خواجه از اولیاء الله است، اما از نام و نشان و خصوصیات او هیچ گونه اطلاعی ندارند.

۱۷- گنبد خواجه نقاش در رادکان

در جنوب رادکان در وسط مزارع گنبدی از دور نمایان است و یکی از آثار باستانی منطقه رادکان بشمار می‌رود. نگارنده این کتاب چند بار به رادکان مسافرت کرده و درباره آثار باقی مانده از قرون و اعصار به مطالعه و تحقیق پرداخته است. متأسفانه در این آثار اکنون کتیبه و نوشته‌ای که بتوان به آن استناد کرد دیده نمی‌شود. این گنبد که اکنون در بیابان قرار گرفته و از آبادی چند کیلومتر فاصله دارد. در میان یک قبرستان قرار دارد، و هنوز مردمان آن ناحیه مردگان خود را در آنجا دفن می‌کنند. از قرائن و امارات و آثاری که هم اکنون در نزدیک گنبد هست پیداست یک روزی آنجا آباد بوده و احتمالاً گنبد در میان یک قصبه و یا دهکده بوده است.

مردم ناحیه آن را به عنوان گنبد خواجه نقاش معرفی می‌کنند، و دیگر جز این چیزی درباره او نمی‌دانند. کتیبه‌ها و نوشته‌های گنبد ریخته و اطراف آن را خاک برداری و کنده‌اند. داخل گنبد تماماً گودبرداری گردیده و تبدیل به یک خرابه شده است، حتی زیر پایه‌ها را هم حفاری کرده‌اند.

در نخستین سفرم به رادکان در سال‌های بین ۴۸ تا ۵۰ که برای مطالعه به آنجا

رفته بودم در داخل گنبد سنگ‌هایی بر دیوار نصب بود و نام تنی چند از مدفونان آنجا را نوشته بودند. در میان آن سنگ نوشته‌ها نام میرک را مشاهده کردم، ولی در سال‌های اخیر که بار دیگر به آنجا رفتم آن سنگ‌ها را شکسته بودند و دیگر سنگی بر دیوارها نبود.

احتمالاً این گنبد متعلق به خاندان میرک مشهدی شاعر و نقاش معروف باشد، و گنبد خواجه نقاش اشاره به همین میرک مشهدی است. ما انشاءالله در همین کتاب در حالات میرک مشهدی و اولاد و احفاد او باز در این مورد مطالبی خواهیم آورد و راجع به خصوصیات آن بحث خواهیم نمود.

۱۸- میل رادکان

یکی از بناهای باستانی جلگه طوس که از حوادث طبیعی و سیاسی مصون مانده بنای معروف به «میل رادکان» است این میل که از مسافت‌های دور دیده می‌شود، همواره جهان گردان و محققان و مسافران را بطرف خود می‌کشاند و یکی از زیباترین بناهای تاریخی منطقه بشمار می‌رود و یادگاری از عهد کهن می‌باشد. این بناء اکنون در جنوب شرقی رادکان قرار دارد، و اطراف آن بیابان و منطقه کشاورزی است. میل در یک محوطه وسیعی قرار دارد و اطراف آن محصور می‌باشد، و در بدنه آن خطوطی هست که در اثر مرور زمان پاک شده‌اند و دیگر قابل قرائت نیستند. هیچ کتیبه و تاریخی در آن وجود ندارد.

درباره این میل از طرف باستان شناسان مقالاتی برشته تحریر در آمده ولی هر کدام نظری داده‌اند، و حقیقت بر همه مجهول است. بنائی که نه نوشته دارد، و نه تاریخی در آن دیده می‌شود که زمان بناء و یا تعمیر آن را مشخص کند پیداست که هرکس نظریه‌ای می‌دهد، آنچه مسلم است و همگان آن را پذیرفته‌اند این است که این بناء یک مقبره است.

اما اینکه بناء در چه زمانی ساخته شده است معلوم نیست. گروهی معتقدند در زمان دیلیمان بناء گردیده، بعضی آن را به عصر غزنویان نسبت می دهند و بالاخره افرادی گفته اند که این بناء بدوره سلجوقیان مربوط است. هرکدام برای خود دلیلی دارند و پنداری، و از روی حدس و گمان اظهار نظر کرده اند.

از طرف دیگر در مورد اینکه چه کسی در این بناء دفن شده هیچ کس اظهار نظر درستی نداده. گروهی آن را قبر یکی از پادشاهان می دانند، جماعتی گفته اند: آنجا قبر یکی از رجال صاحب قدرت منطقه رادکان می باشد.

اعتمادالسلطنه گوید: میل رادکان که در نیم فرسخی شهر در طرف مشرق مایل به جنوب است از بناهای قدیم و تقریباً آن را بزمان دیالمه و سلاجقه می توان نسبت داد. دوره میل از بیرون چهل متر و از داخل ۲۸ متر، و ارتفاع آن هم بشماره آجر و هم بقیاس تحدید سایه شاخص بدفت معین شد بیست و پنج زرع.

قصر دیوار از پائین دو زرع و وضع میل از داخل مثنی و از بیرون از سطح زمین تا دو زرع و نیم مدور ساخته شده، بعد از آن مشتمل است برسی و شش ترک که هر ترکی به شکل نیم ستون مدور است تا زیر گنبد و در زیر گنبد دوره از کاشی و آجر منبت شده، کتیبه به خط کوفی بوده است که محو شده و ریخته و مشکوک است، که آیا خط بکاشی بوده و متن آجر منبت یا بالعکس.

بعد از آن گنبد است به شکل مخروطی، این برج دو طاق بالای هم داشته، طاق زیرین خراب شده و در طرف روبه جنوب مایل به شرق هم بواسطه زلزله شکاف و خرابی اجمالی دست داده است، و با وجود این شکاف که خیلی از استحکام آن کاسته باز هم قرنهای آثار این بناء باقی خواهد بود.

بالجمله این برج یا میل را دو در است، یکی رو به مشرق مایل به جنوب که در قلیل مسافتی مقابل آن تپه به نظر می آید که فی الحقیقه تپه نیست، بلکه این تپه از خراب شده یک عمارت مربعی حاصل شده است، و ممکن است بگوئیم این عمارت

مسجد جامع شهر بوده است.

در دیگر این برج راست در مقابل در مزبور که رو به مغرب مایل به جنوبست، بنای برج از ابتدا ناتمام مانده یعنی به تزئینات داخله نپرداخته‌اند. این برج بناء برظن قریب به یقین مقبره یکی از سلاطین یا رجال بسیار معتبر معظم دنیا بوده و سوای این حدسها زده‌اند که هیچ یک را مأخذ علمی نیست. (مطلع الشمس: ۱/۱۷۵).

نگارنده گوید: رادکان یکی از بلاد مشهور خراسان بوده، حوادث زیادی در آن به وقوع پیوسته و دانشمندان زیادی از آن ناحیه برخواسته‌اند که ما در این کتاب از آنها نام خواهیم برد و باز هم درباره رادکان مطالبی خواهیم آورد و از آثار تاریخی والنک رادکان بحث و گفتگو خواهیم کرد.

۱۹- میل آهنکان

در شمال مشهد مقدس در کنار راهی که از جاده کلات بطرف طوس می‌رود بقعه‌ای باستانی از دور دیده می‌شود و توجه مردم را بطرف خود جلب می‌کند. این مقبره به شکل مخروطی بناء گردیده و از این جهت مردم را بطرف خود فرا می‌خواند، چون در شکل مانند میل ساخته شده است.

این گنبد مخروطی بسیار قدیم است و در ساختمان آن آجر بکار رفته است. این بنا در زمان خود بسیار مجلل ساخته شده و تزئیناتی داشته است که در اثر مرور زمان و عدم توجه تزئینات و کاشی‌های آن فروریخته و نوشته‌های آن هم محو گردیده و خطوط و نقوش آن پاک شده است.

این بناء یک مقبره است و برای شخصیتی ممتاز بناء گردیده، اکنون در داخل گنبد قبری وجود دارد و سنگی هم در آنجا هست که متأسفانه خطوط آن پاک شده و قابل قرائت نیست. درباره صاحب این بقعه در نوشته‌های سیاحان فرنگی و آثار نویسندگان ایرانی مطالبی آمده و چون مستند نبود ما از ذکر آنها خود داری کردیم.

بنای مزبور همانند میل رادکان ساخته شده و در واقع از آن اقتباس گردیده ولی کوتاه‌تر و باریک‌تر از آن، اگر چه شکل آن مانند بناهای دوره غزنویان و سلجوقیان می‌باشد ولی اصل ساختمان به آن زمان‌ها تعلق ندارد، و محتملاً تقلیدی از بناهای آن عصر باشد.

۲۰- امام زاده خریج

خریج یکی از آبادی‌های نزدیک رادکان و در دامنه کوه قرار دارد، در این دهکده امام زاده‌ای هست که مردم او را امام زاده حسن می‌گویند. بقعه در بالای تپه‌ای بلند دو از آبادی قرار دارد، بناء شامل یک گنبد که تازه بناء گردیده و هیچ گونه کتیبه و نوشته‌ای در آن نیست. از مردم محل درباره آن سؤال کردیم، آنها هم اطلاع درستی از آن نداشتند و تنها او را یک امام زاده می‌دانستند.

۲۱- خواجه بهمنکان

بهمنکان یکی از دهات رادکان می‌باشد، این آبادی از توابع رادکان بشمار می‌رود. اگرچه به قوچان نزدیک‌تر می‌باشد، ولی چون تابع رادکان بوده و رادکان از توابع طوس می‌باشد ما بهمنکان را هم جزء ناحیه مشهد و طوس ذکر نمودیم، بهمنکان دهکده باصفا و خوش آب و هوا در دامنه کوه قرار دارد.

در میان دهکده بقعه‌ای هست که آن را مقبره خواجه می‌گویند. یک خانه گلی در کنار جوی آب، مردم به او عقیده دارند و او را خواجه خطاب می‌کنند. در آنجا سنگی و نوشته‌ای مشاهده نشد، و معلوم نیست این خواجه همانند خواجه‌های دیگر از چه طبقه‌ای بوده است.

مزارات اطراف مشهد و طوس اکثر بنام خواجه معروف می‌باشند مانند خواجه ربیع، خواجه اباصلت، خواجه مراد، خواجه کوارشک، خواجه دوله، خواجه ارداک،

خواجه گرداب و خواجه نقاش. متأسفانه هیچ کدام اینها دارای مدرک و سند محکم نیستند و بطور قطع نمی‌توان در مورد آنها اظهار نظر کرد و آنچه مسلم است صاحبان این بقاع مورد توجه مردم بوده و می‌باشند.

۲۲- بابا اصغر

در روستای گوارشکان بقعه‌ای هست که مردم بومی آن را «بابا اصغر» می‌گویند، و به آن اعتقاد دارند. بقعه‌ای ساده بدون هیچ گونه تزئین، از خصوصیات و تاریخ زندگی او در بقعه چیزی ندیدم، و مردم هم از وی اطلاعی نداشتند.

۲۳- امام زاده عبدالله

در آبادی سرآسیاب چناران بقعه و زیارتگاه معروفی است که در میان مردم آن ناحیه به امام زاده عبدالله مشهور می‌باشد. صحن بزرگ و مشجر و زیبایی دارد. گنبدی بزرگ و زیبا با کاشی‌های رنگارنگ و ایوان و رواق و بارگاهی با شکوه که همه نوسازی و بازسازی گردیده‌اند جلب توجه می‌کند.

امام زاده عبدالله سرآسیاب یکی از زیارتگاه‌های مورد توجه بوده و همواره گروهی در آنجا بزیارت و خواندن نماز و دعا و قرائت قرآن مشغول هستند. ما با متصدیان و گردانندگان این بقعه به گفتگو نشستیم، و در مورد این امام زاده با آنها مذاکره نمودیم. تنها مدرکی که آنها ارائه دادند یک وقفنامه بود که به این امامزاده ارتباط داشت.

۲۴- امام زاده عییدالله

در دهکده فریزی در جنوب چناران مزار و بقعه‌ای هست که به امام زاده عییدالله مشهور است. آبادی فریزی در میان کوه‌ها قرار دارد و یک جاده پرپیچ و خم چناران را

به آنجا متصل می‌کند. فریزی از آبادی‌های قدیم است و یک غار تاریخی در آنجا وجود دارد که در اشراق السیاحه از آن یاد شده است.

ما دوبار به فریزی رفتیم تا از این امام زاده و دهکده باستانی فریزی دیدن کنیم. فریزی در تابستان هوایی خنک و مطبوع دارد و میوه‌های فراوانی هم در آنجا به عمل می‌آید. امام زاده عبیدالله در میان آبادی قرار دارد، دارای صحن و بقعه و بارگاه و گنبد و رواق و مسجد که غیر از گنبد بقیه جدیداً بناء شده‌اند.

ما بعد از زیارت امام زاده به منزل عالم دهکده رفتیم، واز او درباره این مزار سؤالاتی نمودیم. او از نسب و شجره امام زاده اظهار بی‌اطلاعی کرد، و گفت: آنچه من می‌دانم نام او امام زاده شعیب بوده بعداً به عبیدالله تغییر نام پیدا کرده است. در این مزار هیچ گونه کتیبه و سند تاریخی وجود نداشت ولی از قرائن پیدا بود که این بقعه از قرن‌ها قبل مورد توجه بوده است.

۲۵- بقعه پایه

پایه از آبادی‌های جنوب چناران و در میان کوه بینالود قرار دارد. یک راه شوسه به چناران و راه دیگری از طریق گل‌مکان به مشهد مقدس دارد. پایه دهی آباد و خوش آب و هوا در آن ناحیه می‌باشد. یک جاده کوهستانی با دره‌ای سرسبز و خرم پر از درخت‌های میوه از خصوصیات دهکده پایه است که مسافران را بطرف خود جذب می‌کند.

در کنار آبادی پایه دربخش شمالی آن در کنار جاده شوسه کوه نسبتاً بلندی می‌باشد. در شیب کوه بقعه‌ای کوچک که شامل یک اطاق می‌باشد از دور دیده می‌شود. در کنار آن هم تعدادی قبر هست که به همان آبادی تعلق دارد. تابلویی در کنار جاده بود که نام صاحب بقعه را در آن نوشته بودند.

حضور ما در آن بقعه موجب شد که چند نفر از روستائیان نزدیک ما بیایند. از

روستائیان از این مزار سؤال کردم، یکی از میان آنها گفت: این مزار نام معینی ندارد، این تابلو را جدیداً در اینجا نصب کرده‌اند و هیچ گونه سند و مدرکی در مورد این قبر در دست نیست و برای مردم ناشناخته است.

۲۶- بقعه عبدالرحمان گهواره گر

در غرب قصبه گل‌مکان نزدیک دهکده نوزاد گنبدی بلند در یک مکان مرتفع از دور دیده می‌شود و نظر مسافران و عابران را بطرف خود جلب می‌کند. جاده باریکی از دو سوی تپه به طرف بقعه کشیده شده و راه وصول به آنجا را برای مسافران و علاقمندان آسان ساخته است.

این بقعه تاریخی که در اطراف مشهد مقدس کم نظیر است از بناهای عهد تیموریان است که بر روی گور عبدالرحمان گهواره گر از عرفای قرن هشتم بناء گردیده است. بناء با آجری بسیار زیبا و هنرمندانه ساخته شده. مرحوم عبدالحمید مولوی درباره این گنبد و مزار مقاله مشروحی دارد که ما قسمت‌هایی از آن را که به اصل بناء ارتباط دارد، در اینجا می‌آوریم:

مقبره عبدالرحمان گهواره گر دارای یک گنبد بسیار متناسب و ظریف و رسا است و محیط گنبد نه متر است و ساقه گنبد بلندتر از معمول معماری‌های قرون گذشته است، و گنبدی که در بالای ساقه بناء شده شبیه یک غنچه گل نشکفته است که ساقه‌ای دراز به غنچه اتصال یافته است. آجرهای بناء تمام تراش است و در کمال نفاست و ظرافت بکار برده شده است.

در چهار طرف گنبد رواق یا ایوانها دور می‌زند ولیکن چون سال‌ها است مورد مراقبت و تعمیر نبوده سقف ایوان‌ها جابجا ریخته و ناودانهای سنگی بام آنجا افتاده و مقداری از آجرهای سقف رابارندگی برف و باران فرو ریخته است. مقبره عبدالرحمان گهواره گر در زیر گنبد در حجره کوچکی است که قبر در وسط آن واقع شده است.

سابقاً بر روی قبر سنگ نبشته‌ای بوده و سهامی از قریه نوزاد و آب رودخانه گلمکان وقف بر پختن بلغور در اطراف مقبره بوده که افراد متعددی برای از بین بردن اوقاف مقبره سنگ قبر را برده‌اند. عرصه زمین زیر بنای مقبره شانزده متر در شانزده متر و جمعاً دویست و پنجاه و شش متر مربع شامل تمام ساختمان مقبره می‌باشد.

عرض رواق‌های اطراف پنج متر و ارتفاع بناء تالاب بام نیز پنج متر و نیم است و از پایه‌های ایوانها چوبهائی برای استحکام و پشت بند گنبد نصب شده و سقف تمام رواق‌ها یا ایوان‌ها رو بخرابی است. نیازمندی شدید تعمیرات فوری و مراقبت کامل دارد. بلندی ساقه گنبد پنج متر است و ارتفاع نیزه گنبد از روی زمین چهارده متر و نیم می‌باشد.

بلندی گنبد از پشت بام ایوانها نه متر است، در ورودی مقبره در طرف شمال واقع شده و در مقابل در تا قریب ده متر بطرف شمال راهی برای مقبره سنگ فرش کرده بوده‌اند که سنگ فرش مذکور به دو پایه آجری نیمه خراب منتهی می‌شده و آن دو پایه بمنزله دروازه ورودی بفضای اطراف مقبره بوده است.

در انتهای پله‌های واقع در شیب تپه رباط آجری کوچکی شامل سه حجره برای زائرین و یک حجره برای مطبخ بحال نیمه خراب باقی است که زائرین مقبره در آنجا گوسفند کشته و اطعام کرده و در حجرات رباط متوقف می‌شده‌اند. در اطراف مقبره کهواره گراشجار سروکهن سالی بطور طبیعی روئیده که فقط از آب برف و باران بهره‌مند است.

چون در نزدیکی مقبره واقع گردیده مردم بااحترام مقبره عبدالرحمان از دست‌اندازی و شکستن و بریدن شاخه‌های اشجار خودداری کرده و این سروها هریک چند بغل کلفتی و قطر دارند. به این توضیح اگر سه نفر در دور درخت دسته‌ها را به هم اتصال هنوز محیط درخت بزرگتر از سه بغل افراد دور درخت است. پایان نوشته‌های

مرحوم مولوی^(۱)

نگارنده گوید: عبدالرحمان گهواره گر یکی از عرفای قرن هشتم بوده و در تعدادی از تذکره‌های شرح حال رجال علم و ادب و عرفان نام او آمده. ما حالات و خصوصیات او را در همین کتاب خواهیم آورد. در بالای در ورودی بقعه گهواره گر این دو بیت نوشته شده است.

مقتدای اهل عالم هادی راه یقین کرد اندر هفتصد و هفتاد و یک عزم سفر
رفت از این غم خانه ویرانه بی اعتبار جانب فردوس علین روان گهواره گر

۲۷- قبر چشمه سبز

چشمه سبز در جنوب گل‌مکان در یکی از ارتفاعات بینالود قرار دارد. در آنجا یک آب‌گیر بزرگ هست که آب از وسط آن در حال جوشش می‌باشد، آبی سرد و خوشگوار و اشتها آور. چشمه سبز یکی از مراکز زیبا و دیدنی در اطراف مشهد مقدس می‌باشد و در فصل تابستان گروهی از آن محل دیدن می‌کنند و از مناظر زیبا و آب خنک و گوارای آن می‌نوشند و لذت می‌برند.

نگارنده این کتاب مکرر با آهوی بیابان به این ناحیه سفر کرده و از این چشمه دیدن نموده است. کنار چشمه آب بندی بسته شده که آب چشمه را مهار کرده، از زیر بند دریچه‌ای باز کرده‌اند و آب از آن دریچه بیرونشده و بطرف گل‌مکان سرازیر می‌گردد. در بالای کوه چشمه سبز در جایی که به فیل گوش معروف می‌باشد، قبری هست که در آن نوشته و اثری نیست و گویند قبر یکی از عارفان و زاهدان می‌باشد، که در اینجا در گذشته و به خاک سپرده شده است.

در سال‌های اخیر مقالاتی در مجلات و کتابی در حالات یکی از علماء و عرفای مقیم مشهد برشته نگارش در آمده، نویسندگان مقالات و کتاب آن قبر را به

عبدالله بن مبارک مروزی که از علماء و عرفاء قرن دوم هجری بوده نسبت می دهند، و به گفته آن عالم مشهدی استناد کرده اند که او گفته: این قبر عبدالله بن مبارک است. این که عبدالله بن مبارک در ناحیه طوس بدرود زندگی کرده باشد و یادر کنار چشمه سبز دفن شده باشد هیچ مدرک و سند تاریخی ندارد، و به گفته فلان مرتاض که بدون دلیل و مدرک سخن گفته باشد نمی توان اعتماد کرد، و با ادعای کشف و شهود این گونه موضوعات را نمی توان اثبات نمود.

عبدالله بن مبارک یکی از بزرگان و شخصیت های عصر خود بوده، و در همه تذکره های رجال علم و ادب از وی یاد شده است. ابن سعد در طبقات، حافظ ابونعیم در حلیه الاولیاء و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد و ابن حجر در تهذیب التهذیب گفته اند که عبدالله بن مبارک در شهر هیت کنار فرات درگذشت و در همانجا مدفون گردید. نگارنده گویند: عبدالله بن مبارک شرح حال مفصلی دارد، ما انشاء الله حالات و خصوصیات او را در فرهنگ خراسان مشروحاً خواهیم آورد، و درباره چشمه سبز نیز از زاویه دیگری در همین کتاب فصل منابع آب مشهد مطالبی ذکر خواهیم کرد.

۲۸- خواجه گلنکان

در میان باغهای گلنکان در نزدیک قبرستان این آبادی بقعه ای هست که مردم آن را بقعه خواجه می گویند. تمام بناء که در کنار آب روانی قرار دارد یک اطاق می باشد و یک سنگی روی قبر قرار دارد که تاریخ آن سال چهارصد هجری می باشد. این سنگ قدیمی نیست احتمالاً از روی سنگ دیگری نوشته شده است.

۲۹- بقعه شیخ عبدالله در کنک

دهکده کنک در غرب مشهد مقدس در میان کوه های بلند بینالود قرار دارد، و در فصل تابستان هوایش بسیار مطبوع و دلپذیر است. جاده ای کوهستانی از طبقه مشهد

مقدس را به این آبادی وصل می‌کند. از طریق شاندیز و زشک هم می‌توان به اینجای مسافرت کرد ولی راه طرّبه و تقندر نزدیک تر و هموار می‌باشد.

کنک از دهات بسیار قدیم ناحیه طوس بشمار است. کنک در زبان‌های قدیم ایران به معنی دژ و حصار می‌باشد. این دهکده در یک شیب بسیار تندی ساخته شده و در دامنه کوه قرار دارد و از جاهای دیدنی اطراف مشهد به حساب می‌آید. این دهکده میوه‌های بسیار دارد، مخصوصاً گیلان آن معروف می‌باشد.

در کنار این آبادی میان باغها بقعه‌ای هست که به قبر شیخ عبدالله معروف است. گویند از عرفاء و زهاد بوده است. بر سر قبر او سنگی هست که در آن نوشته شده است: این قبر نشان شیخ عبدالله است با خاک درش حور و ملک همراه است کام دل خود بخواه از حضرت او کز جمله اولیاء الله است (۷۱۲) بقعه شیخ عبدالله یک از مقابر باستانی ناحیه مشهد مقدس می‌باشد، و از قرن‌ها قبل مورد احترام اهالی و اهل ادب و عرفان بوده است ولی از حالات و خصوصیات او در کتاب‌ها و تذکره‌ها چیزی نیامده و مجهول الحال است.

۳۰- بقعه شیخ در کنک

در غرب دهکده کنک بر سر راه کنک به زشک در دامنه کوه بقعه‌ای ساده و روستائی قرار دارد که در آن هیچ سنگ و نوشته‌ای نیست، و مردم آن را به عنوان قبر شیخ می‌شناسند، ولی اینکه این شیخ که بوده و در کدام زمان زندگی می‌کرده و حالات و خصوصیات او چه بوده اطلاعی ندارند.

۳۱- مقبره طرق

دهکده طرق در جنوب مشهد مقدس بر سر راه نیشابور و هرات قرار دارد. این آبادی یکی از قراء باستانی مشهد مقدس می‌باشد که در کتاب‌ها و تذکره‌ها بسیار از آن

یاد شده است. سمعانی مؤلف انساب در کتاب التحبیر گوید: یکی از دروازه‌های مشهد رضا به نام دروازه طرق معروف است و در بیرون آن یک قبرستان وجود دارد.

در قریه طرق یک مقبره قدیمی هست که اکنون به مصلاى طرق معروف است. سیاحان اروپائی درباره این بناء مقالاتی نوشته‌اند، و آن را مصلا ذکر کرده‌اند. جهانگردان اروپائی که در سابق از این بناء دیدن کرده‌اند، با استناد به گفته مردم بومی آن را مصلا نوشته‌اند، تعدادی از نویسندگان ایرانی هم گفته‌های آنان را تکرار کرده‌اند. مقبره طرق شامل یک ایوان که اکنون سقف آن ریخته است، و یک گنبد و گوشواره در دو طرف که اکنون کهنه و فرسوده و نیمه ویران است. در این بقعه تعدادی سنگ قبر وجود دارد که معلوم است در گذشته روی قبرهائی در آنجا قرار داشته‌اند، و بعداً توسط افرادی جابه‌جا گردیده‌اند، و در اثر مرور زمان خطوط آن محو شده‌اند.

اعتماد السلطنه در مطلع الشمس درباره مقابر طرق گوید: مقابل قلعه طرق بطرف قبله بفاصله دو هزار قدم ایوان بزرگی است که سر در آن خراب شده ولی گنبد و باقی برپا است. ارتفاع ایوان تقریباً هیجده زرع و طول و عرض عمارت که مربع ساخته شده همین قدر می‌باشد.

در عقب ایوان عمارتی است هشت در هشت ذرع مشتمل بر دو گوشواره ورودی آن گنبدی بناء نموده‌اند. در پیشگاه ایوان صورت سه قبر بسیار بزرگ دیده می‌شود. سنگ روی یکی از این قبور تخمیناً شش ذرع طول و دوازده گره عرض دارد، بعضی را عقیده اینکه ایوان را صاحب این قبر بناء نموده.

بزعم برخی این قبر بزرگ مدفن یکی از صلحاست و ایوان را یکی از سلاطین برای او ساخته، خطوط روی سنگ قبر به مرور دهور محو شده است. سنگ قبر دیگر سه ذرع و چهار ذرع است. خطوط یکی از این دو سنگ نیز حک شده، بر روی سنگ دیگر این عبارت خوانده می‌شود:

اللهم صل علی محمد المصطفی و صل علی علی المرتضی، و صل علی

الحسن المجتبی وصل علی الحسین سید الشهداء و صل علی علی بن الحسین
 زین العابدین، و صل علی محمد الباقر و صل علی جعفر الصادق و صل علی
 موسی کاظم و صل علی علی بن موسی الرضا و صل علی محمد بن علی التقی و
 صل علی علی بن محمد النقی و صل علی الحسن بن علی العسکری و صل علی
 محمد بن الحسن المهدی.

در وسط این عبارات عبارت دیگر بوده که حالا خوانده نمی شود. در بالا و پائین
 این سنگ نوشته است: هذا المرقد الشریف و المضجع المنیف عین النجات حقائق
 پناه معالی دستگاه سلطان الفقراء و الخادمین، برهان الاتقیاء و المتورعین خادم
 حضرة السلطان و سلطان الخدام.

المرحوم المغفور المبرور المشکور الواصل الی جوار رحمة الله من یدیه
 الممات و المحیا نظام الحول و الحقیقه الدنیا الدنی درویش یحی تغمده الله
 تعالی بغفرانه و اسکنه علی جنانه و توفی فی تاریخ شهر رجب سنه ست و
 عشرين و سبعمائه من الهجره النبویه ﷺ.

این نوشته ها که توسط اعتماد السلطنه و همراهان او خوانده شده و در کتاب نقل
 گردیده روشن می کند که این بناء یک مقبره بوده نه یک مصلی، ولی ممکن است در یک
 زمانی در آنجا نماز عیدین هم خوانده می شده، زیرا آنجا فضائی باز داشته و اهالی طرق
 هم در آن مکان نماز عیدین را برگزار می کرده اند.

مرحوم ملا احمد نراقی در خزائن خود بناء طرق را مقبره دو برادر بنام درویش
 شمس الدین و درویش یحیی می داند، و بطوریکه تذکر داده شد و شواهد حکایت
 می کند این بناء یک مقبره می باشد و هنوز سنگهای قبور در اینجا مشاهده می شود ولی
 متأسفانه خطوط آن ریخته شده و قابل خواندن نیست.

۳۲- بقعه برزش آباد

دهکده برزش آباد در شمال شرقی مشهد مقدس قرار دارد. در این آبادی یک زیارت گاه با صحن وسیع و گنبد و بارگاه نظر واردین به این دهکده را جلب می کند. روی قبر ضریحی نصب شده و سنگ سیاهی روی قبر نهاده اند که در آن عبارات و نوشته های ذیل نوشته گردیده است.

هذا مرقد الشریف والمضجع المنیف، السید الاعلم والنیر الاعظم والحبر المعظم، آن یگانه دوران و مقتدای اهل زمان، آن پیشرو اهل شریعت و آن سرکرده رهروان راه طریقت و حقیقت وارث علوم جده سید المرسلین و واقف اسرار اییه سید الوصیین. کما قال سلطان المشایخ فی الافاق الشیخ ابواسحاق فی اجازة له: السالک الناسک، الکاشف العارف و السید الجید، المجاهد المشاهد، الصابر فی الله، قطب اقطاب الولاية و الهدایة امیر سید عبد الله الاسحاقی حققه الله تعالی بحقائق الوصال وجعله من الذائقین شراب... بالغدو والاصال

ولد خلف آن یگانه آفاق اعلم و اکمل و قطب الزمان بالاتفاق زبده دودمان آل عبد مناف امیر عبدالحی بن السید الاشرف الامجد الاکرم قطب الاقطابی العالم الربانی، امیر نظام الدین علی الحسینی العلوی الشوشتری المشهور ببرزش آبادی. تغمده الله تعالی بغفرانه و اسکنه اعلى فرادیس جنانه و کان ذلک فی تاریخ سنة تسع و ستین و ثمانمائه ۸۶۹.

در حاشیه سنگ مزار اشعاری بزبان فارسی نوشته شده و این چند بیت از آن اشعار انتخاب شد:

ز درگاهش برانم گو نرانم	نیم چیزی و چیزی هم ندارم
به عقبی گر بیرسندم چه داری	محبت گویم و امیدواری
عشقی دارم سینه چاک	بردم غمش همراه با خاک
سگ دیرینه درگاه اویم	بدم یانیک عبدالله اویم.

۳۳- بقعه ناصر و یاسر

در دهکده گلستان مشهد مقدس بقعه‌ای هست که در آن دو نفر به نام ناصر و یاسر دفن شده‌اند. این نامها روی کاشی‌های جدیدی که در آنجا کار گذاشته شده نوشته شده است. بناء شامل یک گنبد و یک رواق که آنها نیز نوین‌یاد می‌باشند، در این مزار هیچ سنگ و نوشته‌ای از گذشته وجود ندارد و در هیچ کتاب و سند معتبری از ناصر و یاسر نام برده نشده است.

۳۴- بقعه ابرده

بین شاندیز و ابرده در کنار جاده یک بقعه مخروبه موجود است. در میان مردم آن ناحیه مشهور است که شیخ عمر ابرده‌ی یکی از عارفان و صوفیان در این بقعه مدفون می‌باشد. بنای آن در سالهای اخیر خراب گردیده، و هیچ نوشته و اثری در آن دیده نمی‌شود، شرح حال او در این کتاب خواهد آمد.

۳۵- بقعه خواجه داد

در قصبه گلمکان در کنار رودخانه قبری هست که در آن سنگی قرار دارد، و بر آن نوشته شده: هذه الروضة الشريفة للشيخ العارف الزاهد الكامل، المرحوم المبرور خواجه داد العابد تغمده الله بغفرانه وفات في سنة ۴۰۵. سنگی که اکنون روی قبر می‌باشد چندان قدیمی نیست و احتمالاً از روی سنگی که قبلاً در آنجا بوده نوشته شده است.

۳۶- گنبدی در کنار راه میامی

در کنار جاده مشهد مقدس به میامی در شرق مشهد مقدس گنبدی در یک منطقه دور از آبادی قرار دارد. از قرائن و نشانه‌هایی که در این بناء دیده می‌شود این بناء یک

مقبره بوده و یکی از شخصیتها در آنجا دفن شده است. این گنبد اکنون در حال ویرانی می‌باشد و پایه‌های آن در حال ریزش است؟

داخل گنبد در سابق گچ بری شده و تزئیناتی داشته است. احتمالاً کتیبه‌هایی هم در آن بوده، در اطراف گنبد نشانه‌هایی از آثار و ابنیه دیده می‌شود. ظاهراً آنجا منطقه مسکونی بوده است.

احتمال دیگر اینکه در اطراف این گنبد مدرسه و یا مسجد و یا رباطی بوده که اکنون ویران گردیده‌اند، در وقفنامه‌ها و اسناد تاریخی آمده که این منطقه در سابق از آب رودخانه کشف رود مشروب می‌شده و اراضی آن موقوفه بوده است.

مؤلف گوید: در اینجا مزارات مشهد مقدس و جلگه طوس بنظر خوانندگان رسید، این زیارتگاه‌ها که در کوه‌ها و دره‌های هزار مسجد و بینالود و یا در جلگه مشهد و طوس قرار دارند مورد توجه مردم این ناحیه می‌باشند. بناهای این بقاع ساده و بدون تزئینات ساخته شده‌اند و اگر در بعضی موارد تزئیناتی هم داشته‌اند در اثر مرور زمان از بین رفته‌اند.

ما کوشش نمودیم مزارات مشهد مقدس را تحقیق و بررسی نمائیم و از نزدیک آنها را مشاهده کنیم، و خصوصیات هر یک از مزارات را در این کتاب بیاوریم متأسفانه اغلب این بناها سنگ نوشته و یا کتیبه‌ای ندارند که بتوان قاطعانه درباره آنها نظر دارد، و گفته‌های بومیان هم چون مستند نیست نمی‌توان به آن اعتماد کرد.

اغلب این مزارات را از اولاد ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌دانند و هرکدام را به امامی نسبت می‌دهند. در اینکه اکثر مزارات در ایران از اولاد ائمه معصومین سلام الله علیهم می‌باشند تردیدی نیست ولی اینها فرزندان بلافصل نمی‌باشند، بلکه از اولاد و احفاد امامان معصوم هستند و در اینجا واسطه‌ها حذف شده‌اند.

دیگر اینکه اغلب این مزارات موقوفات داشته‌اند، و موقوفات روی سنگهایی در

همین محلها بر دیوارها نصب شده بود. مردمان بی ایمان و طماع موقوفات را تصرف کردند و تمام اسناد و مدارک را از بین بردند. حتی سنگ روی قبرها را برداشتند تا نام صاحب بقعه که موقوفات متعلق به آنها بوده از بین برود و مهجور بماند.

احتمال دارد هنوز بقعه‌ها و مزاراتی در این ناحیه باشند که نگارنده بدیدن آنها موفق نگردیده و در تحقیقات خود به آنها دسترسی پیدا نکرده است. ما در این مورد هم به مقامات مسئول مراجعه کردیم و هم در قراء و قصبات از مردم سؤال نمودیم و کوشش کردیم تا اطلاعات جامع بدست آوریم و در این کتاب ثبت کنیم.

از کتب تاریخی و تذکره‌های رجال علم و ادب معلوم می‌شود که در قرون گذشته در ناحیه مشهد مقدس و طوس مزارات و مقابر زیادی بوده است که هرکدام از آنها به فرقه و گروهی وابسته بوده‌اند، و ما در این مبحث تنها به ذکر آن مزارات و بقاعی پرداختیم که اکنون موجود و مورد توجه عامه می‌باشند و دارای گنبد و بنائی هستند.

۱۳

آثار تاریخی منطقه طوس

آثار تاریخی منطقه طوس

در قراء و قصبات طوس در میان قبرستان‌ها تعدادی قبور باستانی دیده می‌شود که بر سنگ‌ها القاب و عناوین متوفی نوشته شده‌اند. از ظاهر امر پیداست که صاحبان این قبور در عصر خود مقام و موقعیت ممتازی داشته‌اند، و چون شرح حال و اثری از آنها نیست شناختن آنها امکان ندارد.

در گلمکان، ازغد، مایان، دهبار، و گاش قبرستان‌های قدیمی با سنگ نوشته‌هایی از دوران صفویه و قبل از آن وجود دارند. نوشته‌های باقی مانده از آن زمان‌ها نشان می‌دهد که این آبادیها مورد توجه بوده‌اند، و حوادثی در آن آبادیها به وقوع پیوسته است.

در تعدادی از آبادی‌های ناحیه طوس آثار قلعه‌ها و دژهایی هست که نشان می‌دهد روزی در آنجا افرادی سکونت داشته‌اند، و دارای مقام و موقعیت اجتماعی بوده‌اند. در برزش آباد و اطراف طرقله و ارداک آثار این قلعه‌ها هم اکنون موجود است، و سیاحان را بطرف خود جلب می‌کند.

۱- بنای هارونی در طوس

درابتدای ورود به شهر طوس - طابران قدیم در کنار بزرگراه بنائی باستانی مردم

را بطرف خود جلب می‌کند و هر بیننده در مرتبه اول از دیدن این گنبد به آن سوی متوجه می‌شود. بناء در یک فضای بزرگ و باغ وسیعی قرار دارد، و پیرامون آن را درختان و فضای سبز فرا گرفته‌اند.

مردم این بناء باستانی را به نام زندان هارون معرفی می‌کنند، و می‌گویند: هارون خلیفه مشهور بنی عباس در اینجا گروهی از علویان و سادات را زندانی کرده بود، و در یک شب چهل نفر از آنها را توسط حمید بن قحطبة به شهادت رسانید، و به امر او این جنایت انجام گرفت.

اصل این مطلب درست است و جریان این واقعه تأثرانگیز را شیخ ابوجعفر صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا نقل کرده ولی این داستان در بغداد اتفاق افتاده و به طوس ارتباطی ندارد. ما انشاء الله در همین کتاب در شرح حال حمید بن قحطبة طوسی در این باره به تفصیل بحث خواهیم کرد.

بناء مشهور به هارونیه شامل یک ایوان و شبستان و یک گنبد می‌باشد، و در وسط شبستان چند صفا هم در اطراف قرار دارد، و در عصر خود ساختمانی مجلل بوده که در اثر مرور زمان تزئینات آن فرو ریخته است و اصل بناء که از آجر می‌باشد باقی مانده و در ارکان آن هم خللی پدید نیامده است.

به عقیده نگارنده این بناء خانقاه خواجه عثمان هارونی نیشابوری بوده که از عرفاء و مشایخ صوفیه خراسان در قرن ششم هجری بشمار می‌رفته است. هارون به سکون راء و فتح واو یکی از قصبات قدیم در اطراف نیشابور بوده و خواجه عثمان در اینجا به ارشاد و تربیت شاگردان اشتغال داشت.

خواجه عثمان هارونی در طوس مقیم بوده و به احتمال قوی در همین بناء که محل تدریس و ارشاد او بوده دفن شده است، و بعد این بناء از شیخ هارونی به هارون رشید نسبت داد شده، و جریان قتل علویان بدست حمید بن قحطبة در همین مکان شهرت پیدا کرده است و این مطلب همچنان سینه به سینه باقی مانده است.

خانقاه خواجه عثمان در طوس بسیار مشهور بوده، افرادی مانند خواجه معین الدین چشتی سال‌ها در اینجا به ریاضت و کسب معرفت اشتغال داشته‌اند، و خواجه عثمان یکی از مشایخ خواجه معین الدین چشتی بوده است. اکنون در مزار خواجه معین الدین چشتی در اجمیر هندوستان از این خواجه عثمان یاد شده.

ما انشاء الله در حالات خواجه عثمان هارونی در بخش نیشابور از حالات و خصوصیات او و شاگردانش باز هم در این مورد بحث می‌کنیم و مطالبی را درباره خانقاه او در طابران که یکی از آثار کهن می‌باشد به نظر خوانندگان می‌رسانیم. درباره این بناء در سال‌های اخیر مقالاتی نوشته شده و هر کس سخنی گفته است، و در نزدیک این گنبد سنگ قبری هست که گروهی خیال کرده‌اند آن قبر متعلق به ابو حامد غزالی است، ولی این نظریه چندان اعتباری ندارد. زیرا بناء بگفته مورخان قبر غزالی در مشرق طابران بوده و این بناء اکنون در غرب طابران قرار دارد، و این سنگ را به احتمال قوی از جای دیگر به این مکان آورده‌اند.

۲- رباط طرق

در دهکده طرق کنار جاده مشهد مقدس به نیشابور و تربت حیدریه رباطی هست که اینک ویران گشته و سقف تعدادی از حجرات آن فرو ریخته است و کسی هم در آنجا سکونت ندارد و مسافرانی هم در آن اقامت ندارند این رباط یادگاری از قرون گذشته می‌باشد و نمونه‌ای از رباط‌های کهن بشمار می‌رود.

بالای در ورودی رباط بطرف مشرق سنگی نصب شده و در آن مطالبی روی سنگ نوشته شده که اینک بنظر خوانندگان می‌رساند:

بسم الله الرحمن الرحيم، در عهد سلطنت روز افزون اعلیٰ حضرت خاقان خدایکان، صاحب قران، السلطان بن السلطان، الخاقان ابن الخاقان، ابوالمظفر، ابوالمنصور، شاه سلیمان الموسوی الصفوی بهادرخان، خلد الله ملکه وسلطنته.

سالک طریق تحقیق، معتکف زاویه توفیق، موید بتائیدات یزدانی محمد تقی کرمانی، واضع و بانی شد، جهت آرامش مسافرین و آسایش جمله متردین زوار روضه، سنه ثمانین و الف من الهجرة النبویه اختتام انجامید.

رباط دارای دو حیاط می باشد، درحیاط اول حجره هائی بوده که خراب شده اند در طرف قبله آن انباری بوده و درکنار آن ایوانی که هنوز آثار نقاشی و کجبری در آن دیده می شود. در طرف شمال ایوانی هست که از آنجا به حیاط دوم رفت و آمد می شده و در چهارگوشه رباط جائی هم برای چهار پایان بوده است.

دهکده طرق نخستین منزل برای کسانی بوده که از مشهد بطرف جنوب بیرون می شد و آخرین منزل برای آنها یکه بطرف مشهد مقدس می رفتند، و طرق یکی از آبادی های باستانی ناحیه مشهد مقدس بوده و یکی از دروازه های مشهد نیز بنام دروازه طرق بوده است و در کتب قدیم از آن نام برده اند.

فهرست‌ها

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف	۵
۱ طوس، نوقان، طابران، رادکان، تبادکان و سناباد	۱۵
طوس در خراسان	۱۶
سابقه تاریخی طوس	۱۶
نوقان	۲۰
طابران	۲۳
رادکان	۲۹
تبادکان	۳۲
سناباد	۳۲
آبادیهای تاریخی طوس	۳۴
۲ مشهد مقدس و تحولات آن	۳۵
مشهد مقدس	۳۶
مرقد مطهر امام رضا (ع)	۳۸
بناء شهر مشهد مقدس	۴۱
بناء شهر مقدس و تحولات آن	۴۲
قیام مخالفان	۴۵
ضدیت کرامیه با ساکنان مشهد	۴۵
تخریب مشهد مقدس	۴۷
بناء مجدد مشهد رضا (ع)	۴۹
آشوب در ناحیه طوس و مشهد	۵۲
بناء مجدد روضه مبارکه رضویه	۵۵
ترکان غز در مشهد مقدس	۵۶
سلاطین غور در مشهد	۵۶

۵۷	خوارزمشاهیان در مشهد
۵۷	مغولان و مشهد مقدس
۵۹	باروی مشهد مقدس
۶۰	مشهد در زمان ایلخانیان
۶۱	مشهد مقدس در عصر تیموریان
۶۲	مشهد در زمان صفویه
۶۳	توطئه مخالفان
۶۵	مشهد مقدس در زمان افشاریه
۶۵	مشهد در زمان قاجاریه
۶۶	مشهد مقدس در زمان پهلوی
۷۰	ایجاد فلکه در اطراف حرم رضوی
۷۲	مشهد مقدس در جمهوری اسلامی
۷۵	عاشورای خونین در حرم رضوی
۷۶	مشهد مقدس شهر زائر و زیارت
۷۹	مشهد مقدس از نظر علمی و فرهنگی
۸۰	بازرگانی، کشاورزی، و صنعت در مشهد
۸۱	مشهد شهر مهاجر پذیر
۸۴	دارالشفاء رضوی
۸۴	دفن اموات در مشهد
۸۵	مرکزیت مشهد مقدس
۹۵	۳ اماکن متبرکه
۹۷	قبر مطهر امام رضا (ع)
۹۷	صندوق مطهر
۹۸	ضریح مقدس امام هشتم (ع)
۱۰۰	حرم مطهر امام رضا (ع)
۱۰۲	گنبد روضه منوره رضویه

- ۱۰۳..... مناره‌های حرم مطهر.
 ۱۰۴..... مسجد بالاسر مبارک
 ۱۰۴..... رواق دارالشکر
 ۱۰۵..... رواق دارالشرف
 ۱۰۵..... رواق دارالخلاص
 ۱۰۵..... رواق دارالولاية
 ۱۰۶..... رواق دارالسيادة
 ۱۰۶..... رواق دارالحفاظ
 ۱۰۷..... رواق دارالسلام
 ۱۰۷..... رواق دارالسرور
 ۱۰۸..... رواق دارالعزة
 ۱۰۸..... رواق دارالذكر
 ۱۰۸..... رواق دارالزهد
 ۱۰۹..... رواق شيخ بهاء الدين عاملی
 ۱۰۹..... رواق دارالعبادة
 ۱۱۰..... گنبد حاتم خانی
 ۱۱۰..... رواق دارالسعادة
 ۱۱۰..... رواق دارالضيافة
 ۱۱۱..... رواق الله وردی خان
 ۱۱۲..... رواق دارالفيض
 ۱۱۲..... رواق توحيد خانه
 ۱۱۲..... رواق دارالهداية
 ۱۱۳..... رواق دارالرحمة
 ۱۱۳..... صحن کهنه
 ۱۱۵..... سقاخانه طلائی
 ۱۱۵..... ايوان‌های صحن کهنه
 ۱۱۶..... صحن نو

۱۱۷	ایوان‌های صحن نو
۱۱۸	صحن موزه
۱۱۹	ایوان‌های صحن موزه
۱۲۰	صحن قدس
۱۲۱	صحن جمهوری اسلامی
۱۲۲	بست‌های حرم مطهر
۱۲۳	کتابخانه آستان قدس رضوی
۱۲۳	دارالشفاء آستان قدس
۱۲۴	مدارس دینی در جوار حرم مطهر
۱۲۴	دفاتر خدماتی آستان قدس
۱۲۴	موزه آستان قدس رضوی
۱۲۵	مهمان‌سرای آستان قدس
۱۲۷	۴ فضاهای زیارتی در ادوار مختلف
۱۲۸	فضاهای زیارتی
۱۲۹	اماکن زیارتی در قرن نهم
۱۳۰	فضاهای زیارتی در قرن دهم و یازدهم
۱۳۱	فضاهای زیارتی در قرن سیزدهم
۱۳۲	اماکن زیارتی در قرن چهاردهم
۱۳۳	۵ احداث فلکه اول
۱۳۴	احداث فلکه اول
۱۳۶	احداث فلکه بزرگ
۱۳۹	۶ تخریب بزرگ سال ۱۳۵۴
۱۴۰	تخریب بزرگ
۱۴۷	برنامه‌های بعد از تخریب
۱۴۷	طرح فلکه بعد از انقلاب اسلامی
۱۴۸	زیرگذر فلکه آستان قدس
۱۵۰	روشنائی زیرگذر

- گزارش شرکت خانه سازی در مورد طرح فلکه ۱۵۱
- طرح فلکه حرم ۱۵۵
- اهداف مربوط به شبکه و شریان ارتباطی طرح ۱۵۶
- اهداف مربوط به معماری طرح ۱۵۷
- ارتباطات موتوری و پیاده ۱۶۰
- بافت معماری مجموعه ۱۶۱
- عناصر و اجزاء معماری مجموعه ۱۶۲
- مشخصات فنی ۱۶۴
- ارتباطات افقی و قائم ۱۶۵
- نورگیری و تهویه ۱۶۶
- روش ساختمان و مصالح ساختمانی ۱۶۷
- جمع بندی مطالب گذشته ۱۶۸
- سخنی از مؤلف: ۱۷۰
- ۷ طرح توسعه حریم رضوی ۱۷۱
- طرح توسعه حریم رضوی ۱۷۲
- صحن جامع رضوی ۱۷۲
- گفته‌های مدیر عامل توسعه حریم حرم رضوی ۱۷۳
- ۸ طرح مسکن سازان خراسان ۱۷۵
- طرح مسکن سازان خراسان ۱۷۶
- جایگاه معماری ملی مذهبی در طرح ۱۷۸
- مدیریت اجرای طرح ۱۷۸
- سخنی از مؤلف ۱۷۹
- سخنان تولیت آستان قدس ۱۸۱
- گنبد نما ۱۹۴
- ۹ خیابان‌ها، میدانها، بزرگراه‌ها، زیرگذرها و محلات مشهد ۱۹۷
- محلات مشهد مقدس ۱۹۸
- دروازه‌های مشهد و باروی آن ۱۹۹

۲۰۱	محلله‌های قدیمی مشهد مقدس
۲۰۳	سخنی از مؤلف
۲۰۵	محلات جدید مشهد مقدس
۲۰۷	شهرک‌های مشهد مقدس
۲۰۸	کوی و برزن‌های مشهد
۲۰۹	بازارهای مشهد مقدس
۲۱۲	تیمچه‌های مشهد
۲۱۴	سراهای بازرگانی و مسافرتی
۲۱۷	بازارهای فعلی مشهد
۲۱۷	خیابان‌های مشهد مقدس
۲۱۸	بالا خیابان
۲۱۹	پائین خیابان
۲۲۰	تعریض بالا خیابان و پائین خیابان
۲۲۰	خیابان نوقان
۲۲۱	خیابان تهران
۲۲۲	خیابان ارک
۲۲۲	خیابان کوه سنگی
۲۲۴	بزرگراه‌های مشهد مقدس
۲۲۶	فلکه‌های شهر مشهد
۲۲۷	میدان‌های مشهد
۲۲۷	میدان شهداء
۲۲۹	بوستان‌های مشهد مقدس
۲۲۹	زیرگذرهای مشهد مقدس
۲۳۰	زیرگذر حرم مطهر
۲۳۰	زیرگذر زیباشهر
۲۳۱	زیرگذر عابر مقابل بوستان ملت
۲۳۱	زیرگذر پائین خیابان

۲۳۲	زیرگذر بزرگراه طبرسی
۲۳۲	بخش های تابعه شهرستان مشهد
۲۳۲	جمعیت مشهد مقدس
۲۳۳	طول و عرض جغرافیائی مشهد مقدس
۲۳۵	آب و هوای مشهد
۲۳۷	مشهد بزرگ شهر جهان
۲۳۹	۱۰ مساجد مشهد مقدس
۲۴۰	مساجد مشهد مقدس
۲۴۱	مسجد بالا سر مبارک
۲۴۲	مسجد زنانه حرم مطهر
۲۴۳	مسجد ریاض
۲۴۴	مسجد گوهرشاد
۲۴۴	بنای مسجد گوهرشاد
۲۴۶	خصوصیات مسجد گوهرشاد
۲۴۷	صحن مسجد گوهرشاد
۲۴۷	ایوان مقصوره
۲۴۸	ایوان شمالی
۲۴۸	ایوان غربی
۲۴۸	ایوان شرقی
۲۴۹	گلدسته های مسجد گوهرشاد
۲۴۹	گنبد مسجد گوهرشاد
۲۵۰	شبستان های جامع گوهرشاد
۲۵۰	کتیبه بایسنغری
۲۵۱	منبر صاحب الزمان
۲۵۲	مسجد شاه
۲۵۷	مسجد خواجه بک
۲۵۸	مسجد امام رضا (ع)

۲۵۹	مسجد محراب خان
۲۵۹	مسجد میر هوا
۲۶۰	مسجد فیل
۲۶۱	مسجد میرزا جعفر خان کرد
۲۶۱	مسجد تاریخی ازغد
۲۶۴	فهرست مساجد مشهد
۳۰۳	سخنان سرپرست ائمه و جماعات مشهد
۳۰۷	۱۱ حسینیه ها و تکیه های مشهد مقدس
۳۰۸	حسینیه ها و تکیه های مشهد مقدس
۳۱۱	فهرست حسینیه های مشهد
۳۱۹	۱۲ مزارات مشهد مقدس
۳۲۰	مزارات مشهد مقدس و حومه
۳۲۱	۱- مقبره شیخ بهاء الدین عاملی
۳۲۲	۲- مقبره شیخ حر عاملی
۳۲۲	۳- مقبره امین الاسلام طبرسی
۳۲۳	۴- مقبره پیر پالان دوز
۳۲۵	۵- گنبد خشتی
۳۲۸	۶- گنبد سبز
۳۳۰	۷- مقبره میر محمد تقی رضوی
۳۳۱	۸- مقبره امیر یوسف
۳۳۲	۹- مقبره ابراهیم رضوی
۳۳۳	۱۰- قبر محوطه راه آهن
۳۳۶	۱۱- مقبره منصور التولیه
۳۳۷	۱۲- قبر فقیه سبزواری
۳۳۷	۱۳- مقبره گروهی از علماء در کوه سنگی
۳۳۸	۱۴- بقعه فخرالدین
۳۳۸	۱۵- مقبره نادر شاه افشار

- ۱۶- مصلای مشهد ۳۳۹
- ۱- بقعه خواجه ربیع بن خثیم ۳۴۱
- نمای بیرونی بقعه ۳۴۳
- ۲- خواجه ابو صلت ۳۴۵
- ۳- خواجه مراد ۳۴۵
- ۴- بنای سنگ بست ۳۴۶
- ۵- رباط امیر علی شیر در سنگ بست ۳۵۰
- ۶- امام زاده میامی ۳۵۱
- ۷- مقبره فردوسی ۳۵۴
- ۸- امام زاده حسین آباد ۳۵۶
- ۹- خواجه گوارشک ۳۵۶
- ۱۰- خواجه دوله ۳۵۷
- ۱۱- خواجه ارداک ۳۵۷
- ۱۲- امام زاده چشمه علیون ۳۵۸
- ۱۳- امام زاده قاسم ۳۵۸
- ۱۴- امام زاده اسماعیل ۳۵۸
- ۱۵- امام زاده ابراهیم ۳۵۸
- ۱۶- خواجه گرداب ۳۵۹
- ۱۷- گنبد خواجه نقاش در رادکان ۳۵۹
- ۱۸- میل رادکان ۳۶۰
- ۱۹- میل آهنکان ۳۶۲
- ۲۰- امام زاده خریج ۳۶۳
- ۲۱- خواجه بهمنکان ۳۶۳
- ۲۲- بابا اصغر ۳۶۴
- ۲۳- امام زاده عبدالله ۳۶۴
- ۲۴- امام زاده عبیدالله ۳۶۴
- ۲۵- بقعه پایه ۳۶۵

- ۲۶- بقعه عبدالرحمان گهواره گر..... ۳۶۶
- ۲۷- قبر چشمه سبز..... ۳۶۸
- ۲۸- خواجه گل‌مکان..... ۳۶۹
- ۲۹- بقعه شیخ عبدالله در کنک..... ۳۶۹
- ۳۰- بقعه شیخ در کنک..... ۳۷۰
- ۳۱- مقبره طرق..... ۳۷۰
- ۳۲- بقعه برزش آباد..... ۳۷۲
- ۳۳- بقعه ناصر و یاسر..... ۳۷۳
- ۳۴- بقعه ابرده..... ۳۷۴
- ۳۵- بقعه خواجه داد..... ۳۷۴
- ۳۶- گنبدی در کنار راه میامی..... ۳۷۴
- ۱۳ آثار تاریخی منطقه طوس..... ۳۷۷
- آثار تاریخی منطقه طوس..... ۳۷۸
- ۱- بنای هارونی در طوس..... ۳۷۸
- ۲- رباط طرق..... ۳۸۰

فهرست اعلام

- آل رسول، ۵۱
 ائمه اطهار، ۱۳۰، ۳۰۹، ۳۷۵
 ائمه معصومین، ۳۷۵
 ابراهیم بن محمد، ۲۰، ۲۶، ۹۷، ۲۴۱
 ابن اثیر، ۵۲، ۵۳، ۵۹
 ابن خردادبه، ۲۱
 ابن رسته، ۱۸
 ابن سعد، ۳۶۹
 ابن فقیه، ۱۸
 ابوالبرکات محمد بن اسماعیل حسینی
 علوی، ۳۳
 ابوالحسن، ۶، ۲۶، ۹۷، ۲۱۵، ۲۴۲
 ابوالحسن، (مکرر)
 ابوالفتوح محمد، ۹۷
 ابوالفضل بیهقی، ۲۴۲
 ابوالقاسم اسماعیل بن حسین، ۳۵۰
 ابوالقاسم اسماعیل بن حسین بن علی،
 ۳۴۸
 ابوالقاسم فردوسی، ۱۷، ۲۳، ۵۹، ۳۵۱،
 ۳۵۴، ۳۵۵
 ابوالمحاسن واعظ، ۳۴۸
 ابوبکر احمد بن حسین حیری، ۳۴۸
 ابوجعفر، ۴۴، ۲۴۰، ۳۴۶، ۳۷۹
 ابوسعید سمعانی، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹،
 ۲۰۰، ۳۴۷، ۳۴۸
 ابوسعید ناصر بن سهل، ۲۶
 ابوسعید، ۲۵، ۳۲۴
 ابوسعید ابوالخیر، ۲۴
 ابوشجاع امام، ۳۴۸
 ابوصالح، ۳۲۸، ۳۴۰
 ابوصلت هروی، ۳۸، ۳۴۵
 ابوطاهر سنجی، ۳۴۸
 ابوعلی حسن بن اسحاق، ۲۹
 ابوعلی حسن بن محمد بن احمد، ۳۴۸
 ادیب هروی، ۲۶۰
 ارسلان جاذب، ۳۴۹، ۳۵۰
 اسحاق بن ابراهیم، ۲۹
 اسدالله علم، ۱۴۰، ۲۷۷
 اسکندر بک ترکمان، ۱۱۴
 اسماعیل طلاتی، ۱۳۱
 اصطخری، ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۲۹
 اعتمادالسلطنه، ۲۰۱، ۲۳۳، ۳۱۸، ۳۲۳

- ۳۳۲، ۳۶۱، ۲۵۳، ۲۵۹، ۳۱۸، ۳۴۴، بابا اصغر، ۳۶۴
 ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۴۰، بایسنغر بن شاهرخ، ۲۵۱
 ۱۷، ۳۵۱، افراسیاب، ۲۵۰، ۲۴۵، ۲۵۰
 ۲۶۱، افضاریه، ۲۳۳
 ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۳۱، الله وردی خان، ۳۷، ۴۳، ۴۵، ۵۱، ۳۲۰
 ۱۱۰، اللهیار خان آصف الدوله، ۳۷۹، ۳۴۶
 (مکرر)، امام ابوالحسن، ۹۹
 (مکرر)، امام رضا، ۵۹
 ۳۶۳، امام زاده حسن، ۲۴، ۲۵، ۳۲۴
 ۳۶۵، امام زاده شعیب، ۷۲، ۱۰۶، ۱۰۸
 ۳۶۴، امام زاده عبدالله، ۱۱۳، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۲، ۲۱۲
 ۳۶۵، ۳۶۴، امام زاده عبیدالله، ۲۴۶، ۲۴۸، ۳۲۱
 ۲۵۱، امام زاده یحیی، ۵۵
 ۳۸، ۴۹، ۲۰۸، ۲۵۴، امیرالمؤمنین، ۷۱
 ۲۶۵، ۲۷۰، ۲۸۱، ۳۰۱، ۳۲۷، ۲۵۷
 ۳۴۳، ۳۵۱، ۶۱، ۸۷، ۱۲۹، ۲۴۵، ۲۶۲
 ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۱، ۱۰۰، امیر سبکتکین، ۳۲۲
 ۳۲۷، امیر سلطان محمد، ۲۲، ۵۶
 ۳۳۱، امیر شیخ علی بهادر، ۵۲
 ۶۲، ۱۰۳، ۱۱۴، ۱۱۵، امیر علی شیر، ۲۰۱، ۲۶۷، ۳۶۴، ۳۶۵
 ۱۳۰، ۱۳۱، ۲۰۴، ۳۳۰، ۳۵۰، چنگیزخان، ۲۷، ۲۸، ۵۷، ۵۸، ۸۶
 ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۳۱، حاتم خانی، ۱۵۷، ۱۶۳، ۲۱۱، ۲۱۷
 ۲۷۷، ۲۹۲، ۳۱۲، ۳۱۶، ۳۳۸، حاج آقاجان، ۲۲۵
 ۲۲۱، ۲۲۲، ۳۲۲، امین الاسلام طبرسی، ۳۱۸
 ۲۱۱، انیس الدوله، ۳۱۸

- حاج سید ابوالحسن حافظیان، ۹۹
 حاج شجاع، ۳۲۸
 حاج شیخ احمد زنجانی، ۹۹
 حاج کلب علی بادکوبه‌ای، ۲۱۳
 حاج محمد تقی ذوفن، ۹۹
 حاج ملا علی قوچانی، ۲۱۱
 حاج ملا علی نائینی، ۲۱۲
 حاج میرزا حسین فقیه سبزواری، ۳۳۷
 حاج ملک، ۳۲۸، ۳۴۰
 حافظ ابونعیم، ۳۶۹
 حافظیان، ۹۹
 حسام السلطنه، ۱۱۷، ۳۳۳
 حسن بن اسحاق، ۲۹، ۲۱۶
 حسن بن محمد، ۳۴۸، ۳۴۹
 حسین بن طاهر، ۳۲۷
 حسین بن علی، ۳۲۷، ۳۴۸
 حسین بن علی بن صاعد، ۳۹
 حسین خان، ۹۸
 حسین ذوالدمعة، ۳۵۲
 حضرت رضا، (مکرر)
 حضرت علی بن موسی الرضا، (مکرر)
 حمید بن قحطبة، ۱۹، ۳۲، ۳۴، ۱۰۰، ۳۷۹
 حیدر علی اصفهانی، ۳۲۵
 خواجه اباصلت، ۳۴۵، ۳۶۳
 خواجه ابوالبرکات، ۳۲۴
 خواجه اسماعیل عباسی، ۳۲۴
 خواجه بهمنکان، ۳۶۳
 خواجه داد، ۳۷۴
 خواجه دوله، ۳۵۷، ۳۶۳
 خواجه ربیع، ۲۲، ۱۴۳، ۲۰۵، ۲۰۷
 ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۶۷، ۲۶۸
 ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶
 ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳
 ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۶، ۳۰۱
 ۳۰۲، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۴۱، ۳۴۲
 ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۶۳
 خواجه عثمان هارونی، ۳۷۹، ۳۸۰
 خواجه علی ازغدی، ۲۶۲
 خواجه کمال الدین محمد، ۳۳۶
 خواجه کوارشک، ۳۶۳
 خواجه گرداب، ۳۵۹، ۳۶۳
 خواجه مراد، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۶۳
 خواجه معین الدین چشتی، ۳۸۰
 خواجه تقاش، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۳
 خوارزمشاه، ۵۷
 داود، ۲۰
 دولت شاه سمرقندی، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۵
 رافعی، ۳۴۹
 رضا شاه، ۱۱۸، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۰، ۳۲۲
 زکریابن محمود، ۲۰
 سادات رضوی، ۶۲، ۲۸۱، ۳۳۲، ۳۵۳
 سبتای، ۵۸
 سبکتکین، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۱۰۰

- سلطان احمد، ۳۳۴، ۳۳۶
 سلطان حسین میرزا بایقرا، ۱۱۴، ۲۱۱
 سلطان سنجر سلجوقی، ۵۲، ۵۳، ۸۶
 ۱۰۲، ۱۰۰
 سلطانم، ۲۱۵
 سلطان محمد صفوی، ۳۲۳، ۳۲۴
 سلطان مراد، ۳۳۳
 سلطان مسعود غزنوی، ۸۷، ۲۱۶، ۲۴۲
 سلطان ملکشاہ سلجوقی، ۵۱
 سمعانی، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۲۰۰، ۳۴۷
 ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۷۰
 سنجر سلجوقی، ۵۲، ۵۳، ۵۵، ۸۶
 ۱۰۲، ۱۰۰
 سوری، ۵۹، ۱۰۳
 سیاوش، ۱۷
 سید ابراهیم رضوی، ۳۳۲، ۳۳۷
 سید جلال الدین، ۱۳۸
 سید جلال الدین تهرانی، ۱۳۷
 سید سبزپوش هندی، ۳۳۶
 شاه اسماعیل صفوی، ۶۲، ۶۳، ۶۴
 ۲۰۲، ۲۱۵، ۳۳۰
 شاهرخ، ۶۱، ۸۷، ۱۰۶، ۱۲۹، ۱۳۰
 ۲۰۴، ۲۲۴، ۲۴۵، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۶۱
 ۲۶۲، ۲۶۴، ۳۲۷
 شاه سلمیان صفوی، ۲۱۵، ۳۸۰
 شاه طهماسب، ۶۰، ۱۰۳، ۲۰۰، ۲۰۲
 ۲۱۵، ۲۴۳، ۳۳۵
 شاه عباس، ۱۰۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۲۵۸
 ۲۵۹، ۳۲۳، ۳۴۴
 شاه نعمت الله ولی، ۳۳۶
 شرف الدین ابوطاهر، ۱۰۰
 شنسب، ۵۶، ۵۷
 شهبسوار علی شاه، ۳۳۶
 شهید رجائی، ۲۲۳، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷
 ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۹، ۲۸۰
 ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۸، ۲۹۲، ۲۹۷، ۲۹۸
 ۳۰۱، ۳۱۴، ۳۱۶
 شیانی، ۳۱۲
 شیبک خان، ۶۳، ۶۴
 شیخ ابوالحسن محمد بن قاسم، ۹۷
 شیخ ابوسعید، ۳۵۲
 شیخ بهاء الدین، ۱۰۹، ۱۳۲، ۱۷۴
 ۲۱۰، ۳۲۱، ۳۲۲
 شیخ مؤمن، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰
 شیخ مؤمن دستجردی، ۳۲۹
 صبورى ملك الشعراء، ۱۰۶، ۱۱۰
 صدوق، ۲۲، ۴۴، ۲۴۰، ۲۴۱، ۳۴۶
 ۳۷۹
 صفویه، ۲۶، ۲۸، ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۸۴، ۸۸
 ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۰، ۲۰۰
 ۲۱۴، ۲۱۸، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۳۲۴
 ۳۳۵، ۳۴۱، ۳۷۸
 طاهر بن محمود، ۳۲۷
 طغرل بك سلجوقی، ۸۷

- طوس نوزر، ۱۷، ۳۵۱
 عامر بن عبدالله، ۲۴۰، ۲۴۱
 عباس آفرنده، ۲۴۹
 عباس میرزا، ۶۵، ۲۰۲
 عبدالحمید مولوی، ۲۰۴، ۲۲۷، ۲۵۴
 ۲۵۵، ۳۳۰، ۳۶۶
 عبدالرحمان گهواره گر، ۳۳۵، ۳۶۶
 ۳۶۸
 عبدالرزاق خان بغایری، ۲۳۴، ۲۳۵
 عبدالعظیم و لیان، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۵
 ۱۴۶، ۲۲۱
 عبدالله بن مبارک، ۳۶۸، ۳۶۹
 عبدالله بن هاشم طوسی، ۲۹
 عثمان، ۱۸، ۳۷۹، ۳۸۰
 عروضی سمرقندی، ۳۵۴
 علاءالدین کشمیری، ۲۱۶
 علویان، ۲۶، ۴۲، ۴۴، ۴۸، ۵۳، ۲۰۰
 ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۷۹
 علی، ۷، ۴۳، ۴۹، ۵۷
 علی بن عبدالله خوافی، ۳۳
 علی بن عوض فخرالدین ازغدی، ۲۶۳
 علی بن موسی الرضا، (مکرر)
 علی بن ناصر حسینی، ۵۱
 علی رضا عباسی، ۲۵۸
 علی تقی میرزا، ۱۰۸
 عمر ابردهی، ۳۷۴
 عمرو بن لیث، ۸۶
 عنایت حسین بن محمد، ۳۳۰
 غزالی، ۵۲، ۳۸۰
 غزنویان، ۲۴۲، ۳۴۹، ۳۶۱
 غیاث الدین، ۲۴۵، ۲۵۵، ۳۳۱
 غیاث الدین ملک‌شاه، ۲۵۵، ۲۵۶
 فائق الخادم، ۵۹
 فاضل خان، ۱۳۵
 فتحعلی شاه، ۶۵، ۱۱۶، ۱۳۲، ۲۶۲
 ۲۶۴
 فرامرزن علی، ۵۹، ۸۶، ۲۰۰
 فردوسی، ۱۷، ۲۴، ۵۹، ۲۲۴، ۲۷۱
 ۲۷۲، ۲۹۲، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۵۵
 فرود، ۱۷، ۱۸
 فضائی اصفهانی، ۹۹
 فضل الله وزیر، ۲۱۶، ۲۵۹
 فضل بن حسن ابوعلی طبرسی، ۳۲۲
 فضل بن روزبهان، ۲۶، ۶۳، ۶۴
 فضل بن سهل، ۳۴۶
 قاضی احمد قمی، ۲۵۱، ۲۵۸
 قزلباش، ۶۴
 قنبر علی ابن خواجه حسین، ۳۲۳
 قنبر علی بن خواجه حسین، ۳۲۵
 کیخسرو، ۱۷، ۱۸، ۳۵۱
 کیکاوس، ۱۷، ۲۷
 گوهرشاد، ۶۱، ۷۱، ۷۲، ۱۰۶، ۱۰۷
 ۱۰۸، ۱۱۳، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۳۰
 ۱۳۵، ۱۶۰، ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۶

مقدس، ۲۱	۲۴۸، ۲۴۷، ۲۴۶، ۲۴۵، ۲۴۴، ۲۱۷
ملا احمد نراقی، ۳۷۲	۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۷۳، ۳۰۴
ملا هاشم خراسانی، ۳۲۸	۳۲۷، ۳۲۷
منصور التولية، ۳۳۶	مأمون، ۳۸، ۸۶، ۱۰۰، ۳۲۱، ۳۴۶
مولانا شمس، ۲۵۱	مجد الملك قمی، ۵۵
مهدی قلی خان ایشیک آقاسی، ۲۵۹	محسن طاهری، ۲۴۹
میرزا جعفرخان، ۲۶۱	محمد آقا، ۲۷
میرزا خلیل کاشی، ۳۳۳	محمد بن کرام، ۴۷
میرزا عبدالغفار، ۲۳۴	محمد تبادکانی، ۳۲
میر علی آمویه، ۲۰۲	محمد تقی رکن الدوله، ۲۱۳
میرک مشهدی، ۳۶۰	محمد حسین بن عبدالله، ۳۴۰
میر محمد تقی رضوی، ۳۳۰	محمدخان شیپانی، ۲۶، ۲۸، ۶۳، ۶۴
میر منشی، ۲۵۹	محمدخان قاجار، ۶۵
میلی مشهدی، ۳۳۵	محمد رضا ابن سلطان احمد، ۳۳۴
نادر، ۶۵، ۸۸، ۲۱۱، ۳۳۸	محمد رضا شاه، ۱۱۸، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۰
نادر شاه، ۶۵، ۱۰۳، ۱۱۵، ۱۳۱، ۲۱۱	محمد صانعی خوانساری، ۳۲۵
۲۶۱، ۳۳۸، ۳۳۹	محمد عارف نوقانی، ۳۲۴
ناصر، ۳۷۳، ۳۷۴	محمد علی شاه، ۲۶۰
ناصرالدین شاه، ۱۱۷، ۲۱۱	محمد ولی خان اسدی، ۱۰۸، ۱۳۵
نجم الدین کبری، ۳۲۴	۳۲۱
نظام الملك طوسی، ۲۹، ۵۲، ۱۲۹	محمد ولی میرزا، ۲۰۲، ۲۶۴
۲۱۶	محمود، ۲۰، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۱۰۰
نظر خان شیپانی، ۶۳	۳۲۷، ۱۳۵
نوروزعلی، ۱۱۶	محمود جم، ۱۳۵
والیان، ۱۳، ۶۵، ۸۶، ۱۲۳، ۲۰۴، ۲۲۲	محمود غزنوی، ۴۹، ۵۳
وزیر نظام، ۲۹، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۵۹	مسعر بن مهلهل، ۱۸
ولیان، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۵، ۱۴۶، ۲۲۱	مغول، ۲۲، ۲۶، ۴۶، ۵۷، ۵۸، ۸۷

ولی قلی شاملو، ۳۲۹	یاقوت حموی، ۱۸، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹.
هارون، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۳۳، ۳۸، ۱۰۰.	۳۳، ۲۳۳، ۳۴۸، ۳۴۹
۳۲۰، ۳۲۱، ۳۷۹	یوسف خان، ۲۶۰
هرثمة، ۳۴۶	
یاسر، ۳۰۲، ۳۷۳، ۳۷۴	

حکومتها

روسیه تزاری، ۸۹	آل بویه، ۴۴، ۴۷
صفویان، ۶۳، ۱۳۰، ۳۵۳	آل سلجوق، ۵۲
سامانیان، ۴۴، ۴۵، ۴۸، ۸۰، ۸۶	آل شنسب، ۵۶
سلجوقیان، ۵۱، ۵۶، ۵۷، ۸۷، ۱۲۹، ۳۴۹، ۳۶۳	افشاریه، ۶۵، ۸۸
صفغانیان، ۹۴	ایلخانان، ۸۷
طاهریان، ۸۶	ایلخانیان، ۲۶، ۶۰، ۶۱، ۱۰۲
غزنویان، ۴۴، ۴۵، ۴۸، ۵۰، ۵۱، ۵۶	بکتاشیه، ۳۱۸
۸۷، ۳۶۳	پهلوی، ۶۶، ۶۷، ۷۱، ۸۸، ۱۴۰، ۲۲۲
قاجاریه، ۶۰، ۶۵، ۶۶، ۸۸، ۸۹، ۹۹	ترکان غز، ۴۸، ۵۶
۱۱۶، ۱۳۲، ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۱۵، ۲۲۲	تیموریان، ۲۶، ۶۱، ۶۲، ۸۷، ۸۹، ۹۸
قوم مغول، ۲۲	۱۲۹، ۲۱۸، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۵۲
مغولان، ۲۶، ۵۷، ۵۸، ۸۶	۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۵۳
	۳۵۵، ۳۶۶
	خوارزمشاهیان، ۵۷، ۸۷

فهرست اماکن و شهرها

- امام زاده میامی، ۳۴۱، ۳۵۱
 ایران، (مکرر)
 ایوان امیر علی شیر، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۱
 ایوان امیر علی شیر نوائی
 ایوان عباسی، ۱۰۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۳۱
 بادغیس، ۲۳۶
 بازار الغدیر، ۲۱۷
 بازاربزرگ، ۱۲۲، ۱۳۴، ۱۵۷، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۵۲، ۲۸۶، ۳۰۲
 بازار رضا، ۱۵۳، ۲۰۱، ۲۱۷، ۲۸۴، ۲۹۷
 بازار کفاش ها، ۱۰۵، ۲۰۴
 بازار گهرشاد، ۲۱۷
 بازار مرکزی، ۲، ۲۱۷
 باغ آصف الدوله، ۲۱۳
 باغ رضوان، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۹، ۲۵۸، ۲۸۲، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۳۷
 ۳۳۸
 باغ نادری، ۲۹۷، ۳۳۸
 بالا خیابان، ۲، ۷۰، ۱۱۵، ۱۲۲، ۱۳۲
- آب شیخ، ۳۲۸
 آذربایجان، ۱۳۱
 آسیای صغیر، ۳۱۸
 آسیای میانه، ۹۲
 ابرده، ۳۷۴
 اترک، ۱۶
 اخلمد، ۸، ۲۹۰، ۳۴۱
 ارداک، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۶۳، ۳۷۸
 ارس، ۱۳۰
 اروپا، ۳۴۷
 اروپای شرقی، ۳۱۸
 ازبکستان، ۹۲
 ازغد، ۲۶۱، ۲۶۲، ۳۱۲، ۳۷۸
 اژدر کوه، ۱۶
 اسلامبول، ۲۱۰، ۲۴۶
 اصفهان، ۱۰۲، ۲۰۹، ۲۶۴، ۳۲۱
 افریقا، ۳۱۸، ۳۴۷
 افغانستان، ۲۳۶
 الوندشت، ۲۰۸، ۲۲۳، ۲۷۸

بیدر، ۳۳۶	۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۹، ۱۵۹، ۱۷۴، ۱۷۶
بینالود، ۷، ۱۶، ۲۹، ۳۱، ۸۱، ۲۳۵	۱۸۳، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۱۱، ۲۱۳
۲۶۱، ۳۶۵، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۵	۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۷
پائین خیابان، ۷۰، ۸۴، ۱۱۵، ۱۱۸	۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۴، ۳۳۸
۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۹	بامیان، ۸۹
۱۵۹، ۱۷۴، ۱۷۶، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۳	بجنورد، ۲۹، ۹۰، ۲۱۴، ۳۱۳، ۳۱۵
۲۱۹، ۲۲۰، ۲۳۱، ۲۵۷، ۲۶۰، ۲۶۸	بخارا، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۴۵، ۵۸، ۶۳، ۸۹
۲۷۵، ۲۷۸، ۲۸۱، ۳۲۳، ۳۳۹	۹۰، ۹۴، ۱۴۶، ۲۰۱، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۶
پاکستان، ۵۴، ۲۱۰، ۲۴۶، ۳۴۷	۲۷۲، ۳۴۷، ۳۴۸
پاژ، ۲۵	بدخشان، ۸۹، ۹۴، ۱۳۱
پل خاتون، ۸۹	برزش آباد، ۳۷۲
پل وکیل آباد، ۷۳، ۲۰۵	بزرگراه طبرسی، ۲۲۰، ۲۳۲، ۲۶۶
پنج راه، ۲۰۱، ۲۳۲، ۲۹۴	۳۱۴
تاشکند، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۲۴۶	بست شیخ بهاء الدین، ۱۰۶، ۱۱۲، ۱۱۳
تبادکان، ۶، ۸، ۹، ۱۲، ۱۵، ۳۲، ۲۳۲	۱۲۰، ۱۹۳، ۲۴۶
۲۳۳	بست شیخ حرّ عاملی، ۱۸۳
تبادکوه، ۳۲	بست شیخ طوسی، ۱۲۱، ۱۷۴، ۱۸۳
تبریز، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۵۸، ۲۶۴، ۲۸۳	بست طبرسی، ۱۱۵، ۱۶۰
تپل محله، ۱۷۶، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۶۱	بغداد، ۲۶، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۵، ۵۷
۲۹۳، ۲۹۷	۸۶، ۲۴۶، ۳۴۷، ۳۵۲، ۳۶۹، ۳۷۹
تربت جام، ۲۳۶، ۲۷۳، ۳۴۷	بقمچ، ۳۵۷
تربت حیدریه، ۳۸۰	بلخ، ۸۹، ۲۳۶، ۳۴۸
ترکستان، ۱۷، ۸۰، ۳۴۷، ۳۶۷	بنگلادش، ۲۱۰، ۳۱۰
ترکمنستان، ۹۱، ۲۳۶	بوشنج، ۳۴۸
ترکیه، ۲۱۰، ۲۵۷، ۳۱۸، ۳۴۷	بهشت رضا، ۳۴۵
ترمذ، ۹۴	بهمنکان، ۳۶۳
توچال تهران، ۲۳۵	بیت المقدس، ۴۶، ۲۹۰، ۳۱۳

دارالسلام، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۳۰، ۲۴۵	دروازه نوقان، ۲۲، ۲۳، ۵۸، ۸۴، ۱۷۶، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۳۲۵، ۳۳۵، ۳۳۶
دارالسیادة، ۶۵، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۳۰، ۲۱۵، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۸، ۲۴۶	۳۴۴
دارالشرف، ۶۶، ۱۰۵، ۱۰۶	دریاچه خوارزم، ۹۲، ۲۳۶، ۳۴۷
دارالشفاء، ۱۳۲، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۲۷۹	دریای مازندران، ۸۹، ۲۳۶
دارالضیافة، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۵، ۱۳۲	دشت طوس، ۳۵۷
دارالعبادة، ۱۰۹، ۱۲۴، ۱۳۲	دمشق، ۲۴۶، ۳۰۹
دارالعزة، ۱۰۷، ۱۰۸	دندانقان، ۲۴۲
دارالفیض، ۱۱۲، ۲۴۳	دوشنبه، ۹۰، ۱۴۵، ۲۵۵
دارالقراء، ۱۸۳	دوله، ۳۵۷
دارالولاية، ۷۲، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۲، ۱۲۱، ۱۷۴، ۱۸۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۴۸، ۲۴۳	ده امام زاده، ۳۵۸
دارالهداية، ۷۲، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۷۴	دهبار، ۳۷۸
دجله، ۱۳۰	رادکان، ۶، ۸، ۹، ۱۲، ۱۴، ۱۸، ۲۹، ۳۰
دربند ارداک، ۳۵۷	۳۱، ۳۲، ۳۴۱، ۳۴۹، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳
دربند قفقاز، ۱۳۰	رباط شاهی، ۲۱۶
دروازه ارک، ۲۰۲	رباط طرق، ۷۳، ۲۰۵، ۳۸۰
دروازه بالاخیابان، ۲۰۲	رضا آباد، ۱۶
دروازه پائین خیابان، ۸۴، ۲۰۲	رفیقان، ۲۵
دروازه سراب، ۳۳، ۸۴، ۲۰۰، ۲۰۲	رواق دارالشکر، ۱۰۴، ۱۱۲، ۲۴۱
دروازه طرق، ۸۴، ۲۰۰، ۳۷۰، ۳۸۱	روضه مبارکه رضویه، (مکرر)
دروازه قوچان، ۸۴، ۲۰۱، ۲۲۶	روم، ۳۴۷
دروازه میر علی آمویه، ۲۰۲	ری، ۴۴، ۸۰، ۳۴۷
	زשک، ۲۷۳، ۳۶۹، ۳۷۰
	زندان هارون، ۳۷۹
	زیباشهر، ۲۰۹، ۲۳۰، ۲۸۶
	زیست خاور، ۲۱۷

شیروان، ۱۶، ۲۹۹	سبزوار، ۳۲۲
صحن انقلاب، ۱۷۴، ۱۸۳	سد طرق، ۳۵۴
صحن جمهوری، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵	سد کارد، ۳۵۶
۱۱۲، ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۴۷، ۱۸۳، ۲۱۱	سرآب، ۳۳، ۲۰۰، ۲۰۴
۲۴۸، ۲۱۶، ۲۱۴	سرآسیاب چناران، ۳۶۴
صحن قدس، ۷۲، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱	سرخس، ۱۷، ۲۱، ۲۹، ۵۱، ۸۰، ۸۷
۲۴۶، ۱۸۳، ۱۴۷	۸۹، ۲۰۱، ۲۰۸، ۲۲۴، ۲۳۶، ۲۶۸
صحن کهنه، ۶۲، ۶۵، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۱۱	۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰
۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۳۱	۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۴۷، ۳۴۸
۱۳۴، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۸۳، ۲۰۴، ۲۱۱	سرداوه، ۲۵
۳۲۲، ۲۴۳، ۲۱۶، ۲۱۳	سرشور، ۱۴۳، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۱۳، ۲۱۷
صحن جمهوری اسلامی، ۷۲	۲۶۶، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۱
صحن قدس، ۱۲۰	۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۹، ۲۹۲
صحن موزه، ۶۶، ۱۰۴، ۱۰۸، ۱۰۹	۲۹۳، ۲۹۷، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۶
۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۵	سقاخانه اسماعیل طلایی، ۱۱۵
۱۳۲، ۱۳۶، ۱۴۱، ۱۴۵، ۲۴۴، ۲۴۸	سمرقند، ۶۱، ۸۷، ۹۰، ۹۴، ۱۴۶، ۲۰۱
صحن نو، ۶۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۶	۲۴۶، ۳۴۷
۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۲	سمنان، ۲۰۹
صفانیان، ۸۹	سناباد، ۹، ۱۵، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۷۷، ۱۰۰
صفد، ۸۹، ۹۴، ۱۳۱، ۱۴۶، ۳۴۷	۲۰۰، ۲۱۶، ۲۲۴، ۲۵۸، ۲۸۸
طابران، ۶، ۹، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۲۰	سند، ۱۳۱
۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹	سنگ بست، ۸، ۱۶، ۱۰۳، ۳۴۱، ۳۴۵
۳۶، ۳۷، ۴۷، ۵۱، ۵۲، ۵۶، ۵۸، ۵۹	۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰
۶۰، ۶۳، ۶۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۱۰۰، ۳۵۴	سیحون، ۸۹، ۹۲، ۳۴۷
۳۵۵، ۳۵۸، ۳۷۸، ۳۸۰	سیستان، ۲۱، ۲۲، ۴۶، ۲۳۶، ۳۳۶
طبرستان، ۴۵، ۳۲۲	شام، ۲۱۰، ۳۰۸، ۳۴۷
طخارستان، ۸۹، ۱۳۱، ۲۳۶	شاندیز، ۹۸، ۲۳۳، ۲۹۶، ۳۶۹، ۳۷۴

قتلگاه، ۲۱۰، ۲۵۸، ۲۵۹، ۳۱۸، ۳۲۲	طرق، ۱۳۷، ۲۱۶، ۲۶۷، ۲۷۹، ۲۸۰
قزوین، ۲۰۹، ۳۴۹	۲۸۳، ۲۹۰، ۲۹۵، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲
قققاز، ۱۳۰، ۱۳۱	۳۸۰، ۳۸۱
قلعه خیابان، ۷۳، ۲۰۵، ۲۷۱، ۲۷۳	طرقبه، ۹، ۱۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۶۵، ۳۶۹
قم، ۲۰۹	۳۷۸
قنات دستجرد، ۳۳۰	طوس، (مکرر)
قنات سناباد، ۳۳، ۷۷، ۲۰۰	عراق، ۲۱۰، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸
قندهار، ۸۸، ۱۳۰، ۲۳۵	عیدگاه، ۱۴۳، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۱۳
قوچان، ۱۶، ۲۹، ۸۴، ۹۰، ۲۰۱، ۲۲۶	۲۱۷، ۲۷۸، ۲۹۲، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷
۲۳۰، ۲۷۲، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۵، ۳۰۱	۳۱۳
۳۰۲، ۳۳۸، ۳۶۳	غرجستان، ۵۷، ۸۹، ۲۳۶
کارده، ۳۵۶	غزنه، ۴۹، ۵۳، ۸۷
کاروانسرای سالار، ۲۱۱	غسلگاه، ۲۵۸، ۳۲۲، ۳۳۸
کاسه رود، ۱۸	غور، ۵۶، ۵۷، ۸۹، ۲۳۶
کاشان، ۲۰۹	فاروج، ۱۶
کال زرکش، ۷۳، ۲۰۵	فتح آباد خبوشان، ۳۳۸
کال کشف رود، ۲۲۰	فرات، ۱۳۰، ۳۴۷، ۳۶۹
کتابخانه مبارکه رضویه، ۶۶، ۸۰	فریمان، ۲۳۶، ۲۸۴، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۵۰
کتابخانه مسجد جامع، ۷۲	فلکه آستان قدس، ۷۳، ۱۴۶، ۱۴۸
کرمان، ۲۶۴	۱۴۹، ۱۵۰، ۱۷۲، ۲۵۸
کشف رود، ۱۶، ۲۲۰، ۳۷۵	فلکه سراب، ۳۳، ۲۲۷
کلات، ۱۷، ۱۸، ۲۵، ۲۳۲، ۲۶۸، ۲۸۵	فیروزکوه، ۵۷
۲۹۴، ۳۰۱، ۳۵۱، ۳۶۲	قاهره، ۲۴۶، ۳۱۰
کلات نادری، ۲۳۲	قبادیان، ۸۹، ۹۲، ۹۴
کنک، ۳۶۹، ۳۷۰	قبرستان قتلگاه، ۲۱۰، ۲۵۸، ۲۵۹، ۳۲۲
کوچه سیاهان، ۲۰۲	قبرستان میرهوا، ۲۶۰
کوچه محتسب، ۲۱۳	

لوت، ۲۳۶	کوجه منصوری، ۳۳۶
مازندران، ۸۹، ۲۳۶	کوفه، ۵۷
ماوراءالنهر، ۶۰، ۶۳، ۸۰، ۸۹، ۹۰، ۹۲، ۹۴	کویر خوارزم، ۲۳۶
۱۴۶، ۹۴	کویر سیستان، ۲۳۶
مایان، ۳۷۸	کوی رضا، ۳۷، ۴۹، ۵۰، ۷۲، ۸۵، ۱۹۵
محلہ پاچنار، ۲۰۲	۲۰۹، ۲۶۶، ۲۶۹، ۳۰۲
محلہ جدیدها، ۲۰۲	گاش، ۱۸، ۳۷۸
محلہ چاه نو، ۲۰۲	گرداب، ۳۵۹
محلہ چهارباغ، ۲۰۴	گرکانج، ۹۴
محلہ چهنو، ۲۰۴	گرگان، ۲۹، ۴۵
محلہ سر حوضان، ۲۰۲	گلستان، ۲۲۹، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۱
محلہ سرسوق، ۲۰۲، ۲۵۳	۳۷۳، ۲۹۴
محلہ عیدگاه، ۲۰۰، ۲۱۳	گلمکان، ۲۷۳، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸
محلہ غر شمار، ۲۰۲	۳۶۹، ۳۷۴، ۳۷۸
محلہ کشمیری ها، ۲۰۲	گنبد الله وردی خان، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲
محلہ گنبد سبز، ۲۰۴	۱۳۱
محلہ مرویها، ۲۰۲	گنبد حاتم خانی، ۱۰۷، ۱۱۰
محلہ نوقان، ۱۲۲، ۲۵۹	گنبد خشتی، ۲۰۱، ۲۶۹، ۳۲۵، ۳۲۷
مدرسه بالاسر، ۱۰۵	۳۲۸
مدرسه پریزاد، ۷۲، ۱۰۶، ۱۲۴	گنبد خواجه نقاش، ۳۵۹، ۳۶۰
مدرسه خیرات خان، ۷۲، ۱۲۴	گنبد سبز، ۲۰۴، ۲۴۹، ۲۷۲، ۳۲۸، ۳۳۰
مدرسه دو در، ۷۲، ۱۱۲، ۱۲۴، ۲۵۲	گنبد کاووس، ۲۹، ۳۵۰
۳۳۱، ۲۵۴	گنبد هارونی، ۳۵۵
مدرسه میرزا جعفر، ۷۲، ۱۲۴	گوارشک، ۳۵۶
مدینه طوس، ۲۶	گوارشکان، ۳۶۴
مرو، ۲۷، ۶۴، ۸۶، ۸۷، ۹۴، ۲۴۰، ۳۴۵	گود حسام الدین، ۲۱۳
۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸	لنینگراد، ۸۹، ۳۱۱

مقبره عبدالرحمان، ۳۶۷	مرو رود، ۲۴۰
مقبره فردوسی، ۲۴، ۳۵۴، ۳۵۵	مزار خواجه، ۳۵۷، ۳۸۰
مقبره کهواره گر، ۳۳۶	مزار عباسیه، ۳۵۵
مقبره نادرشاه، ۲۱۱	مزدوران، ۲۱
مکران، ۳۳۶	مسجد امام رضا، ۲۵۸، ۲۵۹
مکه معظمه، ۳۸، ۴۶، ۲۳۷، ۳۱۰، ۳۱۱	مسجد بالاسر، ۱۰۴، ۱۰۶، ۲۴۱، ۲۴۲
میامی، ۱۷، ۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۳، ۳۴۱	۲۴۳
۳۵۱، ۳۵۲، ۳۷۴	مسجد جامع مشهد مقدس، ۲۵۱
میدان فردوسی، ۲۴، ۲۲۸، ۲۹۲	مسجد جامع هرات، ۲۴۵
میدان مشهد، ۲۱۱، ۲۲۷	مسجد ریاض، ۲۴۳
میل آهنکان، ۳۶۲	مسجد شاه، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۶، ۲۵۷
میل رادکان، ۳۴۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲	مسجد فیل، ۲۶۰، ۲۶۱
میهنه، ۲۵	مسجد کردها، ۲۶۱، ۲۹۵
نقندر، ۳۶۹	مسجد گوهرشاد، ۶۱، ۷۱، ۱۰۶، ۱۰۷
نوزاد، ۳۳۵، ۳۶۶	۱۰۸، ۱۱۳، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱، ۲۰۳
نوقات، ۲۱	۲۱۴، ۲۱۶، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۹
نوقان، ۶، ۹، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۲۰، ۲۱	۲۵۰، ۲۵۲، ۲۷۳، ۳۲۷، ۳۳۷
۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۸، ۳۲، ۳۶، ۳۷، ۴۰	مسجد محراب خان، ۲۵۹
۴۳، ۴۷، ۵۱، ۵۲، ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۶۰	مسجد میرزا جعفرخان، ۲۶۱
۷۰، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۱۰۰، ۱۲۲	مسجد میرهوا، ۲۵۹، ۲۶۰
۱۳۵، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۷۶، ۲۰۰، ۲۰۱	مشهد رضا، (مکرر)
۲۰۲، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۴۲	مشهد طوس، (مکرر)
۲۵۹، ۲۷۲، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۵	مشهد مقدس، (مکرر)
۲۸۷، ۲۹۱، ۲۹۶، ۲۹۷، ۳۲۴، ۳۲۵	مصر، ۸۱، ۱۲۶، ۱۷۳، ۱۸۷، ۲۱۰
۳۴۴، ۳۴۸، ۳۳۵، ۳۳۶	۲۵۷، ۳۱۰، ۳۳۴، ۳۴۷، ۳۵۰
نیشابور، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۵، ۲۹	مصلای طرق، ۳۷۱
۳۶، ۳۸، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۸۰، ۸۶، ۸۷	مقبره خواجه، ۳۶۳

هند، ١٣١، ٢١٠، ٢٤٦، ٣٤٧	٨٩، ٩٠، ٩٧، ٢٠٠، ٢٤١، ٣٤٥، ٣٤٧
هندوستان، ٤٩، ٥٤، ٥٦، ٢٥٧، ٣١٠	٣٤٨، ٣٧٠، ٣٧٩، ٣٨٠
٣٣٦، ٣٨٠	هرات، ٥٧، ٦١، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ١٢٩
یزد، ١٢٠، ٢٠٩، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧٠	٢٠٠، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٥، ٢٦٢، ٣٠٦
٢٧١، ٢٨٢، ٢٩٤، ٣٠٢، ٣١٤، ٣١٥	٣٣٠، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٧٠
٣١٧، ٣٨١	هزار مسجد، ٧، ١٦، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٨١
یادگارخانی، ٢٨، ٦٤	٢٣٥، ٢٣٦، ٣٥٧، ٣٧٥
یمن، ١٩، ٢٠، ٣١١	همدان، ٣٤٧

